

69.3/44ир/4

Р88

РУСЬ «ПІСЛЯ РУСІ»

Між короною
і булавою

Українські землі
від королівства Русі
до Війська Запорозького

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

КИЇВ
СМЕРНО
ДОЗВІЛЛЯ

РУСЬ «ПІСЛЯ РУСІ»

Між короною
і булавою

Українські землі
від королівства Русі
до Війська Запорозького

НБ ПНУС

805732

ХАРКІВ **КЛУБ**
2016 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК ТЗ(4Ук)6-4
Р88

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

За підтримки

Інституту історії України НАН України

Історичного факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив:

В. М. ГОРОБЕЦЬ, М. М. ВОЛОЩУК,
А. Г. ПЛАХОНІН, Б. В. ЧЕРКАС, К. Ю. ГАЛУШКО

Рецензенти:

Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України

Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.

історичний фронт

Дизайнер обкладинки Кирило Ткачов, Владислав Прокопів

Ірина Герасимівна, національний університет
У оформленні обкладинки використано
імені Василя Овсіяківця
«Бернської хроніки» Ніколя Делінга «Бій польської
кавалерії з тевтонськими лицарями під Косовом 1410 року»
Код 02123266

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. № 805732

- © Д. Вортман, карти, 2016
- © К. Ю. Галушко, В. М. Горобець, М. М. Волощук, текст, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-0873-5

Вступ

Чим могла бути «Русь після Русі»? У цьому дивному словосполученні насправді міститься ціла купа прихованих сюжетів — не лише історичних, а й ідеологічних. Частина з них набула раптом актуальності 2014 р., коли чимало з українців знову замислилися про витоки своєї держави і народу, стосунки з давніми сусідами.

Тому для чергового тому серії «Історія без цензури» ця назва є не випадково провокативною. Для істориків та загалу віддавна дразливими є питання (і це лише частка з них):

— Коли закінчилася Русь і почалася Україна?

— Коли закінчилася Київська Русь?

— Чи існувала Галицько-Волинська держава?

— Чи була литовсько-руська доба періодом бездержавності українців?

— Чи була Річ Посполита «польським завоюванням»?

І з приводу кожного зі згаданих питань можна навести аргументи з товстелизних монографій, сотень наукових статей, поважних академічних шкіл і навіть цілі «національні історичні гранд-наративи». І це ми ще не говоримо про державні чи політичні ідеології останніх двохсот (якби лише двохсот!) років у Росії, Польщі, Австро-Угорщині, Литві, Білорусі, не кажучи про наші невтомні пошуки «української національної ідеї». Остання, як відомо, повинна мати якесь корисне і зрозуміле нашим сучасникам бачення минулого української спільноти.

Кожна генерація ставить минулому свої важливі та актуальні запитання. Тому, попри те що історію не можна змінити (минуле вже відбулося), її можна інакше інтерпретувати, оцінити чи, як то кажуть, «переписати». Запитання живих українців до «історії України» були одні у XIX ст., інші — у 1917 й 1991 рр. і вже наші — 2016 р.

Щоразу ці відповіді були у чомусь подібними, а в чомусь відмінними. Одні відповіді задовольняли, інші — ні. Коли історія тебе «не задовольняє», існує два шляхи. Один — вигадати її, а другий — дізнатися краще та зрозуміти, як усе відбувалося. Це багато чого спрощує, але потребує уваги та зусиль, прагнення до знань, а не до скороминущих сенсацій та «смажених» фактів. Пошук істини потребує певної сміливості, бо світ минулого не ідеальний і до того ж його прагнуть поділити між собою політики, демагоги, науковці, пересічні «культурні» і «некультурні» громадяни різних країн, бо минуле різних народів перетинається. Тут існує чимало «історичних фронтів», реальні криваві бої за які подекуди припинилися, а десь відбуваються й сьогодні.

Тому ми свідомі того, що цей том серії є строкатим і суперечливим. Автори проекту «Історія без цензури» є самостійними науковцями, знаними фахівцями у своїй тематиці. Але кожна тема нині є політично «ковзкою». Утім, це нас не лякає, оскільки ідеологія нашого проекту — «без цензури». Тому те, що тут написано, може не сподобатися комусь — в Україні, Росії чи десь поруч із нами. Але ми — науковці з власним професійним сумлінням.

Чому цей том охоплює час від середини XI ст. до 1648 р.? І чому «Русь після Русі» починається ще «за Русі»? Тому що у початках удільної роздробленості Руської держави кореняться майбутні осередки державності України, Білорусі та Росії, частково Литви. «Київська держава» чи «Київська Русь», вочевидь, існувала в якихось формах (як «спільний політичний простір») до умовного 1240 р., коли монголи змінили політичну систему Східної Європи. Але й останні двісті років «Київської Русі» вже були не зовсім «київськими». Тому варто було після її класичного розквіту часів Ярослава Володимировича Мудрого трохи змінити ракурс. Такий підхід не робить цю добу якоюсь «неукраїнською». Як ми вже знаємо з попередніх томів серії, на території України жили ті самі люди, наші предки, тільки політичні назви, форми й кордони ще не окреслювали їхнє життя у звичних нам термінах і поняттях. Це були русь-русини, які згодом оберуть собі назву «українці». Але поки вони були русинами й жили на Русі, «Русь» не закінчувалася і вони цілком спокійно могли бути «козаками на Русі», жити на

«Україні нашій Руській». Тому хронологічно том сягає того часу, коли «Україна» почала переводити «Русь» в історичні присмерки. А це відбулося у XVII ст. (докладніше ви могли про це прочитати у томі серії «Народження країни»).

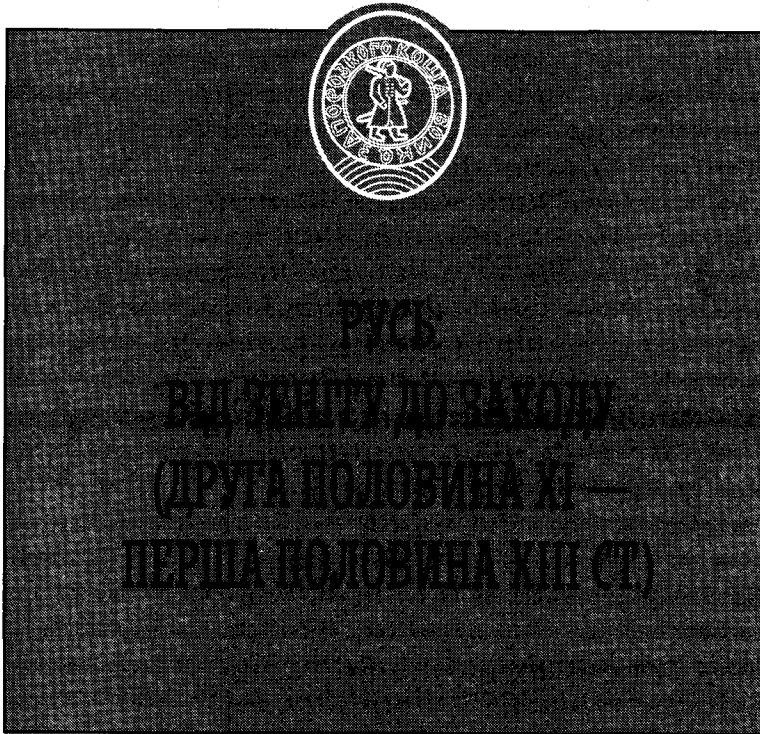
Класична схема української історії Михайла Грушевського передбачала рух осередку української державності від Києва до Галича, Холма та Львова. Тому в школі зараз вчать про Галицько-Волинську державу, яка була спадкоємицею Київської Русі. Проте такі межі є зручними для певних історичних схем. За Середньовіччя люди жили в світі інших політичних звичаїв та понять, і відповідний розділ книги покаже чимало цікавих подробиць політики галицьких і волинських князів, які щось для нас розмиють зі звичного, а в чомусь, навпаки, упевнять.

У частині про литовсько-руські часи ми зіткнулися з тим, що чимало з тем цього періоду вже були висвітлені у попередніх томах «Поле битви — Україна» та «Лицарі Дикого поля». Тому тут ми уникали термінологічних дискусій і лише показали, як відбувалася боротьба за Україну у другій половині XIV та першій половині XVI ст., оскільки це мало відоме широкому загалу. Нарис політики першої половини XV ст. має довідковий характер. Виправдовує нас також те, що ми сподіваємося зробити окремих випуск серії про Україну у складі Великого князівства Литовського, де й порушити всі дражливі проблеми.

Остання частина книги — про українські землі у складі Речі Посполитої — прибере чимало стереотипів, які ще з російсько-імперських та радянських часів закладалися у нашу свідомість, аби виправдати подальше «доленосне возз'єднання» 1654 р. Річ Посполита не була раєм для русинів, тим більше у конфесійному та соціальному сенсах, але політична культура українського козацтва, православної шляхти та чимало традицій наших «одвічних прав та вольностей» походять саме звідти.

Тому запрошуємо читачів до осмислення чергового тому «Історії без цензури».

*Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»*

Добу після смерті Ярослава знаменувала подвійна капітуляція Рюриковичів — і в змаганнях за рівний з імператорами політичний статус у візантійському світі, і у спробах подолати руйнівні для політичної системи наслідки розмноження князівського роду. На знак примирення з Константинополем одразу після смерті Ярослава русина Іларіона позбавили митрополичої кафедри, на яку знову було посаджено митрополита-грека, а землі Русі (у широкому та вузькому значеннях) були більш-менш рівно поділені між його синами, аби вже ніколи не об'єднатися під владою єдиного володаря. Залежно від того, чи розуміли історики феодалізм як систему політичних чи поземельних відносин, вони називають цей період добою удільної або феодальної роздробленості. Альтернатив децентралізації влади не було, адже Русь не мала розгалуженої бюрократичної системи, яка могла ефективно контролювати величезні простори підвладної

Рюриковичам Східної Європи. Як поступово розгалужувався на окремі династії князівський рід, так само дрібнівся на частини спадок його прабатьків — Володимира та Ярослава. Русь, як і всі інші тогочасні європейські ранньодержавні утворення, була приречена на дезінтеграцію. Відмінність з усією іншою Європою полягала лише в тому, що тут ще довго зберігалася монополія одного князівського роду на верховну владу, що разом із єдиною церковною структурою, підпорядкованою київському митрополиту, а через нього Константинополю, ще кілька століть дозволяло зберігати в колишніх межах держави Володимира єдиний політичний, економічний та культурний простір.

Брати та племінники (1054—1093)

Політичну систему, яку встановив на Русі заповіт Ярослава, історики називають «системою старшинства», або «лествичною системою». Більш-менш рівно розділивши свої володіння між п'ятьма синами, Ярослав заповів їм слухатися, як батька, старшого з них — Ізяслава. Тож Ізяслав Ярославич отримав батьківський Київ, Святослав — Чернігів, Всеволод — Переяслав (у давньоруських джерелах Переяславль), Ігор — волинський Володимир, В'ячеслав — Смоленськ. Три старші брати отримали у володіння частини Руської землі, тож із самого початку мали дещо престижніший політичний статус. Двоє молодших — Ігор та В'ячеслав — швидко померли, тому історики часто називають добу співправління трьох старших Ярославичів «тріумвіратом», як іронічну паралель із політичними союзами, що виникали між полководцями Давнього Риму доби Пізньої Республіки. У чомусь ця паралель є слушною, адже, судячи з джерел, попри батьківський заповіт, Святослав та Всеволод почувалися рівними щодо старшого брата і діяли спільно з ним доти, доки це відповідало їхнім інтересам.

Довгі 18 років Ізяславу вдавалося задовольняти апетит братів за допомогою «батога та пряника». «Батогом» була загроза кочовиків — спочатку торків, що заступили печенігів на кордонах Русі, а потім і страшнішого ворога — половців, у протистоянні яким троє братів мусили триматися разом. Що ж до «пряників», то певний час жадобу

Святослава та Всеволода до збільшення їхніх володінь Ізяславу вдавалося задовольняти за рахунок племінників і більш віддалених родичів. Діти Володимира Ярославича (старшого з братів, який помер раніше за батька), Ігоря та В'ячеслава Ярославичів нічого не отримали з батьківських земель, які були поділені між старшими Ярославичами. 1066 р. настала черга володінь Всеслава Брючиславича, чиє Полоцьке князівство відокремилось від Русі ще після смерті його прадіда Володимира Святославича. 1067 р. після більш-менш рівної боротьби Всеслав був уцел розбитий на річці Неміга, а одне з головних міст його князівства — Мінськ — було нещадно розгромлене й пізніше було відроджене вже на новому місці. Втім, самого Всеслава вдалося захопити в полон лише підступом, заманивши його на переговори хрестоцитуванням. Всеслав опинився в порубі в Києві, а на його столі в Полоцьку зручно облаштувався Мстислав Ізяславич (в обмін на відмову від Новгороду на користь Святославичів).

Протягом 1054—1067 рр. трьом старшим Ярославичам вдалося приборкати до своїм рук усі землі Русі, навіть ті, на які не поширювалася влада їхнього батька. Втім, їм не довелося спочивати на лаврах. Як виявилось, половецькі набіги 1055 та 1061 рр. були лише розвідкою. 1068 р. величезна половецька орда рушила лівобережжям Дніпра на Переяслав. Спроба Ярославичів зупинити їх на річці Альта закінчилася нищівною поразкою. Ця поразка була такою ганебною, що проти Ізяслава в Києві спалахнуло повстання — він нібито відмовився на вимогу віча роздати зброю киянам, аби захистити місто. Повсталі кияни розгромили князівський палац та двір воеводи Константина, звільнили з порубу Всеслава та оголосили його київським князем. Ізяслав не міг сподіватися на допомогу братів — ті переймалися половцями (лише в листопаді Святославу вдалося розбити їх на річці Снов), — тож подався по допомогу до свого тестя, польського князя Болеслава II.

Коли в травні наступного 1069 р. польське військо вирушило на Київ, Всеслав вирішив не спокушати долю та втік до Полоцька. Кияни змушені були капітулювати. Втім, повернення Ізяслава в Київ не компенсувало втрати його політичного та військового авторитету — він втратив контроль над Полоцьким князівством, після повстання та

масових страт киян у відповідь його підтримка в місті була слабкою. До того ж, як старший у князівському роді, він уже не мав земель, аби задовольнити апетити братів, які переконалися, що можуть протистояти кочовикам і без допомоги дружин київського князя. Ще нижче впав авторитет київського князя, коли закінчилися поразкою його дворічні спроби повернути собі Полоцьк. 1073 р. Святослав та Всеволод спільно вигнали старшого брата з Києва — Святослав отримав Київ і Переяслав, а Всеволод перейшов княжити в Чернігів.

Ізяслав із дружиною та синами був змушений удруге втікати до Польщі. Проте допомоги від Болеслава II, а потім і від германського імператора Генріха IV він так і не отримав, хоча обидва радо поділили між собою скарби втікача. У пошуках розради Ізяслав звернувся до папи Григорія VII, відрядивши до нього в Рим свого сина Ярополка. Папа сприйняв це як унікальну можливість вирвати Русь з-під юрисдикції константинопольського патріарха. Молитовник Гертруди (Трірська псалтир) містить чудові мініатюри, на яких зображено, як руські князі передають свої володіння папському столу, у відповідь папа буллою від 17 квітня 1075 р. вже як лен передав Ізяславу та його сину Руське королівство. Але навіть ця коронація не допомогла Ізяславу повернутися у Київ, а тільки примирила його з тестем Болеславом II. Лише смерть Святослава 27 грудня 1076 р. відкрила йому шлях додому.

Смерть Святослава надала Всеволоду Ярославичу унікальний шанс зібрати під свою руку всі землі Русі. Втім, йому забракло сил протистояти численним племінникам, тож після піврічного князювання в Києві він запросив Ізяслава повернутися, задовольнившись як компенсацією за київський стол Переяславом на додачу до Чернігова. Фактично, угодою 1077 р. було відновлено поділ Ярослава та Мстислава Русі по Дніпру: Правобережжя отримував Ізяслав, а Лівобережжя — Всеволод. Жертвою цієї угоди стали сини Святослава Ярославича. Олега Святославича позбавили Волині на користь Ярополка Ізяславича, а замість Гліба Святославича в Новгороді посів Святополк Ізяславич. Ізяслав знову двічі намагався забрати у Всеслава Полоцьк, проте марно.

Справжнім осередком спротиву бунтівних племінників стала Тмуторокань, де з 1069 р. княжив Роман Святославич. 1077 р. після

невдалої спроби захопити Чернігів сюди втік Борис В'ячеславич, а невдовзі до нього приєднався розчарований втратою Волині Олег Святославич. У серпні 1078 р. за допомогою половців троє молодших князів розгромили Всеволода Ярославича на річці Сожиця та захопили Чернігів. Всеволод звернувся по допомогу до брата Ізяслава. 3 жовтня 1078 р. на Нежatinій Ниві поблизу Чернігова військо бунтівних племінників було розгромлене, один із них — Борис — загинув. Втім, втрати були і з боку переможців. Аби захистити зрадливого брата, своїм життям наклав київський князь Святослав. Так, попри власне небажання правити одноосібно, Всеволод став володарем Русі.

Чи то з поваги до самопожертви Ізяслава, чи то не маючи на те сил, обійнявши київський стол, Всеволод не став чіпати володіння його синів: Ярополк лишився на Волині, а Святополк у Новгороді. Навіть більше, з часом Всеволод спромігся задовольнити й інших свої племінників. Після смерті Ярополка волинський Володимир отримав Давид Ігоревич, у Муромі продовжував тихо сидіти неамбітний Святославич Давид. Так само на заході Русі отримали володіння внучаті племінники Всеволода: сини Ростислава Володимировича Рюрик, Володар та Василько, яким дісталися Перемишль, Звенигород та Теревовль. Непримиренним Всеволод виявився тільки до бунтівників. З тмутороканським осередком спротиву йому вдалося розібратися легко: 1079 р. Роман Святославич зібрався разом із половцями повторити набіг 1078 р., але Всеволод перекупив половців, які вбили Романа. Владу київського князя у Тмуторокані було відновлено, а Олега Святославича на довгі роки було заслано на далекий візантійський острів Родос. Менш вдало була вирішена проблема з половецьким князем Всеславом, яку Всеволод успадкував від Ізяслава. Попри численні походи проти нього, Всеславу вдалося втримати за собою місто на Західній Двіні.

У певному сенсі політику Всеволода Ярославича можна назвати візантійською. Він втримався при владі не стільки завдяки гучним військовим перемогам, скільки нацьковуючи один на одного свої ворогів, вдало використовуючи гроші та дипломатію там, де більш прямолінійний Ізяслав зазнавав невдачі, вдаючись до зброї. Так він вирішив тмутороканську проблему, підкупивши половців та візантійців. Побоюючись посилення волинського князя Ярополка Ізя-

славича, він нацькував на нього Ростиславичів, а після його смерті розділив між ними та Давидом Ігоревичем його володіння, аби вони своїм протистоянням і далі послаблювали один одного. Врешті він настільки зміцнився, що 1088 р. навіть відібрав у Святополка Ізяславича Новгород (де посадив було свого онука Мстислава Володимировича), давши йому замість нього менш значущий Туров. Втім, це майстерне диригування не повинно вводити нас в оману — старі інститути, що тримали вкупі землі Русі, вже не відповідали вимогам часу, що наочно проявилось після смерті Всеволода, коли до влади прийшло наступне покоління князівського роду Рюриковичів.

Доба Любецького з'їзду (1093—1113)

Всеволод Ярославич помер у середу 13 квітня 1093 р., а наступного дня у Великий четвер, як свідчить графіті, залишене на стіні Софійського собору його дружинником Дмитром, його було поховано поруч із батьком. Він був останнім у поколінні синів Ярослава, тож, згідно з діючою тоді системою старшинства, київський великокнязівський стол мав успадкувати старший з онуків Ярослава, чий батько правив у Києві. Тож у Києві вже за 10 днів 24 квітня вокняжився останній із живих синів Ізяслава Святополк. Літописець, що симпатизував синові Всеволода Володимирі, який дістав прізвисько Мономах, пояснював це його доброю волею, хоча той, навіть попри те, що його батько контролював більшість земель Русі, насправді не мав сил, аби самостійно зайняти Київ. А вже на кінець XI ст. це вже вимагало консенсусу найсильніших князів, спільних дій хоча б двох гілок Рюриковичів, аби одночасно протистояти й зовнішній загрози з боку кочовиків, і з боку молодших князів, кого так чи інакше було позбавлено столу або обділено під час розподілу земельних володінь.

Зі смертю Всеволода обірвалася система політичних угод не тільки всередині Русі, а й зовнішньополітичних домовленостей. Цим моментом слабкості негайно скористалися половці, які підійшли до кордону Русі та надіслали до київського князя послів із вимогою продовжити виплату данини, що сплачував їм Всеволод. Однак Святополк вирішив не наслідувати політику дядька й наказав тих

ув'язнити. Разом із дружинами Володимира та Ростислава Всеволодовичів Святополк вирушив назустріч половецький орді, проте 26 травня зазнав нищівної поразки на річці Стугна. Половці прорвалися до самих околиць Києва, зіткнення з ними відбулися у його околицях — на Желані та у Халепа (сучасне село Халеп'я неподалік Трипілля). Врешті-решт з половцями довелося таки укласти мир, який було скріплено шлюбом Святополка і донькою хана Тугоркана.

Слабкість Володимира Мономаха, яка стала причиною того, що він був змушений поступитися Києвом на користь Святополка, проілюстрували події наступного 1094 р. Після 15-річного заслання на Русь повернувся Олег Святославич, що знов отаборився у Тмутарокані. І прийшов він не сам, а разом із половцями. Він вигнав Володимира з батьківського Чернігова, і той мусив задовольнитися Переяславом. За сорок років, що минули після смерті Ярослава, після всіх інтриг, війн, убивств його онуки нарешті повернулися до реалій його заповіту. Син Ізяслава правив у Києві, Син Святослава в Чернігові, син Всеволода в Переяславі. То чи варто влаштовувати усобиці, якщо можна закріпити статус-кво, а об'єднані військові сили спрямувати проти половецької загрози? Ця, здавалося б, проста думка далася князям непросто. У 1094—1097 рр. Святополк і Мономах намагалися вгамувати бунтівного Олега, навіть вигнали його з Чернігова, однак той раз у раз порушував угоди і військові дії починалися знову, залишаючи Русь беззахисною перед нападами половців. 1096 р. половецький хан Боняк несподівано вдарив по Києву й навіть спалив князівський приміський палац у Берестовому, хан Куря спалив фортецю Устя на лівобережжі Дніпра, а тесть Святополка Тугоркан обложив Володимирів Переяслав. Втім, Святополку та Володимирі вдалося розгромити його на річці Трубіж, а сам Тугоркан загинув. Святополк із почестями поховав тестя поруч зі спаленим палацом у Берестовому.

Припинення усобиці було питанням виживання Русі в протистоянні з половецькою загрозою. Тож 1097 р. на князівський з'їзд у місті Любеч зібралися представники майже всіх гілок Рюриковичів, окрім половецького князя. Ціною примирення став компроміс та поглиблення децентралізації Русі. Принцип «кожен хай держить свою отчину» закріплював за нащадками трьох старших Ярославичів їхні батьківські володіння (отчини) — Ізяславичи мали й далі

сидіти в Києві, Всеволодовичі — у Переяславі, Святославичі (Давид, Олег та Ярослав) — у Чернігівській землі, хоча Олега перевели з Чернігова в провінційний Новгород-Сіверський, а старший стол землі посів його брат Давид. Статус володінь представників молодших гілок Ярославичів (волинського Давида Ігоревича та прикарпатських Ростиславичів) був дещо нижчим — «ім же Всеволод дав городи», і попри те, що ті ж Ростиславичі розглядали й свої володіння як отчини, київські князі протягом наступного століття час від часу нагадували їм про своє право відібрати їхні столи.

Першу спробу поставити під сумнів права Ростиславичів на їхні володіння київський князь Святополк зробив чи не одразу після закінчення Любецького з'їзду. Він звинуватив теребовльського князя Василька Ростиславича у змові з Мономахом та Святославичами, схопив його, а трохи пізніше дружинники Давида Ігоревича, який у цьому конфлікті став на бік Святополка, його осліпили. «Повість про осліплення Василька Теребовльського», яку було включено до складу «Повісті врем'яних літ», передає події з точки зору Василька та Мономаха. Вона називає осліплення нечуваним досі на Русі варварським вчинком. Хоча, з точки зору візантійського права й навіть у порівнянні із нещодавною традицією самих Рюриковичів убивства родичів у боротьбі за владу, скалічення було ознакою пом'якшення звичаїв. За середньовічним правом каліка не міг обіймати князівський чи королівський стол, тож скалічення було дієвим компромісом між політичною доцільністю та християнським табу на братовбивство.

Проте Василько недовго перебував у полоні в Давида Ігоревича. Брат Василька, перемишльський князь Володар, обложив Давида у Володимирі, змусив його звільнити, але вгамував жагу помсти після того, як стратив причетних до братових тортур дружинників. У цей час у події втрутився Святополк, нібито під спільним примусом Володимира Мономаха та Святославичів, які ледь не позбавили його Києва за порушення Любецьких угод. Святополк вигнав Давида з Волині та посадив на його столі свого сина Мстислава. Решту частин Волинської волості отримали молодші Всеволодовичі та Святославичі, наприклад Святослав Давидович отримав у володіння Луцьк. Після цього Святополк висунув ультиматум Ростиславичам, вимагаючи віддати волості в Подністров'ї — Звенигород та Теребовлю.

Перед цією загрозою вчорашні вороги об'єднали свої сили. Коли Ярослав Святополчич за допомогою найманого угорського війська обложив Володаря та Василька в Перемишлі, на допомогу їм прийшов Давид Ігоревич, який привів із собою половців хана Боняка. Угорське військо потрапило в засідку та було винищене. Після цього Давид Ігоревич за допомогою половців і Ростиславичів повернув собі Володимир та Луцьк.

Любецька угода стала компромісом лише між трьома старшими гілками Ярославичів, і вони негайно використали його для того, щоб збільшити свої володіння за рахунок волостей молодших князів. На з'їзді в Увечихах у серпні 1100 р. старшим князям таки вдалося забрати в Давида Ігоревича володимирський стол, виділивши йому натомість волості в Погорині (Східній Волині) з центром у Дорогобужі. А от Ростиславичі відмовилися віддати старшим князям Теробовлю, і Василько прокняжив у ній до самої смерті. Справжнім переможцем з усобиці 1097—1100 рр. вийшов Святополк, якому таки вдалося приєднати до своїх володінь Волинь. Та й союз зі Святославичами й Володимиром Мономахом витримав випробування кризою. Після з'їзду в Увечихах руські князі нарешті змогли об'єднати свої зусилля проти кочовиків.

Прихильне до Мономаха руське літописання XII ст., що створювалося за його нащадків, зображує його чи не одноосібним переможцем половців. Однак спільні походи Рюриковичів у степ започаткував саме київський князь Святополк. Навесні 1103 р. на князівському з'їзді в Долобську було затверджено план військової кампанії, і наступні 10 років чи не щороку дружини руських князів поодиночки винищували половецькі орди. 1003 р. на річці Сутень було розбито половецьку орду хана Урусоби, сам хан та ще 19 половецьких «князів» загинули. 1107 р. був розбитий грізний Боняк. У лютому 1111 р. руські князі взяли половецькі зимівники-міста Шарукань та Сугров на Верхньому Сіверському Дінці, а в березні розгромили орду хана Шарукана на річці Сальниця. Основні сили половців було знищено, і наступникові Святополка знадобилося лише незначне зусилля, аби на кілька десятиліть вигнати половців за Дон.

Святополк помер 16 квітня 1113 р. і був похований у збудованому ним Михайлівському соборі. Після його смерті, як оповідає лі-

тописець, кияни нібито надіслали запрошення Володимирі Мономаху, але той відмовився, посилаючись на Любецьку угоду, за якою Київ був отчиною Ізяславичів. Не дочекавшись Володимира, кияни почали громити двори бояр Святополка, вчинили перший відомий за джерелами єврейський погром. Нібито саме це врешті й змусило Володимира Мономаха порушити хрестоцільування та погодитися стати київським князем. Літописець, що працював при дворі нащадків Мономаха, намагався виправдати цю узурпацію, але, як би там не було, із вокняжінням Володимира Мономаха в Києві доба Любецького з'їзду скінчилася і від цього дня на Русі працювало тільки право сильнішого, який уже сам вирішував, виправдовувати йому свої дії системою старшинства чи отчинного права.

Мономах та Мономашичі (1113—1139)

Володимир Мономах — постать в історії Русі, прирівняна до Володимира Святого та Ярослава Мудрого, чий персональний міф почав створюватися ще за життя власне ним та руками його літописців і чие ім'я завдяки т. зв. «шапці Мономаха» увійшло до монархічного міфу держави, яку розділяли з Руссю півтисячоліття. Навіть його походження оповите таємницею, адже його прозвали Мономахом нібито через походження від шлюбу його батька Всеволода Ярославича з донькою візантійського імператора, але візантійські джерела нічого не знають про такий шлюб. Його щоденник та листи («Повчання Володимира Мономаха», що дійшло до нас у складі літописання) зображують князя не тільки як високоосвічену, а й як високоморальну людину, хоча, якщо судити за хронологічними записами літописів, він неодноразово порушував слово, нічим не відрізняючись від інших князів-сучасників, а за рівнем освіти від свого батька Всеволода чи дядька Святослава. Навіть його слава як переможця половців багато в чому запозичена в його попередника на київському великокнязівському столі Святополка. Проте зважимо на багатовікову історіографічну традицію — звичайна шана до поколінь істориків, які доклали своїх зусиль до підтримання цього міфу, та на той факт, що від Володимира Мономаха походять галицькі

й волинські Романовичі та володарі заліських князівств, що правили там до кінця XVI ст.

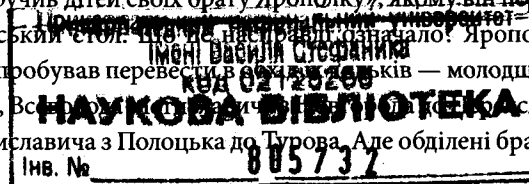
Узурпувавши великокнязівський стол попри Любецькі угоди, Володимир Всеволодович 12 років свого княжіння в Києві присвятив укріпленню персональної влади та збиранню під свою руку земель Русі. Для цього він використовував два інструменти — династичні шлюби своїх синів, дочок та онук із представниками інших гілок Рюриковичів, а також військову силу. Йому швидко вдалося приборкати невдоволених узурпатором синів Святополка, в яких він відібрав Волинь та змусив задовольнитися Туровським князівством. Так само Володимиру Мономаху вдалося відірвати від Полоцька Мінське князівство. Разом із Ростовом, Суздалем, Смоленськом та Новгородом землі, які він контролював безпосередньо або через своїх синів та службових князів, становили понад 2/3 території Русі. Разом із тим він продовжив походи проти половців, розпочаті ним із Святополком, і 1116 р. захопив три половецькі міста. Половці мусили на кілька десятиліть залишити прикордонні з Руссю степи та відкочувати на Дунай і Кавказ, де їх активність добре описана візантійськими, угорськими й грузинськими джерелами.

Однак найвидатнішим здобутком доби Володимира Мономаха стало створення як мінімум двох редакцій «Повісті врем'яних літ» (другої та третьої, останню пов'язують з оточенням сина Мономаха Мстислава) — найвідомішого історичного джерела, що становило першу спробу (з тих, що дійшли до нас) систематизувати й узагальнити кілька століть історії Русі та її правителів, обґрунтувати місце Русі у християнському світі та її роль у всесвітній історії. Навіть цього було б достатньо, аби навіки вписати Володимира Мономаха в пантеон великих правителів Русі.

Непересічним був і перший шлюб Володимира Мономаха. Його дружиною стала Гіда, дочка останнього коронованого англосаксонського короля Англії Гарольда II. Після загибелі батька в битві при Гастингсі від руки нормандців Вільгельма Завойовника вона перебувала у Данії при дворі свого родича, короля Свена Естрідсена, який віддав її заміж на Русь. Гіда, крім дочок, народила своєму чоловікові шість синів, ще двох народила йому друга дружина.

Найвидатнішим з синів Володимира Мономаха був Мстислав Володимирович, який, хоч і княжив лише 7 років, дістав від істориків прізвисько Великий. Оскільки Володимир на момент смерті (19 травня 1125 р.) єдиний із синів Всеволода Ярославича мав нащадків, а військова міць Ізяславичів була зведена нанівець, жодних проблем з успадкуванням батьківських володінь старшим сином не було. Для цього Володимир задалегідь перевів Мстислава з Новгорода в київський Білгород та привчав до державних справ. Більше того, поки Мстислав був живий, його молодші брати беззаперечно підпорядковувалися його авторитету. Оскільки половецької загрози вже не було (половці спробували було повернутися, дізнавшись про смерть Мономаха, але, аби їх розбити, вистачило дружини переяславського князя Ярополка Володимировича), Мстислав зміг зосередитися на збільшенні володінь свого роду. Спершу Мстиславу вдалося те, на що не наважувався його батько. 1127 р. він втрутився в усобицю чернігівських Святославичів, сприяв відокремленню від Чернігівської землі Муромо-Рязанського князівства на чолі з молодшим Святославичем Ярославом та вхопив і собі у володіння ласий шмат у вигляді Посейм'я з Курськом, де був посаджений на стол його син Ізяслав. Так само Мстиславу вдалося розкусити горішок, який не давався ні Святополку, ні Мономаху: протягом 1127—1129 рр. він нарешті підкорив Полоцьке князівство, взяв у полон братів Всеславичів та відправив їх у заслання у Візантію. Після цього черга дійшла до балтійських народів, проте його походи на литву на чужь (сучасні естонці) закінчилися невдачею.

Мстислав Володимирович помер 14 квітня 1132 р., за сучасними нам стандартами в розквіті сил, на вершині успіхів, коли здавалося, що ще кілька кроків — і йому таки вдасться знову, вперше після Ярослава, об'єднати під своєю рукою всі землі Русі. Та годинник історії не може лише за одним бажанням піти назад. Це довели події, що сталися по смерті Мстислава. Літописець відзначає, що Мстислав перед смертю «доручив дітей своїх брату Ярополку», якому він передав великокнязівський стол. Що це за брат? Чи не Ярополк Володимирович спробував перевести в очі догляду своїх синів — молодших Володимировичів, Всеславичів та Ізяславичів — до Турова? А Ізяслава Мстиславича з Полоцька до Турова. Але обділені брати

Мстислава та Ярополка збагнули, що таким чином Ярополк готує ґрунт, аби заповісти великокнязівський стол Мстиславичам, в обхід прав їхніх дядьків. Вони відмовилися підкорятися волі старшого брата — і Юрій Володимирович (пізніше він буде прозваний Долгоруким і ввійде в історію як засновник міста Москва) вигнав Всеволода з Переяслава (де врешті посів його брат Андрій Володимирович). А В'ячеслав Володимирович вигнав Ізяслава спершу з Переяслава, у якому той було спробував закріпитися, а потім і з Турова. Нарешті, після дворічної усобиці Володимировичів, Ярополку вдалося прилаштувати Ізяслава Мстиславича княжити лише на далеку від Києва Волинь.

Одночасно й чернігівський князь Всеволод Ольгович побачив шанс повернути втрачені за Мстислава волості. Спочатку Володимировичі зазнали невдачі з облогою Чернігова, потім у серпні 1135 р. були розбиті на річці Супій. Всеволод Ольгович перейшов Дніпро та почав грабувати київські міста — Треполь, Красн, Василів, Білгород. Та Ярополк так і не зважився знову битися з ним у полі. Зрештою він погодився повернути чернігівському князю Посейм'я з Курськом, але схилити Всеволода Ольговича до миру йому вдалося лише 1138 р. завдяки військовій допомозі, яку надав Ярополку угорський король Бела II.

Ще одна біда спіткала великого князя на півночі: коли Ярополк відкликав Мстиславичів з Новгороду й Полоцька, там спалахнули постання. У Полоцьке князівство з Візантії повернулися Всеславичі, а в Новгороді з 1136 р. розпочала відлік своєї історії Новгородська боярська республіка, у спробі придушити яку наклав головою старший із Мстиславичів, переяславський невдаха Всеволод.

Більшість істориків ставить крапку в історії єдиної Руської держави зі смертю Мстислава 1132 р. Проте примарна єдність, якої досягли Володимир та Мстислав, трималася виключно на їхніх політичних та військових талантах, слабкості інших гілок Рюриківичів, а ще більше на тому, що той самий Володимир Мономах не мав конкурентів у вигляді братів та племінників. Втім, сам Мономах мав аж вісім синів. Варто було великокнязівському столу перейти від всебічно обдарованого Мстислава до посереднього дипломата й полководця Ярополка, як згода між Мономашичами скінчилася,

а з нею розпалася й система угод і союзів, на яких гадана єдність держави трималася майже два десятиліття.

Під укіс (1139—1157)

Навіть із розпадом конгломерату земель, зібраних зброєю і дипломатією Володимира Мономаха та його сина Мстислава, Київ і далі на довгі десятиліття залишався головною сценою п'єси під назвою «Історія Русі». Спершу, звісно, за інерцією, адже від батьків та дідів, як безумовний рефлекс, наступні покоління Рюриковичів успадкували неспинну жагу до київського столу. Та й ми, історики наступних століть, змушені, немов волхви за дороговказом, йти за головним своїм джерелом — літописом, котрий, як і раніше, писався переважно в Києві, вбираючи в себе лише окремі фрагменти удільного літописання. Однак і сучасникам тих подій, і нам, історикам, їхнім нащадкам, знадобилося чимало часу, аби збагнути: хоч історія ще писалась у Києві, майбутнє творили вже не там. На периферії, навіть найвіддаленішій від центру, виникали нові міста — центри нових уділів, освоювалися нові землі, створювалися нові провінційні гілки династії Рюриківичів, виникала своя провінційна еліта, якій уже було байдуже до далекого Києва. Землі, «осколки» колись єдиної Русі, перетворювалися на окремі держави, часто не схожі на інші своїм політичним устроєм. Дедалі більше виникало міст і князівств, проте тут немає нічого дивного, адже тим самим шляхом роздробленості пройшли майже всі середньовічні європейські держави.

Молодші Мономашичі, очолювані ростово-суздальським князем Юрієм Долгоруким та його братом, турівським князем В'ячеславом, прагнули відстояти свої права на Київ проти своїх племінників Мстиславичів. Але їхня перемога над Ярополком виявилася пірровою — щойно великий князь помер, а недалекий В'ячеслав заїхав у Київ, його, наче якийсь непотріб, легко змахнув з київського столу чернігівський князь Всеволод Ольгович. Нащадки Мономаха дивились на Київ як на своє отчинне володіння, хоча згадаймо, що й сам Володимир Мономах захопив стольне місто в обхід Любецької угоди та законних прав нащадків свого брата в перших Святополка.

Всеволод Ольгович був онуком Святослава Ярославича, тож його дід свого часу був київським князем, а сам він був одружений із дочкою сина Мономаха Мстислава. Отже, обґрунтувань його прав на Київ було багато, та головне з них, зрозуміло, — це право сильного, і надалі саме воно, в обхід отчинних прав чи прав старшинства, буде вирішувати, кому вважатися великим київським князем.

Сім років княжив Всеволод Ольгович у Києві, і втриматися йому вдалося лише завдяки вдалому балансуванню у старій ворожнечі між синами Мономаха та їхніми племінниками Мстиславичами. Хоч на деякий час Юрію Долгорукому й пощастило відібрати у великого князя Новгород, на півдні Всеволод Ольгович підкупив Ізяслава та Ростислава Мстиславича Переяславом і чернігівськими волостями (після цього власні брати Всеволода перейшли на бік Юрія, але марно), а Новгород віддав їхньому молодшому братові Святополку. Убезпечивши себе з боку Юрія, Всеволод повернув зброю проти його могутнього союзника — галицького князя Володимирка Володаревича. Похід 1144 р. був вдалим — попри підтримку угорського короля Гези II, Володимирко був змушений сплатити велику контрибуцію. У захваті від власних успіхів, Всеволод Ольгович наступного року навіть вдало втрутився в усобицю в Польщі, але ще через рік зазнав поразки від Володимирка й, можливо, від розпачу помер.

Здається, Всеволод Ольгович більше почувався головою клану Мстиславичів, ніж Ольговичів. Саме тому його смерть майже нічого не внесла в систему між князівських союзів, хіба що терези військового успіху, досі прихильні до Всеволода та Мстиславичів, втратили рівновагу. Як наслідок, князі в Києві почали змінюватися якщо не щотижня, то по кілька разів на рік. У наступні десятиліття Середня Наддніпрянина занурилася у стан перманентної війни, у якому, хоч історики й примудряються виокремлювати «феодальні війни» (наприклад, 1146—1154 або 1158—1161), набагато легше вирізнити поодинокі періоди відносного затишшя, коли претенденту вдалося закріпитися на київському столі бодай на кілька років. Більше того, великий київський князь перетворюється з очільника або першого серед рівних князів великої держави на очільника військово-політичної коаліції князів, а з часом навіть на чужу маріонетку.

Уже за часів київського правління Всеволода Ольговича склалися два могутніх військово-політичних союзи князів. З одного боку, це Мстиславичі, що контролювали Волинь та Смоленськ, частина Давидовичів та рязансько-муромські Ярославичі з чернігівських князів, а з іншого — ростово-суздальський князь Юрій Володимирович Долгорукий, частина чернігівських та новгород-сіверських Ольговичів і Давидовичів, а також Галицьке князівство. Обидві сторони активно залучали іноземних союзників — Мстиславичі угорців та поляків, а коаліція Юрія — половців. Постійні військові конфлікти, що супроводжувалися систематичним розоренням усього регіону, вкрай негативно впливали на настрої киян, що вилилося в повстання 1147 р. Попри заповіт Всеволода Ольговича, що прагнув передати київський стол своєму брату Ігорю, за підтримки інших союзників по коаліції в Києві посів Ізяслав Мстиславич. Дружину Ігоря було розбито, а сам невдаха ледь не помер у порубі. Врешті-решт, на вимогу керівництва церкви та родичів, його звільнили аби постригти в ченці. Кияни в цей час жили переважно чутками, тож сприйняли звільнення Ігоря як підготовку перевороту на користь чернігівських Ольговичів. Натовп увірвався у храм під час літургії, і після знущань Ігоря було безжально вбито.

Проте ні це, ні підтримка Ізяслава Мстиславича старшим із Мономашичів, його дядьком В'ячеславом, ні симпатії київських бояр не допомогли йому надійно закріпитися в Києві. Йому декілька разів вдалося захопити Київ, але жодного разу він не протримався там більш ніж три роки. Так само і їхній опонент, молодший брат В'ячеслава, невгамовний Юрій Долгорукий після смерті 1154 р. одразу і В'ячеслава, і Мстислава здобув жаданий великокнязівський стол. Але за кілька років, 1157 р., раптово помер, а збуджені постійною військовою загрозою та чутками кияни переповідали, що його було отруєно боярами. Головним наслідком цієї війни стало відокремлення в самостійні князівства Волині, що поступово стала отчиною волинських Мстиславичів, та Смоленського князівства, яке зробив отчинним володінням для своїх нащадків засновник династії Ростиславичів, син Мстислава Великого Ростислав. У цей час уже не тільки нам, нащадкам, а й сучасникам тих подій стало зрозуміло, що час Києва скінчився і настала доба територіальних земель-князівств.

Доба територіальних земель-князівств

Хоча процес перетворення уділів на окремі державні утворення розпочався ще за Ярославичів, проте лише в середині XII ст. вони дозрили до статусу незалежних чи напівзалежних держав — земель-князівств із власними правлячими династіями, вже не в першому поколінні пов'язаними з цими територіями, із власною розгалуженою системою міст, зі складним політико-адміністративним устроєм та церковною інфраструктурою на чолі з хоч і залежним від Києва, але окремим єпископом. Для їхніх князів ці землі стали не трампліном, з якого за першої ж нагоди можна було стрибнути в Київ, навпаки — це київський стол перетворився спочатку на престижний, а потім і на символічний доважок до отчинних володінь.

Чернігівська земля

Історія Чернігова як політико-адміністративного центру сягає сивих глибин історії Русі. У 1024—1036 рр. він уже був столицею брата Ярослава Володимировича Мстислава. Але навіть поділ 1054 р., за яким його отримав син Ярослава Святослав, ще не перетворив його на спадкове володіння у його роді: коли Святослав 1073 р. перейшов у Київ, чернігівським князем став його брат Всеволод, а за ним уже його син Володимир Мономах. Лише внаслідок війни, що спалахнула 1094 р. після захоплення Чернігова Олегом Святославичем, Любецький з'їзд 1097 р. надав Чернігівській землі статусу отчинного володіння в роді нащадків Святослава. А в середині XII ст. князі Чернігова нарівні з київськими вже іменувались великими князями.

До складу Чернігівської землі увійшли території племінних союзів полян (частково), сіверян, радимичів, в'ятичів, дреговичів. Територіально Чернігівська земля склалася ще в XI ст. внаслідок об'єднання частини Руської землі навколо міста Чернігів із Сіверською землею — західною групою сіверян у Середньому Подесенні. Це об'єднання не тільки становило територіальну основу Чернігівської землі, а й стало причиною виокремлення у подальшому двох політичних центрів — власне Чернігівського та Новгород-Сіверського князів-

ства, що було юридично закріплено на Любецькому з'їзді князів. Територіальним ядром Чернігівської землі були землі навколо Чернігова, Сновська волость (Сновська тисяча) та місто Стародуб у верхів'ях річки Снов, який став князівським столом на початку XII ст. У верхів'ях Угри та Десни з часом сформувалася волость Радимичі з центрами в містах Гомій (сучасний Гомель) та Чичерськ.

У 80-ті рр. XI ст. тоді ще чернігівський князь Володимир Мономах ліквідував племінне княжіння в'ятичів у верхній течії Оки, але окняжіння цієї території затягнулося до кінця XII ст. У південній частині ареалу розселення в'ятичів у середині XII ст. утворилася Карачівська волость (Лісова земля), а племінна назва в'ятичів закріпилася лише за північною частиною їхнього ареалу. Перший князівський стол у Козельську виник тут лише 1201 р. Уже після монголо-татарської навали в басейні Оки виникли Карачівське, Таруське та Новосильське князівства, які з другої половини XIV ст. прийнято називати узагальнюючим терміном Верховські князівства. У середині XII ст. до складу Чернігівської землі увійшов і значний комплекс земель на правобережжі Дніпра в басейні Прип'яті, з містами Слуцьк та Клевеськ (сучасні Слуцьк і Клецьк), що раніше був частиною племінного ареалу дреговичів. Володіння цими територіями дозволяло чернігівським князям втручатися в політичне життя Полоцької землі та брати участь у військових походах на Литву. Є підстави вважати, що ці землі належали Чернігову ще й на початку XIII ст.

Протягом майже 100 років спірною із Переяславським князівством лишалася волость Посейм'я у верхній течії річки Сейм з центром у місті Курськ, що лише в другій половині XII ст. остаточно увійшла до складу Новгород-Сіверського князівства. Наприкінці XII ст. тут підносяться нові політичні центри: Путивль, Рильськ, Трубецьк (сучасний Трубчевськ). На ранньому етапі її історії до Чернігівської землі тяжіли Муромське та Рязанське князівства, які отримав у володіння молодший зі Святославичів Ярослав, але вже з 1127 р. вони розірвали з нею політичний зв'язок, коли Всеволод Ольгович посів чернігівський стол в обхід прав власного дядька.

Політична єдність володінь надзвичайно розгалужених Святославичів зберігалася завдяки тому, що з усіх земель Русі саме тут у спадковому праві застосовувався принцип старшинства — лествичний

принцип успадкування князівських столів, хоча працював він не завжди. Коли після смерті 1124 р. Давида Святославича Чернігівське князівство перейшло під владу Ярослава Святославича, його вигнав із Чернігова власний племінник Всеволод Ольгович. 1139 р., коли Всеволод Ольгович захопив Київ, в обмін на підтримку він передав Чернігівське князівство Володимирі Давидовичу, якому вдалося в 1146—1147 рр. ненадовго знову об'єднати землі Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств. Після загибелі Володимира 1151 р., Чернігівське князівство успадкував його брат Ізяслав Давидович. 1157 р., вдруге ставши київським князем, він поступився Чернігівським князівством на користь Святослава Ольговича, і надалі воно перебувало виключно під владою Ольговичів.

Після поразки в міжусобних війнах та згасання Давидовичів клан Ольговичів у свою чергу не зберіг єдності та швидко розпався на два окремі князівські клани — нащадків Всеволода Ольговича та нащадків Святослава Ольговича, які 1164 р. закріпили за собою землі Новгород-Сіверського князівства. Протягом наступних 80 років обидва клани дотримувалися отчинного принципу успадкування удільних столів та лестничного принципу успадкування старшого столу. Найбільш значущими чернігівськими князями цього періоду були Святослав Всеволодович (1164—1180), Ярослав Всеволодович (1180—1198), Ігор Святославич (1198—1202) та Всеволод Святославич Чермний (1202—1215 з перервою). Якщо Новгород-Сіверське князівство та верхнє Посейм'я, що в другій половині XII ст. остаточно увійшло до складу Чернігівської землі, поступово перетворилися на мережу дрібних удільних князівств на отчинному праві, то безпосередньо землі Чернігівського князівства, як доменальні володіння великого князя чернігівського, довго зберігали свою єдність.

Втім, сам Чернігів та Чернігівське князівство для будь-якого великого князя з Ольговичів були лише містком до київського столу, військова експансія чернігівських князів сягала далеких Волині та Галича, а його територія у міжусобних війнах регулярно зазнавала спустошень з боку смоленських, волинських, ростово-суздальських князів. Дрібні прикордонні волості Чернігівського князівства часто ставали розмінною монетою у короточасних політичних домовле-

ностях. А 1210 р. чернігівський князь Всеволод Чермний навіть зміняв Чернігівське князівство на Київ у Рюрика Ростиславича з династії смоленських Ростиславичів. Тож економічна могутність Чернігівського князівства як політичного центру Чернігівської землі поступово занепала, і цей занепад остаточно був довершений монгольським погромом Чернігова та округи 1239 р. Політичні та економічні центри Чернігівської землі поступово пересувалися на північ — у Брянськ та Верховські князівства.

Галицька земля

Галицька земля утворилася порівняно пізно — в середині XII ст., шляхом поступового об'єднання володінь князівської династії Ростиславичів, які вони за різних обставин здобули в Прикарпатті в останні десятиліття XI ст. Галицькі Ростиславичі були нащадками старшого сина Ярослава Мудрого, новгородського князя Володимира Ярославича, який помер раніше за батька, тож його нащадки назавжди позбувалися прав на київський стол. Син Володимира Ростислав 1064 р. захопив Тмуторокань, але вже 1067 р. був отруєний візантійцями. Ми не знаємо, за яких обставин старшому з трьох синів Ростислава Рюрику вдалося стати князем у Перемишлі. Це одне з найвіддаленіших західних міст Русі було контактною зоною з європейськими сусідами — невелике Перемишльське князівство межувало одночасно з Польським і Угорським королівствами, тут проходив важливий торговельний шлях, що з'єднував Русь і ринки Верхнього Дунаю.

1084 р. молодші брати Рюрика Володар та Василько отримали від великого князя київського Всеволода Ярославича невеликі волості у Верхньому Подністров'ї, виділені зі складу Волині, — Звенигород і Теревовлю. Про цей зв'язок ще два століття по тому пам'ятали волинські князі, а київські князі неодноразово нагадували Ростиславичам про умовний характер їхніх володінь. Після смерті Рюрика 1092 р. Володар об'єднав Перемишль та Звенигород, але територіальна відособленість Перемишля від його дністровських володінь зберігалася і в XIII ст., коли Галицько-Волинський літопис згадує

«страну горную перемишльську». У війні 1097—1100 рр., спровокованій осліпленням тербовльського князя Василька, Ростиславичам спільними зусиллями вдалося відстояти свої володіння спершу від волинського князя Давида Ігоревича, а потім за його допомогою від київського князя Святополка Ізяславича та його угорських союзників. Хоча Уветицький з'їзд 1100 р. і відмовив Ростиславичам у отчинних правах на Звенигород, фактично незалежними від Києва вони стали 1099 р. після подвійної перемоги на Рожному полі та над Вягром.

Нащадки Василька Ростиславича правили в Тербовльському князівстві до 1141 р. Завдяки колонізаційним процесам політичний центр князівства поступово пересувався на південь, де піднеслося економічне та політичне значення Василева та Галича, який після смерті Василька 1124 р. став центром окремого уділу, де княжив Ігор-Іван Ростиславич, а Тербовль отримав інший брат — Ростислав Василькович. Після смерті бездітного Ростислава (до 1141 р.) Тербовльське князівство увійшло до володінь Ігоря, який залишився сидіти в Галичі. Після його смерті Галич і Тербовль увійшли до складу володінь Володимирка Володаревича, який невдовзі остаточно об'єднав володіння усіх Ростиславичів у Подністров'ї та Перемишльське князівство в складі Галицької землі.

Військова могутність галицьких володарів ґрунтувалася на зовнішній торгівлі — завдяки географічному становищу Галицька земля була відкрита і для західного, і для візантійського, і для кочового степів, на багатих природних ресурсах, головним із яких була галицька сіль, а також на величезних масивах вільних земель, які отримували за службу представники військового стану. Однак, на відміну від більшості інших земель Русі, верхівка дружини — галицьке боярство, поступово перетворилася на самостійну політичну силу й на зразок сусідніх європейських країн могла диктувати свою волю князям. З часом галицьке боярство навіть змогло кинути виклик монополії Рюриковичів на верховну владу, але в середині XII ст. обмежувалося лише спротивом її централізації. Уже за кілька років після утворення об'єднаної Галицької землі галичани спробували скинути Володимирка Володаревича. 1144 р. після його принизливої поразки від київського князя Всеволода Ольговича вони запросили на галицький перстол родича Володимирка,

дрібного удільного звенигородського князя Івана Ростиславича Берладника. Після тривалої облоги міста Володимирку вдалося придушити повстання і водночас ліквідувати залишки удільної системи в Галицькій землі.

Мабуть, саме тому 1146 р. йому таки вдалося розбити під Звенигородом об'єднане військо, зібране Всеволодом Ольговичем, до якого, крім київських, чернігівських, переяславських дружин, входили й наймані половецькі, польські та угорські загони. У своїй політиці Володимирко Володаревич орієнтувався на союз із ростово-суздальським князем Юрієм Долгоруким, який було скріплено шлюбом між його сином Ярославом та донькою Юрія Ольгою. Але вже за кілька років після смерті батька Ярослав Володимирович (Осмомислом він прозваний лише в «Слові о полку Ігоревім») переорієнтувався на союз із Мстиславичами, які саме в цей час перетворили Волинь на свою отчину, до кінця життя брав активну участь у їхній боротьбі за Київ. З одного боку, правління Ярослава було роками найбільшої могутності Галицької землі за всю добу Ростиславичів, з іншого — зміна союзників негативно позначилася на його подружньому житті, авторитеті князівської влади всередині держави й призвела до занепаду та згасання його династії. Розірвавши союз із Юрієм, Ярослав відіслав від себе його дочку Ольгу та сина Володимира, наблизивши до себе безрідну жінку на ім'я Анастасія, яка народила йому сина Олега. Значна частина боярства стала на бік вигнанниці, схопила та спалила коханку князя.

За заповітом Ярослава Володимир мав отримати лише Перемишльське князівство, тоді як Галич — головний стол Галицької землі — мав успадкувати син Анастасії Олег. Втім, після смерті Ярослава 1187 р. бояри вигнали Олега та посадили на стол у Галичі Володимира. Не отримавши допомоги від союзника, батька Рюрика Ростиславича, Олег Ярославич отримав військо в Польщі — від краківського князя Казимира II. Він захопив було Галич, вигнав Володимира, але невдовзі був отруений галицькими боярами. Зі свого боку, Володимир звернувся по підтримку до угорського короля Бели III. Той, попри обіцяну допомогу, ув'язнив Володимира разом із сім'єю, вигнав з Галича волинського князя Романа Мстиславича та коронував свого сина Андраша королем Русі. Володимиру вдалося

втекти з в'язниці, він звернувся до імператора Фрідріха I Барбаросси та в обмін на обіцянку щорічної данини (2000 гривень) із німецьким і польським військом зміг повернути батьківський стол. Більше того, аби закріпитися у Галичі, Володимир Ярославич визнав свою залежність від володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича Велике Гніздо — найбільш авторитетного володаря земель тодішньої Русі.

Навіть ціною втрати політичного суверенітету Володимир Ярославичу вдалося лише на 10 років відтермінувати неминуче. 1198 р. після його смерті, попри те, що Володимир лишив по собі двох позашлюбних синів, Галич захопив волинський князь Роман Мстиславич. Перша галицька династія Ростиславичів перервалася, проте найвищий злет Галицької землі був ще попереду.

Волинська земля

Хоч процес утворення Волинської землі з центром у місті Володимир і розпочався ще в роки правління Володимира Святославича на рубежі X—XI ст., певну самостійність вона здобула лише в другій половині XII ст., а її територія зазнавала значних змін ще й у наступному XIII ст. Створена на початку XI ст. географічно строката Волинська волость включала землі майбутніх Перемишльського, Звенигородського та Тереховського князівств у Подністров'ї, до її складу входила Східна Волинь — межиріччя Случі та Горині, що пізніше дістало назву Погорина. Її природною межею з Київським князівством слугувала річка Случ, на київському правому березі якої розпочинався безкрайній Чорний ліс. Наприкінці XII — у XIII ст. волинським князям вдалося поширити свою владу на Погорину, а після монгольської навали й на київське Побужжя (Побожжя) — землі у верхів'ях Південного Бугу, через які, оминаючи Чорний ліс, проходили торговельні шляхи, що пов'язували Середнє Подніпров'я з Волинською та Галицькою землями. На півночі кордони Волині сягали польських боліт, де волинські князі ще й у XIII ст. ворогували з турівськими та пінськими князями за прикордонні волості. Довго лишався спірним статус Берестейського князівства, яке в останній третині XII ст.

увійшло до складу Волинської землі. Її надзвичайно важливий транзитний статус у західній торгівлі Русі підтверджується знахідками в берестейському Дорогичині тисяч свинцевих товарних пломб, що в 25—30 разів перевищує їх кількість навіть у Новгороді. На заході Волинь межувала з Польським королівством, і хоча належність Червенських градів до Русі була остаточно закріплена ще за Ярослава Володимировича і тут територіальні зміни відбувались ще й у XIII ст.

За князювання у Києві Всеволода Ярославича Волинь слугувала резервним фондом земель, з якого він наділяв бунтівних племінників. Так, Ростиславичі отримали Звенигород та Тереховлю; спершу в 1084—1086 рр., а потім остаточно на Уветицькому з'їзді 1100 р. для Давида Ігоревича було виділено в окрему волость Погорину з центром у Дорогобужі. І далі, до середини XII ст., чи не кожна зміна володаря київського столу призводила до зміни правителів та кордонів волостей на Волині. Лише після поразки 1149 р. Мстиславичів у боротьбі за Київ від Юрія Долгорукого Ізяслав Мстиславич, відступаючи на захід, захопив Володимир та Луцьк і перетворив їх на свої отчинні володіння та на базу, на яку він і його нащадки спиралися у спробах повернути київський великокнязівський стол. З часом у Володимирі закріпилися нащадки його старшого сина Мстислава Ізяславича, а в Луцькому князівстві (з 1155 р.) молодшого — Ярослава Ізяславича. Що ж до статусу Східної Волині, то до 1170 р. Дорогобуж належав онуку Володимира Мономаха Володимир Андрійовичу, який спершу як союзник Юрія Долгорукого намагався відібрати в Мстиславичів їхні волинські волості, ненадовго навіть опановував Пересопницю та Берестя. Втім, після смерті свого патрона йому довелося задовольнитися самим Дорогобужем. Після його смерті Дорогобуж захопив молодший із Мстиславичів — Володимир, який 1171 р. передав його своєму синові Мстиславу. У міжкнязівських суперечках за київський стол Володимир Мстиславич виступав як союзник смоленських Ростиславичів, навіть за їхньою волею, всупереч родичам, на кілька тижнів став київським князем, тож волинські Ізяславичі скоро вигнали його сина, і наприкінці 70-х років XII ст. Дорогобуж уже перейшов під владу луцької гілки волинських Ізяславичів.

Дуже швидко Волинь за Ізяславичів розпалася на дрібні уділи, і знадобилося кілька десятиліть і зусилля двох поколінь князів, аби

знов зібрати їх до купи. Так, після смерті Ярослава Ізяславича 1180 р. Луцьке князівство було розділене його синами на чотири уділи: власне Луцьке, Пересопницьке, Дорогобузьке та Шумське князівства. Так само за синів володимирського князя Мстислава Ізяславича з Володимирського князівства виділилися Белзьке, Червенське та Берестейське князівства. Проте саме Володимирське князівство першим проявило тенденції до консолідації. Двоє молодших Мстиславичів швидко померли, а старшому синові Мстислава Ізяславича Роману було затісно у волинському Володимирі. 1188 р. він уперше став галицьким князем та передав свої володіння молодшому братові Всеволоду Мстиславичу. Після повернення у Галич Володимира Ярославича Роману знадобилися неабиякі зусилля, аби змусити брата повернути йому Володимир та Берестя. Після смерті Всеволода 1195 р. ніхто вже не оскаржував старшинство та права Романа, але його племінники Олександр і Всеволод Всеволодовичі таки зберегли за собою Белз та Червен, аби після смерті дядька бодай ненадовго опанувати Володимиром.

На зламі XII—XIII ст. процес утворення Волинської землі був ще далекий від завершення. Однак основні землі Волині вже перебували під владою одного князівського роду — Ізяславичів, який, хоч і був надзвичайно розгалуженим, та всі його члени добре усвідомлювали спільність походження і єдність територіальних інтересів. Та головне, Роман Мстиславич, старший серед Ізяславичів, мав амбітну мету: знов, як це було на початку XI ст., приєднати до своїх волинських володінь території Галицької землі та використати об'єднані ресурси Галичини й Волині у змаганнях за Київ. Хоча після перших успіхів він і зазнав зрештою невдачі, за півстоліття його синам Данилу та Васильку вдасться подолати удільну роздробленість Волині та реалізувати батьківську програму.

Турово-Пінська земля

Ще в легендарній частині «Повісті врем'яних літ» згадується турівський князь варязького походження Тури. Попри важливість новгородського столу, на ранньому етапі другому за значенням

князівського столу Русі після Києва, саме Туров довго лишався володінням старших синів київських князів. За Володимира Святославича стол тут посідав Святополк, за Ярослава — Ізяслав, у 1088—1093 рр. тут, очікуючи своєї черги посісти Київ після смерті дядька Всеволода Ярославича, княжив Святополк Ізяславич. Саме він після вокняжіння у Києві 1093 р. зробив Туров київською волостю. На ранньому етапі своєї історії кордони Туровського князівства, швидше за все, збігалася з територією племінного союзу дреговичів у середній течії річки Прип'ять. Окрім власне Турова та Пінська, піднесення якого припало на другу половину XII ст., до його складу входили Дубровицька та Степанська волості в нижній течії Горині та Случька і Клецька волості на північ від Прип'яті, які в другій половині XII ст. утворили чернігівську волость Дреговичів.

Історію Турово-Пінської землі слід розпочинати з 1157 р., коли онук Святополка Ізяславича Юрій Ярославич, скориставшись зі смерті в Києві Юрія Долгорукого, захопив Туров. Йому двічі — 1157 та 1160 р. — вдалося відбити напади київського князя Ізяслава Давидовича, а 1161 р. вже київський князь Ростислав Мстиславич уклав з ним мир, за яким землі Туровського князівства визнавалися отчинним володінням нащадків Юрія Ярославича. Втім, за мир довелося сплатити втратою Случеська та Клецька. Уже за його синів в окремі уділи виділилися Дубровиця та Пінськ, який на початок XIII ст. перебрав на себе значення головного столу Турово-Пінської землі. У XIII ст. турівські князі надзвичайно здрібніли, князівськими столами стали Давид-городок, Степань, Небль. Після невдалої спроби територіального розширення в бік Волині, у подальшому турово-пінські князі лише балансували між галицько-волинськими князями та Литвою, яка набирала сили і в першій третині XIV ст. поклала край незалежній історії Турово-Пінської землі.

Смоленська земля

Згідно з «Повістю врем'яних літ», ще Володимир Святославич призначив намісником у Смоленськ свого сина Станіслава. Проте вперше Смоленське князівство з'явилося на політичній карті Русі 1054 р.,

коли Ярослав Володимирович заповів його своєму синові В'ячеславу. Після його смерті 1057 р. Смоленськ ще довго переходив з рук у руки. Історія Смоленської землі як суверенного князівства розпочинається за князювання у Смоленську сина Мстислава Великого Ростислава (1127—1167). Йому вдалося закріпити Смоленську землю як отчинне володіння за своїми нащадками та 1136 р. заснувати у Смоленську єпископську кафедру. З уставної грамоти смоленської єпархії історики мають змогу реконструювати адміністративний устрій Смоленської землі та структуру князівських доходів і володінь.

Смоленська земля територіально сформувалася у верхній течії Дніпра, Західної Двіни та Волги і мала стратегічно вигідне становище в центрі Русі. Це давало змогу смоленським князям активно втручатися не тільки в боротьбу за київський стол, але й у політичне життя сусідніх країв — Полоцької, Ростово-Суздальської, Чернігівської земель та Новгородської республіки. Полоцький вектор зовнішньої політики смоленські князі успадкували ще від батька Ростислава — Мстислава. Їм вдалося приєднати до Смоленської землі полоцькі міста Копись та Оршу, вони тимчасово захоплювали Друцьк та Вітебське князівство. Ростиславу Мстиславичу вдалося приєднати чернігівські міста Пропойськ та Кричів у землях радимичів.

Хоча Ростислав мав п'ятьох синів, нащадки чотирьох із яких утворили клани Давидовичів, Рюриковичів, Мстиславичів та Романовичів, смоленські Ростиславичі довго уникали усобиць між членами роду, разом виступаючи не тільки у вирішенні суто внутрішніх проблем, а й у змаганнях за київський стол. В останній третині XII ст. у Смоленській землі почали виникати уділи — Мстиславський, Торопецький, пізніше, на початку XIII ст., — Вяземський, Можайський, Фомінський. Після тривалого, майже сторічного, піднесення наприкінці першої чверті XIII ст. міць смоленських князів внаслідок перенапруження сил поступово занепадала. Хоча Мстислав Мстиславич Удатний на сім років захопив Галич, смоленські князі ненадовго зайняли Полоцьк, а київським великим князем рекордні для тієї епохи 9 років був Мстислав Романович Старий (це крім того, що з останньої чверті XII ст. Ростиславичі контролювали більшість волостей Київської землі), саме в цей час розпочалася смуга військо-

вих невдач. 1223 р. руські князі зазнали нищівної поразки на Калці, в самій Смоленській землі спалахнула усобиця між кланами Романовичів та Давидовичів, у якій було розорено навіть Смоленськ, а за кілька десятиліть вона почала зазнавати регулярних нападів литовських дружин. Однак Смоленська земля проіснувала до кінця XIV ст., коли її було включено до складу Великого князівства Литовського, а частина її земель потрапила під владу московських князів.

Полоцька земля

Полоцька земля недовго — в роки правління Володимира Святославича — входила до складу Русі, і, хоча на неї і далі поширювалася юрисдикція київського митрополита, час від часу київським або смоленським князям вдавалося на деякий час вигнати полоцьких князів з їхніх володінь, за кілька років незалежність Полоцької землі відновлювалася знов і знов, поки вже в середині XIII ст. вона не увійшла до складу Великого князівства Литовського.

Стратегічне значення Полоцька полягало в тому, що він повністю контролював торговельний шлях з Дніпра через Західну Двіну на Балтику — більш прямий та зручний, ніж конструкт літописця «шлях із варяг у греки» через Новгород. Саме тому, як і в Ладозі на Волхові, тут дуже рано з'являються варяги, і у другій половині X ст. на цих теренах править варязька династія Рогволда, що був союзником київського князя Ярополка Святославича. Саме з Рогволдом пов'язана династична легенда пізнішої полоцької династії. Нібито син Володимира та з'валтованої ним доньки Рогволда Рогнеди Ізяслав намагався вбити батька і за це його нащадки були позбавлені прав на київський стол. Намагаючись пояснити таким чином ворожнечу між «рогволжими» та «ярославліми онуками», народний переказ та літописець ігнорують той очевидний факт, що і сам Ярослав, і його нащадки так само походили від шлюбу Володимира і Рогнеди, як і засновник другої полоцької династії Ізяслав. Він помер раніше від батька, втратив будь-які права на Київ, і таким чином Полоцька земля відособилася ще на початку XI ст., перша з усіх руських князівств.

Географічно Полоцька земля лежала в середній течії Західної Двини, Німана та Березини, її межі на сході сягали верхнього Дніпра, хоча вже в XII ст. придніпровські волості Копись та Орша відійшли до Смоленської землі. Так само спірним лишався статус Вітебської волості на верхній Двіні, що контролювала волоки, які вели з Дніпра через Двіну в Новгородську землю. У XII ст. полоцькі князі поширили свою владу на землі і в нижній течії Західної Двини — у землі латишів, на Герсікське та Кукенойське князівства, але вже в другій чверті XIII ст. вони були захоплені Орденом мечоносців.

Доба розквіту Полоцької землі припадає на роки правління онука Ізяслава Володимировича — Всеслава Брячиславича (1044—1101). Але після його смерті вона остаточно розпалася на 6, а потім навіть на більшу кількість уділів — Мінське, Вітебське, Друцьке, Ізяславське, Логойське, Стрежевське, Городцовське князівства.

Новгород Великий

Новгород в історії Русі посідає особливе місце не тільки як значний політичний та торговельний центр, а й як один із двох разом з Києвом полюсів державності, що відстоював свою першість не тільки і не стільки політичним шляхом, скільки як значний центр літописання, де народилася і досі прийнята більшістю істориків концепція походження Русі та її династії Рюриковичів від першого новгородського князя та засновника династії легендарного Рюрика. Що міг протиставити цьому Київ? Лише казку про трьох братів-перевізників та їхню сестру, які нібито колись заснували місто й одного з яких нібито колись приймав котрийсь із візантійських імператорів. Нарешті вже не в легендарну, а в історичну добу чи не новгородці здобули київський стол для Володимира та Ярослава?! Тому саме тут піднесли куполи другої після київської Святої Софії, а очільник місцевої кафедри мав статус архієпископа, другий за значенням після самого митрополита київського. Та й істориків, що присвятили своє життя вивченню давнього Новгорода, причаровував блиск новгородської культури — не тільки збереженість її літописання та церков, а й унікальні в порівнянні з іншою Руссю археологічні арте-

факти, які завдяки примхам природи збереглися у новгородській землі: дерев'яні, шкіряні, кістяні вироби і, що найголовніше, вже більше ніж тисяча берестяних грамот, ці «послання» середньовіччя, пам'ятки повсякденної культури та мови новгородців, яка, як виявилось, так відрізнялася від сформованих завдяки вивченню книжкової культури стереотипів істориків та лінгвістів. Археологи в Новгороді дослідили цілі комплекси садиб, повсякденне життя мешканців яких, завдяки берестяним грамотам, печаткам, літописним і церковним пам'яткам можна простежити протягом майже півтисячоліття. Навіть киянам лишається лише заздрити цьому.

Перший Новгород — Рюрикове городище на острові біля витоків річки Волхов з озера Ільмень — у другій половині X ст. поступився новому місту, що виникло шляхом об'єднання (як кажуть історики, синоїкізму) кількох слов'янських, балтських та фінських поселень. Початок розбудови середньовічного Новгорода, яким його знаємо ми, — величного міста на обох берегах Волхову, що ділилося на п'ять кінців (районів), належить, швидше за все, вже до часів князювання у Новгороді старшого сина Ярослава Володимира, який не тільки побудував значні фортифікаційні споруди, а й заклав новгородський Софійський собор. У XI ст. поступово формується і територія майбутньої Новгородської землі, до якої окрім власне земель у басейні річок Волхов, Мста, Ловать, Велика були приєднані землі залежних від Новгорода фіно-угорських племен воді та іжори на берегах Неви й Фінської затоки, карелів. У наступні століття влада новгородців поширилася на північ та північний схід — до узбережжя Білого моря, Північної Двини, пізніше — вже в XIV—XV ст. — до Кольського півострова та північного Уралу. Географічне положення було одночасно і сильною стороною, і слабкістю Новгорода. З одного боку, новгородці контролювали торговельні шляхи, що пов'язували Балтику з Поволжям і вели далі на схід, а величезні неосвоєні простори європейської півночі стали справжньою скарбницею безцінних товарів, які новгородські купці експортували в Європу та країни сходу — передусім хутро, а також величезні поклади солі. До того ж завдяки своїй віддаленості Новгорода, на відміну від інших земель Русі, почастило уникнути розорення монголами. З іншого боку, кліматичні умови та неродючі ґрунти робили Новгород залежним від

поставок зерна зі Смоленської та Володимиро-Суздальської земель, унаслідок чого смоленські князі в XII ст., а володимиро-суздальські з XIII ст. і пізніше мали вплив на внутрішньополітичне життя Новгородської землі.

Експлуатація невичерпної природної скарбниці, а також периферійне щодо політичного центру Русі розташування Новгорода ще в XI ст., з одного боку, призвело до зростання економічної та політичної моці новгородської верхівки — боярства (яке походило з верхівки князівської дружини, зокрема родоначальником багатьох новгородських боярських родів був дядько Володимира Добриня), а з іншого — змушувало це боярство замислюватися про більшу незалежність від далекого, але ненаситного до новгородських грошей Києва. Спершу вони намагалися зробити ставку на заснування власної князівської династії: новгородське віче брало слово зі Святополка Ізяславича, потім із Мстислава Володимировича (Мстислава Великого) ніколи не полишати новгородське княжіння, проте обидва, всупереч хрестоцілуванню, врешті-решт обирали Київ. Тож, коли після смерті Мстислава Великого на київському столі його син Всеволод спробував перейти з новгородського столу в Переяслав, новгородці, хоча потім знову й пустили його у Новгород, але після поразки та ганебної втечі князя з поля битви з суздальцями на Жданій горі 28 травня 1136 р. на вічі своїм рішенням позбавили його новгородського столу. Саме з цього дня розпочинається історія Новгородського республіки.

Дехто, вже з огляду на реалії XV ст., називає Новгородську республіку «демократичною альтернативою» східному деспотизму Московської держави, їхні критики, також у чомусь обґрунтовано, скептично називають Новгород «олігархічною республікою». Але такий підхід до аналізу республіканських інститутів Великого Новгорода (ця претензійна назва вперше фіксується документами 1169 р.) ігнорує архаїчність вічового ладу, який походить ще з родоплемінних традицій на ранньому етапі державотворення. З іншого боку, новгородцям вдалося вдосконалити, осучаснити інститут віча, утворити доволі функціональну систему державного управління, що проіснувала майже три з половиною століття. Новгородське віче — зібрання всіх юридично дієздатних (особисто вільних) чоловіків міста —

видавало та скасовувало закони, ухвалювало рішення про оголошення війни та миру, встановлювало податки та повинності, обирало урядовців. Проте на практиці віче перетворювалося на арену боротьби між різними боярськими угрупованнями, що через адміністрації кінців та сотень (районів та мікрорайонів міста) контролювало голови звичайних містян. Поступово багато функцій віча перейшло до Ради панів, яка формувалася саме з цих представників адміністрації.

Формальним головою держави в Новгороді був архієпископ — багато в чому фігура не церковна, яка, по-перше, контролювала міську казну, міри й ваги, а вже потім була головою церковної адміністрації. Архієпископа, як і інших урядовців, обирало віче, тож часто виникали проблеми з його затвердженням київським митрополитом. Головою виконавчої влади був посадник, який разом зі своїми попередниками входив до складу Ради панів. До неї також входили старости кінців та сотень, а також тисяцький, який очолював міське ополчення. Новгородське віче мало повноваження запрошувати князя, до функцій якого входила не тільки оборона Новгородської землі, але й судочинство. Свої князі могли бути і в передмістях Новгорода — значних містах Новгородської землі, що мали урізані в порівнянні з новгородськими права самоврядування. Найбільш значним з таких передмість був Псков, який протягом другої половини XIII — першої половини XIV ст. спромігся вибороти незалежність від Новгорода, яка була остаточно визнана 1348 р. Іншими новгородськими передмістями були Руса (Стара Руса), Ладога, Торжок, Волок.

Могутність боярських родів забезпечувалася їхніми земельними володіннями, але хліборобство та скотарство у них, як правило, стояло на другому місці, поступаючись промислам — окрім хутра та солі, вони постачали на експорт продукцію бджільництва, рибальства. Важливе значення мали промислове льонарство та вирощування хмелю. Історики та публіцисти дуже люблять порівнювати Новгородську республіку з середньовічними італійськими торговельними республіками — Венецією, Генуєю, Пізою... Насправді новгородці, попри елементи республіканської форми правління (чи, мабуть, саме завдяки ним), законсервували економічний устрій, поширений на Русі в перші століття її історії — боярські угруповання

поділили між собою величезні простори півночі Європейського континенту, на яких експлуатували місцеве населення шляхом податку, лише доповнюючи це джерело прибутків промислами. А дружини новгородських ушкуйників, ніби дружини літописних русів IX—X ст., ще й у XV ст. промишляли розбійницькими набігами не тільки на сусідні з Новгородом народи та держави (їм вдавалося розграбувати і шведську Сігуну, і навіть столицю Золотої Орди Сарай), а й на сусідні з ними руські князівства. Це скоріше не «боярська республіка», як заведено називати Новгород не тільки в російській історіографії, а новгородська торговельно-військова корпорація, така сама, якими були руси в IX — першій половині X ст.

З XIII ст. на Балтійське море зі Середземного поступово переміщується епіцентр економічного життя Європи, тут формується союз вільних торгових міст — Ганза, з якою Новгород вів жваву торгівлю. Втім, час Новгороду минав: уже в наступному XIV ст. на сході Європи почали стрімке розширення нові політичні утворення — Велике князівство Литовське та Московська держава. Певний час Новгороду вдавалося балансувати між ними, але вже в останній третині XV ст. терези військового успіху почали схилитися на бік Москви. За таких обставин першими жертвами стають буферні держави, тож 1478 р. Новгород було остаточно включено до складу Великого князівства Московського, що на практиці означало повну ліквідацію республіканських інститутів, почасти разом із більшою частиною новгородської верхівки. За сторіччя другий погром Новгороду Іваном Грозним остаточно перервав історичну традицію, і надалі про Великий Новгород нагадують лише величні храми та щорічні сенсаційні публікації нових археологічних знахідок.

Ростово-Суздальська, пізніше Володимиро-Суздальська земля

Сучасні українські історики часто зображують володимиро-суздальських князів XII ст. як головних антагоністів Києва, ініціаторів руйнування єдності Русі. Почасти це провина ще російських істориків XIX ст., які з точки зору монархічного погляду на історію поясню-

вали взяття Києва 1169 р. з ініціативи володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського та його погром першою спробою перенести центр державності Русі на північний схід, вважаючи його далекоглядним предтечею процесу, що, на їхню думку, розпочався вже за сто років по його смерті — в другій половині XIII—XIV ст. Втім, як ми вже мали змогу переконатися, володимиро-суздальські князі були не єдині, хто свідомо руйнував підмурки Русі, і, мабуть, не варто нам сьогодні шукати коріння російсько-українського протистояння XX — початку XXI ст. так глибоко в минулому.

Могутня Володимиро-Суздальська земля виникла з невеликої окраїнної Ростовської волості, що вперше з'явилася на політичній карті Європи за Володимира Святославича. Першим із Рюриковичів ще за життя батька тут сидів на столі Ярослав Володимирович, а після його переведення в Новгород його вбитий 1015 р. молодший брат Борис. Територіальне ядро Ростовського князівства становили землі між середньою течією Оки та Верхньою Волгою і Білозерська волость навколо Білого озера та в басейні Шексни далеко на північ. Пізніше територія Ростово-Суздальського, а потім Володимиро-Суздальського князівств, що прийшли йому на зміну, розширилася до верхів'їв Північної Двіни та на схід — до гирла Оки. Усі ці землі були заселені численними фінськими народами: меря, весь, мурома, мещора. У другій половині XI ст. тут з'явилися торгово-ремісничі поселення варягів, розпочалася слов'янська колонізація, у якій брали участь кривичі, в'ятичі, ільменські словени. Саме тоді тут з'явилися добре знайомі нам за Наддніпрянщиною топоніми — Десна, Либідь, Переяслав, Дорогобуж інші. Тут ще довго зберігалася порівняно низька щільність населення, переважало язичництво. Попри раннє (ще 991 р.) заснування у Ростові єпископської кафедри, тут ще й в останній третині наступного століття спалахували язичницькі повстання проти насильницької християнізації та окняжіння. З часом, крім згаданих ще в літописному оповіданні про закликання варягів Ростова та Білоозера, тут засновуються нові князівські укріплені осередки князівської адміністрації, навколо яких поступово виникають нові міста — Суздаль, Ярославль, Володимир.

Проте, незважаючи на географічну ізольованість і віддаленість від політичного центру Русі, навіть порівняно з іншими землями,

цей край пізно, лише в другій половині XII ст., став на шлях відокремлення. З початку XII ст. князювання сина Володимира Мономаха Юрія Долгорукого відіграло вирішальну роль у формуванні Ростово-Суздальської землі. Він переніс князівський стол із торгового міста Ростов до Суздаля, що був розташований всередині великого родючого опілля, здійснив вдалий похід на Волзьку Булгарію (тюркська ісламська держава там, де зараз знаходиться російська республіка Татарстан), чим убезпечив ці землі від грабіжницьких набігів булгарів. Крім того, він завзято розмежовував свої заліські володіння з сусідніми землями Русі — Новгородом, Смоленськом, Черніговом, Муромо-Рязанським князівством, укладаючи відповідні угоди з їхніми князями та будуючи прикордонні фортеці. Однією з нових прикордонних фортець стала вперше згадана в літописі 1147 р. Москва (хоча, за археологічними даними, як місто — з укріпленнями, кам'яним храмом та навіть дерев'яною мостовою, вона існувала ще наприкінці XI ст.). Юрій Долгорукий, хоч активно й розбудовував свою отчину, дивився на неї лише як на економічну базу, точку опори, аби затвердитися на півдні, посісти стол у Києві, а навколо нього розсадити своїх старших синів. Два десятиріччя щорічних військових походів, мінливий військовий успіх психологічно втомили і його синів, і місцеві еліти, які взяли курс на утвердження власної династії та самостійної від Києва внутрішньої політики.

Реалізацію цих планів узяв на себе Андрій Юрійович, який, попри волю батька, 1155 р. залишив стол у київському Вишгороді та поїхав у Суздаль. 1157 р., після смерті Юрія, він переніс столицю у Володимир на Клязьмі, який за його правління почав активно розбудовуватися: тут з'явився величний Успенський собор, були побудовані значні міські укріплення, які вінчали свої Золоті ворота — відвертий виклик київським та реверанс у бік Константинополя. Поблизу Володимира він побудував князівську резиденцію Боголюбово, на честь якої Андрія було прозвано Боголюбським. У перенесенні столиці з Суздаля Андрій бачив певний сенс — Ростов та Суздаль мали давні вічові традиції, там, як і в інших старих міських центрах Русі, сформувалося своє боярство. Саме в цих двох інститутах — вічі та боярах — він із власного київського досвіду вбачав причини негараздів Русі, адже київське віче та бояри неодно-

разово повставали проти своїх князів, а про смерть батька Андрія Юрія навіть ходили чутки, що його отруїли бояри. Тож Андрій вирішив опертися на молодшу дружину — тих воїнів, які не мали власних земельних володінь і в усьому були б зобов'язані князю, якому вони служили. Джерела називають їх «милошниками», а історики — предтечею дворянства. Багато кого з верхівки батьківської дружини, своїх численних родичів, укріплюючи свою персональну владу, Андрій наказав вислати за межі Володимиро-Суздальської землі.

Схоже на те, що спершу в планах Андрія було заснувати й окрему від Києва другу на Русі митрополію. У цьому він спирався на амбітного ростовського єпископа Феодора, який не тільки ініціював усередині Руської церкви жваву дискусію з обрядових питань, а й інтригував особисто проти митрополита, грека за походженням Константина. Зрештою Феодор (супротивники, чия позиція переважає у літописанні, зневажливо прозвали його Федорець) поїхав до Константинополя з вимогою висвятити його на митрополита, але так і не знайшов підтримки з боку патріарха Луки Хрїзоверга. Коли невдаха повернувся на Русь, ситуація тут кардинально змінилася. По-перше, митрополит встиг розправитися з усіма представниками опозиції всередині Руської церкви, та й Андрієві Феодор став не потрібен — у травні 1169 р. він прийняв нового ростовського єпископа грека Леона, поставленого митрополитом, і видав Феодора в Київ на церковний суд, де його за звинуваченням у ересі засудили на смерть та спалили на міському торжищі.

Чому Андрій так легко відмовився від свої колишніх планів? Річ у тім, що 1168 р. він втрутився в усобицю за Київ між волинським князем Мстиславом Ізяславичем з одного боку, та смоленськими Ростиславичами і чернігівськими князями — з іншого. Андрій підтримав коаліцію, що склалася проти Мстислава Ізяславича, та надіслав на Південь військо на чолі з сином Мстиславом Андрійовичем. 12 березня 1169 р. об'єднане військо смоленських, чернігівських, володимиро-суздальських, муромо-рязанських князів узяло Київ та піддало його страшному розгрому. Андрій, попри реальні права на старшинство чернігівського князя Святослава Всеволодовича, отримав Київ, де посадив свого молодшого брата Гліба Юрійовича, і здобув фактичну першість серед руських князів (але її так і не визнали

волинські та галицькі князі). Більше того, вперше в історії Русі першість у роді — старшинство, не було пов'язане з фізичним старшинством згідно з лествичною системою, та безпосередньо з перебуванням на київському столі. Тож відокремлюватися від Києва шляхом створення власної митрополії стало не потрібно, адже Андрій знайшов механізм, як із заліського Володимира за допомогою князів-маріонеток контролювати київські справи. Андрій Боголюбський був лише першовідкривачем, надалі цим принципом користувались чернігівські, смоленські, волинські та галицькі князі. Нарешті, коли 1240 р. Київ обложили монголи, формально київський князь Данило Романович був далеко від міста, переказавши свої обов'язки навіть не на іншого, підлеглого князя, а на звичайного посадника боярина Дмитра.

Однак цей тріумф Андрія був недовгим. По-перше, проти нього збунтувалися учорашні союзники, смоленські Ростиславичі, і взимку 1170 р. разом із новгородцями під стінами Новгорода розбили військо на чолі з Мстиславом Андрійовичем. А 1173 р. величезне, якщо вірити літопису, 50-тисячне військо з усіх підлеглих Андрієві князів вирушило на Київ, який було захопили Ростиславичі, та зазнало повної поразки під Вишгородом від коаліції волинських і галицького князів. У результаті вплив Андрія на київські справи, що після 1169 р. й так похитнувся, цілком зійшов нанівець. А в червні 1174 р. внаслідок змови найближчого оточення князя Андрія Боголюбського було вбито. У війні за його спадщину, що спалахнула одразу після його смерті, переміг молодший брат Андрія — Всеволод Юрійович, якого за надзвичайну «плодючість» прозвали Велике Гніздо. Нащадки ж Андрія більше ніколи не княжили — ні у Володимиро-Суздальській землі, ні десь на Русі.

Всеволод Юрійович досяг успіху там, де зазнав поразки його брат. Він довгі 36 років прокняжив у Володимирі, «додушив» боярську опозицію у старих центрах землі, його старшинство визнавалося майже у всіх руських князівствах. Але злет Володимиро-Суздальської землі з його смертю 1212 р. обернувся занепадом, у якому винне прізвище Всеволода, і вона розпалася на численні уділи, які отримали його сини: Суздальське, Переяславське (Переяслав Заліський), Ростовське, Ярославське, Углицьке, Юр'ївське, Стародубське

князівства. А через покоління уділів стало ще більше. Хоч Володимирський стол надалі зберігав свою першість, Володимиро-Суздальська земля втратила навіть свою церковну єдність — крім Ростовської, тут було засновано ще й Володимирську єпархію. Сини Всеволода вже не цікавилися Києвом, змагаючись переважно за вплив на Новгород та Рязанське князівство.

Тмуторокань

Історики досі не дійшли згоди, коли Тмуторокань — давнє, засноване на Таманському півострові грецькими колоністами в VI ст. до н. е. грецьке місто — потрапило під владу руських князів. За різними версіями, це сталося чи в часи Ігоря Рюриковича, чи Святослава Ігоревича, чи тільки в 988—990 рр. під час походу Володимира Святославича на візантійський Херсонес. У різні часи Тмуторокань під різними назвами входила до складу Боспорського царства, Тюркського каганату, Хазарського каганату, Візантії, Золотої Орди, Генуезької держави, Османської імперії. Під владою Рюриковичів Тмуторокань перебувала до рубежу XI—XII ст., хоча на пізньому етапі вони виступали тут як візантійські намісники-архонти. Стратегічне значення для візантійців цього міста полягало не тільки в тому, що воно було ключем до торговельних шляхів до Дону, Північного Кавказу й далі на схід, а й у тому, що неподалік розміщувались витоки на поверхню нафти, яка використовувалася для виготовлення голвної зброї візантійського флоту — грецького вогню.

Окремо слід зауважити про написання назви міста. У російській, а за нею і в українській історичній літературі затвердилася пізня помилкова форма «Тмутаракань», тоді як джерела — давньоруські літописи — називають місто «Тмуторокань», або «Тмуторакань». Що ж до інших періодів історії міста, воно мало інші назви — Гермонасса, Тумен-Тархан, Та Матарха, Матраха, Самкерц, Матрика, Матрега, Таман.

Тмуторокань була багатонаціональним торговим містом, у якому мешкали грецька, єврейська, тюркська, вірменська громади. У XI ст. неподалік Тмуторокані був заснований Никоном руський монастир.

На початку XI ст., за князювання Мстислава Володимировича, розпочалося розширення території Тмуторокані за рахунок хозарів (західний рудимент Хозарського каганату) та касогів-адигів. Оскільки після битви під Лиственном 1024 р. Мстислав став чернігівським князем, і пізніше Тмуторокань вважалася чернігівською волостю, і коли в ній не панували князі-ізгої (такі, як Ростислав Володимирович чи Олег Святославич), у ній, як правило, урядували або родичі, або посадники чернігівських князів. Щодо територій, на які поширювалася влада князів та посадників Тмуторокані, тут історики не можуть дійти згоди. Крім власне Таманського півострова та підкорених касозьких племен, до території Тмутороканського князівства інколи зараховують ледь не половину Північного Кавказу та Нижнє Подоння, де розташовувався степовий форпост Русі — Біла Вежа (колишня хозарська фортеця Саркел), а також Керченський півострів і навіть степовий Крим. Втім, ці сміливі припущення не підкріплюються жодними археологічними матеріалами — навіть на Керченський півострів юрисдикція правителів Тмуторокані не поширювалася.

Коли на початку XII ст. під тиском, з одного боку, візантійців, а з іншого — половців руси були змушені відмовитися від контролю на Тмутороканню та Білою Вежею, ностальгічні згадки про ці руські анклавні збереглися в топонімічних назвах Наддніпрянщини, де в XII—XIV ст. джерела згадують Білу Вежу, Тмуторокань і навіть Корсунь, назва якого збереглася і до наших днів.

Переяславське князівство

Переяслав — одне з трьох головних міст Русі (у вузькому розумінні цього терміна), що було ключем до циклопічної системи укріплень проти кочовиків, побудованих на дніпровському лівобережжі в роки правління Володимира та його сина Ярослава. Уперше центром окремого князівства Переяслав став 1054 р. за заповітом Ярослава — його отримав Всеволод Ярославич. Географічно територія Переяславського князівства охоплювала Лівобережжя Дніпра по його притоках — Трубежу, Супою, Сулі, Пслу до Ворскли й Орелі, а також Городець-Остерську волость на лівобережжі Десни. У першу

половину XII ст. до складу Переяславського князівства входило Посейм'я з Курськом, яке з часом відійшло до новгород-сіверської гілки чернігівських князів.

Але попри важливе політичне, військове та економічне значення Переяславське князівство так ніколи й не набуло того статусу незалежності, який отримали інші землі Русі. Різні клани Рюриковичів довго дивились на Переяслав як на зручний місток до Києва, тож тут так і не з'явилася своя місцева князівська династія. Хіба що протягом 1154—1187 рр. у Переяславі почергово правили син Долгорукого Гліб Юрійович та його син Володимир Глібович, останній з яких доклав надзвичайних зусиль до оборони кордонів князівства від нападів половців і про смерть якого літописець писав: *«о нем же оукраина много постана»*. У роки їхнього правління усталився політичний зв'язок між Переяславським князівством та Володимиро-Суздальською землею, і надалі до самої монгольської навали Переяслав залишався форпостом володимиро-суздальських князів у Середній Наддніпрянщині, у якій правили молодші представники династії. Втім, у 30-х роках XIII ст. джерела не згадують жодного переяславського князя, і навіть оборону міста від монголів 1239 р. очолював не князь чи посадник, а єпископ.

Після взяття міста монголами історія руського Переяслава разом із життям на його городищі перервалася. Територію Переяславського князівства було включено безпосередньо до складу Орди, його єпископа перевели у столицю Золотої Орди Сарай, а в юрисдикцію цього вже сарайського єпископа потрапили всі землі Русі, що перебували під безпосередньою владою золотоординських ханів, а також усе православне населення ординських міст Великого степу. При ординському дворі сарайські єпископи займалися зовнішньополітичними зв'язками з православними країнами — не тільки з руськими князівствами, але й з Візантією, Сербією, Болгарією. Зважаючи на політику покровительства ординських ханів руській православній церкві, та обов'язкове затвердження новопоставлених руських митрополитів в Орді, його статус був надзвичайно престижним. 1454 р. кафедру було перенесено в підмосковні Крутиці та перейменовано в Крутицьку, 1589 р. вона набула статусу митрополії.

Київська земля

Хоча за рішенням Любецького з'їзду 1097 р. київський князівський стол і мав стати отчинним і передаватися лише нащадкам Святополка Ізяславича, Київська земля до самої монгольської навали так і не отримала окремої династії. Попри укріплення протягом XII ст. самостійних князівств-земель, вона й надалі вважалася спільним володінням усієї династії Рюриковичів, що переходило з рук у руки між різними його кланами, місцем колективної пам'яті цього надзвичайно розгалуженого князівського роду, та разом із тим столицею Київської митрополії — духовною столицею Русі, що разом із міжкнязівськими шлюбами ще довго, всупереч загальній тенденції до відособлення, зв'язувала докупи численні державні утворення, що виникли на землях колись єдиної Русі. Цей розділ присвячено не політичній історії київського великого княжіння, а Київській землі як територіальному утворенню та як великокнязівському домену.

Територіальне ядро Київської землі сформувалося після розділу Ярослава 1054 р., але вона ще й у середині XIII ст. зазнавала значних змін. У різні часи до неї тимчасово входила більша частина майбутніх Волинської, Турово-Пінської земель, Берестейщина. Більш-менш остаточно її межі усталилися в другій половині XII ст. У цей час вона включала землі в нижній течії Прип'яті до Мозиря, Деревську землю (території колишнього племінного союзу древлян) у басейні річок Уж та Тетерів зі столицею в Овручі (Вручий), на заході її кордон проходив середньою течією річки Случ, до неї входили землі в її верхній течії та у верхів'ях Південного Бугу — київське Побужжя з Межибожжям, а на півдні включала басейн річки Рось, з часом сягаючи верхів'їв Тікича та дніпровської притоки Тясмина. На лівому березі Дніпра до Київської землі належала смуга навпроти Києва, завширшки 10—15 кілометрів. До того ж у гирлі Дніпра до Київської землі належали Білобережжя та Олешшя, які мали велике значення для візантійської торгівлі Русі.

Територія Київської землі була надзвичайно щільно заселена, літописи згадують понад 80 населених пунктів. У XII ст. ресурси внутрішньої колонізації тут було майже вичерпано, що разом із чи-

не щорічними уособицями князів за Київ стало однією з причин її поступового економічного та демографічного занепаду, особливо в порівнянні з іншими землями Русі.

Південний кордон Київської землі в Пороссі одночасно був кордоном Русі зі степом, тут ще з початку XI ст. існували укріплені лінії, а з середини XI ст. тут почали розселяти «свої поганих» — кочові племена, що ставали на військову службу до київських князів. Найбільш відомим із них за літописними джерелами був союз «чорних клобуків», до складу якого входили також торки, берендеї, печеніги, ковуї, турпеї, каспичі. Окрім несення прикордонної служби, вони становили легку кінноту у війську київських князів. З кінця XII ст. вони інколи навіть вирішували долю київського столу, запрошуючи на нього або виганяючи того чи іншого князя. Проте в боротьбі за Київ вони часто ставали й деструктивною силою, зокрема взяли участь у погромі Києва 1169 р.

У війнах за Київ другої третини XII ст. склалася система причастя: хто б не обіймав київський стол, представники союзних йому інших династій та кланів Рюриковичів мали отримати свою частку київських володінь. Деякі київські волості поступово перетворилися на уділи, як, наприклад, Овруцьке князівство у Деревській землі, інші ставали князівськими столами час від часу. Найбільш важливими столами Київської землі, крім уже згаданого нами Овруча (Вручий), були її старі центри (Вишгород, Білгород) та міста на південному кордоні (Торчеськ, Треполь, Канів).

Як і в сусідньому Переяславському князівстві, у Київській землі в другій чверті XIII ст. після поразки від монголів на річці Калка політичне життя поступово підупадає — занадто відчутними були втрати й серед місцевих князів, і серед військового стану, а зміни у Великому степу, що передували монгольському завоюванню, змусили й частину «свої поганих» полишити землі на півдні Київської землі. У 40-х рр. XIII ст. Київська земля внаслідок монгольської навали потрапила під політичний вплив Галицького та Волинського князівств, її південний кордон значно відсунувся на північ, а київське Побужжя відійшло до Волинської землі. Однак усе це сталося вже в зовсім інший період історії Середнього Подніпров'я — доба Русі з монгольським завоюванням тут скінчилася назавжди.

Актори та маріонетки (1157—1223)

Зробивши екскурс землями-князівствами, що постали всередині XII ст. замість колись єдиної Русі, повернемося назад — до київського великокнязівського столу, коли його вкотре 1155 р. захопив ростово-суздальський князь Юрій Долгорукий. Здавалося, він мав закріпитись на ньому назавжди, адже Юрій стояв на чолі могутньої коаліції, до складу якої входили чернігівські Святославичі, Володимирко Галицький, а смоленський князь Ростислав Мстиславич примирився з Юрієм та оголосив нейтралітет. Навчений минулими невдачами Юрій розсадив у навколишніх волостях власних синів: Андрія у Вишгороді, Бориса в Турові, Гліба в Переяславі, Василька в Пороссі — та, спираючись на їхню підтримку, разом із союзниками вирушив на Волинь, аби відібрати ці останні володіння в синів померлого за рік до того Ізяслава Мстиславича. Проте відвоювати Волинь та передати її, як він і обіцяв його батькові, своєму племінникові Володимирі Андрійовичу, Юрій так і не зміг. Тільки й вдалося, що вхопити Східну Волинь, де Володимир із Дорогобужа мав пильнувати, чи не з'являться на обрії стяги волинських Ізяславичів. Ця волинська невдача стала вироком Юрію — розпався союз князів, на якому лише й трималася його влада. Відчувши слабкість Юрія, смоленський князь Ростислав знов погодився ризикнути разом із чернігівським князем Ізяславом Давидовичем та волинськими Ізяславичами. Запахло новою війною.

У цей момент, у травні, саме напередодні літньої воєнної кампанії, Юрій помер. І помер настільки вчасно, що навіть пішли чутки, наче він був отруєний київськими боярами, які симпатизували його племінникам Мстиславичам та їхнім нащадкам. За правом старшинства київський стол посів чернігівський князь Ізяслав Давидович, але йому не вдалося надовго закріпитися в Києві — він посварився чи не з усіма родичами та ще кілька років метушився між Черніговом та Києвом, щоб 1161 р. загинути під Білгородом від рук торків. На вісім років (1159—1167) київський великокнязівський стол посів смоленський князь Ростислав Мстиславич. Ця перерва в боротьбі за Київ пояснюється зміною поколінь у кланах конкурентів: ростово-суздальські князі на десятиліття вибули з боротьби за Київ —

Андрій Юрійович тільки-но укріплював свою владу, відсилав численних родичів «вдосконалювати грецьку» у Візантію, придушував бояр та будував нову столицю Володимир, волинські Ізяславичі щойно обжилися у Володимирі та Луцьку, та й у Галичі новий князь Ярослав Володимирович (якого інколи називають Осмомислом) охолонув до своєї дружини, доньки Долгорукого, і спересердя розірвав старі союзи, укладені ще його батьком).

Та за вісім років, коли Ростислав помер, вписавши своє ім'я у святці, але нічим не відзначившись в історії, для нової війни все було готово. Наслідуючи політику свого батька, волинський князь Мстислав Ізяславич негайно захопив Київ. Він не тільки виборов новгородський стол для свого сина Романа, а й почав витискати численних Ростиславичів із київських волостей, які вони отримали в роки великого княжіння свого батька. Ті негайно уклали союз із новгород-сіверськими Ольговичами й розпочали воєнні дії. Володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, який уже був за півкроку до заснування власної, окремої від київської митрополії та від повної незалежності, не зміг пропустити такого шансу. Він відіслав на південь величезне військо на чолі зі своїм сином Мстиславом. Крім смоленських, володимиро-суздальських, муромських, рязанських, полоцьких, новгород-сіверських дружин, до них долучились війська з Дорогобужа, переяславського князя Гліба Юрійовича — брата Андрія. Перед такою силою від Мстислава Ізяславича відступилися не тільки союзники, а й «свої погани» — «чорні клобуки», що були розселені в Пороссі та слугували київським князям як легка кіннота. Тож Мстиславу довелося втікати, а переможці, не спроможні стримувати ейфорію, зробили в Києві досі не бачені кількадевні погроми.

Андрій міг святкувати перемогу: руками смоленських та новгород-сіверських князів він неочікувано для них і для себе здобув собі старшинство серед інших Рюриковичів (принаймні серед союзників), до речі, вперше в історії Русі не обіймаючи особисто київський стол. Тож Андрій задовольнився тим, що посадив у Києві як маріонетку брата Гліба, його дружини повернулись на північ, а награване — по смоленських, новгород-сіверських, переяславських, муромо-рязанських, погоринських та пороських отчинах. І на цьому

його перемоги скінчилися. Він так і не зміг вигнати з Новгороду Романа, сина Мстислава Ізяславича, зазнавши разом зі смоленськими дружинами ганебної поразки під самими новгородськими стінами. Та й Гліб Юрійович невдовзі помер, і в Києві почалася звична «чехарда» князів. Коли там посів старший із Ростиславичів Роман, Андрій ультимативно зажадав від нього, аби той покарав бояр, нібито причетних до отруєння Гліба. Коли той відмовив, Андрій змусив його поступитися Києвом на користь ще одного Андрієвого брата Всеволода Юрійовича. Та це вже було занадто. Інший Ростиславич Рюрик за 5 тижнів вигнав його з Києва, і на цьому союз між Андрієм та Ростиславичами скінчився. Невгамовний Андрій послав на південь усе, що зміг назбирати, — 50-тисячне військо, але 1173 р. воно зазнало поразки під Вишгородом від об'єданого волинсько-галицького війська, яке привів на підмогу луцький князь Ярослав Ізяславич. Зірка Андрія закотилася, а невдовзі його було вбито власними боярами в замській резиденції Боголюбово.

У Володимиро-Суздальській землі після смерті Андрія спалахнула усобиця, і переможець Всеволод Юрійович ще довго набирався сил, Ярослав Ізяславич луцький після кількох непереконливих спроб зайняти Київ зник зі сторінок літописів, а наступне покоління волинських Ізяславичів поки що не мало сили вступити у велику гру за київський стол. Тож у Наддніпрянщині лишилися тільки дві сили, які могли сперечатися за Київ — смоленські Ростиславичі та чернігівські князі, старшим із яких вважався Святослав Всеволодович. Спершу він поблажливо дозволяв Ростиславичам «погратися» у київських князів, час від часу втручаючись у події, наприклад, коли 1176 р. наказав Ростиславичам покарати їхнього брата Давида, на якого він поклав провину за поразку від половців. Втім, коли 1180 р. Ростиславичі уклали проти нього союз із луцькими та галицькими князями, Святослав Всеволодович легко завдав їм поразки і з 1181 р. прокняжив у Києві 13 років. Зовні його правління видається чи не останнім злетом авторитету київського великокнязівського столу. Після довгої перерви київський князь здійснив масштабні походи в половецькі степи й навіть попередив можливі катастрофічні наслідки від поразки авантюрного одноосібного походу новгород-сіверського князя Ігора Святославича 1185 р., оспіваного у «Слові

о полку Ігоревім». Святославу Всеволодовичу вдалося захистити від хана Гзака Посейм'я, а потім ще й змусити хана Кончака відступити від Переяслава. Та насправді його великокнязівська влада була обмежена стінами Києва — самою ж Київською землею урядував Рюрик Ростиславич. Та й спроби втручання у внутрішні справи інших земель, зокрема в боротьбу за галицьку спадщину, закінчилися нічим — без згоди інших князів його руки були зв'язані. Походи проти половців — це все, що вони дозволяли великому київському князю, і 1181 р. він тому так легко здобув Київ, що за цією перемогою стояв компроміс.

Після смерті Святослава Всеволодовича 1194 р. великокнязівський стол на додачу до Київської землі прибрав до рук Рюрик Ростиславич. Він було спробував укласти союз із Романом Мстиславичем, князем волинського Володимира й навіть наділив його Торчеською волостю у Пороссі з кількома містами, та раптом у київські справи після довгої перерви втрутився володимиро-суздальський князь. Всеволод Юрійович змусив Рюрика Ростиславича визнати своє старшинство, взяти собі обіцяну Романові волость, яку вже від власного імені передав синові Рюрика та своєму зятю Ростиславу. У відповідь Роман розлучився з дочкою Рюрика та уклав союз із чернігівським князем Ярославом Всеволодовичем. Тож княжіння Рюрика в Києві не було спокійним — набіги на його київські та смоленські володіння відбувались мало не щорічно. А після того як 1199 р. Роману вдалося захопити Галич, терези військового успіху почали схилитися на його бік. 1201 р. Рюрик Ростиславич зібрався було разом із новгород-сіверськими Ольговичами вирушити на Галич, але волинські й галицькі дружини Романа несподівано підійшли під стіни Києва, «чорні клобуки» перекинулись на його бік, а кияни відкрили браму. Рюрик зробив вигляд, що визнав поразку, і поїхав до Овруча. На київський стол Роман посадив свого двоюрідного брата Інгваря Ярославича луцького, визнавши, як і до того Рюрик, старшинство володимиро-суздальського князя.

Але Рюрик Ростиславич не змирився з поразкою. Невдовзі він об'єднався з новгород-сіверськими Ольговичами та половцями і 2 січня 1203 р. несподівано захопив Київ. Пам'ятаючи зраду киян, які відкрили браму Роману, за його наказом місто було піддане

нищівному погрому, що в разі перевершував жахи 1169 р. Переможці грабували, палили, вбивали, значну частину киян полонили та продали. Від цього погрому Києву не вдалося оговтатися навіть за третину століття до приходу монголів.

За кілька місяців Роман захопив Рюрика та постриг його в ченці. Проте після загибелі Романа 1205 р. Рюрик примудрився не тільки покинути монастир, але ще кілька разів у боротьбі з чернігівським князем Всеволодом Святославичем стати київським князем. Врешті за посередництва Всеволода Велике Гніздо Рюрик 1210 р. обміняв у Всеволода Святославича Київ на Чернігів, де за два роки й помер. А 1212 р. помер і Всеволод Юрійович Велике Гніздо, Володимиро-Суздальське князівство розпалося на уділи, і заліські князі більше не втручалися у боротьбу за київську спадщину. Всеволод Святославич відчув, що в нього розв'язані руки, спробував було забрати в смоленських Ростиславичів їхні київські волості, але після того, як голова клану Ростиславичів Мстислав Мстиславич Удатний виступив на південь з великим військом, добровільно залишив київський стол. Мстислав Удатний посадив у Києві свого двоюрідного брата Мстислава Романовича Старого.

Наступне десятиліття було добою найвищого злету смоленських Ростиславичів, до якого вони крок за кроком ішли півстоліття. Крім Смоленська, Ростиславичі контролювали Київ із Київською землею, Новгород, Полоцьк, а 1218 р. Мстислав Удатний захопив галицький стол. Та за вершиною, як відомо, шлях завжди йде вниз.

Присмерк дніпровської Русі (1223—1240)

Коли в травні 1223 р. біля Олештя збиралися дружини руських князів, що прийшли на заклик київського князя Мстислава Романовича допомогти половцям проти монголів, зовні це виглядало як апофеоз політичного впливу київського князя та його князівського клану. Смоленські й київські дружини зібралися під стягами самого Мстислава Старого. Його двоюрідний брат Мстислав Мстиславич Удатний привів галицькі та волинські дружини. Тут же було й військо на чолі з третім Мстиславом — Мстиславом Святославичем

чернігівським. А десь там, приховане туманом війни, поспішало володимиро-суздальське військо Юрія Всеволодовича. Але чого його чекати — і без нього сил удосталь: до півсотні дрібних князів, десятки тисяч війська, уся Русь знову, як сторіччя тому, зібралась під руку київського князя. Але вийшло так, як у байці про лебедя, рака та щуку: у кожного князя своя стратегія, чернігівці не хочуть битися разом із киянами, а ті з галичанами. Монголи, що значно поступалися чисельно, розбили руські раті поодинці — згідно з джерелами, врятувалася тільки десята частка війська, вбили десятки князів, у тому числі київського і чернігівського.

Русь, що лишилась беззахисна, врятувалася дивом — монголи раптово повернули в степ уже після того, як, подолавши вали, підійшли під Новгород Святополч (поблизу Трипілля). Але це вже був кінець і для неї, і для Ростиславичів. Наче нічого не сталося, київський стол посів і прокняжив 12 років наступний Ростиславич — Володимир Рюрикович (син Рюрика Ростиславича), але сил уже не було ні в нього, ні в його конкурентів. На Калці полягло ціле покоління вояків Русі, і заповнити цю прогалину до повернення монголів так і не вдалося. Справи в Ростиславичів ішли під укіс. Невдовзі Мстислав Удатний, який дивом утік із Калки, залишив Галич і невдовзі помер. Ніби розтанув вплив смоленських князів у Новгороді та Полоцьку. Мало того, дві гілки Ростиславичів — Романовичі та Давидовичі — пересварилися і спересердя навіть спалили Смоленськ. До того ж литовці саме в цей час розпочали набіги на Полоцьку, Смоленську, Новгородську землі, тож нещодавно все-сильні Ростиславичі навіть зверталися по допомогу до володимирських князів, яким єдиним пощастило (бо не встигли на Калку) зберегти свою військову міць.

Поки на окраїнах Русі — на заході та півночі — поставали нові держави, освоювалися землі, будувалися міста, Середнє Подніпров'я з невеликими перервами майже століття було чи не суцільним театром бойових дій. Ані в Києві, ані в Переяславі так і не змогла закріпитися своя династія, що дбала б про їх розвиток. У порівнянні з іншими землями Русі тут було затісно — не було вільної землі, цієї валюти розвиненого середньовіччя, якою, як золотом та сріблом кілька сторіч тому, купувалася вірність бояр і дружинників. Навіть

у Чернігово-Сіверській землі, котра менше, ніж Київщина та Переяславщина, постраждала від усобиць, епіцентр політичного та економічного життя поступово пересувався на північ, у колишні землі в'ятичів. Саме сюди, на північний схід Русі, спершу спрямували свій удар і орди Батия. Монгольська навала лише прискорила процеси, які розпочалися задовго до неї. Вона стерла з історичної дошки все те, що й так ледве жевріло, а землі Русі, які встояли в цьому буревії, розійшлися кожна своїм власним шляхом. За політичним устроєм, навіть із часом за мовою, вони щодалі ставали більш несхожими одна на одну. Пам'ять про Русь, про Київ як колиску християнства та культури завдяки церкві та збереженням нею писемним пам'яткам ще довго підтримувалася серед освічених людей, але лише як ідея. На заході з попелу піднімалася Галицько-Волинська держава, на північному сході — Володимиро-Суздальські князівства, а на північному заході на історичну сцену виходила Литва. Історія Русі скінчилася.

Замість післямови: Русь і світ

Є кордон цивілізованого світу, за яким живуть хоча й варвари, але добре знайомі варвари, про яких різними вченими Тацитами написані розумні книжки. А є світ зовсім незнайомий, світ казок та легенд, що лежить за землями тих варварів, там де живуть псоглавці, де залізна стіна охороняє мирні країни від жажливих народів Гог та Магог, що прийдуть з-за неї одного останнього дня.

Історія Русі — це історія про те, як народ із незнані землі, не гами (як готи чи предки сучасних південних слов'ян), а разом із землею, на якій він поколіннями жив, потрапив до цивілізованого світу.

Втім, периферія — це якщо дивитись на Русь звідкись із Багдада, Рима чи Константинополя. Насправді ці землі лежали хоч і далеко від тогочасних цивілізацій, але саме тут перетнулися їхні впливи, зустрілися різні світи. Коли слов'яни розселялися Східноєвропейської рівниною, тут уже жили інші народи, передусім фінські, і тут історія Русі вже стосується асиміляції — поглинання одних народів іншими. Вже на етапі держави ці процеси тривали далеко на пів-

ночі, у Новгородській та Володимиро-Суздальській землі, і продовжувалися й після того, як Русь зійшла з історичної сцени. Є ще кочовий, переважно тюркський світ, з яким слов'яни зустрілися вже тут, у Наддніпрянщині, і ця історія не тільки про суцільну війну між хліборобами та кочовиками, а й історія про мирне співіснування, про мирні взаємовпливи. Декілька поколінь «свої погани» прожили на південних кордонах Русі поруч зі слов'янами, їхня кров текла і в жилах русів, їхня часточка є і в нашій з вами крові.

Ще є дві імперії: одна на півдні — іде Дніпром до самого низу, повз гирло Дунаю і за море. Це уламок величного Риму, що ввібрав у себе спадок сотень народів та десятка цивілізацій, — Східна Римська імперія, яку ми називаємо Візантією. І друга на заході — теж Римська, але більше тільки за назвою, Священна Римська імперія, але германської нації, яку за півтисячоліття заснували на руїнах зруйнованого ними Риму нащадки жорстоких завойовників. Обидва нащадки Риму — хитрі греки та суворі лицарі німці — це світ християнства. А от далеко на південний схід був світ ісламу — халіфат, зовсім не схожий на той, яким його знаємо ми. Тоді це був світ багатих шейхів, торгівлі та науки і, хоч уже й хилився до занепаду, але ще манив своїм блиском.

На північному заході, за морем, мешкали нормани — войовничий народ, який ще не зарахували до цивілізованих, але чия невгамовна жадоба до насилля та скарбів зробила його відомим на весь тодішній світ. З кінця VIII ст. нормани чи не щороку нападали на землі західної імперії, а за сто років їхні човни дісталися Атлантикою навіть далекого Середземномор'я. Грабіжники та купці в одній компактній «упаковці» з часом селилися у нових землях. Вони заснували держави на північному заході Франції, у південній Італії, а також завоювали Британію. Саме тоді, наприкінці VIII ст., вони вперше з'явилися у Східній Європі та заснували поселення в нижній течії річки Волхов, яке слов'яни, що прийшли на ці землі вже за кілька десятиліть, прозвали Ладогою. За сторіччя ці нормани (ми звемо їх варягами) проклали торговельні шляхи з Балтики у Візантію, Волгою вниз до Каспійського моря в ісламський світ. Раби, хутро, мед, віск — саме в такій послідовності — вони черпали в бездонній скарбниці східноєвропейських народів, аби вимінювати

їх на срібло. Саме їх іменем — руси — прозвалися завойовники, що вперше прийшли під стіни Константинополя, і їхньою назвою — Русь — назвалася держава, що згодом постала на цих землях. Проте варяги-нормани — це теж ще один світ. Ще довго перші руські князі пам'ятали своє коріння, їх єднали з заморськими скандинавськими родичами шлюби, шведи та норвежці роками гостювали в Новгороді та Києві, служили у війську руських князів. Варязькі найманці допомагали Володимирі та Ярославу здобувати столи, київські князі непогано заробляли, перепродуючи їхні послуги візантійцям.

Тогочасна Русь опинилася на перехресті, і для неї вибором шляху стало обирання віри, адже в добу середньовіччя саме віра, тобто належність до певної світової релігії, визначала, хто ти є. Що означав для Русі цей вибір, окрім хрещення населення, будівництва церков та початків писемної традиції, без якої неможлива будь-яка повноцінна держава? Передусім це був членський квиток у візантійський елітний клуб. Британський візантиніст сер (за наукові досягнення його висвятили в лицарі) Дмитро Оболенський порівняв Візантійську цивілізацію з сучасною нам Британською співдружністю, політичним об'єднанням країн, що виникли з колишньої Британської імперії, на чолі якої стоїть королева Великобританії. Так само й Візантійська співдружність об'єднувала формально незалежні країни, які у світській владі визнавали верховну владу візантійського імператора, а в духовній — константинопольського патріарха.

Зусиллями святих Кирила та Мефодія Константинопольський університет (Пандідактеріон) з IX ст. готував випускників, що добре знали слов'янські мови й несли світло віри та культури до всіх слов'янських народів. Разом із Руссю до цього візантійського світу входили Болгарія, Сербія, її вплив поширювався на Велику Моравію, пізніше на Угорщину, Південну Італію та Сицилію, Південний і Північний Кавказ. Але була ще й друга хвиля — балканська, коли християнська культура приходила до нас на Русь не безпосередньо з Візантії, а, скажімо, з Болгарії (яка тоді включала й землі сучасних Македонії та Косово) чи Угорщини, де навіть після завоювання уграми Великої Моравії ще кілька століть залишались православні монастирі. До речі, десь там було переписано частину знаменитого

слов'янського Реймського Євангелія, що потрапило у Францію в XVI ст., але за традицією приписується дружині короля Генріха Анні, доньці Ярослава. З Візантії на Русь приїздили греки-майстри, які будували та розписували церкви, греки-купці, але найчастіше греки-митрополити, місією яких була не стільки просвіта, скільки нагляд за нерозумними неофітами, представництво влади Бога та імператора, суд від імені Бога та імператора й виступ арбітрами між різними князями. Це драгувало Рюриковичів, і спершу Ярослав, а потім ще раз Ізяслав Мстиславич спробували було поставити митрополитами не греків — Іларіона та Климента Смолятича, але програли в протистоянні з імператором і патріархом. Навіть після захоплення Константинополя хрестоносцями, коли поставлення нового митрополита стало проблематичним, руські церква та князі не одразу наважились поставити русина. Чотири роки була порожня кафедра, поки 1224 р. на неї був висвячений перший визнаний нікейським патріархом митрополит-русин Кирило.

Проте рух відбувався в обидва боки: не тільки греки їхали на Русь, а й русини подорожували на південь. Спершу зі зброєю в руках вони хижо споглядали на неприступні стіни Константинополя, але дедалі більше серед воїнів ставало купців, ще задовго до прийняття християнства договори між Руссю та Візантією юридично регулювали їхнє перебування у візантійській столиці. А потім, уже після християнізації, потягнулися прочани — руський монастир був на Афоні, а руські віряни видряпали свої імена кирилицею навіть у Святій Софії. Православний туризм — паломництво, рік у рік набував популярності, і окремі прочани діставалися навіть Святої землі. Найбільш відомим з них є Данило Паломник, що залишив подорожні записки, які започаткували в руській літературі окремий літературний жанр «ходіння». Бували у Візантії й руські князі та княгині: як заручники та ув'язнені на прохання київського князя, як дружини членів імператорської сім'ї, як інші варварські вожді на службі імператорів охороняли візантійські кордони, руські архонти як візантійські урядовці згадуються джерелами і на Тамані, і на Дунаї. Найбільш відомими з них були Олег Святославич та Всеволод Велике Гніздо. Що всі вони привозили з Візантії? Враження та ідеї. Вони будь-що прагнули відтворити побачене на Русі — міста (Золо-

ті ворота), церкви (Софійський собор), монастирі, повсякденні звичаї та способи господарювання.

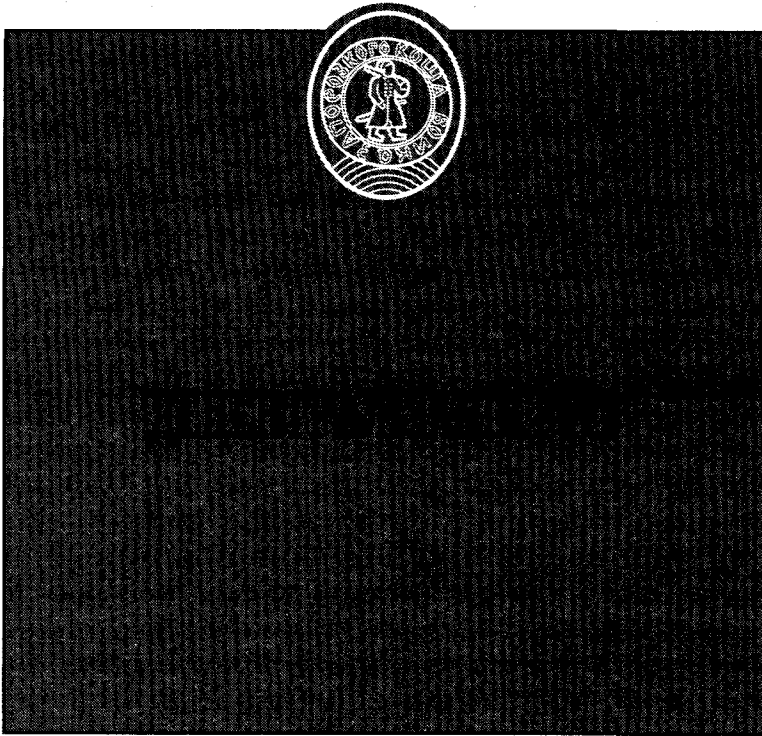
Втім, християнство — це не лише Візантія. Ще Ольга та її старший онук Ярополк намагалися балансувати між Римом та Константинополем, та й після вибору на користь візантійського християнства Володимира й Великого розколу 1054 р. руські князі не дуже розуміли, у чому відмінність між західною та східною церквами. Принаймні такий висновок можна зробити з кількості адресованих їм роз'яснювальних послань митрополитів, що збереглися ще з тих часів. На Русі шанували святого Вацлава, будували в Новгороді храм святого Олафа, руські князі робили внески в католицькі монастирі, у європейських путівниках для прочан згадувалися чудотворні мощі Климента й Варвари в київських храмах, не тільки грецькі, а й європейські майстри будували на Русі кам'яні храми, навіть у віддаленій Володимиро-Суздальській землі... Київський князь Ізяслав Ярославич, що шукав допомоги в Європі від братів-узурпаторів, передав під скіпетр папи свою державу й разом із сином був висвячений ним як король Русі. Перші два століття своєї історії, попри всі старання митрополитів-греків, руське християнство не конфліктувало із західним — походи двох Болеславів на Київ не мали релігійного забарвлення. Своєрідною межею став початок XIII ст., коли хрестоносці взяли Константинополь, а на півночі лицарські ордени почали завойовувати землі до того залежних від руських князів балтійських племен.

Щодо повсякденних зв'язків, Русь була поєднана із заходом не менше, ніж з Візантією. Ще за перших князів руські купці торгували на дунайських ярмарках, які влаштовували на землях сучасної Австрії. У наступні століття вони діставалися навіть до далекої Англії. Що ж до шлюбів, головної форми тодішньої дипломатії, руські та європейські двори єднало значно більше, ніж руські та грецький. Пам'ятники руським княгиням сьогодні стоять в Угорщині та Франції, а мережа династичних шлюбів, що оповила тодішню Європу, не покривала хіба що Італію та Іберійський півострів. Більше того, руські князі вже в XIII ст. змагалися за герцогство Австрію, а Ростислав Михайлович був першим герцогом Мачви й навіть привласнив собі титул болгарських царів. Знать прикордонних князівств

так само легко змінювала місце служби. Опальний польський вельможа Петро Влостович пішов на службу до перемишльського князя Володаря Ростиславича, галицькі бояри мали земельні володіння в Угорському королівстві. Історикам залишається тільки гадати, чи не звідти вони запозичили ідею обмежити владу князя, чи не за взірцем угорської знаті врешті-решт єдині на Русі кинули виклик монополії князівського роду Рюриковичів на верховну владу. А в XIII ст. на Русь потягнулися і колоністи — в західних руських містах з'явилися перші німці-міщани, хоча доба міст на німецькому праві була ще попереду.

У наступні після християнізації століття не переривалися також зв'язки, що єднали Русь із країнами ісламу. Арабський мандрівник ал-Гарнаті в XII ст. відвідав Київ й описав повсякденне життя мусульманських громад на Русі. З ісламських країн безпосередньо межувала з Руссю лише Волзька Булгарія, але східна торгівля русів сягала і Каспійського моря, і далекого Хорезму. Проте звідти, зі сходу, надходили не тільки товари. Монгольська навала, з одного боку, перервала трьохсот'ятдесятирічну історію Русі, а з іншого — принесла на її землі нові традиції та культурні надбання. Одна частина земель Русі надалі пов'язала себе з цим величезним східним світом, що відкрив їй у майбутньому шлях до далекого Тихого океану та Китаю, інша — вибрала захід, аби стати частиною європейського світу.

З точки зору монаха-літописця, цивілізаційний вибір Русі було зроблено раз і назавжди. Втім, насправді Русь протягом своєї історії була відкрита всім краям, культурам та впливам — півдню, заходу, сходу; вона запозичувала, вчилася й іноді навіть навчала сама. Її ім'я, культура, мова, право збереглися у пам'яті не тільки українців, росіян, білорусів, а й в інших держав і народів, що прийшли на її місце.

Дещо про терміни і термінологію з нашої середньовічної історії

Ні для кого не є таємницею, що наша середньовічна прабатьківщина для пересічного громадянина асоціюється з одним давно усталеним ще від XIX ст. терміном чи назвою — Київська Русь, адже столиця цієї країни була в Києві, її називали Руссю, утім, як і за кордоном. Отже, усе збігається: назва Київська Русь цілком підходить. Не вдаючись у полеміку, чи дійсно історично вірно називати так нашу прабатьківщину (бо для цього, мабуть варто писати окрему книгу, яка мала би бути читачеві особливо цікавою на тлі стосунків із нашим сусідом — Росією, яка свого часу поцупила добрий шмат нашої історії та разом із тим назв), нагадаю лише, що на рубе-

жі XIX—XX ст. відомий український учений, історик, політичний діяч Михайло Грушевський уперше запропонував вважати спадкоємицею державних традицій «Київської Русі» (взьому свідомо назву в лапки) саме «Галицько-Волинське князівство», або, як його ще полюбляли називати, «Галицько-Волинську державу».

На той момент української історії, коли вперше в новітні часи дуже кволо і часто несміло велася боротьба за відновлення державності на наших землях, на тлі великої популярності історичних студій в усій Європі такий підхід до розуміння нашого минулого виглядав зрозумілим і, головне, з політичної точки зору коректним.

Із незначними змінами вчені вживають старі назви й досі. Але, на нашу думку, існує потреба їхнього перегляду.

Загалом термінологія, тобто назви, які історики вживають для описання свого бачення історії, можуть бути історичними (реальними, опертими на матеріали джерел, якими б кон'юнктурними вони не були) та історіографічними (часто-густо штучними, заполітизованими, підлаштованими під конкретну методологічну схему, часто абсолютно невиправданими і недоцільними). Зрештою найчастіше використовують саме такі різновиди, наповнюючи першу «мовою джерел», другу — політологічними, соціологічними й назвами, які вченим за філіжанкою кави з коньяком та випаленою сигаретою «тут і тепер» здаються найкращими і найчіткішими. При цьому, звісно, джерело є відкритим і його контекст ураховують.

У разі вживання термінів згідно з джерелами дослідник має шанс уникнути усіляких «пасток», намагаючись у реальний, а не зручний для себе й читача спосіб назвати події та явища, які він описує, максимально говорити мовою предків. По суті, у такому випадку не треба нічого придумувати, лише йти за текстом документа. Як же тоді називати ту частину Європи, яку ми звикли називати *Галицько-Волинським князівством* або *Галицько-Волинською державою*? Бо ж відомо, що упродовж XII—XIV ст. землі історичної Галичини й Волині займали в різний час різні династії Ростиславовичів і Романовичів (як відгалуження Рюриковичів), угорські Арпади й польські П'ясти. Тому впродовж XI—XIV ст. особливо Галицька земля постійно залишалася дуже несхожою на, здавалося б, на перший погляд такий цивілізаційно близький їй світ *Київської Русі*.

У цілому поступово підкорена і підвладна від IX ст. скандинавській за походженням династії Рюриковичів територія в науковій, науково-популярній і художній літературі називалася по-різному (*Русь, Руська земля, Київська Русь, Древня Русь, Південно-Західна Русь, Північно-Східна Русь* тощо). По-різному дослідники послуговувалися номенклатурою земель сучасного українського Прикарпаття й Волині (*Галичина, Галицька земля, Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинська держава, Галицька Русь, Червона Русь, Галицько-Волинська Русь, Галицько-Володимирська Русь, Королівство Русі*). Переважна більшість таких назв були типово історіографічними, вдуманими у красиво облаштованих кабінетах авторитетних учених на державній пенсії.

Процес історично правильного означення ускладнює відсутність у літописанні поняття «князівство». На перший погляд це виглядає дещо дивним. Натомість територіальним визначником влади володаря був радше термін «земля», рідше бачимо назву «княженіе» та інші, які символізували сам процес управління своїми теренами, а не його адміністративну номенклатуру. Тому навіть часто докладний опис кордонів, у межах яких владу князя визнавали придворна знать і мешканці населених пунктів, не дає змоги термінологічно правильно окреслити це явище й процес. Брак актового матеріалу руського походження з потрібною титулатурою правителів (яка навіть наприкінці XIII — на початку XIV ст. у відомих істориках примірниках виглядає доволі примітивно порівняно із західними аналогами) не додає оптимізму в роботі. За допомогою вживаних титулів, хоча й не завжди *де-факто*, західні володарі окреслювали свої повноваження територіально. Коли король себе називав володарем таких або інших земель, дивлячись на мапу, ставало цілком зрозумілим, де починалися й де закінчувалися його реальні чи титулярні повноваження.

Тому часто для означення міждинастичного статусу частини наших прикордонних із західним світом земель ми мусимо оперувати титулами угорських володарів, які епізодично наприкінці XII, а систематично постійно від початку XIII ст. іменувалися *королями Галичини і Волині (Galitiae Lodomeriaeque Rex), Галицькими князями (Dux Galitiae), князями Русі (Ruthenorum dux)* і т. п. Фактично це перші свого роду титулярно-територіальні означення, відомі для

цього краю, утім, за матеріалом лише і винятково іноземного походження. Безумовно, перелічені приклади не завжди відображали реальний стан, однак у свідомості користувачів вони залишалися на дуже глибокому рівні, були інструментом королівської ідеології, дозволяли зберігати приховані претензії до колись здобутих земель навіть після остаточної їх втрати. Подібну практику використовували не лише в політичній площині, а й в офіційному історіописанні, що видно на прикладі сусідніх із Галичиною Анонімових «*Діянь Угорів*», написаних наприкінці XII — на початку XIII ст. у жанрі історичного епосу, доволі популярного на той час у Європі.

Прихід до влади наприкінці XI ст. у містах Перемишлі, Теревовлі й Звенигороді Рюрика, Володаря і Василька Ростиславовичів (онуків знаменитого київського князя Ярослава Мудрого, батько яких Володимир Ярославович помер 1051 р., ще до того, як помер сам Ярослав Володимирович (1054)) завершився визнанням за ними їхньої отчини на князівському з'їзді за участі інших Рюриковичів у Любечі 1097 р. Як наслідок, у істориків з'явилися підстави твердити про утворення *Галицького князівства* — цілковито, по суті, історіографічного терміну. Розглянемо, чому саме.

Умовність, певна узагальненість цієї назви очевидна, адже князівськими центрами в різний час були одразу кілька міст — Перемишль, Звенигород, Теревовля. Але про Галич за літописами до середини XII ст. нічого не відомо. Ні, звісно, таке місто існувало, але воно не мало князівського осідку. Природно є, відтак, підстави історіографічно говорити про існування щонайменше наприкінці XI — у першій половині XII ст. *Перемишльського князівства, Звенигородського князівства, а також Теревовлянського князівства*, але аж ніяк не *Галицького*.

Попри свідчення «*Діянь Угорців*» і результати півторастолітніх систематичних польових досліджень, про саме місто Галич на Дністрі вперше на сторінках літописання дізнаємося у 1140—1141 рр. До цього часу відомості про нього мають спорадичний і хронологічно розірваний характер. Завдяки стрімкому розвитку за дуже короткий проміжок часу місто дало назву землі й населенню, яке проживало у близьких і віддалених околицях. Схожих феноменів у світовій історії небагато. Можемо назвати хіба Рим і Москву

з найбільш відомих. Як ідентифікували себе майбутні *галичани* до появи такого означення — не відомо. Точно можна сказати, що вони не вважали себе *руссю*, ба більше — часто протиставляючи себе їм, особливо під час військових протистоянь із київськими князями та їхніми союзниками у 40—50-х рр. XII ст., що чітко зафіксовано на сторінках «*Київського літопису*» та цілого ряду інших документів.

До 1188 р. оце *Галицьке князівство* на чолі з династією Ростиславовичів входило до системи володінь інших князівських родин Рюриковичів, ведучи відносно самостійну зовнішню політику, укріплюючи свій авторитет на заході завдяки матримоніальним зв'язкам, власне, як і інші родичі з династії. Ростиславовичам, утім, долучитися до європейської торгівлі й шлюбної дипломатії було простіше зі зрозумілих географічних причин. Важливе місце в інтересах князів Володимира Володаревича та Ярослава Володимировича (відомого як Осмомисл) упродовж 40—80-х років XII ст. посідало Угорське королівство, яке суттєво активізувало відносини з найближчими руськими землями, через це відчутно послабивши контакти з київськими, волинськими, чернігівськими князями, які погрузли в усобицях за право вважатися найвпливовішими серед інших родичів. Така орієнтованість виглядала абсолютно знову ж таки зрозумілою. Володіння Арпадів були найбільшим західним сусідом для Ростиславовичів, де мешкали нащадки підкорених наприкінці X — на початку XI ст. першим угорським королем Стефаном I карпатських хорватів. Інша ж група таких залишилася у прикарпатських землях.

Після смерті 1187 р. Ярослава Володимировича за заповітом у Галичі володарем повинен був залишитися бастард Олег († 1187), молодший син князя (народжений від пізніше спаленої боярами знатної Насті Чагрівни, можливо, половчанки за походженням), а старший, Володимир, — відбути до Перемишля. Однак той не погодився з рішенням батька, а тому за короткий час організував проти брата змову і за допомогою галицької знаті скинув його з столу. Непорозуміння зі зміцнілими за останні десятиліття представниками місцевого нобілітету щодо розподілу в управлінні землями скоро спонукали нового князя залишити столицю волинському володареві, уже тоді дуже впливовому Романові Мстиславовичу. Останній, маючи запрошення галицьких бояр, на рубежі 1187—

1188 рр. об'єднав власні володіння на Волині та Галицьку землю. Нетривале перше управління князя Романа — це час існування *Галицько-Волинського князівства* з центром саме в Галичі, але знову ж таки — радше в історіографічній, а не історичній термінології, бо й на Волині не всі землі належали безпосередньо йому. Були й інші родичі, зокрема брат Всеволод Мстиславович, яких вважали доволі авторитетними лідерами. У кожному випадку зміни, що відбулися в міждинастичному статусі цієї підконтрольної на короткий час князеві Роману території, відбувалися з калейдоскопічною регулярністю до 1253 р., вкотре підкреслюючи некоректність уживання вже згаданого історіографічного терміну щодо окремих періодів. А таких часових відтинків було чимало.

Володимир Ярославович, розраховуючи повернути стол за допомогою угорців, звернувся до тогочасного угорського короля Бели III. Той зацікавився перспективою походу до Галичини, однак без участі князя-втікача, якого ув'язнив разом із сім'єю. Численне військо, в якому перебував син Бели — принц Андрій, 1188 р. вступило до столиці Ростиславовичів міста Галич, змінивши тим самим статус землі. Номінально, при збереженні за місцевими знатними родами всіх прав і повноважень, володарем було поставлено юного герцога, чю титулатуру тих часів, на жаль, не засвідчено. Імовірно, між 1188—1189 рр. доцільно говорити про існування *Галицького князівства* на чолі з угорським принцом під протекторатом його батька-короля.

Натомість вигнання угорців із Галича силами краківсько-сандомирського князя Казимира II Справедливого привело до відновлення 1189 р. на троні Володимира Ярославовича під сюзеренітетом суздальського володаря Всеволода Велике Гніздо. Отже, *Галицьке князівство* повернулося до лона династії Рюриковичів, перебуваючи в такому статусі впродовж 1189—1198/1199 рр. Лише зі смертю князя Володимира волинський володар Роман Мстиславович за підтримки польських військ зумів удруге зайняти Галич, *де-факто* здійснивши це силоміць. Відбулося *приєднання*, а не *об'єднання* отчини Ростиславовичів до отчини Мстиславовичів, причому із серйозними втратами серед особового складу галицького боярства, частину якого було страчено, а частину — вигнано.

На політичній мапі Європи вкотре з'явилося династичне володіння, яке в історичній науці з часом отримало свою знову ж таки історіографічну назву *Галицько-Волинське князівство*, хоча його правителя (на відміну від його старшого сина Данила) іменували у джерелах Романом Галицьким. Територіально підконтрольні йому землі виходили за межі Галичини і Волині, бо князь був також володарем Києва, а це, своєю чергою, ставить під сумнів доцільність уживання терміну лише *Галицько-Волинське князівство*.

Сам Роман Мстиславович закріпив контроль над таким бажаним дністровським торговим шляхом дуже жорстко, придушивши боярське незадоволення. Безперечно, через його непросту вдачу, норовливий характер, поважний авторитет трепет до князя відчували якщо не всі, то більшість його сучасників-родичів, в тому числі перший тесть (київський князь Рюрик Ростиславович) і теща. Невипадково, так і не отримавши від першого свого шлюбу спадкоємця чоловічої статі, князь всупереч церковним канонам розлучився з дружиною, а її батьків постриг у монастир. Це рішення зіграло з ним злий жарт, бо до яких наслідків воно призведе тоді, 1200 р., ніхто не міг знати.

Новий шлюб, укладений із грекинею за походженням, імовірно й імператорського роду, перетворив руського володаря на «самодержця всієї Русі» — титул, яким нікого так на початку XIII ст. не ушановували. Але ми не знаємо, хто з духівництва давав дозвіл на цей шлюб і як його сприйняли в оточенні Романа Мстиславовича, бо напевне розуміли всю гріховність співжиття з новою дружиною за живої першої. Ситуацію утримували на плаву кілька факторів. Це військові звитяги князя, його талан воїна та авторитет, а також священні реліквії, привезені з імперії до Галича, серед яких був фрагмент Дерева Життя — уламок від Хреста, на якому помер Ісус Христос. Трепет від побаченого (а таких цінностей на Русі фактично не мав ніхто з сучасників Романа Мстиславовича), мабуть, мав затьмарити уми знаті й люду, коли ті як паломники прибували до Галича у шойно зведену церкву святого Пантелеймона. Піддавати сумніву сакральне наповнення влади князя і його легітимні права (насправді він був узурпатором) ніхто не смів. Але лише до певної миті.

Трагічна загибель Романа Мстиславовича 19 червня 1205 р., переговори його удови з угорським королем у Сяноці в серпні того ж року, те, що Андрій II від 1206 р. надалі вживав титул *короля Галичини і Володимирії*, та вступ до Галича угорських військ на підтримку малолітніх Романовичів суттєво змінили статус земель. Удова була змушена приводити бояр до присяги шляхом хресного цілування, щоб отримати хоча б якісь гарантії безпеки. Але все було марно. Знать чітко розуміла, що часи Романа позаду, а його діти народжені фактично поза шлюбом. Добре освічена княгиня чітко усвідомлювала, що для захисту спадкоємців життєво необхідним є пошук легітимного і бажано добре сприйнятого в Галичі протектора, яким, власне, бачився угорський король.

Титулатура, яку Арпади (а після них і всі наступні угорські династії аж до початку XX ст.) відтепер, після Сяноцької зустрічі у серпні 1205 р., безперечно, символізувала перехід дітей та вдови загиблого князя під особисту опіку Андрія II з усіма відповідними династичними і політичними наслідками, насамперед у практичній площині. *Галицьке князівство де-факто* опинилося під протекторатом угорських королів, а неповнолітні князі, особливо Данило, оберталися у формальних васалів. Це підкреслювало те, що Арпади використовували титул саме *короля Володимирії*, під якою угорці навряд чи мали на увазі всі волинські землі. Ішлося лише про столичний центр загиблого Романа Мстиславовича та прилеглі до нього території. Статусні зміни в межах Галичини й Волині не залишили осторонь інших представників родини Рюриковичів.

Легітимне право зайняти спадщину Ростиславовичів «за кужелем» зберігали Ольговичі, які 1206 р. після не зовсім зрозумілих за змістом дипломатичних переговорів з Арпадами у передмісті Володимира на Волині встановили в ряді галицьких князівських резиденцій своїх представників — Володимира, Святослава і Романа Ігоревичів. Імовірно, це відбулося при збереженні протекції Андрія II. Тож новопоставлені в Галицькій землі на чолі *Галицького князівства* Володимир Ігоревич, *Перемишльського князівства* Святослав Ігоревич та *Звенигородського князівства* Роман Ігоревич, перебуваючи впродовж 1206—1210/1211 рр. у непростих стосунках між собою, за замовчуванням мусили враховувати думку *короля*

Галичини і Волині. До Андрія II неодноразово відряджали посольства з багатими подарунками. За конфліктних ситуацій Арпади регулярно вводили війська до Галича, розв'язуючи суперечки у власний спосіб, ув'язнюючи чи навіть, як у вересні 1210/1211 р., беручи князів у полон та віддаючи їх на страту боярам.

Волинські землі на початку XIII ст. також були далекі від централізації. Тут функціонувало кілька князівських центрів (Володимир, Пересопниця, Белз, Луцьк та ін.), де правили представники династії Мстиславовичів (походили від сина Володимира Всеволодовича Мономаха — Мстислава). Формально до того часу, як Романовичі почали збирати батькові отчинні землі у 20-х роках XIII ст., проблема сюзеренітету над усіма цими теренами залишалася відкритою. Західна частина Волині традиційно вабила краківсько-сандомирських володарів, зокрема Лешека Білого, аж до його смерті 1227 р.

Андрій II зберігав за собою право розпоряджатися галицьким столом не лише за титулатурою, а й виховуючи, очевидно, при своєму дворі молодого Данила Романовича, поставленого за волею короля та за підтримки проугорської групи знаті на стол покійного батька восени 1210/1211 р. Особливий характер відносин із сюзереном малолітній князь зберігав до 1213 р., об'єктивно залишаючись у тіні вельможного і впливового не лише у Галичі, а й при королівському дворі боярина Володислава Кормильчича. До осені 1214 р. угорські впливи в Галицькій землі зберігалися завдяки цьому нобілеві, який так само володів землями й в Угорському королівстві. Попри свій самодостатній статус та навіть пізніше історіографічне кліше-звинувачення в узурпації князівської влади, на нашу думку, Володислав усе ж користувався важелями влади на зразок хорватських банів.

Невдачі боярина у військових зіткненнях із польським князем Лешком Білим змусили Андрія II переглянути політику династії в Галицькій землі, поставивши на місцевий стол свого другого сина Коломана, для якого 1215 р. король випросив від папи Інокентія III королівську корону і титул *галицького короля*. Часто щодо нього вживали титул «короля русі» (*Ruthenorum rex*). Угорсько-польська Спішська угода 1214 р. завершилася короткотерміновим переходом до рук краківського володаря у межах історичної Галичини — міст Перемишля і Любачева. Утворення та розвиток *Галицького королівства* сут-

тєво змінювали статус землі в міждинастичних відносинах до 1221 р., поки угорців та їхніх союзників поляків не вигнав зі столиці князь Мстислав Мстиславович — претендент на галицький князівський стол «за кужелем». Коломан не зрікався титулу *короля Галичини* до самої смерті 1241 р., але *де-факто* більше до Галича не повертався.

Повернення представників династії Рюриковичів до Галицької землі між 1217—1219 та впродовж 1221—1227 рр. реанімувало *Галицьке князівство* не лише в його історичних межах, а й на Пониuzzi, яке реально не було історично Галицькою землею. Князь Мстислав володів містами і селами також у Київському князівстві, зокрема Торчеськом, де раніше тримав певний час в ув'язненні угорського *короля Галичини* молодого Коломана з його дружиною Соломією. Однак синхронно з правлінням князя у столиці за результатами переговорів із Арпадами між 1222—1224 рр. *Перемишльське князівство* близько 1224/1225 р. отримав третій син Андрія II — Андрій, з часом титулований як *Galitiae Dux* (*князь Галичини*). Отже, в колишній отчині Ростиславовичів водночас правили угорський і руський володарі. Поняття *Галицького князівства* в такому разі територіально звузилося лише до земель, адміністративно підпорядкованих Галичу. Зрозуміло, що в широкому політичному сенсі *Галицько-Волинське князівство* було володінням на чолі з представниками династії Арпадів, Романовичів та смоленських Ростиславовичів. Тобто некоректність використання цих термінів, які домінують у літературі, більш ніж очевидна.

Після смерті князя Мстислава 1228 р. за його заповітом, відомим із літопису, *Galitiae Dux* (*князь Галичини*) Андрій здобув столицю, об'єднав дві князівські резиденції, утримуючи їх із перервами до весни 1234 р. Підконтрольні йому землі, безумовно, тяжіли до Угорського королівства, характер взаємовідносин з яким, утім, доволі дискусійний, бо немає про це жодних джерел — ні наших, ні угорського походження. Проте міждинастичний статус Галичини, королем якої *де-юре* залишався Андрій II, змінився.

Натомість на Волині відбувався процес централізації під протекторатом Романовичів, де останнім супротивником братів до 1234 р. залишався белзький князь Олександр Всеволодович — двоюрідний брат Данила й Василька. Черговим відновленням *«Галицько-Волинського*

князівства» на чолі з Данилом Романовичем можна вважати лише 1234—1235 рр., коли той, усунувши всіх конкурентів (принц Андрій помер в обложеному Галичі, а Олександра Всеволодовича було схоплено, після чого його доля не відома), зумів на короткий час стати історіографічно *галицько-волинським князем*, що достеменно в тогочасних джерелах не зафіксовано.

У такому ж винятково історіографічному суперечливому сенсі його вважали *галицько-волинським князем* напередодні монгольського нападу 1238—1241 рр. Контроль від 1240 р. Києва суттєво розширив межі повноважень Данила Романовича, як це колись сталося і з його батьком. Не могло йтися про існування *Галицько-Волинського князівства* й під час утримання Галича представниками династії Ольговичів — Михайлом Всеволодовичем та його сином Ростиславом між 1235—1238 рр., бо батько при цьому зберігав право на чернігівську отчину. Землі, ще донедавна *де-факто* підконтрольні угорському королеві, повернулися до володінь представників династії Рюриковичів, які, однак, не залишалися володарями винятково Галицької чи Волинської земель. Відсутність документально зафіксованої їхньої титулатури суттєво ускладнює наші розмірковування над темою.

Ревізія влади Романовичів у межах підконтрольних їм на рубежі 30—40-х рр. XIII ст. володінь відбувалася поступово. До 1243 р. князі повернули більшу частину Волині й лише після Ярославської битви 17 серпня 1245 р. — Галичину. Візит князя Данила до хана Бату 1246 р. увінчався визнанням сюзеренітету Чингізидів, які, проте, не затвердили за ним права на Київ. Після 1246 р. *де-юре Галицько-Волинське князівство* відновилося під протекторатом монголів, і лише коронування старшого Романовича наприкінці 1253 р. у Дорогичині, перманентне листування з римськими понтифіками від другої половини 40-х років XIII ст. дають підстави називати Данила Романовича *королем Русі (Russiae Rex)*, а підвладні династії володіння — *Королівством Русі*. Міжнародний статус, чіткіший і зрозуміліший, із незначними термінологічними видозмінами проіснував до XV ст., поки представники династії Ягеллонів унаслідок адміністративної реформи 1434 р. не запровадили в межах колишніх володінь Романовичів воеводства: Руського, Подільського, Белзького, а згодом — Волинського.

Як маємо називати: «Галицько-Волинське князівство» чи «Галицько-Волинська держава» за мовою джерел?

Тож бачимо всебічні активні державотворчі процеси, що відбувалися в землях, які ми досліджуємо. Учасниками цих подій були не тільки представники династії Рюриковичів (Романовичі, Ольговичі, галицькі чи смоленські Ростиславовичі). Теж причетні до цього угорські королі з династії Арпади та польські П'ясти, яких досі в науковій літературі здебільшого розглядали винятково як ворогів, «зайдів» і т. д. Не без того, що часто так вони й поводитися. Але не враховувати їхньої присутності суто з точки зору термінології не можна. Їхнє тривале правління у Галицькій та окремих волинських землях суттєво ускладнює методологічне сприйняття історичності концепції існування як *Галицько-Волинського князівства*, так і *Галицько-Волинської держави*. Не тільки географічно, а й політично впродовж досить тривалого часу немає, як ми вважаємо, підстав говорити про існування такого роду державних організмів аж до часу коронації Данила Романовича й утворення *Королівства Русі*.

Усі учасники подій представляють сторінки саме української історії, навіть якщо це угорці, поляки, кочівники та ін. Однаково, як наші предки активно впливали на розвиток Угорського королівства, володінь П'ястів, Пшемислідів та інших теренів латинської цивілізації, стали частиною її історичного минулого, вихідці з іншого кінця континенту в різні епохи долучалися до становлення історичного образу української середньовічної минувшини, формування ментальності місцевих мешканців, елементів побуту, звичаїв тощо. Це був світ постійних міграцій, дуже поліетнічний, тісно пов'язаний загальними на той час європейськими цінностями, в основі яких було християнство східного (православні) і західного обрядів (католики) — часто ворожих одне до одного.

Від кінця XII до середини XIII ст., на наш погляд, існували дуже різні з постійними змінами своїх територіальних обрисів та очільників *князівства* в межах історичних Галицької і Волинської земель. Місцеві руські володарі (Мстиславовичі чи Ігоревиці, наприклад) часто ворогували між собою, нерідко дотримуючись різних

зовнішньополітичних поглядів. До міжкнязівських суперечностей систематично долучалися західні володарі, які реалізовували власні політичні наміри, часто шляхом помітних змін у титулах, що, поза сумнівом, впливало на перманентність адміністративних переділів наших з вами земель.

Досвід тривалого вивчення історії саме цієї частини нашої батьківщини підтверджує існування у Галицькій землі від кінця XII до початку XIII ст. ще не до кінця чітко окреслених форм *станової монархії*, де носієм реальної політичної влади, окрім князя, була й місцева родова знать. Така форма правління суттєво відрізняла Галичину від, наприклад, Волині, яка залишалася отчинним уділом київських князів зі своїми характерними господарськими й соціальними архетипами, не кажучи вже про Київську, Чернігівську землі чи, тим більше, Володимиро-Суздальську, де лише за допомогою елементів східної деспотії можна було князеві навести порядок й утримуватися при владі.

Звісно, галицьке боярство, зміцніле завдяки отриманим ще за Ростиславовичів «кормлінням», прибутків від торгівлі з найближчими сусідами, відчувало свою вагу в суспільстві, право впливати на князівські рішення й навіть втручатися в особисте життя володаря, не раз виявляючи реальну силу в критичні для країни миті. Відверто цезаропапістська політика Ігоревичів і Романовичів, неодноразові наміри обмежити права знаті, конфіскація майна, вбивства й переслідування найвідоміших її представників відштовхували галицький нобілітет від представників династії Рюрика.

Тимчасовий успіх серед боярства натомість нерідко мали Арпади, які перебували в родинних стосунках із руськими володарями, традиційно підтримували давні тісні союзницькі відносини, добре володіли інформацією про стан справ у Галицькій землі. Система прав і привілеїв угорської знаті, чітко окреслена «*Золотими буллами*» Андрія II 1222 і 1231 рр., давала в перспективі можливість розширити дію постанов і на боярство, однак за умови визнання над собою володарем угорського короля або ж котрогось із його синів. Невипадково саме тому частина галицької знаті покинула свої володіння й переселилася до Угорщини, отримавши можливість господарювати за сприятливіших обставин. При загостренні конфесійних відносин навіть Арпади пасували перед незадоволенням

місцевого населення, як це було, зокрема, в добре задокументованих 1188—1189 та 1215 рр.

Тому беззаперечною є участь у розбудові державно-правових інститутів влади Галицької й Волинської земель не тільки представників династії Рюрика, а й Арпадів і П'ястів. Причому вплив угорців беззаперечно не був слабший, як це добре тепер видно у ментальній різниці західних і східних областей України. Просто про цю угорську роль, яку вони послідовно відігравали в помітний чи прихований спосіб століттями, поки в Галичі не опинилися остаточно Романовичі, мало хто пам'ятає, розуміючи глибину наслідків.

Тому суто термінологічно *Волинське князівство*, *Галицьке князівство*, *Галицька Русь*, *Галицько-Волинське князівство*, *Галицько-Волинська держава* та ін. радше історіографічні, аніж історичні дефініції звучать доволі некоректно. Сучасний читач більш-менш розуміє, про що йдеться, але не ставить питань на кшталт: «Чому всюди пишуть про Галицько-Волинське князівство від 1199 до 1340 рр., коли, наприклад, лише впродовж 1214—1221 рр. у самому Галичі та й не тільки сидів угорський принц, коронований за згодою папи римського галицьким королем? Де ж тоді «галицьке» у Галицько-Волинському князівстві? До яких тоді меж зводилося це князівство? А як тоді назвати все те, чим володів Роман Мстиславович чи його старший син Данило, якщо йому належав також Київ? Це ж, здається, й не Волинська і не Галицька земля?!» Дивно, чому принаймні в останні десятиліття не було критичного переосмислення цієї спадщини. Можливо, через авторитет самого Михайла Грушевського і відсутність інших пропозицій на історичному ринку. Не в останню чергу й через тривалу відсутність держави, де б подібні студії могли відбуватися. Узагалі, такі питання мали б закрити ще років сто назад, коли це зробила більшість країн Європи, хоча й також часто не в коректний термінологічний спосіб.

Як же можна, на нашу думку, термінологічно окреслити те, що досі узагальнено (не кажу, що завжди без сенсу) називалося *Галицько-Волинським князівством* чи *Галицько-Волинською державою* (що, по суті, одне й те саме і аж ніяк не на користь другого визначення, як дехто гадає)? Без історіографічної традиції не обійтися, але її вплив можна мінімізувати.

Можна для початку спробувати систематизувати всі відомі з джерел предикати руських князів, на кшталт «Роман Галицький», яких, в принципі, не так багато. Але, з одного боку, це може бути пізньосередньовічним дописом (коли й у запилених скрипторіях монастирів ліпилися до купи окремі літописні фрагменти), а з іншого — хіба підкреслювати лише право князя на Галич, за замовчуванням розуміючи, що Київ, Володимир, Луцьк чи Перемишль були так само важливими осередками. Утім, можна спробувати й іншу методику.

Оскільки в центрі вивчення історії — людина у найширшому розумінні цього поняття, то зрозуміло, що для епохи Середньовіччя такий історично-антропологічний підхід пасує якнайкраще. Усі європейські володіння від Атлантики до Великого Степу через занепад Західної Римської імперії упродовж кількох наступних століть поділилися між знатними династіями, спорідненими матримоніальними зв'язками й спільністю релігійних вірувань. Стосунки між ними та нижчими за статусом знатними сімействами були різними, у кожному закутку континенту зберігаючи свою специфіку. Утім, часто номінальним або фактичним розпорядником підконтрольних династії земель (найціннішої середньовічної валюти) залишався якраз представник керівної династії. Його вплив міг обмежуватися знаттю або ні, але не вінценосні нобілі мусили визнавати над собою якусь одноосібну владу. А якщо якусь не визнавали, то шукали таку, яку б визнавали і яка б задовольняла їхні інтереси. «Безхозної» з династичної точки зору землі на континенті не мало бути. Такою була природа середньовічного політичного управління, знову ж таки повторюся: зі своїми особливостями у різних куточках Європи.

Галицька земля (а це історичний термін!) не становила винятку. Спершу вона належала київським володарям, не поділеним на різні відгалуження, а від кінця XI ст., як уже зазначалося, сюди прийшли кілька князів (Рюрик, Володар і Василько), відомих із часом в історичній літературі як Ростиславовичі, які хоча самі себе так не називали, усе ж чітко розуміли свою династичну (родову) належність. Ми не знаємо докладних, достеменних обрисів їхніх первісних володінь, але в термінологічному сенсі це була «державна» (історичний термін!) певної династії. Мусимо, відтак, вжити їхне

історіографічне означення — Ростиславовичі. Підконтрольні цій сім'ї терени постійно змінювалися, але поняття «державна» залишалося сталим, не важливо, де й скільки знаті на місцях визнавало владу князів. Навіть якби їхні повноваження зводилися лише до Галича-міста, це б була «державна Ростиславовичів», як у середині XV ст. «Римська імперія» зводилася лише до столиці — міста Константинополя з кількома околицями. Але це була імперія, зневажливо згодом названа Візантійською, а далі саме під таким означенням прийнята (абсолютно некоректно) вченими XVIII ст.

Після смерті останнього представника династії Ростиславовичів галицький стол посів волинський князь Роман, який (як самі для себе встановили науковці) започаткував нову династію, названу потім Романовичами. Якими б не були кордони цієї «держави», коли нею від імені малолітніх синів Данила й Василька управляли їхня мати, вірні й невірні бояри, великі воєводи й інші заможні особи, саме поняття чи, радше, процес, «державна» нікуди не ділася, аж доки останній представник династії не відійшов у вічність. Якщо ж старший син князя Романа 1240 р. зумів посадити свого урядника у Києві, то термінологічно «державна Романовичів» звучить коректніше за «Галицько-Волинську державу», і при цьому «українське тло» чи «український контекст» нашої історії від такої, на наш погляд, вартісної зміни аж ніяк не страждає. Після коронування ж Данила Романовича наприкінці 1253 р. й успадкування західного типу титулатури його «державу» стали називати простіше. «Державна Романовичів» нікуди не поділася, але отримала офіційне легітимне історичне найменування — «королівство Русі», межі якого також постійно змінювалися, часто виходячи далеко за межі історичних Галицької чи Волинської земель.

Державна Романовичів (1238—1340)

Станом на середину 30-х років XIII ст. протистояння кількох центральноєвропейських династій за право контролювати місто Галич, а разом з тим — торговельний шлях Дністром та Прутом, увійшло в завершальну стадію. Головними претендентами на це залишалися

волинські князі Данило й Василько Романовичі — сильні та впливовіші за інших (на той момент ще живих) родичів волинського відгалуження велетенської родини Рюриковичів. Вони у своїх домаганнях спиралися на різні аргументи, зокрема на батьківську традицію Романа Мстиславовича і його нетривале кількарічне, але дуже епатажне перебування в Галицькій землі та контроль її столиці, своє напівгрецьке коріння по матері (можливо, представниці імператорського роду) та далеко не постійну, але все ж підтримку серед частини галицької знаті.

Іншими силами, які намагалися вибити Романовичів із прикарпатських земель, залишалися чернігівські князі з династії Ольговичів — також Рюриковичі за спільним предком для більшості тогочасних руських володарів. Чернігів, як могутній церковний і політичний центр, давній суперник Києва за право залишатися серцем країни, мав усі шанси утримати своїх князів навіть на такій віддаленій території, як Галич. Від XII ст. стара галицька династія Ростиславовичів породичалася з Ольговичами, князі часто їздили один до одного з відвідами, брали участь у спільних військових кампаніях, розглядаючи київських і волинських своїх «братів» радше як конкурентів, ніж союзників. Хоча в різних політичних обставинах все виглядало по-різному. Через тісні зв'язки з чернігівським керівним домом до Галицької землі потрапляли й кочові впливи. Тут оселилися не тільки жінки вінченосного походження, віддані за Ростиславовичів, але й почет, дрібна знать, вільні колоністи. Сформувалася дуже різноетнічна громада земського нобілітету, що підтримувала з Ольговичами постійний зв'язок, часто лобіюючи їхні інтереси в боротьбі за Галич у першій половині XIII ст. На початку того ж століття кільком князям із цієї родини (Володимирові, Романові та Святославу Ігоревичам) вдалося на короткий час посісти не тільки галицький стол, а й волинський у місті Володимирі. Деякі з них були схоплені та страчені в результаті колосального за масштабами боярського незадоволення 1210/1211 р., підтриманого угорськими військами, в обозі яких король Андрій II посадовив свого ставленика на Галич — малолітнього Данила Романовича. На середину 30-х років XIII ст. з-поміж чернігівських князів зі своїми чіткими претензіями до Галича виступали Михайло Всеволодович та його син Ростислав.

Втім, Галицька земля й Галич не залишалися осторонь інтересів сусідніх західних володарів, серед яких право контролю над цими землями від 1205 р. мав угорський король. Угорщина, як найбільший сусід Рюриковичів за Карпатами, представник латинської традиції, в якій династія Арпадів усе ж визнавала над собою сюзеренітет римського папи, тяжіла до розширення впливів на дністровський торговий шлях та можливість поступово, плавно інтегрувати ці землі до своїх володінь. Причин на те було чимало. Але вирішальну роль відіграла несподівана загибель 19 червня 1205 р. сповненого сил і енергії князя Романа Мстиславовича, яка всіх його друзів і ворогів заскочила зненацька. Вдова загублого, будучи родичкою короля Андрія II, у серпні 1205 р. віддала йому всі права не тільки опіки над своїми малолітніми дітьми, а й титулярні підстави розпочати поступове прилучення цих земель до свого королівства. Андрій II уперше з усіх своїх попередників почав уживати титул «короля Галичини й Володимирії» (*Galitiae Lodomeriaeque Rex*). Звісно, що галицька знать, тісно пов'язана з угорськими вельможами родинними стосунками, підтримувала короля, бо прагнула відчутти на собі дію вольностей, прописаних у 1222 та 1231 рр. у так званих «Золотих буллах» Андрія II — знаменитих привілеях, які урізали впливи короля у деяких аспектах життя країни. Кожен із наступників Андрія II зобов'язувався підтримувати ці вольності під час свого правління. Боярам Галича руські князі таких привілеїв не тільки не давали, а й не обіцяли.

Останнім, хоч і не надто сильним учасником цього протистояння (радше у фарватері політики Арпадів), залишалися краківсько-сандомирські князі з династії П'ястів — суперники своїх мазовецьких родичів, які тяжіли до Романовичів, часто підтримуючи останніх у військових походах особливо проти литовців, ятвягів, прусів тощо. За життя Лешка Білого, загублого за трагічних обставин на князівському з'їзді в Гансаві 1227 р., вдалося опанувати частину волинських і навіть галицьких територій після знаменитої зустрічі князя з королем Андрієм II на Спішу у вересні 1214 р.. Але систематичне перекроювання меж впливу сильнішими за Лешка володарями позбавило його участі в цій складній грі. З його смертю, яка також стала несподіванкою для всіх сусідів, а насамперед — дружини Гримислави та її оточення, така активність у галицькій і волинській

політиці істотно послабилася. Поки підростав син Болеслав, названий згодом Сором'язливим, мати лише спостерігала, як між собою змагаються за право контролю над порубіжними руськими землями інші. Але, досягши повноліття, син Лешка Білого повернув ненадовго втрачений інтерес.

1234—1238 рр. стали проміжним етапом у протистоянні за Галич і Галицьку землю, ослаблену майже 30-річними регулярними війнами, набігами кочівників-союзників тих чи інших сил. Така динаміка значно перешкоджала нормальному функціонуванню торгівлі, підривала людський ресурс, адже чоловіки, вільні за своїм статусом, мусили боронити сім'ї, землю, майно й часто гинули, а нове молоде покоління майже 30-тисячного за кількістю мешканців поліса не встигало відновити сили. Тимчасовий прихід до Галича Данила Романовича навесні 1234 р. не розв'язав жодної проблеми. У столиці після кількомісячної облоги помер угорський герцог Андрій, але переможцям не дозволили тут закріпитися. У місті добре знали родину Романовичів, пам'ять про доволі деспотичного батька жила й міцно трималася в головах ще впливової знаті. Невдовзі волинський князь, укотре відчуваючи несприйняття і, можливо, навіть загрозу життю, покинув місто, а його змінили чернігівські володарі — одні з кількох законних претендентів. Але й їхнє господарювання, яке хоч і проходило відносно спокійніше, не принесло миру.

Князь Данило з братом усіляко, часто не добираючи методів, намагалися відсторонити від влади в такому бажаному Галичі своїх конкурентів і 1238 р. таки змогли це зробити. Для самого міста, його громади, іншоетнічних груп це не стало чимось екстраординарним. Встановлення корогви волинського володаря на Німецьких воротах, можливо, означало, що німецька купецька гільдія не суперечила тому, та це аж ніяк не стосувалося усіх мешканців великого міста. Ставлення більшості містян до знайомого їм князя було традиційним. Столиця майбутнього королівства Русі, отже, мусила переїхати до іншого центру, який щойно починав вибудовуватися на півночі волинських земель. Це був Холм. Захоплення ж Галича для Романовичів виглядало чимось більше схожим на моральну сатисфакцію, ніж на спробу укріпитися тут за рахунок недостатньої гру-

пи місцевої знаті, якій імпонувала одноосібна, сильна, з елементами деспотизму східного типу князівська влада.

Волинські князі, особливо Данило, якнайкраще описаний літописами (порівняно з іншими Рюриковичами), упродовж свого життя всіляко демонстрували належність до вищого рангу руських володарів. Це проявлялося у всьому: поведінці, житті двору, нарешті — будівництві власної столиці, обладнаній за передовими на той час архітектурними смаками католицької Європи. Будівничі приїжджали звідусіль, що врешті перетворило Холм на «перлину» в короні майбутнього короля Русі.

Наприкінці 30-х років XIII ст. Романовичі таки зуміли підпорядкувати собі терени колишнього батьківського спадку й навіть суттєво розширити їх. Князів Данила й Василька визнали сюзеренами їхні найближчі волинські (й не тільки волинські) родичі. Ті ж, хто не погоджувався з методами укріплення Романовичами влади, дивним чином у певний момент просто зникали зі сторінок літописання, і про їхню долю (як-от двоюрідного брата Олександра Всеволодовича) ми можемо хіба що здогадуватися. Стосунки із західними сусідами також були близькими до ідеалу. Новий угорський король, син Андрія II, Бела IV «за замовчуванням» і традицією, сформованою ще на початку XIII ст., вважав волинських братів, зокрема старшого з них, своїми васалами — більш чи менш формальними. Інакше дуже важко зрозуміти, чому руський князь, який усе своє дитинство виховувався при угорському дворі у відповідних культурних традиціях, погодився на коронаційних урочистостях нового представника династії Арпадів у жовтні 1235 р. крокувати поруч з його осідланим конем (символічна маршальська служба — ознака підданства), так само як і рідний молодший брат Бели — Коломан, титулярний галицький король, який ніс під час інтронізації меч.

Стосунки з династією П'ястів виглядали, може, й не такими спокійними, та все ж Романовичі добре вміли маніпулювати й спекулювати на непростих стосунках двох відгалужень цієї родини — краківсько-сандомирських і мазовецьких володарів, досягаючи своїх цілей. Волинські князі частіше підтримували останніх у різноманітних дипломатичних і військових конфліктах (здебільшого проти нехристиянських народів Прибалтики, але й у суперництві

за краківський стол також), родичалися з ними, натомість перервали стару традицію матримоніальних зв'язків з іншими польськими очільниками. Від середини XIII ст. Мазовія поступово потрапляє у сферу впливу майбутніх королів Русі.

Дійсно непростими, на перший погляд, залишалися хіба що відносини з іншими Рюриковичами, почасти ворогами, почасти союзниками, з-поза родини Романовичів. Прикрими випадковостями виглядали спроби побити чернігівських родичів на їхній ж території, увінчані 1238 р. поразкою Данилового війська. Так само напруженими були й відносини з турово-пінськими князями, особливо з племенами ятвягів та литовців, котрі від XII — початку XIII ст. часто турбували володіння Романовичів грабінницькими нападами.

Прибалтійські племена, добре відомі з джерел від X—XI ст., постійно залишалися у сфері інтересів Рюриковичів, зокрема тих родин, кордони земель яких сягали теренів Ятвягії, Жемайтії, Аукшайтії та Пруссії. Волинські князі, інтенсивно розширюючи свої володіння у північному напрямі, де найбільш привабливим для них залишався контроль над містом Дорогочин — центром транзитної торгівлі, стикалися з опором як мазовецьких князів, так і інших впливових сил. Таким від кінця 20-х років XIII ст. став Тевтонський орден, який переїхав до прикордонних із Пруссією теренів із Трансільванії. Загалом діяльність лицарських орденів у перспективній для християнізації язичницькій прибалтійській території одразу вражала активністю. Сюди хлинули головорізи й авантюристи з усієї Західної Європи, маючи намір не тільки нести слово Христове, але й поживитися за рахунок земель, багатих на бурштинові поклади та інші цінності. Одним з таких був Добжинський орден («філія» ордену тамплієрів).

Кілька десятків лицарів, занотованих у актовому матеріалі польського та пруського походження, отримали шанс закріпитися в Дорогочині. Вони розпочали тут будівельні роботи, облаштували побут, але несподівано через рік, навесні 1238 р., під стіни міста підступила численна армія Данила Романовича, який ішов на війну з ятвягами. Звісно, що протистояти такій силі не було змоги, й лицарі склали зброю. Місто, а разом з ним і податки від торгівлі та транзитний шлях течією Західного Бугу, опинилося під контролем волинського володаря.

Всю, на перший погляд, ідилію та наслідки умиротворення Романовичами своєї землі й заволодіння сусідніми змінив прихід нового, найстрашнішого ворога — війська монгольських ханів на чолі з онуком Чингізхана Батием. Данило мав досвід бойового зіткнення з цими силами під час битви на річці Калка наприкінці травня 1223 р., дістав поранення, але вперше виявив свої вояцькі здібності. Які висновки були зроблені ним після поразки й фізичного знищення чималої кількості руських князів, сказати важко через молодий вік князя. Він бився з номадами в перших рядах, потім заледве врятувався і після повернення додому, вочевидь, заліковував рани на грудях, отримані від ворожого списа. Його тесть Мстислав Мстиславович, якого звинувачували в цій катастрофічній невдачі, зазнав набагато більших втрат. Він позбувся впливу на галицьке боярство й під тиском намовлянь та обговорень, можливої загрози життю для себе та родини 1227 р. покинув місто, виїхавши до прикордонного з половецьким степом Пониззя. Смерть київського, чернігівського та багатьох дрібніших руських володарів на полі бою біля Калки певним чином зіграли на руку Романовичам. Але про повернення кочівників, які, перемігши супротивника, розвернули свої загоны на схід, очевидно, ніхто не підозрював.

Загроза стала реальнішою у середині 30-х років XIII ст., коли до володінь Романовичів поступово почали прибувати втікачі з розорених монголами приволзьких теренів. Занепокоєння продовженням військової активності номадів висловлювали й місіонери католицьких чернечих орденів, які час від часу відвідували прикордонні з руськими землями степові володіння, отримуючи різну інформацію. Звісно, що при дворі Данила в місті Володимирі, Луцьку чи Холмі про це знали. Очевиднішими стали виклики, коли Романовичі довідалися про захоплення Батием узимку 1236 — навесні 1237 р. міст Залісся: Рязані, Коломни, Володимира-на-Клязьмі, Москви тощо. Хвиля втікачів-переселенців звідти на захід значно зросла. Але Данило Романович вирішував інші завдання. Так, йому вдалося до 1240 р. опанувати Київ — своєрідний сакральний та інвеститурний центр-символ для родини Рюриковичів, знамениту столицю, вже не раз до того пограбовану, але за яку кожне з відгалужень цієї династії вело непроту, почасти відчайдушну боротьбу чи інтриги

з метою посісти стол. На той момент волинський сюзерен не мав конкурентів. Він перебував у розквіті сил і енергії, мав прекрасний військовий та дипломатичний хист, а тому право князя на стару столицю ніхто не піддавав сумніву, тим паче, що його батько також свого часу вважався й князем київським.

Залишаючись спокійним за кордони своїх володінь, у вересні 1240 р. князь Данило приїхав просити сусіда Бєлу IV віддати одну з його доньок заміж за свого сина Льва. Той, звісно, відмовився, бо не міг погодитися на відвертий мезальянс. Волинський князь при дворі Арпадів трактувався як нижчий за статусом. Отримавши «гарбуза», старший Романович не поспішав покидати межі Угорського королівства. Мотиви більш ніж дивні, якщо усвідомити, що термін його перебування за межами отчинних земель у момент найбільшого за багато десятиліть випробування сягнув майже півроку!

На той час монголи вже щільно оточили Київ, а Чернігів і Переяслав з усіма храмами й святинями перетворили на попелища та згарища. Наступними були міста Волинської й Галицької землі, частину з яких точно брали штурмом, частина ж уціліла з невідомих причин. Враховуючи, що серед військ Чингізидів у Європі під час буремних 1241—1242 років згадувалися й якісь руські (так було напередодні битви з угорськими силами 11 квітня 1241 р. на річці Шайо), певне, представники знаті ще на момент переходу номадів через землі Рюриковичів просто погодилися долучитися до них ціною збереження своїх маєтків, життя родин тощо. Не виключено, що й сам Данило Романович намагався укласти з кочівниками ще до взяття ними Києва якусь угоду про його принаймні князівський нейтралітет. Дуже туманні, досі не до кінця з'ясовані пізньосередньовічні літописи, передусім північного походження, опосередковано на це натякають. Оповідь стосується якоїсь незрозумілої зустрічі волинського та кількох інших руських володарів із монгольським вельможею (можливо, Мунке). Історикам ще слід дати оцінку цим повідомленням. Втім, старший Романович цілком міг вирушати до Угорщини, сподіваючись, що монгольська загроза його обмине. На що розраховував князь, важко здогадатися, але його особистий літописець, який нам залишив доволі повний, хоча й не менш заідеалізований портрет свого «роботодавця», про чималу кількість справ князя відверто змовчав.

Серед уцілілих від татарських погромів, певне, був і Галич. На сьогодні ми не маємо вичерпних археологічних та писемних підтверджень його взяття. Зникнення міста зі сторінок джерел на короткий час монгольського маршу до Європи породжує чимало спекуляцій на тему, що ж відбувалося 1241 р. в місті, яке не сприймало Романовичів. Можна лише здогадуватися, але слід урахувати принаймні два відомі факти: уціліли два на той час уже збудовані храми Галича — Успенський собор (споруджений і освячений у середині XII ст.) та церква святого Пантелеймона (пам'ятка романського архітектурного стилю кінця XII ст.). Випадки ж руйнування монголами храмів у інших містах добре задокументовані. Це ставалося зі зрозумілих причин, адже саме там мешканці знаходили останні прихисток, саме там стояла остання лінія оборони, саме звідти могли вести потаємні підземні ходи, якими люди та свійські тварини намагалися перейти в безпечне місце. Галицькі храми така доля оминула.

До Західної Європи ринула маса населення, ще більша, ніж це було наприкінці 30-х років XIII ст. Люди втікали від лютого ворога й часто зупинялися в дуже віддалених від первісної домівки землях: Богемії, Саксонії, можливо й далі. Кількість таких «вимушених» переселенців важко встановити, бо втікали всі: від князівських родин до простолюду. Серед таких була й сім'я колишнього київського, чернігівського й галицького володаря Михайла Всеволодовича. Його супровід виглядав вражаюче. Це був не лише особистий почет, який мав охороняти дітей і онуків, але й, мабуть, князівська дружина, навантажений обоз. Поневіряння цієї численної групи осіб більш ніж промовисті. Вони після спалення столичного Чернігова намагалися знайти собі притулок на Волині (в Луцьку), у Галицькій землі (Коломийська волость), в Угорському королівстві (батько-князь сватав свого сина Ростислава Михайловича за доньку Бєли IV і так само, як і Данило Романович, за першим разом дістав «гарбуза»), та навіть прикордонні із німецькими землями Сілезії. Саме тут, під містом Сілезька Серєда, за трагічних обставин містяни сприйняли обоз князя за передовий татарський загін, напали на нього, пограбували та вбили онуку Михайла Всеволодовича, що додало йому не тільки сивого волосся, а й укотре підкреслило складне становище,

в яке потрапили всі мешканці Русі — від старого до малого, від князя до холопа.

Військовий похід монголів до «вечірніх країн», певне, продовжувався б, незважаючи на втрати під час переходу через руські землі. За Карпатами можна було поповнити лави військ не лише за рахунок лояльних до нової сили місцевих вельмож та їхніх військ. Історична Паннонія віддавна залишалася своєрідним серцем Азії в Європі, останнім відтинком Великого Степу, де можна було перепочити та продовжувати рухатись далі. Але в столиці держави Чингізидів, далекому Каракорумі, несподівано помер каан Угедей, а в нових виборах мусили брати участь усі найближчі претенденти на вакантний стол, проте частина з них якраз була в поході на чолі з Батием. Треба було негайно повертатися. Така зміна сил не дозволяла очільникам кампанії та радникам молодого онука Чингізхана розраховувати на успіх у зіткненнях із сильними військами німецького імператора на лісистих теренах за Ельбою та Одрою, тим паче на підході до Альп. Спустошивши землі Сербії, Болгарії, Боснії, номади відкочували до Причорномор'я, паралельно розіславши сторожові загони в пошуках ще не впокорених князів, зокрема й Данила Романовича. Долаючи сотні кілометрів, кочівники ризикали в пошуках князя, часто підїжджаючи мало не до кордонів Литви. Знайти його, втім, не вдалося.

Волинський володар уцілів, перебуваючи разом зі старшим сином в Угорщині. Саме тут він перечекав найгірше. А коли монголи зайшли до володінь Арпадів, втік до Мазовії, де на той момент було безпечніше. Перечекавши деякий час там, кавалькада Данила Романовича заїхала до отчинних земель, де побачила жахливу картину: спалені села й міста, смердючі трупи в церквах, неприйняття князя вельможами, частина з яких стала держателями міст і містечок без його дозволу, але, вочевидь, цілком справедливо, з огляду на відсутність сюзерена у важкий для країни час. Була й загроза життю князя, на якого полювали монгольські роз'їзди. Його не пускали додому, принижували на зустрічах, а тому, відчуваючи своєрідне дежавю, той розпочав повторне збирання своїх земель, укотре демонструючи своєю несамовитою енергією та силою волі, хто в домі господар.

Важко сказати, за рахунок яких коштів уже не юний князь зміг за короткий час, до 1245 р., відновити статус-кво. Першим завдан-

ням, яке стояло перед ним, було унормування стосунків із кочівниками. Спершу Данило десь близько 1242—1243 рр. був змушений перед двома монгольськими темниками Манмааном і Балаа принаймні формально визнати зверхність Батия над Волинською землею. Такий плацдарм дозволяв йому спокійно збирати інші землі, зокрема Галицькі, багаті на соляні запаси — універсальну валюту середньовіччя. Втім, тут головні центри перебрали до себе вельможні бояри, тісно пов'язані стосунками із сусідніми угорськими нобілями й навіть королівським двором, при якому мали помітний вплив. З іншого боку, лихоліття війни вкотре поставило під сумнів легітимність претензій Романовичів щодо Галича. Такими ж претендентами залишалися чернігівські князі, з яких Ростислав Михайлович з другої спроби все ж таки отримав руку королівської доньки Анни, а разом із тим — титул галицького князя (*Galitiae Dux*) та тестеву всебічну підтримку в питанні реваншу на галицькому театрі політичних і військових дій. Оскільки сестру Анни — Кінгу — засватали за краківського князя Болеслава Сором'язливого, який на початку 40-х років XIII ст. досяг повноліття, Ростислав міг спокійно розраховувати й на додаткову підтримку. У Галичі князем волили бачити саме його, а не Романовичів. Тут навіть місцевий єпископ Артемій твердо стояв на прочернігівській позиції.

Але Данило Романович, вихований в угорській і латинській традиціях (подібно до його сучасника імператора Фрідріха II Штауфена), виявив неймовірний талант дипломата й воєначальника. Він легко розправився з усіма супротивниками з-поміж бояр, поступово підпорядкував собі низку прикордонних галицьких земель та розпочав підготовку до відкритої сутички з племінником Ростиславом. За всім цим спостерігали татари. Від того, хто стане переможцем, залежала доля цілого регіону з кількома країнами.

Ситуацію розв'язали класичним для епохи способом — битвою у відкритому полі неподалік від міста Ярослав. Звідки суперники взяли ресурси й сили для грандіозної (якщо вірити літописцеві та кільком уривчастим повідомленням іноземного походження) битви, сказати важко. Ростислава Михайловича підтримали його угорські родичі, які не заборонили йому набрати військо для походу до Галицької землі. До складу армії входило чимало уцілілих після татарських

погромів вельмож, родичів галицьких бояр. Серед них — бан Філя (або Фільній), який уже раніше, 20 років тому, воював під Галичем, навіть потрапив до руського полону, але за допомогою одного з місцевих бояр Жирослава втік звідти. Його родина та родина боярина Судислава, власника маєтностей як у Галицькій землі, так і у володіннях Арпадів, перебували в кровних зв'язках. Чернігівському претендентові допомагали загоони, віддані сестрі його дружини — Кінги. Більше того, на момент, коли доля Галича мала вкотре вирішитися, король Бела IV та на той час жива ще титулярна галицька королева Соломія (її чоловік, галицький король Коломан, зазнавши тяжкого поранення у битві на ріці Шайо, помер за кілька місяців поблизу хорватського містечка Чазма, де й був похований) улітку 1245 р. перебували в прикордонних з володіннями Романовичів землях, очікуючи позитивного результату. Розв'язання суперечки на користь князя Ростислава дозволяло всім урочисто зустрітися в зайнятому Галичі.

Проте Романовичі також не пасли задніх. До їхніх союзників уже під Ярославом входили окремі половецькі загоони, які, вочевидь, після приходу монголів перейшли до волинських князів на службу. Очікувалася значна допомога й із Мазовії та Литви.

Ростислав, якому на час битви було вже за двадцять, вирішив влаштувати перед стінами обложеного Ярослава лицарський турнір — він їх, очевидно, полюбляв, бо був чудовим вершником і бійцем. Але в сутичці з сандомирським вельможею Воршем він не втримався у сідлі, впав та вибив плече. Із цією травмою наступного дня він пішов у бій проти свого рідного дядька. Попри особисту хоробрість, сили, керовані ним на полі бою, не змогли здобути перевагу. Крок за кроком війська Романовичів відтіснили та змусили втікати угорсько-польські підрозділи, чимало іноземних вельмож потрапили в полон та були страчені в пориві люті. Серед убитих полонених виявився і Філя, якого заколов особисто Данило Романович, розірвавши перед тим його корогву. Полонених на полі бою вбивали й з угорського боку. Ростислав Михайлович особисто був свідком таких екзекуцій, що суперечило всім відомим на той час кодексам лицарської честі. Але ціна питання була надто високою, тому з лицарською мораллю жодна зі сторін не рахувалася.

Королівський зять сам ледве уник полону, бо у вирі бою опинився на землі й, мабуть, був би затоптаний кіньми або схоплений ворогом, якби не вчасно надана магістром Лаврентієм допомога. Угорський нобіль віддав князеві свого коня і цим урятував його життя.

Данило Романович святкував повну перемогу. Його брат Василько фактично добив польські сили, а дружинники почали поділ трофеїв. Взятих у полон князі доправили до Холма, де ті, ймовірно, взяли участь у будівництві нової столиці. Але перемога виявилася «Піровою», бо татарський чамбул, який уважно стежив за перебігом подій під стінами Ярослава, одразу прислав послів із вимогою «віддай Галич». Що це означало на практиці? Якщо кілька років тому Данило та Василько Романовичі визнали монгольський сюзеренітет над Волинням, хай тоді ще в прихованій, завуальованій, не до кінця зрозумій формі, то тепер поступитися слід було й Галичем, доля якого після Ярославської битви була зрозумілою. Він знову опинявся в руках волинських володарів. «Віддай Галич» звучало й з іншим підтекстом. Данилові, як старшому з братів, варто було з'їздити на поклін до свого нового сюзерена — хана Батия. Не всі з Рюриковичів, які на той час відвідали ставку онука Чингізхана, повернулися живими, і при дворі Романовичів це добре знали.

Їхній родич та давній супротивник Михайло Всеволодович, не отримавши від одруженого й оселеного в Угорщині сина Ростислава притулку, змушений був виїхати до Батия, просячи уділу в Руській землі. Але ж якби лише цим проханням обмежувалася зустріч! Від князя вимагали поклонитися язичницьким символам кочівників, узяти участь у їхніх релігійних ритуальних практиках, на що той не погодився, прийнявши мученицьку смерть. Схожа доля спіткала й інших вінченосних володарів, з яких чимало полягло ще на полях битв із номадами наприкінці 30 — на початку 40-х років XIII ст.

Данило прийняв виклик і з'їздив до Батия, дуже хвилюючись за своє життя. Чи не вперше літописець відзначав живі сльози князя, сльози страху та приниження. «Зліша від зла честь татарська», — говорить він, розуміючи, що старшого Романовича зустріли відповідно до князівського статусу, але наслідки були сумні. Волинський володар отримав ярлик на правління Волинською і Галицькою землею, не набув Києва, де-факто визнавши себе цього

разу васалом Чингізидів. Володіння братів «моніторили» татарські баскаки, а самі вони були змушені тепер шукати виходу з дуже складної ситуації.

Але такий вихід знайшовся. Візит Данила Романовича не залишився поза увагою добряче наляканих ще на початку 40-х років сусідніх католицьких володарів, особливо угорського короля. Той розумів, у яку «кабалу» потрапив його давній суперник і до яких наслідків це може призвести щодо самої Угорщини. Ще одного спільного монголо-руського походу до Європи найближчим часом країна б не витримала. А інакше й не могло бути, бо новий статус Романовичів зобов'язував їх надавати в розпорядження Чингізидів свої війська в разі потреби.

Бела IV, який за все своє життя не виграв жодної битви, все ж ушанований угорцями XIX—XX ст. гідною пам'яттю і занесений до сонму історичних героїв насамперед завдяки геніальному дипломатичному хисту. Народивши більше доньок, ніж синів, він уміло використовував насамперед перших у своїх політичних цілях. Довго не чекаючи, король сам запропонував одружити Данилового сина Льва зі своєю дочкою Констанцією, на що руський князь ще кілька років тому не міг і сподіватися. Таке одруження було для Арпадів невідгукним, але для безпеки їхніх володінь — вкрай важливим. Бела тепер мав свої «вуха» при дворі Романовичів і добре знав про всі обговорювані там справи. А серед справ було можливе інтенсивне налагодження стосунків із папським столом.

У будь-якому разі Данило Романович чудово розумів, які на той момент цінності були для нього та його сім'ї важливішими. Однозначно це не були кочові традиції, оперті на засади східної деспотії, в системі якої він, самодостатній руський володар — потужніший від будь-яких інших, був по суті ніким. У Європі ж про нього знали. Його родичі по материнській лінії, попри захоплення у квітні 1204 р. Константинополя хрестоносцями, все ж таки мешкали в Австрії, Німеччині, Угорщині, Польщі. Батько князя Данила по материнській лінії був напівполяком, неодноразово відвідував німецькі герцогства, давав місцевим західним монастирям кошти на розвиток, всіляко підтримував західну культуру. Сам волинський володар у дитинстві сповна відчув ефект західного виховання, і воно не було

для нього чужим, на відміну від того, що крив у собі постійно підозріливий монгольський правитель.

Брати чітко усвідомлювали, що в Європі співіснує певний дуалізм влади, де претензії на світське верховенство однаково успішно висувують лише дві особи: римський папа й німецький імператор. Лише вони володіють правом підвищити або понизити будь-кого з католицьких володарів, накласти покарання, усунути від влади тощо. Право надання королівської корони після падіння Константинополя й подрібнення колишніх імперських земель між кількома вінченосними, але вже доволі слабкими родинами, тепер зберігали також лише ці дві особи. Статус руського князя, попри його самодостатність і впливовість, багатство та гонор, для світу латинської культури в більшості випадків був нижчим від статусу короля — суверена своїх земель із відповідними титульними традиціями й честю. Носії такої традиції добре знали, чого коштує титул і яку таємну силу він має. Лише на прикладі угорських королів Бели III, Андрія II, герцога Коломана (галицького короля) та його дружини галицької королеви Соломії, галицького князя Андрія (померлого в Галичі навесні 1234 р.), галицького князя Ростислава Михайловича та його дружини, галицької княгині Анни, а також багатьох інших наступників, які успадкували перелічені титули, Романовичі добре переконалися, як важко боротися з легітимними правами на, здавалося б, твої землі, визнаними римським папою та іншими католицькими сусідами.

Тому пропозицію Бели IV про одруження дітей та його посередництво в діалозі з тогочасним понтифіком Інокентієм IV князь Данило сприйняв схвально. Льва й Констанцію одружили у фортеці міста Зволена, а папські легати почали систематично відвідувати двір руських володарів. Головну роль у переговорному процесі другої половини 40 — початку 50-х років XIII ст., який мав завершитися коронуванням старшого Романовича й підпорядкуванням церковних й монастирських інституцій папству, відігравали ченці орденів францисканців і домініканців, які якнайкраще підходили для таких завдань, були добрими, кваліфікованими теологами й богословами та непогано проповідували. Ефект від системних перемовин із позитивно налаштованим до руської справи Інокентія IV виявився негайним. Головна умова, якої домагалися Романовичі, — збереження

грецького обряду (*ritus orthodoxi*), не викликала заперечень. Міста, до яких знову після татарських лихоліть поверталось життя, заселялися вихідцями й із заходу — німцями, угорцями, поляками, євреями. Частина з них залишалася адептами католицької традиції, а тому вимагала своїх храмів, священників, цвинтарів тощо. Унія виглядала абсолютно реальною і поступово втілювалася в життя.

Королівство Русі

Вінцем церковного об'єднання мала стати особиста воля Данила визнати зверхність папи. Мабуть, часті «стрибки» князя з одного підпорядкування до іншого (хай іноді й формального) вже добре набридли йому, але іншого виходу не було. За своє життя він устип побувати «у тіні» спершу угорського короля Андрія II, потім — тестя Мстислава Мстиславовича, зрештою підпорядковані йому волинські землі деякий час перебували під патронатом Лешка Білого, потім старший Романович не мав іншого виходу, окрім як узяти участь у коронуванні Бели IV, нарешті — візит до Батия. Дійсно було вже цього забагато. У випадку ж згоди на коронування папа «відкривав йому двері» до християнізації язичників Прибалтики, де на його підтримку жваво погодилися б усі католицькі сусіди, а особливо — Німецький орден. Але найголовніше — понтифік обіцяв вплинути на лицарство й духовенство західноєвропейських країн та організувати хрестовий похід проти монголів, у якому так мав потребу руський князь. Усі інші приниження він готовий був стерпіти, тільки не знамениту «татарську честь», якою його вшанували при дворі Батия. А вмирати йому ще не хотілося — планів було чимало. Один із найголовніших планів на початку 50-х років XIII ст. — посадити на австрійському столі свого сина Романа, в чому також був зацікавлений Бела IV.

Така, здавалося б, фантастична ідея (бо де Волинська земля, а де Австрійське герцогство) виникла зненацька. У середині червня 1246 р. в битві на річці Лейта, ймовірно, від руки особисто Ростислава Михайловича загинув останній чоловічий представник роду Бабенбергів, який від X ст. посідав стол у Відні, — Фрідріх Сварли-

вий. Інші претенденти, які воліли посісти *sede vacante*, могли зробити це лише «за кужелем», узявши заміж котрусь із родичок убитого. Романа Даниловича одразу не розглядали серед таких, хоча він мав на те відповідні права, визнані зокрема й Арпадами. Натомість для Бели IV відкрилася чудова можливість для сатисфакції з колись таким настирливим і небезпечним сусідом. Король розпочав протистояння за віденський стол. Його суперником виявився чеський володар, молодий Пшемисл II Оттокар. На якомусь етапі Бела прихилив на свій бік до протистояння Данила Романовича, який, хоч і хворів, проте погодився підтримати свата.

Гарантією союзницьких стосунків сторін мало стати одруження Гертруди Бабенберг зі спеціально для цього екстраординарного випадку розлученим із половецькою князівною Романом Даниловичем. Шлюб відбувся. Втім, кардинально змінити хід австрійської історії не вдалося. Війська чеського короля оточили столицю і блокували князя Романа зі своєю дружиною у передмісті Відня — Гімбергу. Щільність облоги була такою, що в місті почався голод. На підмогу Бела IV терміново організував похід, у якому взяли участь руські, польські й половецькі сили. Завдання особисто Данила Романовича та його польських і сілезьких союзників передбачало стримати сили Пшемисла II Оттокара в Моравії з метою послаблення блокади Відня.

Дійсно, для масштабів діяльності Рюриковичів ця кампанія виглядала вражаюче, і літописець, який супроводжував свого сюзерена, мав докладно описати всі того звитяги, навіть якщо їх було мало або й взагалі не було. На перший погляд здається, що волинські війська пронеслися володіннями чеського короля, неначе свого часу загопи Аттіли, спустошуючи все на своєму шляху, захоплюючи міста і бранців. Але якщо порівняти із сучасними чеськими й австрійськими аналами та хроніками, ситуація виглядала дещо інакше. Насамперед угорсько-польсько-руські сили не досягли мети. Відень продовжував перебувати в облозі, а міста Моравії чинили запеклий опір. Данило Романович почувався дедалі гірше, а тому й керувати операціями під час взяття твердинь істотно не міг. Його старший син Лев, який командував іншими загонами, також не домогся відчутних результатів. Руські князі мусили відступити, а в цей час Бела IV

вже вів перемовини із Пшемислом II про розв'язання конфлікту дипломатичним шляхом.

Молодий австрійський герцог наприкінці 1253 р., не одержавши підтримки батька, покинув свою вагітну дружину й переїхав на Русь. Можливо, він встиг на коронування Данила Романовича, яке стало чи не найрезультативнішим ефектом такої суперечливої «чеської кампанії».

Повернення волинського князя через Краків дало змогу ще раз переговорити про деталі коронації зі спеціальним папським легатом Опізо з Меццано, який саме в цей час вивчав справу беатифікації та канонізації краківського єпископа другої половини XI ст. Станіслава. Переконаний у доцільності прийняття королівського вінця, Данило Романович відбув до Дорогочина й у присутності вельмож, духівництва, за підтримки на той час ще живої матері був помазаний на королівство — *Regnum Russiae*. Можливо, це відбулося за традицією, прийнятою на Заході — у день Різдва Господнього.

Поспішність та географічна віддаленість такого врочистого заходу певним чином пояснювалася відносно недавнім (1251 р.) коронуванням литовського князя Міндовга — одного із сусідів-суперників Романовичів, який зазіхав на прикордонні з ними терени. Тож треба було негайно вирівнювати ситуацію, принаймні з огляду на конфлікт титулів обох. Та й, зрештою, те, що відбулося в Дорогочині, легше було приховати від всюдисущих татарських шпигунів. Адже перехід Данила Романовича під супрематію папи автоматично означав зречення присяги ханові Батію, а це вже монголи не могли залишити без уваги.

Руський король чітко розумів, що самотужки він безсилий проти оснащених найновішими досягненнями військової інженерії монголами, які чудово використали досвід підкорення китайських земель, а особливо знання китайських майстрів. Йому слід було негайно знайти підтримку в когось із західних сусідів, не надто очікуючи допомоги від папи. Таким сусідом став Тевтонський орден, із батьками-засновниками якого (зокрема, великим магістром Германом фон Зальце), мабуть, був знайомий ще батько Данила — «самодержець усієї Русі» Роман. Уже 1254 р. відбулося укладання двосторонньої угоди, спрямованої здебільшого проти прибалтій-

ських нехрещених народностей, але в перспективі руський володар міг розраховувати на підтримку лицарів і проти кочівників. Такий союз, як продемонструвало наступне століття, перетворив обидві сторони на постійних партнерів.

Уже від 1255 р. прикордонні кочові підрозділи почали турбувати землі Романовичів систематичними провокаціями. До вирішальних зіткнень дійшло 1256 р., коли король Русі розбив одного з монгольських темників Куремсу. Той, порівняно з іншими воєначальниками Чингізидів, не вважався надто сильним, а тому покарати Русь дуже скоро відправили одного з учасників «Великого західного походу» темника Бурундая. Його поява у володіннях Данила й Василька та пізніший похід до країн Європи виявився, за оцінками очевидців, спустошливішим за 1240—1242 рр. Принаймні таке враження передають нам писемні пам'ятки того часу. Можливо, автори джерел надто добре знали, хто такі монголи, самі бачили їх або чули страшні історії, з ними пов'язані, а тому будь-яка нова поява номадів на кордонах Європи тлумачилася як черговий кінець світу. Есхатологічна напруженість сягала межі. Старший Романович був змушений утікати до Угорщини, а «віддуватися» за батьківщину довелося молодшому братові.

Вимога Бурундая була простою: зруйнувати укріплення провідних міст і фортець (Львова, Холма, Володимира, Стожка, Данилова, Кременця й ін.) королівства Русі та приєднатися з військами до походу в глиб сусідніх країн Європи. Василько беріг спадщину як міг. Під стінами Холма він проявив увесь свій акторський талант, щоб врятувати місто від захоплення. Коли князь у супроводі перекладача й монгольської охорони під'їхав до брами та почав із захисниками перемовини, буцімто вимагаючи здатися, у момент найбільшої суперечки кинув на землю камінь, що було умовним знаком не виконувати цього прохання. Для монголів, втім, діалог виглядав переконливим, і запідозрити Василька Романовича у змові не вдалося.

Кількатижневе перебування та годування багатотисячного війська кочівників у володіннях Романовичів призвело до тяжких господарських наслідків. Країна, з одного боку, знову відчула «важку руку» монгольського сюзерена, і з іншого — провальність ідеї хрестового походу проти Чингізидів. Не те, щоб папа не дотримав

слова, зовсім ні. Одразу ж після коронування Данила він оголосив мобілізацію, передусім військ центральноєвропейських володарів, заохочуючи тих підтримати молоде королівство Русі. Але в середині XIII ст. «люди меча» вже були вельми далекими від намірів воювати в ім'я Христа не тільки на сході континенту, а й навіть у Святій Землі. Доба екзальтованих релігійних фанатиків поступово відходила в минуле. Лицарство поступово збагачувалося за рахунок розвитку міської торгівлі та феодального землеволодіння. Для самої ж папської курії привабливішими виглядали екуменічні перемовини з патріархатом у Нікеї, які обіцяли стати набагато продуктивнішими за уніатські наслідки коронування старшого Романовича.

Місцева нікейська імператорська династія Ласкарисів, а згодом Палеологів готова була укласти унію між церквами, що фактично й відбулося 1274 р. в Ліоні. Проблеми взаємин Романовичів із монголами на цьому тлі відходили на другий, а то й третій план. Руські володарі залишилися фактично сам на сам із грізним східним сусідом.

Король Данило після повернення з Угорщини додому втратив силу духу й енергію, хоча ще не подолав 60-річного віку. Хвороба очей давалася взнаки, та й фізичні сили, систематичні навантаження й випробування безперервних військових кампаній щоразу забирали здоров'я. На короткий час з невідомих причин монголи облишили його в спокої. Можливо, літописець не хотів укотре описувати чергову ганьбу свого володаря. На початку 60-х років XIII ст. руський король зумів вирішити старе прикордонне непорозуміння з краківсько-сандомирським князем Болеславом Сором'язливим, продовжував підтримувати стосунки із мазовецькими родичами, вже понад десятиліття зберігаючи спокій у взаєминах з Арпадами. Ті ж, очевидно, контактували зі своїми руськими сусідами, принаймні ціла низка знайдених сучасними «чорними археологами» предметів придворного вжитку дозволяє нам про це сміливо стверджувати. Серед них — фрагмент маєстатичної королівської печатки Бели IV, розкопаної на території літописного Галича. Столиця Романовичів, попри напади татар, продовжувала розбудовуватися, перетворившись на «візитку», своєрідну «вишеньку на торті» їхніх володінь. Саме тут 1264 р. король Русі спочив у мирі, а літописець за політичну мудрість та військові звитяги ушанував його словами «другий після Соломона».

Зі смертю суверена королівство Русі, за документами західноєвропейських країн, продовжувало існувати саме під такою назвою. Королівська традиція, стала статусна величина, не могла так різко зійти нанівець, навіть якщо в останні роки життя Данила Романовича його стосунки з папством, а особливо Олександром IV, були вкрай напруженими. Брат Василько, сини Лев, Шварно, Мстислав, племінник Володимир, онук Юрій успадкували велетенську державу, що сягала від прибалтійських теренів на півночі до Пониззя на півдні та від Карпат на заході до пристепової зони на сході. В іноземних документах більшість названих осіб титулувалися як *rex* або *king*, тобто король. Вони брали участь у вирішенні складних міждинастичних конфліктів, у яких, як правило, були замішані вінценосні родичі з Угорщини, Чехії, Польщі, Болгарії. Це створювало відповідний образ руських володарів за кордоном, приваблювало до їхніх земель поселенців-госпітів та й загалом сприяло розвитку нових ремесел, торгівлі, освоюванні необроблюваних теренів.

Містобудівельна діяльність Романовичів, зручні умови для іноземних купців та міських громад створювали сприятливий клімат для розвитку господарства, налагодження відповідних стосунків із «містами-партнерами» Пруссії, Польщі, Угорщини, Австрії, Німеччини, Болгарії, держави Німецького ордену тощо. Поступово до їхніх земель проникало міське самоврядування, а разом із тим — громади колоністів, які своїм життям і діяльністю надавали містам західноєвропейського поліетнічного тла, не схожого на міські центри інших руських земель, особливо тих, які потрапили під монгольський «чобіт». Разом із тим чимало руських переселенців упродовж XIII ст. виїхало під різним приводом за кордон, знайшовши собі помешкання і зробивши нову кар'єру при дворах ясновельможних династій і родів.

Лише до Угорського королівства із тих, що піддаються обліку за допомогою опрацювання писемних джерел, упродовж доби Романовичів виїхало кілька десятків знатних родин, почасти з Галицької землі. Тут чимало і колись відомих бояр — Володислав Кормильчич, Судислав, Жирослав, Володислав Юрієвич та інші. Вочевидь, це могли бути особи, які доводилися родичами угорським нобілям або підтримували з ними партнерські торговельні стосунки. Звісно,

до таких слід віднести й незгідних із політикою Романовичів, їхніх принципових ворогів, що не могли й далі мешкати в підвладних королям Русі землях, з огляду на небезпеку для свого життя та життя родин. Зрозуміло, що умовний кордон, який розмежовував землі Арпадів і володіння за Карпатським хребтом, не був обтягнутий колючим дротом, тут не існувало постійних прикордонних пунктів пропуску, на яких обов'язково слід було показати закордонний паспорт і візу. Тож міграційні потоки як зі сходу на захід, так і навпаки мало що чи хто міг стримувати. Від середини XIII ст. угорські королі проводили таку саму політику заохочення залюднення підвладних їм земель, як це робили зі свого боку Романовичі. У випадку Угорщини йшлося передусім про найближчі, розташовані на сході комітати Унг, Угочі, Берег, Марамарош, Бистриця, Шариш, Земплен, які вимагали додаткового господарського освоєння.

Для мешканців Галицької землі, споріднених в етнічному плані зі своїми сусідами за Карпатами, такий переїзд виглядав доволі легким і безболісним, адже на нових землях діяла дещо інша система прав і привілеїв, ніж на Русі. «Золоті булли» регулярно підтверджувалися всіма володарями після Андрія II, що давало принаймні мінімальні гарантії безперешкодного життя і праці.

У схожий спосіб із другої половини XIII — на початку XIV ст. міграційні потоки з руських теренів спрямовувалися до володінь П'ястів, Пшемислідів та далі до Німеччини й навіть Франції. Польські князі й королі від початку XIII ст. всіляко заохочували переведення міст на самоврядування, знімаючи з себе значний грошовий тягар щодо забезпечення міського життя, порятунку його від пожеж, епідемій, наслідків війни тощо. Носіями таких традицій були в основному німці, але до міст П'ястів охоче прибували не тільки вони, а й вихідці з Русі, які брали активну участь у міському житті та управлінні Кракова, Вроцлава, Сандомира та інших. Особи руської ідентичності посідали єпископські кафедри (Прокоп за походженням руський, владика Кракова упродовж 1293—1295 рр., син руського князя Ростислава Михайловича, зятя угорського короля Бели IV, були наближеними до двору польських князів і княгинь, королів та королев, особливо від початку XIV ст.

Руські купці й мандрівники, а від другої половини XIV ст. й студенти регулярно відвідували країни західної Європи, здобуваючи там не лише нові враження, а й освіту. Про них загалом відомо мало. Мабуть, найвіддаленішим на заході місцем перебування якогось з етнічно «русських» паломників чи мандрівників став Семко Нінославо-вич, який на стіні Верхньої церкви абатства Сен-Жиль-дю-Гар на півдні Франції у містечку Сен-Жиль залишив красномовний кириличний запис: «Господи, поможи рабові Твоєму Семку Нінославо-вичу».

Незадовго після смерті короля Данила 1269 р. помер його молодший брат Василько. Спадщину по батькові й дядькові взяв князь Лев Данилович, одружений із донькою Бели IV Констанцією. Людина важкого характеру, запальна, але водночас хоробра й відчайдушна опинилася перед тими ж викликами, що і його попередники.

Остання третина XIII ст. ознаменувалася посиленням монгольського тиску на країни Західної Європи, й уже не молодий князь мусив зайняти в цьому питанні свою принципову позицію: з ким він і проти кого. Вочевидь, більше воїн, ніж політик чи дипломат, Лев Данилович обрав на той момент найзручніший для себе варіант. Він зі своїми братами хоч-не-хоч погодився брати участь у кампаніях кочівників проти литовських, польських чи угорських володарів, тим самим відносно зберігши свої терени від пограбування та маючи змогу розширювати їх за рахунок пригнічених систематичними нападами сусідів.

Отже, землі королівства Русі суттєво, хоча й тимчасово, розширилися на захід за рахунок Люблінської землі, деяких пограбованих під час кампаній 80-х рр. XIII ст. комітатів Угорщини, а також Литви, на стол якої він претендував. В очах сучасників виглядало це доволі сумно, адже в роки правління Данила й Василька Романовичів монголи однозначно вважалися найбільшим ворогом християнського світу. Листування королів Угорщини чи польських князів із римськими папами систематично засвідчувало напади номадів спільно з русинами. Кочівники, отже, перетворилися на своєрідних союзників для руських правителів, які в їхній соціальній ієрархії отримали оригінальний статус «мирник».

У роки правління Льва Даниловича місто Львів, збудоване ще в часи сюзеренітету батька, він перетворив на нову столицю, куди

й переїхав із Холма. Вибір був зроблений свідомо, адже саме Львів із другої половини XIII ст. перетворився на дійсно потужний транзитний пункт, до якого сходилися всі найважливіші на той час шляхи. Зокрема, з теренів Ганзейського союзу міст на півночі Європи через Торунь, з німецьких і польських володінь через Краків і особливо Сандомир, а також з угорських теренів через Кошице. У кожному з іноземних «міст-партнерів» спеціально для активнішої торгівлі з Руссю будувалися склади для товарів, а купці отримували від місцевих володарів низку пільг. Торгівля південним напрямом здійснювалася здебільшого річковими артеріями — Дністром і Прутом, контроль над якими на різних відтинках і в різний час також зберігали половці, угорці, волохи й татари. Втім, стосунки з болгарськими царями й володарями у відновленій після 1261 р. імперії з центром у Константинополі мусили підтримуватися. Церковні центри королівства Русі перебували в духовній спільності саме зі східними церквами, хоча й почасти, мабуть, визнавали супрематію римського папи. Лев Данилович, безперечно, не нехтував і торгівлею з багатим Сходом, яку від середини XIII ст. монополізували Чингізиди. Весь Великий Шовковий шлях перебував у їхньому підпорядкуванні, що дозволяло товари китайського, перського, арабського чи індійського походження безперешкодно доправляти до земель Романовичів. Не без того, що багатство пропозицій східної торгівлі вплинуло на виверти західної політики руської династії. Фактично від другої половини XIII ст. чітко простежувалося її бажання «всидіти на обох стільцях» одночасно із бажанням не втратити жоден. Це певною мірою систематично підтримувалося тиском з боку монгольської верхівки, яка вважала руських володарів своїми васалами.

У будь-якому разі підтримувати такий стан справ було простіше зі Львова, ніж із Холма, розташованого значно північніше.

Масштаб діяльності Лева Даниловича був не меншим від батьківського. Його гонор і амбіції сягали польського та угорського столів, на які, «за кужелем», у період міжвладдя він міг претендувати (і претендував). Його родич — чеський король Вацлав II, син Пшемисла II Оттокара й Кінги, а відповідно, онук руського князя Ростислава Михайловича, всіляко підтримував таку політику, намагаючись зі свого боку послабити впливовий донедавна краківський

двір. Спроба зазнала поразки, проте князь Лев не уникав нагоди систематично грабувати прикордонні терени П'ястів.

Спільні з монголами його походи до Угорщини, які часто сягали навіть придунайських комітатів, завершилися спробою контролю прилеглих, багатих на поклади солі й руди східних комітатів. Деякі з місцевих, можливо, угорських за походженням, урядників у своїй документації називали руського володаря сюзереном. А після смерті останнього з Арпадів — Андрія III — королі Русі отримали безпосередню нагоду посісти *sede vacante*, бо доводилися, як і кілька інших претендентів, родичами Бели IV «за кужелем». Спадкоємців «за мечем» згасла династія не залишила.

Романовичі мали певну підтримку при угорському дворі, скріплену традицією кількадесятирічної співпраці в часи Данила й Василька. Однак військові погроми останніх років відвернули прихильність нобілів від руських претендентів на користь представника неаполітанського відгалуження династії Анжу Карла Роберта. Безпосередньо Лев Данилович у боротьбі за корону Угорщини не зміг взяти участі, бо помер 1301 р. Наприкінці свого життя він глибоко переосмислив своє минуле і, мабуть, відчуваючи тягар важких смертельних гріхів, прийняв постриг в одному з монастирів.

Добре відомі не лише словесна суперечка, але й убивство на бенкеті в дядька Василька Романовича у квітні 1268 р. безневинного литовського князя і монаха Войшелка. Запальний характер і жорстокість, якою докоряли князю найближчі родичі, давався взнаки і в інших численних випадках. Він ще за життя намагався якось загладити свої провини. Володар щедро протегував церковним і монастирським осередкам, зокрема й католицького віровизнання. Досі в архіві Польської провінції отців-домініканців у Кракові зберігається пізніша копія, зроблена в XVIII ст., про щедрі давання руського володаря монастирю братів-проповідників Божого Тіла у Львові.

Зі смертю Льва Даниловича прямим спадкоємцем володінь Романовичів залишився його син Юрій I. Інші претенденти, у тому числі й діти Василька Романовича, станом на початок XIV ст. або вже померли, або не мали таких прав. До речі, стосунки між кількома відгалуженнями династії Романовичів також не були ідеальними. Частина князів віддавала перевагу війні, плямуючи свій характер

і мораль облудними вчинками, які часто не піддавалися раціональному поясненню у рамках лицарського кодексу честі та зі зрозумілих причин не часто нотувалися в літописанні. Інша група родини віддавала перевагу містобудівельній діяльності, заснуванню церков і монастирів, протегуванню наукам і мистецтвам.

Особливо красномовно описані роки правління Василькового сина — волинського князя Володимира. Вихований радше в традиції *oratores*, аніж *bellatores*, він упродовж свого життя більше кохався в літературі, а не військових кампаніях. Як переповідає придворний літописець, «говорив він ясно з книг, тому що був філософ великий», уподібнивши його до дядька Данила — «другого після Соломона». Зібравши при своєму дворі бібліотеку, яка, мабуть, мало чим поступалася книжковим колекціям інших руських князів XI—XIII ст., він, проте, мусив брати участь у походах. Мабуть, в одному з них, діставши поранення в обличчя, важко захворів, бо рана ніяк не загоювалася і завдавала нестерпних мук. Смерть князя збрала все місто й усі його нації (німці, євреї, русини та інші), ставши своєрідним епілогом укладеного в одному з князівських скрипторіїв літопису, за жанром і сюжетною лінією більше схожого на європейську хроніку та відомого в історії за назвою «Галицько-Волинський літопис».

Юрієві I потрапила до рук цілісна, добре укріплена на кордонах спадщина, із чудово розвиненою торгівельною інфраструктурою, містами, відносно стабільна всередині та з широкими перспективами зовнішньополітичного розвитку. Єдина досі уціліла печатка володаря передає його титулатуру, чого, на жаль, не маємо від усіх попередніх представників династії Романовичів, сфрагістичні пам'ятки від яких більше дискусійні, ніж однозначні (відомі уцілілі печатки, які вчені тематично «прив'язують» до одразу кількох представників династії, хоча жодна з них не містить титулу). На власній маєстатичній печатці володар нотувався «*Rex Rusie, Princeps Ladimerie*», успадкувавши, отже, традицію діда Данила на землі Русі в широкому розумінні (закріплену папою Інокентієм IV) та Волинь (Володимирію), як отчинні терени, легітимізовані Рюриковичами ще в часи князівських з'їздів (снемів) кінця XI — першої половини XII ст.

Мабуть, це був перший випадок уживання типово західноєвропейського титулу зі зрозумілим географічним наповненням. По-ін-

шому виглядає справа континуїтету королівської традиції, фактично перерваної в межах володінь Романовичів у роки перших спадкоємців після Данила Романовича. Важко сказати, чи готувалася для Юрія I особлива пропозиція з боку папства з метою його окремого коронування, як наприкінці 1253 р. це відбулося з Данилом (джерела наводять натяки на таку можливість). Відомі й історичні дослідження на таку тему. Втім, запитань все одно не стає менше. Зокрема, у квітні 1340 р., коли польський король Казимир III вивіз зі Львова — тогочасної столиці Романовичів — їхню скарбницю, там було дві корони, належність кожної з яких загадкова. Можна припустити, що одна належала Данилові Романовичу, а друга — Юрієві I, проте не факт, що друга могла також належати й галицькому королю Коломанові, який між 1221—1222 рр. перебував в ув'язненні тогочасного галицького князя Мстислава Мстиславовича, чи навіть дружині Коломана — галицькій королеві Соломії. Доля обох корон та інших реліквій руської керівної династії губиться у вихорі військових і політичних викликів Речі Посполитої XVI—XVIII ст., спадкоємиці Польського королівства, тож, щоб реконструювати цей шлях, знадобиться ще немало часу.

Правління короля Юрія I було схожим на кардіологічну криву, коли життя і смерть пацієнта балансує, як акробат на канаті, причому без страхування. З одного боку, в перші ж роки Романовичі втратили Люблінську землю, до якої їхня увага більше ніколи не поверталася. З іншого — відкривалася реальна можливість посісти угорський стол, на який руський володар «за кужелем» мав право, бо його матір'ю була Констанція — донька Бели IV. Справу підживлювали систематичні запрошення з боку угорської сторони, в яких неабияку роль дещо пізніше відіграв вельможний Петро Петене, комес Земплена, магістр і наблизений до королівського оточення нобіль, імовірно, руського походження. Таких лобістів інтересів Юрія I, певне, не бракувало й серед нижчих верств нобілітету, здебільшого зі східних та північно-східних комітатів, де від XIII ст. поступово укріплювався руський етнічний елемент, уміло конкуруючи із саксами-переселенцями, угорцями чи іншими слов'янами, оселеними тут на правах вільних госпітів.

Безумовно, руський король мав шанси розширити свою титулатуру, приміром «*Russiae, Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Seruiae*,

Galitiae, Lodomeriae, Cumaniae, Bulgariaeque Rex et Dux». Це б зняло багаторічну проблему титулярних претензій угорців до Галицької землі де-факто та Волині де-юре, які з новою силою проявили себе після згасання династії Романовичів 1323 р., а остаточно — після 1340-го. Втім, реалізувати намір не було шансів. Близько 1306—1307 рр. один зі значно впливовіших претендентів на корону Карл Роберт, добре знаючи й про права його конкурентів із династії Романовичів, вирішив завдати «м'якого превентивного удару», попросивши руки в сестри Юрія I — Марії Львівни. Відмовити було б нечемно, тому Анжуйська династія могла тепер спокійно зосередитися на придушенні внутрішньої опозиції, відтягнувши реальну військову участь Романовичів у боротьбі за стол Угорщини.

З іншого боку руський король активніше зайнявся налагодженням стосунків із константинопольським патріархатом, домігшись від архієрея Афанасія та імператора Андроніка II 1303 р. створення в Галичі окремої митрополічної кафедри, другої після київської, влади якої від другої половини XIII ст. перебралися до Володимир-на-Клязьмі — у цивілізаційно зовсім інший світ. Масштабна за своїм значенням подія на початку XIV ст. логічно мала на кілька позицій укріпити міжнародний та міждинастичний авторитет Юрія I і його нащадків. До складу митрополії, попри шалені протести з боку київського митрополита та його князя-сюзерена Михайла Ярославовича, увійшли Галицька, Перемишльська, Володимирська, Холмська, Туровська та Луцька єпархії, які очолив спеціально призначений для цього грек Нифонт.

Функціонування, з одного боку, висококваліфікованого церковного осередку, а з іншого — королівського двору типово західноєвропейського типу мало сприяти продовженню літописання. Але з тих матеріалів, якими ми володіємо наразі, впливає висновок, що така традиція припинилася десь наприкінці XIII ст. Звісно, важко навіть уявити, що так насправді й було, адже зі значно суворішими військовими випробуваннями XII—XIII століть у князівських скрипторіях завжди кипіла робота. Центрами літописання були не тільки столичні резиденції у Львові, Холмі, Володимирі, можливо, Галичі, Перемишлі або й Луцьку, Пересопниці чи старих

центрах — Звенигороді й Тереховлі. Це відбувалося й у монастирях, не обов'язково східного обряду. Лише на сьогодні завдяки титанічній праці прикарпатських учених встановлена майже безперервна традиція функціонування лише в басейні річок Дністра і Прута близько 140 таких менших чи більших осередків, переважно василіанського чину, часто анахоретського (єремітського) але й киновійного (кенобітського) типу. Куди ж поділися цілі сувої й кодекси рукописів з XIV ст., зараз вкрай важко встановити.

Юрієва смерть 1308 р. не віщувала нічого поганого для його земель. У короля Русі залишилося двоє народжених від польської княгині Євфимії дорослих синів — Андрій та Лев II, які прибрали до рук керівництво землями династії. Спадщина обох виглядала солідно й відносно спокійно. Польське коріння королів Русі (титулатура залишилася незмінною) та тісні контакти з двором претендента на об'єднання володінь П'ястів під королівською короною Владислава Локетка дозволяли органічно вплітатися у перипетії європейської політики, певним чином дезорієнтованої з переїздом папства 1309 р. до Авіньйона. Руські володарі сумлінно продовжили союзний договір із Тевтонським орденом, успішно підтримуючи високі темпи товарообігу з містами Ганзейського союзу. До їхніх міст прибували товари, опечатані пломбами не лише добре відомих міст країн-сусідів, а й віддалених французьких та фламандських, зокрема Турне. Кілька з них, датованих якраз XIV ст., було знайдено в Галичі й Червені.

На відміну від свого діда Лева Даниловича, Андрій та Лев II обрали відверто прозахідний вектор у власній діяльності. «Сидіння на двох стільцях» припинилося, для цього трапилася нагода — партнерські стосунки з польськими володарями й тевтонськими лицарями дозволяли на таке сподіватися. Активізувалися зазіхання королів Русі на угорський стол. Десь 1315 р. до якогось із них (із джерел не відомо, до кого саме) із чіткою пропозицією зайняти землі Арпадів звернувся вельможний Петро Петене. Пропозиція, яка виглядала доволі переконливо, бо, вочевидь, нобіль гарантував підтримку частини знаті, привабила Романовичів, які відрядили до прикордонного, колись королівського замку в Маковиці свій військовий підрозділ. Фактично до початку 20-х рр. XIV ст. ці сили,

систематично здійснюючи напади на інші землі Карла Роберта, віддзеркалювали участь королівства Русі в цій непростій династичній суперечці. Королева Марія, донька Льва Даниловича, на той час уже померла (приблизно 1309 р.). Представник династії Анжу обрав її наступницею доньку битомського князя Казимира й Олени, іншої доньки Льва Даниловича — напівпольську, напів-руську за походженням жінку, також на ім'я Марія. Можливо, такий крок після кількох невдалих спроб коронування Карла Роберта, не визнаних знаттю, мав гарантувати й подальше невтручання Романовичів у справи королівства. Адже королевою тепер була хоч і не пряма представниця їхнього роду, але все-таки тітка Андрія і Льва II.

Втім, руські королі, мабуть, не вважали цей аргумент дуже вагомим. Більше того, напівруська за походженням королева та її руське оточення, до якого ще від часів першої дружини Карла Роберта входив магістр Тиса, могли, в принципі, створити необхідний позитивний клімат у випадку переможного фіналу. Папський стол тепер розташовувався поза Римом, і династія Анжу в Угорщині не виглядала настільки переконливою у своїх силах. Кількість їхніх супротивників, зокрема в північних комітатах, які від початку XIV ст. постійно перебували під контролем Матвія Чака Тренчанського, лише зростала. Аналогічною була ситуація у Трансильванії та Хорватії. Доменіальні володіння Карла Роберта виглядали доволі куцями. Шанси руських претендентів були непоганими. Проте до початку 20-х рр. XIV ст. наростити присутність своїх сил у східних і північно-східних комітатах їм не вдалося. Підтриманий приведенню до Угорщини іноземною знаттю, зокрема родиною Другет, король Карл поступово повернув під своє правління усі втрачені землі, розпочавши реформування країни.

Романовичі були змушені зосередитися на вирішенні нових завдань, передусім захистити свої східні й північні кордони від нападів чужоземців. Суттєве погіршення контактів із нехристиянськими *gentes* почасти спровокувала надто активна політика руських володарів у Європі. Почастішали конфлікти як з литовцями, так і з кочівниками, що від початку 20-х рр. XIV ст. почали систематично провокувати нападами прикордонні руські й угорські землі, пере-

важно з передгірського пасма, часто долучаючи до своїх дій інших *paganosum*, етнічність яких іноді майже нереально встановити. Стурбованість католицького світу була зрозумілою. Над ним нависла чергова загроза нападу ворога, добре відомого за спустошливими кампаніями 40-х, 60-х, 80-х рр. XIII ст., після яких залишалися встелені трупами дороги, пограбовані житла, втрачене майно, погвалтовані жінки й насамперед спровоковані чергові хвилі міграції на захід, знелюднення колись добре освоєних територій. Наслідки схожих погромів в Угорщині добре пам'ятали. Адже впродовж 1241—1243 рр., якщо вірити оповідачам, свідкам тих подій, населення країни через загрозу від постійних наїздів кочівників не могли ні засіяти поля, ні зібрати врожай. Голодна смерть стала звичним явищем. Вовки знахабніли настільки, що могли забігати в житла й вбивати з рук матерів немовлят.

Зрозумілим і природним був розпач володарів, неспроможних знову і знову захистити свої терени від загрози, яка нікуди не зникла. Більше того, раніше її підживлювали руські князі своєю вимушеною або й не дуже вимушеною участю, через що занепокоєння на заході зростало, адже ті були близькими родичами низки сусідніх династій, поєднаними кровними стосунками упродовж століть.

Лише на початок XIV ст. понад півтора десятка жінок із дому Рюриківичів вийшло заміж за П'ястів і приблизно така ж кількість П'ястівен оселилася на Русі. Спільних русько-угорських шлюбів налічувалося понад десяток, щонайменше четверо жінок-Рюриківен за останні покоління вийшли заміж за чеських Пшемислідів, які також віддавали за руських князів своїх принцес. Руські жінки ставали королевами також Норвегії, Франції, а Євпраксія-Адельгейда на короткий час у другій половині XI ст. навіть посіла імператорський стол у Німеччині. Цей перелік можна було б продовжувати ще довго, адже матримоніальні зв'язки східного й західного світу християнської Європи виглядали органічними й передбачуваними. Натомість на заході ніхто й у найстрашнішому сні не міг подумати над варіантом родичання з Чингізидами — носіями абсолютно інших, чужих європейським тогочасним цінностям традицій і практик. Для започаткування цього їх слід було, як і литовців, охрестити.

Королівство Русі після династії Романовичів

Причини нового загострення відносин між королями Русі й ханом Узбеком — на той момент володарем держави, що простягалася від Прикарпаття на заході до Аральського моря на сході, — важко встановити. Можливо, новий представник династії Чингізидів, як і частина його попередників, намагався повернути «залізною рукою» під монгольський контроль поступово унезалежені землі королів Русі, а відтак — добре налякати їхніх польських і угорських родичів. У будь-якому разі під час якось із конфліктів 1323 р. обидва руські володарі загинули. Їхня смерть чимось нагадувала загибель спільного предка — Романа Мстиславовича під Завихостом у червні 1205 р., але з тією лише різницею, що засновник майбутньої королівської династії мав двох малолітніх спадкоємців. Ті ж, після неймовірних поневірянь і випробовувань, зуміли об'єднати всі батьківські землі й утвердити на них скіпетр королівської гідності. У цьому ж випадку землі Романовичів повторили долю Угорського королівства.

Найближчі європейські сусіди, а особливо молоде Польське королівство, опинилися у стані шоку, бо досі Романовичів називали не інакше, як «*Scutum inexpugnabile contra crudelem gentem Tartarorum*». Тепер цей заслін зник і відкрився широкий доступ до кордонів Польщі. Більше того, кочівники серед боярства руських володінь мали чимало прихильників, яким більше імпонувала торгівля зі Сходом, аніж Заходом. За їхньої підтримки легко можна було продовжити практику систематичних нападів, відому в останній третині XIII ст. за князювання Льва Даниловича.

Втім, нобілітет королівства Русі наповнювали й симпатки західних цінностей, виховані на лицарських традиціях, інтегровані в торгівлю з країнами латинського світу. Вони за правління останніх Романовичів поступово перетворювалися на реальних учасників життя країни, як це плавно відбувалося в Угорщині, Франції, ще раніше в Англії. Управління руськими землями за принципами станової монархії західного типу в першій половині XIV ст. не виглядало екстраординарно. Більше того, це була лише трохи призабута практика, відома в Галицькій землі від XII ст., де влада князя

істотно обмежувалася місцевою знаттю. Таким впливовим боярством, як тут, воно не було в жодному іншому куточку володінь династії Рюриковичів.

Поступове повернення до таких форм правління виглядало цілком органічним через поширення у містах самоврядування та наділення нобілітету спадковими земельними наділами феодального типу, до чого почав потроху вдаватися ще в 30-х рр. XIII ст. князь Данило. Ніде в землях Рюриковичів нічого схожого не було. Можна собі лише уявити своєрідний цивілізаційний шок чернігівських бояр, які на рубежі 30—40-х рр. XIII ст. спершу прибули в супроводі своїх князів до Галицької землі, а згодом, після складних часів, пов'язаних із приходом кочівників, опинилися фактично в ролі «ронінів». Не відомо, кому треба було служити, коли князі повтікали за кордон. Але галицькі бояри не розгубилися і «приголубили» прийшла знать, але вже на своїх умовах, віддавши в їхнє користування певні землі. Для Чернігівської землі така практика виглядала нечуваною. Натомість тут, на Прикарпатті, це було нормою.

Звісно, навіть поступове утвердження в Галичині в першій половині XIII ст. Романовичів, які не дуже прагнули створення прошарку військовослужбової знаті, опертої на власні маєтності, а отже, незалежної щодо князя, не могло остаточно зруйнувати старих, ще, певно, дохристиянських традицій майнових відносин. Ці процеси під тиском авторитарної політики короля Данила призупинилися, підупали, але змогли реанімуватися в XIV ст. на тлі загальноєвропейських аналогічних процесів, які дійшли й до східних кордонів разом зі своїми носіями — династіями Анжу, пізніше Люксембургів та адаптованих під західні стандарти Ягеллонів.

Зі смертю Андрія і Льва II суперництво в подальшому успадкуванні *sede vacante* королівства Русі виграв саме номінант прозахідної групи знаті, підтриманої також литовським князем Гедиміном та королем Польщі Володиславом Локетком. Ним став Болеслав, молодий син мазовецького князя Тройдена й Марії Юрїївни, який уперше й востаннє в історії династії Рюриковичів прийняв східний обряд та нове ім'я в хрещенні — Юрій. Двір нового короля Русі та князя Володимирії виглядав у типово західному стилі. Тут перетиналися посли й дипломати різних країн, із яких союзниками залишалися

традиційно Велике князівство Литовське (Юрій II Болеслав одружився з донькою Гедиміна Офкою), держава Німецького ордену в Пруссії, Священна Римська імперія. Відтак зрозумілим було залюднення міських вулиць прийшлими, переважно німецькими й польськими колоністами, які активно й за підтримки руського володаря впроваджували магдебурзьке право. Своєю соціальною базою, опорою Юрій II обрав якраз не великих землевласників, а міщанство — одну з найсильніших, найвільніших та найвпливовіших верств населення тогочасної Європи. У схожий спосіб чинили й інші його вінценосні сучасники. За підтримки міщан руський король сподівався пом'якшити залежність від старих аристократичних родин.

Базовою вимогою до нового володаря Руського королівства стало не тільки хрещення за східним обрядом, а й відновлення Галицької митрополії, об'єднаної з Київською одразу після смерті Юрія I 1308 р. Шляхом тривалих перемовин 1331 р. Юрій II Болеслав успішно домогся відновлення окремої Галицької митрополічної кафедри на чолі з архієреєм Гавриїлом. Але успіх виявився короткочасним, бо київський митрополит Феогност уже за рік під час візиту до Константинополя та особистої зустрічі з патріархом удруге домогся її ліквідації. Питання віровизнання в таких прикордонних, «українних» землях, яким у першій половині XIV ст. було королівство Русі, на тлі кризи авторитету Римської церкви залишалось надзвичайно болючим. Єретичні рухи, нові гуманістичні віяння підривали латинство зсередини, завдавали відчутних інтелектуальних ударів у саме серце, викриваючи відверто неапостольський спосіб життя духівництва, випадки симонії, стосунків із жінками тощо. Переїзд папського двору до підвладних французькому королю земель лише долив оливи до вогню. Столиця християнського світу до 1378 р. втратила свого пастиря.

Місцеві галицькі й волинські еліти чудово розуміли всю небезпечність ситуації, вони підтримували зі своїми західними сусідами тісні відносини, часто матримоніальні, були обізнані з тонкощами відносин із папством тощо. Власна чітка, струнка церковна організація, яка мала кількасотрічне коріння, вироблений за ті часи асоціативний ряд у свідомості пересічного люду виглядали своєрідною запорукою спокою і безпеки на тлі глобальних як для XIV ст. про-

цесів. Проте потреба відновлення митрополії залишалася ключовим завданням Юрія II до самої смерті. Востаннє за участі галицького єпископа Федора (і майбутнього митрополита до 1347 р.) він домогся її реанімації на рубежі 1337—1338 рр.

Разом із тим діяльність короля Русі сприймалася неоднозначно. Він продовжував час від часу користуватися послугами кочівників, відкриваючи для них «коридори» у країні Європи. На відміну від своїх попередників, які стримували такий натиск, Юрій II прямо чи опосередковано був причетним до вкрай спустошливих набігів номадів на польські й угорські землі в 1332 та 1340 рр. (це лише ті, про які нам відомо із джерел). Війська ворога підходили під стіни Кракова, спустошивши околиці знаменитого торговельного шляху, який вів зі Львова через Сандомир і Краків до Сілезії. Аналогічно постраждали терени Трансільванії та Паннонії.

Серед руського нобілітету було чимало невдоволених і засиллям іноземного купецтва, яке позбавляло місцеві родини неконкурентоспроможних бояр і купців ринків збуту своїх товарів, адже пропонувало значно якісніший продукт і технології. Так зване «покатолічення» виглядало, швидше за все, зручною ширмою, яка майбутнім історикам доби романтизму дозволила вдало пояснити причини організації замаху на Юрія II у квітні 1340 р. та отруєння його такою сильною отрутою, що тіло довелося терміново поховати, бо інакше воно розпалося б на шматки.

Доля Руського королівства нагадувала ситуацію 135-річної давнини, коли за трагічних обставин загинув галицько-волинський і київський князь Роман Мстиславович, мимоволі зануривши здобуті ним за останні кілька років землі у вир 40-річної боротьби. У цьому разі отруєний володар не мав жодних прямих претендентів на стол чоловічої статі, але тривалість переділу спадщини руської династії сягнула майже 50 років.

«За кужелем» та іншими легітимними підставами домагатися столу Романовичів могло одразу кілька сусідніх володарів.

Одним із головних учасників майбутньої, дуже непростой дипломатичної, а почасти й військової гри став новий польський король, син колись прихильного до Романовичів та певним чином наближеного до їхньої родини Володислава Локетка — Казимир III.

Він доводився Юрію II Болеславу свояком, в результаті шлюбу з дочкою великого литовського князя Гедиміна Альдоною-Анною, яка, в свою чергу, була рідною сестрою дружини останнього руського короля. Родинність не близька, але з певними підставами на *sede vacante*, бо чимало інших, насамперед мазовецьких П'ястів, були нащадками Романовичів.

Уже немолодий угорський король Карл Роберт, який зумів приборкати опозицію знаті й ліквідувати зовнішні загрози, повністю запозичив старий титул Арпадів, з якого нікуди не поділися слова «*Galitiae Lodomeriaeque Rex*». Він залишався титулярним королем, хоча, на відміну від своїх тісніше наблизених до руських земель попередників, погано розумів усю глибину цього статусу, зусилля, які було витрачено, щоб його здобути, та пролиту кров, аби його утримати.

Литовський князь Любарт Гедимінович, який із метою заволодіння потенційною спадщиною охрестився за східним обрядом під іменем Дмитро, доводився зятем Льву II Юрійовичу. Дружина Любарта, вочевидь, користувалася підтримкою волинської знаті, а литовський претендент поступово перетворив Волинь на свою опорну базу в боротьбі з іншими претендентами. Серед заснованих ним міст — Любар. До споруджених у часи князя фортець належить і Луцький замок.

Іншим, найзагадковішим можливим претендентом на спадщину Романовичів був занотований автором Дубницької хроніки XV ст. 1338 р. *Lothka dux Ruthenorum*, який прибув на з'їзд польського, чеського й угорського володарів до Вишеграда. Останнім часом у генеалогії його ототожнюють із Володиславом Земовитовичем — сином добжинського князя Земовита I та Анастасії Львівни. Втім, доля цього персонажа, крім дещо пізнішого лаконічного запису, залишається невідомою.

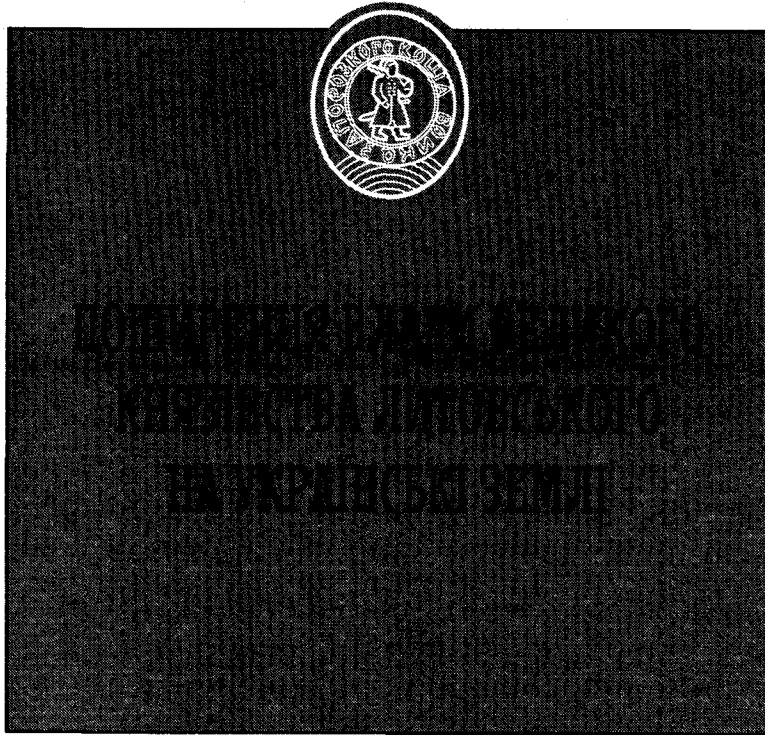
Останньою, не менш впливовою, але без генеалогічних претензій, силою, яка намагалася втримати Руське королівство у своїй сфері впливу, були Чингізиди. Шпигуни кочівників негайно повідомили про все, що трапалося напередодні Великодніх свят при дворі Юрія II Болеслава у Володимирі, а тому хан Узбек терміново розпочав підготовку для завдання превентивного удару. Однак він, як покажуть події найближчого часу, спізнився.

Отже, на володіння Романовичів найлегітимніші права з вищевказаних осіб, про яких відомо більше, ніж про «князя русі» *Lothka*, мав Любарт-Дмитро. Наступними законними спадкоємцями вважалися угорські королі Карл Роберт та його син Людовік I, і найменш династично обґрунтованими претензіями володів Казимир III. П'ясти ніколи досі не домагалися титулярно як географічно ближчої Волині, так і віддаленішої Галичини. Стан розвитку їхніх земель до середини XIV ст. суттєво поступався Русі.

Схоже на те, що отруєння Юрія II відбувалося під пильним наглядом Казимира III, якого, можливо, мабуть серйозно «дістали» загравання руського володаря з татарами. Тут не йшлося про якусь генеалогічну сатисфакцію — слід було вберегти польські землі від можливих нових вторгнень кочівників, а східний сусід такої гарантії не давав. Серед боярства король Польщі мав чимало прихильників, до яких, певне, і входили безпосередні вбивці короля Русі. Бо як інакше пояснити те, що одразу ж після вторгнення військ Казимира III до володінь Романовичів, спалення і пограбування Львова, деякі з нобілів отримали від нього земельні надання. Натомість сам король спершу не висловив будь-яких титулярних претензій щодо захоплених теренів, а лише вивіз зі столиці скарбницю Романовичів, де містилися «святая святих» династії — королівські регалії та християнські реліквії.

Іншим «спостерігачем» за подіями в королівстві Руському був Карл Роберт, який терміново надав Казимирові III військову підтримку в його поході на Львів і сам, можливо, наказав палатинові Віллерму Другету спустошити Галицьку землю.

Отруєння Юрія II Болеслава, каральний похід польського володаря на Львів та подальше перевезення інсигній королівської влади Романовичів до Кракова завершили майже кількасотрічне домінування руської гілки цієї династії. Розпочався майже 50-річний період протистояння за вакантну спадщину, яку, врешті-решт, наприкінці XIV ст. прибрали до рук польські володарі, закріпивши її низкою угод з угорським королем Сигізмундом Люксембурзьким та блискучою перемогою над військами Німецького ордену під Грюнвальдом 1410 р.

«Велика зам'ятня» в Орді

У 1359—1380 рр. Золоту Орду вразила затяжна політична криза, відома в джерелах як «Велика зам'ятня», сучасною мовою — «Велике замішання». Спочатку вона виглядала як придворна інтрига, на які так багата була історія Джучидів і в попередні роки. Проте поступово криза вийшла за межі палаців і столиці та поширилася на всю державу у вигляді кривавих усобиць. У зовнішньополітичному напрямі «Велика зам'ятня» призвела до втрати Золотою Ордою цілої низки областей, передусім на заході.

Після загибелі Бердибека хани змінювалися на столі Джучидів з калейдоскопічною швидкістю. Спочатку трон посів Кулпа. Проте доволі швидко проти нього зчинився заколот, очолений вдовою Джанібека Тайдулою. Вона зробила ставку на Хізра. Але потім змі-

нила плани, і на противагу Кулпі було висунуто кандидатуру Навруза. Той хутко захопив Кулпу з дітьми і вбив у січні 1360 р. Ставши ханом, Навруз одружився з Тайдулою, що мало символізувати примирення різних палацових угруповань. Але маховик протистояння в середовищі Джучидів важко було зупинити. Хізр домовився з частиною сарайської аристократії і в травні-червні 1360 р. підступив з військом до міста. Під Сараєм відбулася битва між протидіючими сторонами, у якій перемога дісталася Хізру, який і став ханом. Що стосується Навруза, то він загинув; було страчено й Тайдулу. Зацарювання Хізра було неординарною подією, бо той походив із нащадків Шибана, рід якого правив у Кок-Орді — на сході. Таким чином, якщо раніше представники правого крила керували Ордовичами і Шибанідами, то тепер ситуація повернулася на сто вісімдесят градусів. Хізр і не підозрював, що своєю перемогою відкрив браму до столу для інших вихідців із Кок-Орди. Тукатимурович Ордумелик у серпні 1361 р. убив Хізра й захопив стол. Однак уже у вересні того ж року Ордумелик гине від рук Тимур-Ходжі й Мюрида, — брата й сина небіжчика Хізра.

Отже, Сарай перетворився на «перехідний прапор» східної кокординської аристократії. Це не могло не викликати невдоволення західних ак-ординських емірів. Адже за нової розстановки сил виникла реальна загроза втрати влади, оскільки нові правителі зі східних теренів Золотої Орди приводили з собою своїх емірів. Починається втеча зі столиці на захід за Волгу «старого» нобілітету держави. «Найвагомішим» таким утікачем став родич Бердибека Мамай. Він забрав частину двору включно з царицями й поїхав із Сарая до своїх родових володінь, що розташовувалися неподалік сучасного Запоріжжя. Імовірно, частина державної скарбниці теж дісталася Мамаю. Незабаром ак-ординська аристократія висунула свого претендента на стол — Кельдибека. Доволі швидко він оволодів більшістю улусів на захід від Волги та майже всім крилом Мувала. Його монети карбувалися в Сараї, Мокші й Азові. Ареал же їхніх знахідок на сьогодні охоплює землі від Волги до Дністра.

Слабка джерельна база не дає поки що можливості з'ясувати роль Мамаю у виступі Кельдибека. З одного боку, Мамай за Бердибека очолював крило Мувала і, як беклярбек, відповідно, збройні сили

держави. Проте немає інформації, чи зберіг він ці посади за наступних ханів. Але точно відомо, що Мамай був гургеном — родичем хана Бердибека, тримав при собі частину ханського двору і скарбниці. Отже, вплив еміра мав бути вельми значним. Тим паче, що за попередні півстоліття, багато в чому завдяки реформам Узбека, влада і вплив емірів фактично перевершували можливості Чингізидів.

На сьогодні в історіографії все ж підтримується думка, що Кельдибек був креатурою Мамай, хоча останній і не виставляв поки що своєї влади напоказ. Головним же у виступі Кельдибека був той факт, що саме з його появою Золота Орда, зберігаючи формально всі атрибуты єдиної держави, фактично розкололася на дві частини.

Основні суперники, Кельдибек і Мюрид, будучи розділеними Волгою, усю весну 1362 р. готувалися до рішучого зіткнення за Сарай. Улітку, в червні-липні, на берегах Волги розігрувалася майбутня доля держави. Після запеклої битви Кельдибека було розгромлено, а його військо зазнало великих втрат і розбіглося степом.

Але Мюриду не вдалося поширити свою владу далі, аніж він володів перед битвою. Саме тепер еміри виступають у новій ролі самостійних правителів окремих областей держави. Фактично вони стають схожими на удільних руських князів. Ібн Халдун так характеризує цю ситуацію: *«Коли Бердибек помер і [верховної] влади не стало, ці [еміри] правили самостійно в провінціях»*. Джерела повідомляють нам про Булат-Теміра в Булгарі на Волзі, в Мордовії — Тогаю, у цьому ж регіоні згадуються володіння Секіз-бея та Уруз Буги Бездзького. На південному Подніпров'ї та в степовому Криму закріпився Мамай. На захід від Південного Бугу розкинулися володіння емірів Ногаєвого улусу. Вочевидь, таких володінь було більше, ніж згадано. Згідно з Ібн Халдуном, кілька емірів поділили округу Сарая і правили самостійно: Хаджичеркес в Астрахані, в інших місцях — Урусхан та Айбекхан.

Як бачимо, найбільшій самостійності набули саме володіння зі значною кількістю, якщо не перевагою, саме осілого населення. Більше того, деякі з них охоплювали територію раніше існуючих князівств (Мордовія) і царств (Булгарія). І це не дивно, бо саме на їх основі колись виникли ординські улуси. Крім того, нижча й середня

ланки нобілітету старих часів, не кажучи вже про пересічне населення, залишилися незмінними.

Величезну роль відігравав економічний чинник. Адже відкритий степ не давав можливості протриматися у ньому в буремні роки окремим самостійним князям. Там дійсно важко було закріпитися та утриматися. Яскравим прикладом є історія з Тогаєм. Цей емір спочатку спробував закріпитися в містечку Бездеж, що лежало в степах неподалік Волги. Він навіть почав будувати укріплення навколо своєї ставки, проте, не закінчивши фортифікаційних зусиль, відступив до Мордовії. І якщо вже навіть степові еміри наважилися на «самостійне» життя, то тим паче до цього мали хист правителі осілих регіонів. Причому чималі ресурси останніх давали можливість їхнім правителям поступово кидати виклик сусіднім степовим емірам. Відсутність же легітимної ханської влади знімала з правителів тої чи іншої області всяку відповідальність щодо сусідів.

Наприклад, 1365 р. уже згадуваний Тогай здійснив напад на Рязанщину. Спочатку йому вдалося пограбувати князівство і навіть захопити місто Переяславль. Але вже на зворотному шляху рязанська дружина розгромила еміра. Причому Тогай був змушений залишити цей улус (князівство). Політичний розкол поглибився і кліматичною кризою, а за нею й економічною. Улітку 1361 р. в Золотій Орді сталася посуха, а взимку вдарили великі морози. У результаті в степу стався «голод великий». Ситуація ще ускладнювалася й епідемією, швидше за все, чуми, що пронеслася того ж року *«в Орді, так по ряду і пішов і по руським містам в Новосилі, і в Коршеві, і в Брянську, і по інших містам, і на Коломні»*. Не виключено, що однією з причин голоду було порушення притоку товарів з осілих областей. Адже, якщо степові еміри спромоглися на створення власних незалежних князівств, то аналогічні осілі області мали до цього більше можливостей.

Отже, у західній частині Золотої Орди була відсутня легітимна ханська влада. Особливе значення це мало для осілих улусів: Київського і Чернігово-Сіверських князівств. Уже згадувалося про особливості територіально-адміністративного устрою Улусу Джучи. Відповідно, з часів Менгу-Тимура, який після відокремлення від Монгольської імперії, узяв на себе повноваження каана, всі осілі

області, що на заході (руські, аланські, черкеські, болгарські та інші князівства), на сході (Хорезм), перейшли під владу саме столиці — Сарая. Ні Кок-Орда (схід), ні крило Мувала (захід) не урядували цими землями. Єдиним винятком були часи Ногая. Проте Менгу-Тимур, аби зняти напруження серед Джучидів і по можливості задовольнити завеликі апетити роду, віддав частину цих земель в управління родичів, але без вилучення зі свого крила (мається на увазі крило Бату).

У ті часи на території України Київ і Кафа були віддані Тука-Тимуру, а грошовитий Судак узагалі розділений на чотири частки серед членів сім'ї: Батуїдів, Муваловичів, Ордовичів і Шибанідів. Узбек цю ситуацію змінив: усі адміністративні посади були віддані емірам, а Чингізиди були усунуті від управління країною. Тому в Києві знову з'являється князь із Рюриковичів, а в крилі Мувала було поставлено місцевого можновладця Мамаю. І вплив хана на осілі області був настільки потужним, що князю Василю Брянському 1356 р. достатньо було отримати ярлик від Джанібєка, аби Ольгерд відступив зі своїми претензіями.

Тепер же такої сили і влади не існувало. Це одразу позначилося на ситуації в осілих улусах, як на півдні, так і на півночі України. 1362 р. маємо звістку про початок будівництва кам'яної фортеці у Мангупі. Отже, місцеве населення почувалося доволі спокійно і самостійно щодо ординців. Те саме стосується й інших прибережних теренів Криму. Вірменський хроніст відносить тут спроби відновлення татарської влади до 1365 р. Хоча остаточне повернення Орди тут мало місце лише 1375 р. Того ж 1362 р. сталося повстання і в Білгороді на Дністрі. Подібні усобиці в середині областей відбувалися і в Чернігово-Сіверщині: *«сотворишася мятежи и тягота по всеи земли»*. Відповідно, у великого литовського князя Ольгерда розв'язалися руки для наступу на українські землі.

Проте повернімося до Мамаю, який одразу після поразки Кельдибека намагається відновити єдину владу над втраченими областями. Оскільки Мамай не міг бути ханом, бо не належав до роду Чингізхана, то він проголошує ханом Абдуллаха — вочевидь, одного з нащадків Узбека. Улітку (можливо, у серпні) 1362 р. Мамай і Абдуллах рушили в напрямку Сарая. Щоправда, цей рух являв собою

поступовий процес: кожен емір, володіння якого лежали на цьому шляху, визнавав себе підданим Абдуллаха. Так, повільно просуваючись на схід, Мамай уже восени захопив Азов і степи між Доном і Волгою. На кінець осені Мамай мав достатньо сил, аби розпочати відкриту боротьбу за Сарай. Між ним і Мюридом відбулася битва, в якій перемога дісталася Мамаю і він захопив Сарай.

Проте закріпитися надовго в столиці Мамай не зміг. Тому Мамай був змушений відступити на Правобережжя Волги. Втім, і тут він не наважився створити свою столицю чи осередок і врешті повернувся на Дніпро. Емір заснував свою нову столицю під назвою Орда¹. Однією з причин його відступу з Поволжя стала опозиція в середині крила Мувала. Проти цього еміра виступив інший емір Кутлуг-Тимур, і Мамаю довелося витратити сили на придушення цього заклоту. Таке загалом успішне підпорядкування улусів у степу могло бути спричиненим не лише особистими якостями Мамаю. Останні, звісно, вражають, бо в одній із мусульманських хронік він характеризується так: *«войовничий, дає підтримку, помічник, чимало піклується, урядник, нойон... слава ісламу та мусульман... Симпатик воїтелів і борців, вождь ратей... меч володаря правовірних»*. Однак він мав і достатній фінансовий ресурс. Тим паче, що Мамай почав карбувати і власну монету. Також він зміг забезпечити надходження з інших джерел, якими могли бути лише осілі регіони. Так, Мамай уклав торгову угоду з венеціанцями, згідно з якою було зменшено мито з п'яти відсотків до чотирьох. У подальшому Азов, де розташовувалась колонія республіки Святого Марка, був залишений на *кондомініумі* — подвійному управлінні італійців і татар. Іншим джерелом надходження срібла мали бути українські князівства, щойно зайняті Великим князівством Литовським.

У науковій історіографії існує припущення про існування союзу між Ольгердом і Мамаєм. Висувається також гіпотеза щодо видачі Мамаєм від імені Абдуллаха ярлика Великому князівству Литовському, за яким Золота Орда формально віддавала Поділля, Київщину і Чернігово-Сіверщину Литовській державі. Але справа, швидше за все, в тому, що під час літньо-осіннього походу Мамаю в нього

¹ Сучасне городище Великі Кучугури або Кінські Води під Запоріжжям.

просто не лишалося сил для захисту українських князівств. За таких умов єдиним можливим способом зберегти їх хоча б частково в економічній системі Орди було встановлення над ними кондомініуму — за прикладом Азова.

Додатковими доказами щодо підтвердження вищезазначених історіографічних теорій можуть слугувати такі два факти. По-перше, джерела мовчать про якісь повстання в князівствах проти нової литовської влади. Отже, в очах населення Гедиміновичі виступали законними правителями. А це за часів середньовіччя, коли легітимізація і сакральність верховної влади відігравали далеко не останню роль, було доволі красномовним фактом.

По-друге, Мамай розгорнув велику будівельну політику. У Криму він обносить стінами Солхат. На Дніпрі, як уже згадувалося, будує місто Орда. Є ймовірність, що й на місці сучасного Кременчука за часів Мамаю була збудована фортеця. Це вже не кажучи про чимало інших ординських степових міст. Проте в самій Орді Мамай не мав ресурсів для такого будівництва. Так, для створення Солхатських укріплень Мамай позичив гроші в генуезької Кафи. До того ж він підбив під свою владу вісімнадцять поселень під Судаком, населення яких спеціалізувалася на будівництві. Але це в Криму; що ж до Дніпровського регіону, то тут ресурси могли надати лише українські князівства.

Ще одним питанням, вагомим перед очікуваним походом Ольгерда на Подніпров'я, є статус Поділля. У Золотій Орді колись існував улус Курумиші. Він охоплював як степ між Південним Бугом і Дніпром, так і північні терени, заселені українцями — колишніми болохівцями. Після походу Джанібєка 1352 р. улус занепадає. В одному листі польський король Казимир III вихвалявся, що купив допомогу сімох татарських князів. Тут могло йтися передусім про сусідніх подільських емірів. Отже, улус Курумиші, як і сусідній Ногай, хоч і зберіг свою цілісність як область, проте втратив власну керівну родину і був розпоршений між феодалами.

На 1362 р. Улус Курумиші взагалі перебував під владою сусідніх Ногаєвих емірів, які лише прислали баскаків по данину. Коли і як це сталося — чи до «Великої зам'ятні», чи вже за неї, — невідомо. Втім, є всі підстави говорити про те, що Мамай і місцеві еміри пе-

ребували в конфлікті. Відповідно, Мамаю під час його походу на схід було потрібно, щоб його тил був забезпечений. І, як це не парадоксально, саме Литва і стала цим західним щитом для еміра.

Сині Води: битва 1362 р.

Отже, 1362 р. шлях для Ольгерда на українські придніпровські князівства був відкритим. Тут слід згадати одну особливість експансіоністської політики Гедиміновичів. Розширення Великого князівства Литовського відбувалося не стільки через захоплення окремих міст чи округ, скільки через вокняжіння в конкретних князівствах. Так, наприклад, було приєднано Волинське (Любартом) і Вітебське (Ольгердом) князівства. Відповідно, і на українських теренах мала бути така сама картина. Рогозький літописець, найстаріше і найнадійніше джерело в питанні приєднання до Великого князівства Литовського українських земель, з цього приводу пише коротко: *«Того же лета (1362) Литва взяла Коршев и сотворишася мятежи и тягота по всеи земли. Тое же осени Ольгерд Синю воду и Белобережие повоевал»*. Незважаючи на всю лаконічність повідомлення, воно все ж таки дає можливість визначити напрям походів Ольгерда та їх хронологію.

Отже, першого удару Ольгерд завдав по Чернігово-Сіверщині. Якщо вже за життя брянського князя Василя литовський правитель спромігся опанувати її частину, то тепер це було зробити значно легше. Що ж до Коршева, то це місто є кордоном Чернігово-Сіверської землі та кочових улусів царського домену. Тому, говорячи про це місто, літописець позначав межу просування литовської влади. Те, що в джерелах фігурує не власне Ольгерд, а «Литва», не випадково. Вочевидь, військом керували його діти, які згодом і стали місцевими князями: Дмитро-Корибут, Лунгвеній тощо. Тож цей похід передусім здійснювався домою Ольгердовичів.

Наступним, а може, й одночасним етапом стало приєднання Києва. Згідно з Густинським літописом, князівство було «взяте під Федором». Дуже ймовірно, що між Ольгердом і київським князем (можливо, Федором) було досягнуто союзної угоди щодо переходу князівства з-під влади однієї сили — Орди, під владу іншої — Литви.

Те, що джерела мовчать про такий важливий момент, як перехід Києва під нову юрисдикцію, вказує, що цей процес обійшовся без серйозних конфліктів. Таким чином, на кінець літа 1362 р. Київське князівство вже було повністю під владою Ольгерда.

Восени, швидше за все у вересні, військо Великого князівства Литовського рушило на улус Курумиші. Що є цікавим у повідомленні літопису, то це перелік «повойованих» пунктів. Вони фактично окреслюють кордон улусу, а отже, він був приєднаний цілком. Найбільш докладний опис походу міститься у М. Стрийковського¹. Згідно з ним, Ольгерд «вирушив у похід в Дикі Поля проти татар. З ним вирушили також чотири його племінники, сини новгородського князя Коріата, княжичі Олександр, Костянтин, Юрій та Федір. І коли вони, минувши Канів і Черкаси, дійшли до урочища Сині Води, то побачили в полі велику татарську орду з трьома царками, поділену на три загони. Один загін вів султан Кутлубах, другий очолював Качибей-Керей, а третім командував султан Дімейтер». «Султани», як їх визначає Стрийковський, намагаючись звеличити сенс перемоги, були насправді емірами улусу Ногая. Дуже ймовірно, що вони були темниками. Володіння Дімейтера² розкинулися між Дністром і Серетом. Столицею тьми було місто, відоме на сьогодні як городище «Старий Орхей» на річці Реут. Область Кутлубухи обіймала Буджацький степ між Дністром і Дунаєм. Можливо, столицею цієї тьми була колишня ставка Ногая Ісакча. Що ж до улусу Качибей, то він окреслювався річками Південний Буг, Кодима, Дністер і чорноморським узбережжям. Столицею області було місто Хаджибей, на місці сучасної Одеси.

Причиною, з якої еміри виступили назустріч Ольгерду, було бажання не допустити падіння Торговиці — великого міста, можливо, навіть столиці улусу.

Щодо опису битви, то маємо два варіанти. Перший, що належить до початку XV ст., короткий і походить із німецьких хронік, кожна з яких майже повторює одна одну. І другий, більш розгорнутий, проте значно пізнішого написання зі згаданої хроніки М. Стрийков-

¹ Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — Київ, 2005. — С. 160—163.

² У джерелах існує різночитання імен емірів: Дімейтер, Дмитрій, Дмитро; Кутлубуха, Кутлубуга, Котлубах; Качибей, Хачибей, Качзей.

ського. Так, у німецькій хроніці Йоганна Пошильге читаємо: «Того ж року була велика війна в багатьох країнах: особливо билися руські з татарами біля Синьої Води, і з обох сторін було вбито близько 40 тисяч людей. Однак руські утримали поле. І, коли вони поверталися з бою, вони зіткнулися з литовцями, яких татари покликали туди на допомогу, і вбили руських дуже багато, і взяли в них велику здобич, яку ті взяли в татар». Стрийковський змальовує подію по-своєму: «Ольгерд, побачивши, що татари готові до бою, вишикував своїх у шість вигнутих загонів, по-різному їх з боків та на чоло розсадивши, так щоб татари, як задумали, не могли їх оточити у звичайних сутичках та заподіяти шкоди стрілами. Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, зробили кілька сутичок, але завдали мало втрат через правильне її шикуння та швидке маневрування. А литва з русинами враз із шаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, з самострілів зі стрілами наскочили з боків і довгими списами скидали їх із сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску Литви, татари почали мішатися та, перелякані, тікати в розлогі поля. На побоїщі залишилися вбиті три їхні царки: Кутлубах, Качибей (від імені якого назване Качибейським солоне озеро в Диких Полях по дорозі, як іти до Очакова) і султан Дімейтер, та разом із ними дуже багато мурз й уланів. Також скрізь на полях і в ріках лежало повно татарських трупів. Потім, після цієї звитяги, литва й русини забрали кілька десятків стад коней та верблюдів і багато кошів або обозів, в котрих татари, кочуючи, звикли возити з собою усе майно».

Як бачимо, в обох варіантах є спільним той факт, що татари намагалися прорвати бойові порядки супротивника, а той, у свою чергу, зміг утримати фронт. Що ж до відмінностей, то, на жаль, маємо справу не з описами учасників події. Для німецьких хроністів це була одна з чуток, що прийшла з далекої України. Стрийковський же намагався прославити силу литовської зброї та її першість у приєднанні Поділля. Наприклад, яскраво описаний факт загибелі татарських ватажків є звичайною вигадкою. Усі три еміри зустрічаються в джерелах і далі — до кінця 80-х рр. XIV ст.

Захоплений Ольгердом улус на правах удільного князівства увійшов до складу Великого князівства Литовського. Правителями князівства стали племінники Ольгерда, брати Коріатовичі. Саме з ними буде пов'язане тридцятирічне існування Подільського князівства.

Врешті протягом двох кампаній одного року Ольгерду вдалося приєднати до Великого князівства Литовського величезний масив українських земель. Причому цим приєднанням литовський правитель здобув Київ (духовний центр Русі) і вихід до Чорного моря з його трансконтинентальними торговими шляхами. Для історії українських земель 1362 рік важливий тим, що ознаменував закінчення 123-річного періоду золотоординського панування. Для Золотої Орди втрата трьох економічно розвинених областей мала в майбутньому негативні наслідки. Крім того, Подільське князівство фактично розрізало крило Мувала на дві частини: улус Ногая і Мамаєву Орду.

Отже, ми побачили, що 1362 р. на території сучасної України відбулося два паралельних політичні процеси: керовані Мамаєм (з відновленням влади над степовими улусами в межах річки Дніпра та Волги) і Ольгердом (спрямовані на захоплення трьох західних золотоординських областей). Унаслідок цих подій політична карта України істотно змінила свій вигляд. Велике князівство Литовське оволоділо Київщиною, Чернігово-Сіверщиною і Поділлям. Золота Орда, підконтрольна Мамаю, володіла Лівобережною Україною (три тумени: Переяславський-Манкерман, Самаро-Орельський і Солхатський-Кримський). Прибережний південний Крим перебував у руках генуезців, а в гірській його частині існувало князівство Феодоро зі столицею в Мангупі.

Терени західніше Південного Буга й Кодими і далі до Дунаю, залишалися у складі улусу Ногая. Хоч місцеві еміри і втратили Поділля, проте свої володіння зберегли.

Міста в гирлі Дунаю — Кілія і Лікостомо (сучасне Вілково) — як і частина Білгорода на Дністрі (Монкастро), належали генуезцям. Хоча 1362 рік і дав згадані політичні потрясіння, проте навряд самі сучасники сприймали ситуацію як остаточне розв'язання суперечок за український степовий кордон.

Однією з причин, чому джерела мовчать про суттєві політичні зміни після потужного збройного конфлікту, може бути той факт,

що для людей тієї епохи усобиця і слабкість Золотої Орди сприймалися лише як тимчасове явище. Вони очікували, що незабаром усі негаразди закінчатся, міць держави відновиться і тоді тим сусідам, що зазіхнули на її терени, буде непереливки. Урешті-решт саме так і сталося на початку XIV ст. Адже тоді два десятки років держава Джучидів перебувала в політичній кризі. І сусіди тоді спромоглися забрати собі частину земель. Але ж ми пам'ятаємо, чим все це скінчилося для ворогів Золотої Орди!

Саме тому на перших монетах князя Володимира Київського продовжують карбувати арабську в'язь, а в Подільському князівстві залишається податок на сплату данини в Орду. Проте деструктивні процеси, запущені в улусі Джучи, виявилися більш затяжними й потужними, ніж раніше. Минали роки, десятиліття, а могутність держави не відновлювалася. Більше того, ординські осередки влади продовжували й далі втрачати свої землі.

Ногаєві еміри не встигли оговтатися від синьоводської поразки, як зіткнулися з новою небезпекою. Подібно до литовців, з півночі посунули молдаване. Протягом 1363—1365 рр. їхній господар Богдан I відтіснив татар за річку Серет на заході й Бик на півдні. Було втрачено одне з найбільших міст — Старий Орхей. Найгіршим же було те, що ординці після втрати Поділля і Молдавії залишилися без постачання необхідної для життя сировини (лісу, збіжжя, окремих видів м'яса, тканин, заліза та срібла) з осілих північних регіонів. Слабкістю цих емірів скористався Мамай, який змусив їх визнати себе його васалами, що відбилося в монетному карбуванні.

Мамай, забезпечивши собі спокій з боку Литви, усі сили витрачав на боротьбу за Сарай. Емір кілька разів захоплював столицю. Це відбувалося 1363, 1368 і 1372 р., але щоразу утримати її за собою надовго не вдавалося. Після 1372 р. влада Мамаєва більше не поширюється за Волгу. Інша справа, що саме в ці роки Мамаю вдається перебрати на себе владні повноваження та престиж попередників. Адже саме в Мамаєвій столиці на нижньому Дніпрі та його ханах російські, кримські й північнокавказькі князівства вбачали золотоординську владу. Саме до нього їхали по ярлики, і саме йому надходила звітна данина. Таким чином, нижнє Подніпров'я з Ордою на півтора десятиліття років перетворюється на центр політичного життя улусів Золотої

Орди на захід від Волги. Фактично Мамаю вдалося досягнути того, за що певною мірою боровся Ногай. Крило Мувала набуло значення окремого політичного суб'єкта. Інша річ, що сталося це не через протиставлення себе Золотій Орді, а навпаки — через уособлення себе нею. Джерела мовчать про якісь серйозні військові конфлікти в крилі Мувала. Мамай, уникаючи конфліктів на півночі з Литвою і на півдні з Генуєю, усі сили зосередив на сході. Поступово йому вдалося взяти під контроль Мордовію і Булгар, а також Північний Кавказ.

Генуезці в цей час остаточно вигнали з Криму венеціанців, забравши в них 1365 р. Судак з округою. Чернігово-Сіверські, Київське і Подільське князівства перетворилися на добре укріплені удільні держави з цілою мережею фортифікованих міст і замків, із власними військами. Одним із проявів загалом спокійної ситуації в цьому регіоні є те, що подільські, київські та чернігово-сіверські полки активно використовувалися в війнах Ольгерда далеко від своїх країв — проти Московського князівства і Тевтонського ордену. Наприклад, 1367 р. князь Володимир Київський із вояками перебував аж на пруському кордоні. Більше того, Ольгерд залучає для своїх війн і самих татар. 1370 р. вони брали участь у кривавій битві під Рудовозом між Великим князівством Литовським і Тевтонським орденом. Тут незрозумілим лише є одне: ішлося про союзників чи найманців із володінь Мамаю, або ж це були «свої татари» з Київщини. Відсутність небезпеки з боку ординців почала поступово проявлятися і в змінах у самих українських князівствах. Так, Володимир Київський перестає на своїх монетах карбувати арабську в'язь. Данина сріблом «на татари» переходить із постійних податків у періодичні-екстраординарні, як-от повинність іти на війну чи будувати замок. А вже з часом це «срібло» взагалі перетворилося на податок на ведення війни, причому для всього Великого князівства Литовського — на так звану «серебщину».

«Двовладдя» на Наддніпрянщині в 1362—1380 рр.

Навесні 1374 р. Рогозький літописець повідомляє: *«ходиша Литва ратью на татарове, на Темиреса (Темеря), и бысть межи ихъ бой велик»*. Перше, що дивує в цій інформації, це її більший зміст щодо

1362 р. Ішлося про дуже велику військову акцію, можливо, навіть більшу за похід Литви на Сині Води: недарма літопис згадує про «бой велик». Саме 1374 р. в Молдавії спалахнула усобиця за стол. Правитель Подільської землі Юрій Коріатович змовився з частиною молдавських бояр і виступив з військом за Дністер. Йому вдалося захопити східні терени країни, але стати воеводою Молдавії не судилося. Князя того ж року було отруєно.

Саме під час «молдавської війни» і спалахнуло з новою силою протистояння з емірами улусу Ногая. Подоляни, а через них і Литва хотіли захопити Дністровський шлях з Білгородом включно і в такий спосіб отримати вихід на Чорноморську торгівлю. Недарма того ж 1374 р. в генуезьких документах фіксується вивезення чималої кількості зерна з Ілліче (Олешшя). Проте останнє контролювалося Мамаєм. При цьому ногайські еміри, в свою чергу, не збиралися поступатися як Білгородом, так і Придністров'ям. По-перше, землі між Дністром і Південним Бугом до річки Кодими мали гарні пасовиська для овець. А по-друге, на нижньому Дністрі існували зручні переправи, як-от у районі сучасного міста Бендери. Що ж до імені Темирес (Темеря), то є підстави вважати, що за ним криється відомий із Синіх Вод Дімейтер.

Саме в районі Білгорода і відбулася битва між ординцями і Литвою. Цікаво, що з пожалувань Коріатовичів своїм васалам видно, що боїв було багато. Врешті-решт перемога залишилася за литовськими князями. У Білгороді, в тій його частині, що належала татарам, посів подільський намісник Литавор. Що стосується емірів, то вони відступили далі до Дунаю: ще 1388 р. Кутлубуга і Хаджибей згадуються, як тамтешні володарі татар.

Невдовзі Подільське князівство все-таки втратило Східну Молдавію, але продовжувало утримувати Білгород. Причому контролювати це місто доводилося через постійну конфронтацію з ординцями. Олександр Коріатович вів безперервну війну з татарами. Навіть папа римський відзначив цю сторінку Олександрового володарювання.

1374 р. відбулися політичні зміни і в крилі Мувала. Мамай намагався позиціонувати себе як законного намісника законного хана (спочатку Абдуллаха, а з 1370 р. — Мухаммед-Булюка). Це було важливим, бо давало можливість вимагати визнання залежності інших

улусів Золотої Орди, передусім великих князівств Володимирського і Рязанського, Булгарського улусу, кримських і північнокавказьких князівств. Проте неможливість утримати Сарай поступово позбавляла еміра права претендувати на таку значну владу. З 1374 р. князі-васали Золотої Орди починають поступово робити ставку на кок-ординських ханів.

Відповідно, між Мамаєм і цими князями відбувається «розмир'я». Головним супротивником еміра на захід від Волги виступає московський князь Дмитро (майбутній Донський), який встановив фактичний контроль над великим князівством Володимирським, відсунувши при цьому тверського князя Михаїла. Дмитро припиняє сплачувати «вихід» Мамаю, і той швидко відчуває дефіцит срібла для карбування монет. Але й 1376 р. московський князь організовує великий і успішний похід на Волзьку Булгарію. Доволі швидко два князі — Кіатович Мамай і Рюрикович Дмитро — зіштовхуються віч-на-віч.

1378 р. корпус Мамаю, очолений Бегічем, спробував прорватися до руських теренів, але був розбитий на річці Вожа. А вже у вересні 1380 р. головні сили обох володарів зустрілися в славнозвісній Куликовській битві. Перемогу здобули війська Дмитра, а Мамай натомість відступив до своєї столиці. На цей момент Тохтамиш, новий хан із Кок-Орди, вже володів Сараєм. Більше того, на час Куликовської битви цей хан уже стояв із військом у районі Дону неподалік від Азова, очікуючи на Мамаю.

Після поразки Мамай збирає нове військо, і того ж 1380 р. на славнозвісній Калці (Кінські Води) зустрічається з Тохтамишем. Відбулася сутичка між передовими загонами, яка закінчилася перемогою останнього. Але це не означає, що Тохтамиш міг спокійно святкувати перемогу. Тут склалася ситуація, подібна до того, що було в Мамаю з Сараєм. Переможець міг розраховувати лише на погром війська суперника, але сил для зайняття улусу без підтримки місцевих феодалів у нього не було. Згідно з літописом, «Мамаєві же князі», а фактично еміри крила Мувала, з огляду на цілковите фіаско політики Мамаю в попередні роки, вирішили визнати зверхником Тохтамиша.

Відомості хроніки Кирими дещо розходяться з руськими літописами. Це кримське джерело оповідає, що Мамай не втікав від Тохтамиша, а навпаки — прийняв його в своїй ставці неподалік річки

Кінські Води. І спочатку хан не збирався завдавати шкоди еміру. Однак серед оточення Мамаю виник заколот із метою знищення еміра, і Тохтамиш не став цьому на заваді. Спроба Мамаю втекти зазнала невдачі, і його було вбито в районі Овечої Води. Проте син Мамаю з частиною підданих утік на правий берег Дніпра і розташував свої кочів'я в межиріччі Інгулу та Інгульця. З огляду на те, що ці землі були в складі Подільського князівства, виходить, що Мамаєвич вступив у володіння Коріатовичів. Тохтамиш намагався переслідувати втікачів. Наприкінці 1380 р. відбулося вторгнення ординців у східні межі Подільської землі. Судячи з усього, саме тоді загинув у бою з татарами Олександр Коріатович. Війська Тохтамиша просунулися далі на північ і досягли пороських земель Київського князівства. Однак загалом усе закінчилося лише спустошеннями теренів. Що ж до нападів на укріплені міста, то джерела це замовчують. Мамаєвичем був не хто інший, як Мансур — засновник династії князів Глинських згідно з їхньою родовою традицією.

Тохтамиш — примара колишньої могутності

Говорячи про вихід лісостепової України зі складу Золотої Орди, варто виділити три етапи цього процесу. Першим є саме наступ Литви 1362 р. Другим є останній період існування єдиної Золотої Орди як кочової імперії в 1380—1396 рр. І третім слід вважати ярлик Тохтамиша Вітовту, виданий у 1398—1399 рр.

Перемога Тохтамиша над Мамаєм означала закінчення тривалої громадянської війни в Золотій Орді. За цей час держава втратила чималу кількість економічно розвинених земель: на сході — північний Хорезм, на півдні — Азербайджан, на заході — українські та молдавські землі, а також Буджак (улуси Ногаю і Курумиші). Відбулося і розбалансування влади й у залишених землях. Тохтамиш енергійно взявся відновлювати лад і контроль. Передусім це стосувалося осілих областей, без економіки яких не могло йтися про відновлення імперії. Напад на Велике князівство Литовське 1380 р., хоч і мав конкретні причини, але загалом відбувався саме в рамках цієї політики. Тим паче, що слід було перенести на нового правителя (у цьому

випадку Тохтамиша) угоди Мамає з литовськими володарями з приводу кондомініуму в Подніпров'ї. А робити таке легше було з позиції сили. Причому мова йшла і про південну Україну. Так, у Криму хан намагався порозумітися з генуезцями. Ще 19 листопада 1380 р. було підписано угоду Кафі з Тохтамишем. З боку ординців кафинцям було повернуто вісімнадцять сіл під Судаком, колись захоплених Мамаєм. За це хан увів у Кафу своїх чиновників, передусім наглядча за судом ординських підданих, а також митника для збору податків «по-старому». 24 лютого 1381 р. цей договір було поновлено. Крім сіл, хан визнавав за генуезцями і Судак. 1382 р. було ще підписано й «особливу угоду».

Іншою внутрішньою великою військовою операцією Тохтамиша став успішний похід на Москву 1382 р. Останньою акцією цього хана стало повернення Хорезму 1383 р., що мало певною мірою компенсувати територіальні втрати в українських і молдавських землях.

Покінчивши з військовими діями, хан почав наводити лад у країні. Протягом 1380—1384 рр. Тохтамиш здійснив цілу низку реформ: було впроваджено єдину вагу для монет-дирхемів; військо збільшило свою кількість, важка кіннота удосконалилась на лицарський зразок; розвивалася артилерія — як метална, так і вогнепальна. Відновлювалася і класична тактика степовиків, основана на маневрі та флангових оточеннях супротивника. У соціальній сфері до складу старої ак-ординської аристократії було включено вихідців із Кок-Орди, їх призначали на ключові посади, нагороджували широкими земельними наділами. Щоправда, сталося й певне повернення до традиції, припиненої Узбеком, коли вищі посади обіймали передусім Чингізиди. Так, у крилі Мувала хан віддав владу своєму родичеві Бек-Булату. Турбота щодо кочового господарства, надто залежного від природних умов, проявилася і в відновленні обсерваторії в Сараї. Її метою було вираховувати за допомогою споглядання за світилами погодних змін. Завдяки заходам Тохтамиша навіть розпочалося економічне зростання в державі, поживалася торгівля.

Які б корисні ідеї не вкладалися золотоординським урядом у форми, проте вони все ж таки мали лише тактичний характер. Наприклад, угода з Кафою робила її монополістом на північночорноморську торгівлю. Це викликало невдоволення в сусідньому

Солхаті, а фактично — в аристократії західних (українських) улусів. У Кафі бачили це невдоволення і вживали оборонних заходів. Так, улітку 1382 р. генуезці постановили у разі загрози Кафі з боку Солхата зерно завозити з Балкан. Не сприяли успішному результату реформ і проблеми з відновленням повноцінної мирної торгової атмосфери — заважала піратська війна між Добрудзьким деспотом і Кафою (1360—1380-ті рр.), яка припинилася лише після османського завоювання деспотії 1388 р. Причому успіху османів сприяла допомога двох ногайських емірів, «героїв» Синьоводської битви Кутлубуги й Хаджибея. Кондомініум із Великим князівством Литовським лише частково міг компенсувати втрату багатих і економічно розвинутих земель, захоплених Литовською і Молдавською державами.

Тохтамиш не міг зруйнувати вже традиційний устрій аристократії, передусім західної. Адже вона у своїх доходах давно керувалася місцевими економічними чинниками й мало чим була пов'язаною зі столицею. Більше того, вліт в крило Мувала Тохтамишем вихідці з Кок-Орди дуже швидко ставали частиною місцевого нобілітету й піддавалися місцевим же інтересам. З цього приводу історик Г. Федоров-Давидов писав: «У Золотій Орді наприкінці XIV ст. не було сил, здатних привести країну до об'єднання навколо центральної влади. Ті кола, які спочатку виступають як прибічники цієї самої влади, самі відмовляються від неї, коли справа доходить до справжньої диктатури». Причому західні еміри «готові були розірвати тіло держави на феодальні напівнезалежні володіння. Вона, виявляється, ще менше була здатна становити силу, яка могла б об'єднати країну, ще менше, ніж кок-ординська аристократія». Навіть поширення лицарської амуніції може говорити не лише про наявність важкої кінноти, а й про соціальне обличчя війська, а саме збереження в структурі дружин з власними вожаками, на противагу регулярному війську¹ XIII ст. Тому, говорячи про соціальну реформу, слід констатувати, що вона забезпечувала Тохтамишу владу, але не відновлювала повноцінної централізації часів перших ханів.

Цей прихований сепаратизм проявився передусім під час грошової реформи. Новий дирхем Тохтамиша так і не зміг стати єдиним

¹ Зрозуміло, що регулярним воно було не за комплектуванням і утриманням, а за структурою, дисципліною і військовою підготовкою.

зразком для всієї імперії. Федоров-Давидов узагалі характеризує реформу як невдалу: «У Криму, Азаци, в деяких інших містах дирхем нової ваги був насаджений штучно і не відповідав затвердженим тут місцевим грошовим одиницям... Уже в 90-х рр. XIV ст. деякі місцеві монетні двори переходять на карбування за старими місцевими ваговими нормами». Дослідник визначає такі області, як «нумізматичні провінції», що склалися ще в 1360-х рр. Однією з причин було те, що місцеві ринки вже не орієнтувалися на центр, а місцеві «господарі» мали не менше срібла, ніж столиця. А як відомо — де гроші, там і влада.

Уперше ці приховані проблеми впливали на поверхню 1385 р., коли почалася так звана «Солхатська війна». Ординці спробували розірвати монополію генуезців на торгівлю. Причому з боку татар виступала не вся держава, а лише Солхатська тьма. Їх також підтримала і частина прибережного населення Криму. Генуезці провели великі військові приготування: окрім відновлення укріплень, збудованих протягом століття, в містах було зібрано достатньо продовольства, зброї, у тому числі вогнепальної, та іншого військового спорядження, було поповнено й гарнізони. Стало в пригоді й домінування італійського флоту в морі. Саме за допомогою кораблів генуезці здійснювали перекидання військ. Війна протривала до 1386 р. і закінчилася перемогою Генуї. Згідно з мирною угодою від 12 серпня 1387 р., Судак з округою і кримське узбережжя в цілому залишилися під владою генуезців. Відповідно, їм вдалося і зберегти контроль над торгівлею.

Саме під час цієї війни стався перший відомий заколот проти Тохтамиша. Його організаторами стали вдова Мамає Тулунбек-ханум і частина емірів цього ж «тимчасовця» — отже, центром антиханського виступу стало крило Мувала. Подобиці цієї події нам не відомі, бо хану вчасно вдалося нейтралізувати заколотників. Тулунбек-ханум було страчено.

Не вдалося Тохтамишу й відновити свій вплив над землями, що перебували під владою Великого князівства Литовського, на яких діяв кондомініум. Київський князь Володимир не повернув на свої монети тамгу Джучидів. Не було її і на чернігово-сіверських та подільських грошах. Узагалі ситуація на західних кордонах Золотої Орди у 1380-х рр. ставала дедалі більш загрозливою. Так Подільське

князівство потрапило в політичну орбіту Угорського королівства, хоча при цьому фактично не розривало і з Литвою. Проголошення ж великого князя литовського Ягайла Ольгердовича польським королем і об'єднання під його скіпетром таких двох держав, як Польща і Велике князівство Литовське (Кревська унія 1385 р.), взагалі могло змінити баланс сил у Центрально-Східній Європі. Яскравим прикладом слабкості влади Тохтамиша на заході стала втеча з Сарая Василя Дмитровича. Цей князь, син Дмитра Донського, з 1384 р. перебував в ординській столиці заручником. 1386 р. Василій, побоюючись за своє життя, залишає Сарай. Оскільки прямо додому шлях був небезпечним, то князь рушив у західному напрямку: «в Подільську землю, Волохи, до Петра воеводи». Отже, бачимо, що за Дніпром ханської влади не було.

Однією з причин, що сприяла перемозі Генуї і постійності західного кордону, стало те, що Золота Орда розпочала війну з середньоазійською державою відомого завойовника Тимура-Тамерлана — Мавераннахром. Боротьба розгорнулася за два економічно розвинутих регіони — Хорезм і Закавказзя, а через них і за Великий Шовковий шлях. Відповідно існувало і два «фронти» — Середньоазійський і Закавказький. Ця війна коштувала улусу Джучи великих мобілізаційних зусиль, і врешті-решт саме це протистояння з іншим нащадком Монгольської імперії стало для Золотої Орди фатальним. Г. Федоров-Давидов стверджував, що саме аристократія західних улусів виступала головним підбурювачем конфлікту. Якщо це так, то поясненням тут якраз можуть служити територіальні втрати в Європі, яких зазнала держава в період «зам'ятні». Затиснуті з одного боку Великим князівством Литовським, а з іншого — Генуезькою республікою, оглани й еміри шукали нових можливостей отримати прибутки. Узагалі бажання еліти жити за високими стандартами за умов зменшення доходів є типовим. Проте відсутність таких можливостей позначається зазвичай не на скороченні власних потреб, а на інтенсивнішій експлуатації населення і зовнішній агресії. Так, на зламі XIII—XIV ст. хвиля завоювань, дійшовши крайніх західних меж, зупинилася і повернула назад спочатку на Кавказ, а потім у глиб країни у вигляді громадянської війни. От і тепер державі довелося пережити дещо подібне.

1385—1389 рр. війська Золотої Орди здійснили кілька вторгнень до Закавказзя і південного Хорезму. Спочатку успіх сприяв Тохтамишу. Але останнє слово виявилось за Тамерланом, який спромігся відтіснити ординців на обох фронтах. У цих походах підрозділи з крила Мувала діяли на кавказькому театрі. На два роки в протистоянні двох імперій настало затишшя. Тимур наводив лад як у своїх постраждалих від війни областях, так і в наново завойованих. Що ж до Тохтамиша, то він знову зіткнувся з протистоянням усередині держави. Правитель крила Мувала Бек-Булат виступив проти хана й навіть почав карбувати власну монету. Взагалі, для сучасників володіння Бек-Булата чітко асоціювалися, як це видно з джерела — «Життя Стефана Пермського», з Мамаєвою Ордою. В принципі, в «сепаратизмі» аристократії цієї області немає нічого дивного, адже після втрати Кавказу і Хорезму терени-донори золотоординської економіки залишилися якраз по Волзі й далі на захід. Отже, крило Мувала набуло ще більшого економічного домінування над центром. За таких обставин фактично йшлося про відновлення політичних позицій крила часів Ногая. Відсутність у джерелах повідомлень про військові дії між Тохтамишем і Бек-Булатом, як і продовження карбувати останнім монети, вказують на укладення якоїсь взаємовигідної угоди.

У лютому 1391 р. Тамерлан рушив на Золоту Орду, обравши шлях через річку Яїк (Урал). Цей похід виявився для Тохтамиша цілком неочікуваним. Він лише на початку квітня дізнався про рух супротивника. Хан оголосив мобілізацію в усіх областях. Паралельно з цим до Тимура було вислано посольство з пропозиціями миру. У воєнному плані Тохтамиш сподівався зупинити Тимура на Яїку. Проте мавераннахрці встигли підійти раніше, ніж зібралися всі сили ординців, і без втрат перейшли річку. Затримка передусім стосувалася частини вояків із крила Мувала. Так, Бек-Булат і його темники Бек-Ярик, Таш-Тимур і Актау приєдналися до хана вчасно, принаймні вони взяли участь у битві. У той же час син Мамає, який ішов з-під Азова, запізнився. Не знайшовши Тохтамиша, він, зіткнувшись із головними силами Тимура, був розбитий і пораненим потрапив у полон. Генеральна битва сталася на річці Кондурче. Вона розпочалася 18 червня 1391 р. Довгий час військове щастя

коливалося, але врешті-решт дісталось Тимуру. Ординське військо зазнало поразки й було розсіяне. Однією з причин такої ситуації міг стати відступ Бек-Булата, якого пізніше Тохтамиш звинувачував у зраді. Сам хан із малим загоном утік на північ. Що стосується Тимура, то він не став йти на Сарай, а після недовгого переслідування супротивника повернув додому.

Поразка на Кондурче відкрила шляхи нової громадянської війни. Згідно з єгипетським джерелом, «еміри вирушили в прикордонні області й утвердилися там». Отже, почала повторюватися ситуація 1362 р. Бек-Булат, зберігши відступом частину власних сил, виступає проти Тохтамиша. Цей оглан захопив Сарай і оголосив себе ханом. Він навіть почав карбувати власну монету в новому статусі, з іменем «султан Бек П(Б)улад(т) хан». Важливим здобутком оглана стало захоплення частини двору хана. Можливо, саме цим слід пояснити втечу до Москви трьох емірів, які походили з двірських. Принаймні один із них був постільничий.

Проте Тохтамиш зміг доволі швидко зібрати військо і вибити Бек-Булата зі столиці. Хан не зупинився на цьому, а почав переслідувати суперника. Бек-Булат відступив до Криму й зачинився в Солхаті. Тоді Тохтамиш узяв місто в облогу. Але в цей час інший претендент на стол Тимур-Кутлук, користуючись відсутністю правителя, також захоплює Сарай. Тохтамиш знімає облогу й поспішає визволяти столицю. Йому вдається вигнати конкурента. Ці події мали місце восени 1391 р. Наступного 1392 р. Тохтамиш поновлює наступ на Бек-Булата. Як і минулого року, хан заганяє суперника до кримського Солхата. Проте цього року облога велася успішніше й місто впало. Уже 1393 р. Тохтамиш відновлює владу по всій Золотій Орді, за винятком хіба що деяких східних теренів. Певна частина ординців утекла й до Великого князівства Литовського. Так що, згідно з джерелами, влітку 1393 р. військо литовського князя Вітовта Кейстутовича складалося з «Литви, ляхів, Русі й татар».

Після 1393 р. Тохтамиш відновлює контакти з цілою низкою країн. Причому передусім йшлося про держави, доступ до яких відбувався через західні улуси: Велике князівство Литовське, Єгипет і Османи. Також робляться спроби за рахунок сусідів поповнити бюджет Золотої Орди. Так Тохтамиш звернувся до Ягайла: «Што mezi

твоє земле суть кня[же]нія, волости давали виходъ Белои Орде, то намъ наше дайте». Тут залишається відкритим питання, про які саме волості йшла мова. Також невідомою є реакція Ягайла. Того ж року хан відступив низку князівств Василю Івановичу Московському за чималу суму грошей. Паралельно з прямим пошуком грошей Тохтамиш сприяв розвитку торгівлі. Наприклад, у листі до Ягайла він писав: *«што было межи насъ какъ здавна гостемъ путь чистъ и вашимъ и нашимъ торговцемъ, без примъ, без пакости всякому ч[е]л[о]в[е]ку, и чорнымъ людемъ промъслъ»*. Те, що в наступних боях із Тимуром Тохтамиш спромігся виставити численне й добре організоване військо, свідчить про те, що хану вдалося загалом відновити нормальне життя в державі. Одним із засобів цього були владні поступки, здійснені ханом.

Ідеться передовсім про крило Мувала. На сьогодні відомі монети еміра Таш-Тимура, карбовані в Криму приблизно в 1394—1395 рр. Таш-Тимур титулується на них як: «султан справедливий», «султан Таш-Тимур хан». Тут мається на увазі не черговий повсталий Джучида. Беручи до увагу місце Криму в політиці країн, про це обов'язково залишилася б інформація в якомусь джерелі. Вочевидь, хан був змушений віддати частину влади західній аристократії та дозволити мати співправителя-«хана» в особі Таш-Тимура. Адже, врешті, нещодавня перемога над Бек-Булатом була здобута головню за рахунок привертання на свій бік емірів. Але повністю усунути слабкість і децентралізацію країни Тохтамиш не зміг. Так, Тимур у листі до османського правителя Баязида II, написаного в березні 1395 р., вихвалявся, що частина підданих хана, лише почувши про наступ Тимура на Грузію 1394 р., почала шукати захисту в кримських чорноморських містах. Більше того, за інформацією правителя Мавераннахру, і сам Тохтамиш «збирався перейти річку Узі (Дніпро) і йти в бік укріплених міст на узбережжі моря Кафа (Чорного моря)». Зрозуміло, що Тимур міг перебільшувати реакцію супротивника на свої кроки. Проте в його листі бачимо і відгомін внутрішніх проблем Золотої Орди.

Тохтамиш не дарма розпочав перемовини з Тимуром. Хан був просто не готовий до повноцінної війни з Мавераннахром. Зрозуміла й паніка в частині еліти Джучидів. Адже вже після початку

наступу Тимура в поволзьких районах у вересні 1394 р. спалахнула чергова кривава усобиця. Літопис так називає учасників конфлікту: «В Орді Тохтамишеві між великих князів його татарських». На Волзі відбулася битва, в якій загинуло «багато князів і татар». За таких умов є доволі реальною ймовірність намірів Тохтамиша сховатися за стіни генуезських міст. Нестабільна ситуація для Тохтамиша залишалася й на західному кордоні (ідеться про татар улусу Ногая). На початку 1390-х рр. ці кочовики знову зайняли південне Поділля до Дніпра. Причому їхні відносини з Золотою Ордою не були дружніми. Шереф ад-Дін Йезді та Нізам ад-Дін Шамі писали, що тут розташовувався улус Хурмадая, ворожого до золотоординців. Причиною ворожості могло стати намагання Джучидів повернути їх під свою владу, бо агресивність з боку ногайських емірів щодо ординців є сумнівною. На нашу думку, головна активність цих емірів була спрямована до Молдови, Польщі й Литви. Так, 6 січня 1395 р. господар Стефан I Молдавський підписав угоду з Ягайлом. У ній зазначено, що турки й татари є ворогами Польщі, а Стефан готовий проти них допомагати.

Походи Тамерлана і ярлик Тохтамиша

1394 р. спалахнула нова військова кампанія між Золотою Ордою і Мавераннахром. Бої відбувалися на Кавказі. У середині квітня 1395 р. у генеральній битві на річці Терек військо Золотої Орди зазнало нищівної поразки. Проте чимало чамбулів (увесь правий фланг), очолені Таш-Тимуром і кількома емірами, відступили до Азова й далі розійшлися по своїх «українських» улусах. Сам Тохтамиш також із великими військовими силами пішов до Сарая. Тамерлан, пам'ятаючи з 1391 р., як швидко Джучиди відновлюють свої сили, вирішив максимально послабити Золоту Орду, піддавши її нищівному грабунку й розоренню. Те, що ординські міста не мали укріплень, за цих умов справило не найкращий вплив. Фактично перед Тамерланом не було перешкод, а золотоординське населення могло врятуватися тільки втечею. З іншого боку, ні Тохтамиш, ні ординська аристократія явно не вірили в можливість Тамерлана

опанувати всі золотоординські терени. Це видно і з того, що не було зроблено спроб об'єднати крила. І хан, і його еміри просто відступили у віддалені від Тамерлана області держави. Але середньоазійський полководець мав свій план.

Спершу Тимур з усім військом, переслідуючи Тохтамиша, дійшов до Волги, знищуючи на шляху все (спочатку полководець не збирався брати полон, аби не втрачати швидкості просування). Форсувавши неподалік Увека Волгу, він нарешті наздогнав Тохтамиша і в черговій битві остаточно знищив його військо. З опису події видно, що Тамерлану вдалося обійти супротивника й притиснути його до Волги. Причому річка настільки була широка, що в історичному джерелі її названо морем. Сам Тохтамиш вирвався з оточення і втік на північ. Перейшовши на лівий берег, Тамерлан деякий час переслідував сарайського правителя. Тимур піднявся до Волзької Булгарії та розорив її. Чимала кількість міст, у тому числі столиця Булгар, були захоплені та спалені. Після такого розвитку подій очікуваним було б для Тамерлана залишитися в зоні кочівок золотоординського двору. Річ у тому, що вже починалося посушливе літо в степу. За таких умов Тимуру простіше було залишитися в Булгарії або спуститися на південь уздовж Волги до Сарая чи навіть Маджару. Із будь-яким варіантом розвитку подій західні улуси залишалися в безпеці. Єдине, що їм могло загрожувати, це дії корпусів сина Тамерлана та кількох мурз, яких він залишив на Північному Кавказі чи відрядив до Азова.

Але й цього разу Тимур діяв непередбачувано. Для дій цього полководця характерною рисою було намагання знищити передусім військову міць супротивника, не даючи йому можливості оговтатися. Саме тому Тамерлан так наполегливо переслідував Тохтамиша, і наступною метою його походу мала стати аристократія правого крила. Шереф ад-Дін Йезді так говорить про цей бій Тимурової стратегії: «Тимур-завойовник, який у будь-якій справі був задоволений, лише коли доводив її до останньої межі». Правитель Мавераннахру дібрав провідників і «вирушив у безкрайній степ». Поява Тамерлана на Дніпровських берегах була як сніг на голову. Навіть Вітовт лише в серпні закінчив мобілізацію війська й на початку вересня перебував лише під Смоленськом. Беручи до уваги, що всі

сучасники зображують князя як дуже активну людину та правителя, який чималу увагу приділяв саме швидкій мобілізації, то видно, що й для нього дії Тамерлана були надто стрімкими. Першим під удар Тамерлана потрапила тьма «Манкерман». Її володар Бек-Ярик устиг втекти, але сама область була винищена. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура й Актау. Вони теж рятувалися втечею. Причому їхній шлях лежав на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая. В обох випадках Тамерлану вдалося відрізати золотоординську аристократію від Києва.

Розгромивши придніпровські улуси, Тамерлан рушив до Дону в його верхній течії. Тамерлан знову зміг наздогнати Бек-Ярика й остаточно розсіяти його двір. Відтак він захопив Єлець і пішов далі на північ. Біля Калуги його чекало військо московського великого князя Василя I та його союзників. Проте Тамерлан вирішив повернути назад до Азова. Там він з'єднався з туменами, залишеними для повторного розорення правого крила і після короткого відпочинку рушив у землі черкесів. Із джерел відомо, що під час погрому правого крила війська Тамерлана розорили і Крим. Причому сумна доля не оминула й Кафу, яку мавераннахрці взяли в облогу на 18 днів. Щоправда, незрозумілим залишається, чи здійснив це сам Тамерлан після погрому дніпровських улусів, чи війська емірів, які він спрямував на повторне спустошення правого крила. Зиму Тимур з військом провів у Сараї. Вона видалася не тільки холодною, а й голодною для населення Золотої Орди. Навіть війська Тимура потерпали від нестачі продуктів. Чимало кочівників помирали від голоду та хвороб. А вже на початку весни Тамерлан рушив із величезною здобиччю до рідних земель.

Наслідком Тамерланової навали стало повне зруйнування внутрішньої інфраструктури Золотої Орди. Те, що Джучиди з такими зусиллями створювали протягом півтора століття, зруйнувалося вмиль. З цілої адміністративної сітки, з сотень міст і поселень життя залишилося лише в кількох великих містах. Але їхнє перетворення на окремі острівці осілого життя серед кочових народів, після втрати чималої кількості осілих регіонів, чуми, зміни торгових маршрутів, було для цих міст смертельним вироком. Степ стояв спустілий і позбавлений ремісничого, хліборобського і чинovníцько-

управлінського населення. Відновити міську систему можна було лише за умови централізованої влади і могутнього вливання людських і матеріальних ресурсів з осілих регіонів, як це було в другій половині XIII ст. Проте ні одного, ні іншого Золота Орда вже не мала. За такої ситуації улуси ханів і емірів із територіальних областей з містами і селищами перетворюються на архаїчні кочові орди. Раніше той же хан (чи емір) кочував лише з власним двором. Тепер же він пересувається разом з усіма своїми підданими. Крім того, за відсутності власного осілого населення збільшилася й залежність татар від сусідніх осілих областей. Цей процес швидко набрав обертів після 1395 р., і до кінця століття Золота Орда набула вигляду цілком кочової держави.

Попри це, після відходу Тимура Тохтамиш енергійно почав відновлювати свою владу. 1396 р. він займає Сарай і починає наводити лад у країні. Хан посилає посольства до навколишніх країн. Як єдиного правителя його сприймають і сусіди. Того ж року, що й Сарай, під владу Тохтамиша повертається і крило Мувала. Це видно з уже згаданого «Життя Стефана Пермського». Там під 1396 р. згадано, що Тохтамиш оволодів Мамаєвою Ордою. Проте з Кок-Орди Тохтамишу загрожували нападом Тимур-Кутлук і Едигей. Протистояння між ними мало форму перманентної війни. Так, на початку 1397 р. магистр Тевтонського ордену (Інфлянтського) отримав інформацію, що Тохтамиш воює з Тимуром (вочевидь, мався на увазі саме Тимур-Кутлук). Крім цього, навіть у землях, що вже перебували під владою хана, не все було гаразд. Так, у березні 1397 р. Тохтамиш зібрав військо, підступив під Кафу, розбив у полі місцеві загони й розпочав облогу міста. Отже, генуезці, як це вже не раз бувало, скористалися слабкістю Золотої Орди, і якщо не почали поширювати свою владу на навколишні терени, то принаймні припинили дотримуватися укладених раніше угод.

Тимур-Кутлук, скориставшись слабкістю хана, а також тим, що той залишив Сарай і зв'язав себе облогою Кафи, переходить у рішучий наступ. Він швидко захоплює столицю і невдовзі атакує Тохтамиша. Існує велика ймовірність, що це сталося в Криму. Відбулася битва, яку літописець характеризував, як «*бой велик і сеча зла*». Тохтамиш програє битву і відступає до литовських володінь. Причому

літописи кажуть, що перед цим він «*сослася з Вітовтом*». Отже, потрібен був час на обмін посольствами чи принаймні гінцями. З цього випливає, що Тохтамиш не був повністю розгромлений, а зберіг за собою контроль над частиною західних, певно придніпровських, володінь. Перемовини Тохтамиша з Вітовтом і відступ хана до Литви мали відбутися протягом квітня 1397 р. Так само у квітні в Тевтонському ордені вже знали, що татари зміцнюють литовське військо. Хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався від ворогів. Справа в тому, що в лютому Вітовт посилав додаткові сили до зміцнення гарнізону міста. Таким чином Тохтамиш для Тимур-Кутлука був недосяжним.

Отже, на середину 1397 р. Золота Орда на більшій території контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Драматично склалася доля вищезгаданого Актау та його тумена. Не маючи можливості залишитися в степах Поділля і Буджаку, Актау в 1397—1398 рр. попросив дозволу султана Баязида I перейти на його території. Отримавши згоду, емір привів своїх підданих на Балкани. При цьому якась група татарських емірів була страчена турками. Більшість татар розселилася по Османській імперії і навіть узяла участь у нещасливій для османів битві під Анкарою 1402 р. проти того ж Тимура, який знайшов собі новий напрям експансії.

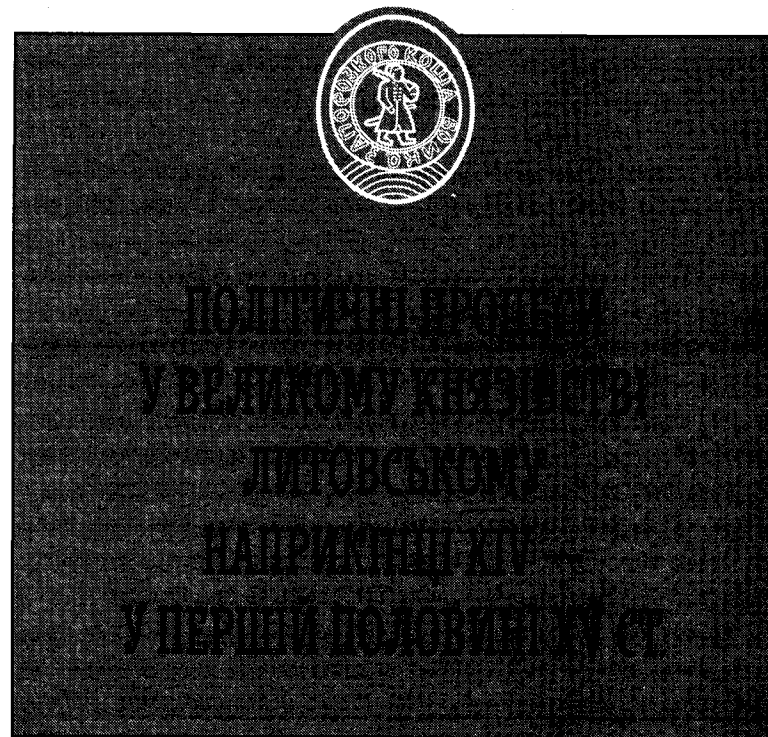
1397 р. відбувся перший спільний похід Вітовта й Тохтамиша в степ. Тоді війська союзники дісталися Криму. І саме тоді сталося приєднання частини караїмів до Вітовта. Наступного року відбувся похід на низ Дніпра з метою побудови фортеці. Ці перші військові акції мали лише підготовчий характер перед головним походом, метою якого було повернення Тохтамишеві столу Джучидів.

Саме під час перебування Тохтамиша у Великому князівстві Литовському сталася важлива подія — видання ханом ярлика Вітовту. У той час як «ярлик Мамає» перебуває ще на рівні гіпотези істориків, то ярлик Тохтамиша не викликає сумнівів. Важливість цього документа в тому, що ним Тохтамиш, як останній легальний правитель всього улусу Джучи, юридично поступається землями на захід від Дніпра та Ворскли на користь Великого князівства Литовського. Фактично ж він документально підтвердив уже існуючий стан речей. Щодо часу видання ярлика, то впевнено можна

говорити лише про те, що це було до сумнозвісної битви на Ворсклі. На нашу думку, це може бути період між другим і третім походами союзників у степ.

Улітку 1399 р. відбувся третій похід Вітовта й Тохтамиша в степ, який закінчився їх нищівною поразкою в битві на Ворсклі. Переможці Тимур-Кутлук і Едигей пройшлися широким рейдом по українських землях. Було зроблено спробу штурму Києва, проте місто відбило приступи, а потім за допомогою контрибуції взагалі позбулося облоги.

Значення подій 1399 р. є дуже важливим в історії Золотої Орди. Держава Джучидів, незважаючи на важкі втрати внаслідок Тамерланового погрому і громадянської війни, спромоглася знайти сили, аби відбити вторгнення ззовні. При цьому неспроможність Тимур-Кутлука й Едигея захопити українські міста в умовах, коли основне військо Великого князівства Литовського загинуло чи було розсіяне внаслідок поразки, яскраво показало, що терени на захід від Ворскли та Дніпра були втрачені для Золотої Орди остаточно.

Як і в інших династичних державах, політична ситуація у Великому князівстві Литовському залежала від стану відносин у середовищі правлячої родини. Принцип успадкування верховної влади так само, як і в Київській Русі, не був усталеним. Державна стабільність та єдність трималися на консенсусі Гедиміновичів, уділи яких становили конгломерат земель-князівств, об'єднаних ефемерною владою великого князя. Зокрема, на українських землях мали уділи такі представники правлячої династії: у Києві та Чернігово-Сіверщині — відповідно Володимир і Дмитро-Корибут Ольгердовичі; на Поділлі — Юрій, Олександр, Костянтин та Федір Коріатовичі (залежні в тому краї від угорської корони племінники Ольгерда); на Волині — Любарт, а після його смерті Федір Любартович (Ольгердів молодший брат і племінник).

Удільні князі лише номінально визнавали зверхність великого князя, користуючись надзвичайно широкими повноваженнями та

можливостями самостійної політичної діяльності. Так, київський князь Володимир Ольгердович випускав власні монети та титулувався «з Божої ласки князь Київський», що наголошувало на суверенності його влади. Не меншими були політичні амбіції і в подільських князів Коріатовичів або сіверського князя Дмитра-Корибута.

Не відбулося помітних змін із входженням українських земель до складу Литовського князівства і в становищі місцевого населення. Вислів одного з тогочасних документів — «ми старовини не рухаємо й новини не вводимо» — чи не найточніше відображав внутрішню політику Гедиміновичів. На підпорядкованих їм руських землях залишалися чинними руські ж закони та звичаї, закріплені певними договорами (рядами) великого князя з місцевими землевласниками та жителями міст. За боярами було залишено їхні родові землі, щоправда, відтепер вони мали виконувати військові повинності на користь нового сюзерена; городяни ж продовжували користуватися також давніми своїми правами та привілеями.

Удільні литовські князі з династії Гедиміна, що замінили представників дому Рюрика, приймали хрещення за православним обрядом, через одруження родичалися з представниками місцевої знаті, переймали від останніх традиції та побутові звички і, як правило, не сприймалися на Русі-Україні як чужинці. Їхні сепаратистські щодо Вільна настрої знаходили необхідну підтримку з боку місцевої руської знаті.

Загалом же породжена збирацькою енергією литовських князів держава, що простяглася майже через усю Центрально-Східну Європу — від Балтійського моря на півночі до Чорного на півдні, була політичним організмом поліетнічного складу, в якому від «народу-завойовника» було не так уже й багато. Близько 9/10 населення князівства становили русини — майбутні українці та білоруси, руська мова стала діловою мовою документів, так само нове державне утворення переймає традиції державного життя та правових взаємин. Руські впливи відчувалися не лише при дворах удільних литовських князів, а й при дворі великого князя у Вільна. Їхнє домінування було зумовлене насамперед культурною перевагою християнської Русі над язичницькою Литвою. Щоправда, серед вищої литовської знаті, в міру її проникнення на землі Русі, християн-

ська віра пускала своє коріння. Зокрема, серед нащадків Ольгерда православних було значно більше, ніж язичників — принаймні всі його діти від першого шлюбу, тобто з Марією Вітебською, та більшість від другої дружини, Уляни Тверської. Існують згадки й про те, що сам Ольгерд був охрещений у православному обряді. У Вітебську саме його стараннями було споруджено храм Зішестя Святого Духа.

1377 р. смерть великого князя Ольгерда започаткувала в державі низку внутрішніх розладів і чвар, які, врешті-решт, призвели до надзвичайно вагомих політичних наслідків. Перед своєю смертю Ольгерд передав Вільно, а отже, й першість серед князів Великого князівства Литовського, своєму молодшому синові Ягайлу. Ягайло був сином другої дружини Ольгерда — тверської князівни Уляни. Діти першої дружини — вітебської князівни Марії — з цим рішенням не погодилися. Але до цього акту негативно поставилися старші Гедиміновичі.

Результатом конфлікту стала відмова полоцького князя Андрія Ольгердовича визнавати зверхність свого молодшого брата Ягайла та виступ проти нього в союзі з лицарями Лівонського ордену. І хоч похід Ягайла на Полоцьк не увінчався успіхом, узимку 1377 р. Андрій разом із дружиною та синами втік у Полоцьк, де був прийнятий на княжіння, а згодом опинився в Москві. Через рік він уже брав участь в успішній для московського війська битві проти Золотої Орди на річці Вожі, а ще через рік разом із московськими ратниками прийшов на Сіверщину. Саме тоді на бік Москви перейшов і Дмитро-Корибут Ольгердович, котрий володів Чернігово-Сіверщиною. Визнавати владу Ягайла також відмовилися князь Волині Любарт та володарі Поділля — Коріатовичі.

Ягайло, бажаючи втримати владу у своїх руках та протистояти зростанню могутності Москви, після захоплення останньою Чернігово-Сіверщини спочатку уклав союз із правителем Золотої Орди Мамаєм, а згодом домовився про спільні дії з Тевтонським і Лівонським орденами. Звістка про це обурила Кейстута, і 1381 р. він оволодів Вільном та позбавив племінника влади. Втім, за допомогою німецьких лицарів Ягайлові незабаром удалося поновити свою владу. Більше того, він навіть зумів підступно захопити в полон Кейстута і згодом убити. Але це не зміцнило становища Ягайла. Вдалося

вирватися на волю синові переможеного супротивника Вітовту Кей-стувовичу, котрий одразу ж розпочав вербувати проти великого литовського князя тевтонських лицарів. А крім того, верховну владу Ягайла й надалі не визнавали ні Андрій Полоцький, ні Дмитро-Корибут Сіверський. Шукаючи виходу зі скрутного становища, Ягайло дедалі частіше почав звертати свій погляд на сусідні держави.

Спочатку його інтерес сфокусувався на Москві. Через свою матір Ульяну, доньку тверського князя Олександра Михайловича, упродовж 1383—1384 рр. Ягайло налагодив стосунки з Дмитром Івановичем Донським, різко змінивши, таким чином, напрям своєї політики — від конфронтації з Москвою до співпраці з нею. Запорукою міцності альянсу мало стати одруження Ягайла з донькою куликівського переможця Софією. Крім того, великий князь литовський мав прийняти християнство за православним обрядом, а також охрестити своїх співвітчизників.

Значна частина оточення Ягайла загалом прихильно ставилась до ідеї зближення з Москвою, котра на той час демонструвала наміри розірвати із Золотою Ордою. Однак литовська еліта усвідомлювала й той факт, що такий розвиток політичних процесів призведе до ще більшого посилення в державі позицій православних русинів. Крім того, хрещення литовців за православним обрядом навряд чи змогло б вибити ідеологічні підстави з-під ніг німецьких лицарів-хрестоносців, які свій тиск на схід обґрунтовували саме прагненнями поширення християнства, але християнство східного обряду сприймали як ересь. Іще однією перешкодою на шляху віленсько-московського зближення дослідники називають і протидію Золотої Орди. Усе це, зрештою, і створило ту політичну комбінацію, за якої Ягайло віддавав перевагу унійним проектам, спрямованим на захід, зокрема на Польщу. Потім вони матимуть далекосяжні історичні наслідки.

Інтерес литовського князя підживлювався і діями польського керівництва. Після смерті 1370 р. Казимира III Великого, котрий не залишив нащадків чоловічої статі й тим самим перервав династію П'ястів, стол після 12 років королювання представника угорської династії (який також не мав нащадків чоловічої статі) та ще кількох років внутрішніх чвар успадкувала малолітня онука Казимира III

Ядвіга. Проте, згідно з традиціями Польського королівства, влада могла бути обійнята лише «по мечу», тобто королем. Королева ж могла лише царювати, не правлячи. Пошуки правителя мали допомогти й вирішенню важливих зовнішньополітичних завдань, що постали на той час перед Польщею. Насамперед потрібно було знайти надійного союзника для боротьби з німецькими лицарями. Крім того, нагальною видавалася й проблема денонсації обтяжливого союзу з Угорщиною.

Було вирішено запросити на володаря найбільш придатного для спільної боротьби з німецькими лицарями кандидата — великого князя литовського Ягайла Ольгердовича. І, зважаючи на становище як Польщі, так і великого литовського князя, проект одруження Ядвіги та Ягайла (а саме через їхній шлюб планувалося здійснити об'єднання зусиль двох держав) був вигідний обом сторонам.

Після нетривалих попередніх перемовин 14 серпня 1385 р. у Кревському замку (нині містечко Крево в Сморгонському районі в Білорусі) було підписано акт про об'єднання держав. Ягайло отримував запрошення на польський стол та одруження з Ядвігою. Натомість він брав на себе такі зобов'язання: прийняти християнство за римо-католицьким обрядом і привести до нього своїх ще не охрещених співвітчизників, власним коштом повернути втрачені Литвою та Польщею землі й, що найголовніше, «назавжди приєднати свої Литовські та Руські землі до Королівства Польського».

З правової точки зору Кревська унія 1385 р. означала інкорпорацію Литовсько-Руської держави до складу Польської Корони. Однак на практиці й після 1385 р. держава Гедиміновичів продовжувала існувати як окремий соціально-політичний організм. Цьому сприяла загалом негативна оцінка змісту унії з боку по-сепаратистському налаштованих литовських удільних князів та місцевих еліт.

На зламі 80—90-х рр. XIV ст. проти Кревської унії виступила знать Литви. А очолив опозиційні виступи двоюрідний брат Ягайла Вітовт — син убитого ним великого князя литовського Кей-стута Гедиміновича.

Спочатку військове щастя було на боці короля Ягайла. Спроба Вітовта оволодіти литовською столицею взимку 1389/1390 р. завершилася поразкою, і він був змушений рятуватися втечею до німецьких

лицарів у Пруссію. Аби отримати військову допомогу від Тевтонського ордену, Вітовт уклав договір, за яким обіцяв бути його васалом та передати лицарям Жемайтію. Будував удільний литовський князь і плани щодо отримання допомоги від московського князя Василя, за якого віддав свою доньку Софію.

Зібравшись всі сили, 1391 р. Вітовт за допомогою хрестоносців оволодів Гродном, через рік — Новогрудком та реально загрожував Вільну. Це змусило Ягайла шукати шляхи примирення зі своїм супротивником. Улітку 1392 р. між ними було досягнуто домовленості про відмову Вітовта від послуг німецьких лицарів та взамін цього повернення Вітовту всіх батьківських земель, а також проголошення його довічним правителем Литви та Русі під патронатом Ягайла.

Договір 1392 р. став важливим етапом на шляху ліквідації Кревських угод. Отримавши владу, Вітовт енергійно взявся за зміцнення державної влади у князівстві. Уже наступного року він, не задовольняючись більше званням намісника, проголосив себе повновладним великим князем литовським під номінальною зверхністю польського короля, і цим фактично розірвав унію 1385 р.

Вітовт усяляко намагався позбутися надмірної опіки польського короля. Він доволі активно заходився реалізовувати програму внутрішньої консолідації своєї держави, подолання сепаратистських настроїв удільних князів, що істотно зросли в умовах протидії кревським крокам Ягайла. Упродовж 1393—1395 рр. великий князь позбавив влади сина Любарта Гедиміновича Федора на Волині, а також Володимира Ольгердовича — в Київській землі, Дмитра-Корибута Ольгердовича — на Чернігово-Сіверщині та Федора Коріатовича — на Поділлі. Це стало першим етапом централізації Великого князівства, коли його регіональні князівські еліти почали втрачати статус спадкового територіального володаря і висуватися на позиції адміністративних посадовців. Оточенням Вітовта ставали висуванці із середовища боярства.

Великий князь литовський також знову уклав таємний договір із Тевтонським орденом, розраховуючи на його допомогу в боротьбі з польським королем. Щоправда, подальший розвиток подій зіпсували амбітні пани Вітовта. 1399 р. він замислив великий похід проти золотоординського хана Тимур-Кутлука, котрий позбавив

влади союзника литовців Тохтамиша. Однак у вирішальній битві на річці Ворсклі в серпні 1399 р. Вітовт зазнав нищівної поразки й мусив рятувати своє життя втечею. На Ворсклі ж загинув цвіт війська Вітовта. Величезні втрати серед князівської верстви спричинили зміну поколінь правлячої верстви руських земель.

Після трагедії на Ворсклі князь був змушений піти на зміцнення союзу з польським королем. У січні 1401 р. було підписано акти нової унії, відповідно до яких Вітовт визнавався довічним правителем Великого князівства Литовського, але після його смерті підвладні йому території мали бути повернуті до складу Польщі, тобто передбачалося приведення до реалізації інкорпораційних постанов Кревської унії.

Проте зміцнення позицій і авторитету великого князя литовського, що мало місце після здобутої перемоги (значною мірою завдяки саме його успішним діям на чолі 40 хоругв війська) над німецькими лицарями в Грюнвальдській битві 1410 р., дало можливість домогтися перегляду постанов договору 1401 р. Згідно з постановою укладеної Городельської унії 1413 р., король Ягайло визнав право Литовського князівства і після смерті Вітовта зберігати свою політичну автономію. Єдине, що її обмежувало, то це вимога, аби під час виборів наступника великого литовського князя литовсько-руська знать обов'язково радилася з приводу його кандидатури з королем Ягайлом чи його наступником. Так само, і під час виборів польського короля обов'язковим було узгодження його кандидатури з великим князем литовським.

З метою зближення з Польщею заможні литовські роди були допущені до прийняття польських шляхетських гербів. За аналогією з польським устроєм на території Великого князівства Литовського створювалися воеводства та каштелянства. Щоправда, на той час було утворено лише два воеводства — Віленське і Троцьке. Згідно з 9-м артикулом Городельського акта, до новоутворених урядів воеводств і державної ради допускалися лише віряни римо-католицької церкви. Так само й привілеї на гарантоване розпорядження своїми отчинами, закріплене в актах 1413 р., поширювалося лише на землевласників католицького віросповідання. Таким чином, Городельська унія зміцнювала становище римо-католицької церкви в Великому князівстві Литовському як державної релігії та закладала

основи для дискримінації православної частини його населення. У разі посилення такої політики це могло б підірвати єдність держави та спровокувати майбутні конфлікти.

Смерть князя Вітовта 1430 р. стала початком важливих політичних процесів у державі, що були визначальними в наступні десятиліття. Насамперед литовська та руська знать Великого князівства Литовського, нехтуючи попередніми унійними постановами з Польським королівством, без узгодження з королем як своїм верховним сувереном на з'їзді у Вільні одностайно обрала наступником Вітовта князя Свидригайла, наймолодшого сина великого князя Ольгерда Гедиміновича та його другої дружини, княгині Уляни Тверської.

Обранню на великокнязівський стол у житті Свидригайла передувала низка авантур, переслідувань з боку свого суперника, князя Вітовта, втеч за кордон, довготривалих ув'язнень і короточасних порозумінь з опонентами. Аби нейтралізувати підривної діяльності Свидригайла при дворах імператора Священної Римської імперії та угорського короля, спрямовану на пошук союзників у боротьбі з Ягайлом і Вітовтом, останні 1420 р. запропонували опонентові стати удільним князем на Сіверщині. Саме тут десять років по тому й застала його звістка про смерть Вітовта.

Щойно посівши великокнязівський стіл, Свидригайлу довелось одразу ж вступити у збройний конфлікт зі старшим братом — польським королем Ягайлом. Його причиною стала спроба Ягайла влітку 1431 р. підпорядкувати собі землі західного Поділля, яке стало полем польсько-литовського суперництва. У відповідь великий князь віддав наказ про блокування короля Ягайла у Вільні. Улітку наступного року король повів війська на Волинь. Протримавши Свидригайла під Луцьком у п'ятитижневій облозі, Ягайло так і не зумів оволодіти містом і був змушений запропонувати компромісний варіант вирішення питання — перемир'я та накладення мораторію на вирішення територіальної суперечки за Західне Поділля.

Зі значними проблемами довелося зіткнутися Свидригайлові й усередині Литви, у стосунках із литовською знаттю. Тут проблема крилася в тому, що князь ще в роки правління Вітовта зажив слави послідовного супротивника його централізаторської політики, опертій на піднесення позицій литовської католицької знаті. Така лінія

поведінки Свидригайла, зрозуміло, принесла йому шану та підтримку православного населення українських і білоруських земель, попри те, що сам князь був охрещений за католицьким обрядом. Ставши великим князем, Свидригайло свідомо порушував один з артикулів Городельської унії щодо виняткового права римо-католиків посідати вищі державні посади та воеводські уряди, натомість оточуючи себе прибічниками-русинами. Такими діями він дуже швидко налаштував проти себе литовську знать, у середовищі якої визрів задум насильницького відсторонення Свидригайла від влади.

1432 р. змовники вчинили напад на резиденцію Свидригайла в Ошмянах. І хоч князеві вдалося врятувати власне життя втечею до Полоцька, влада в державі перейшла до його суперника — князя Сигізмунда Кейстutowича, молодшого брата князя Вітовта.

Владу Сигізмунда визнало населення Вільна, Троків, Ковна, Городні, силою було підпорядковане Берестя. А от українські терени, а також Вітебська та Смоленська землі залишилися вірними Свидригайлові. У князівстві розпочалася внутрішня війна.

Головною опорою князя Свидригайла в цій війні були переважно представники православних князівських родин та вояків Волині, Київщини й Чернігово-Сіверщини. Князь Сигізмунд опирався насамперед на середню литовську знать, охрещену за католицьким обрядом.

Війна зі змінним успіхом точилася упродовж 1432—1433 рр., аж поки 1434 р. Сигізмунд не здобув важливу політичну перемогу: проголосивши Єдлінським привілеєм зрівняння в правах православних русинів і католиків-литовців, він тим самим знеохотив багатьох прибічників Свидригайла до продовження боротьби. Особливо помітною була втрата Свидригайлом підтримки на білоруських землях.

Швидко втрачаючи позиції, Свидригайло вирішив дати своїм супротивникам генеральний бій. Але в битві, що відбулася 1 вересня 1435 р. біля Вількомира, щастя було на боці його опонента. У битві полягло чимало війська Свидригайла, в тому числі загинуло 13 руських князів, а ще 42 потрапили в полон.

Після цієї поразки союзники Свидригайла, німецькі лицарі, відступили від нього та визнали володарем Литви Сигізмунда Кейстutowича. Князь Свидригайло мусив шукати порятунку спочатку в Полоцьку, а згодом у Вітебську та Києві. Утім, кипуча енергія

князя дала йому змогу, опираючись лише на вояків Чернігово-Сіверщини, здійснити успішний похід на Поділля, а відтак утвердитися на Волині, куди його закликала місцева знать.

Черговий стрімкий перелом у житті Свидригайла настав 1440 р., коли від рук змовників у замку в Троках загинув Сигізмунд Кейстутович. Після його смерті надії на посідання трону, крім Свидригайла, мав син загиблого Михалко, а також тодішній польський король Владислав Ягайлович Варненчик, син Ягайла та Ядвіги. Але рада панів Литовського князівства обрала великим князем литовським, навіть без узгодження з польським королем як своїм сувереном, його молодшого брата — неповнолітнього Казимира Ягайловича (Ягеллончика).

Прихід до влади Казимира Ягеллончика та осіб, що стояли за неповнолітнім правителем, знаменувався поступовим внутрішнім замиренням Великого князівства Литовського. Після довгих років конфліктів і громадянської війни в державі настав час стабілізації та зміцнення великокнязівської влади. Цьому багато в чому сприяла політика нового володаря щодо гарантування самоврядування окремими частинами князівства — на той момент це було вдалішим кроком, аніж повторення централізаційних заходів Вітовта. Так, привілеї на збереження місцевих традицій і гарантування автономії було відправлено до Смоленська та в Жамойтію. Правління Київською землею було повернуто князеві Омелькові, молодшому сину Володимира Ольгердовича, у якого її відібрав ще Вітовт. Тоді ж було віднайдене соломове рішення й щодо замирення з непоступливим Свидригайлом. За ним було визнано номінальний довічний титул великого князя, щоправда, фактична влада поширювалась лише на Луцький уділ у Волинській землі. Сам цей уділ проіснував до смерті Свидригайла 1452 р.

Важливою передумовою консолідації вищих суспільних груп стало видання 1447 р. привілею, який гарантував права нобілітету князям, панам і дрібному боярству, незалежно від їхнього віросповідання. За цим привілеєм знать отримувала гарантії недоторканності від арешту та ув'язнення без вироку суду, невідчуженості спадкових земель, права вільного виїзду за кордон, патримоніальної судової юрисдикції над селянами і міщанами, котрі мешкали в їх володіннях, тощо.

За своїм значенням привілеї Казимира Ягеллончика 1447 р. дослідники порівнюють із Кошицьким привілеєм польської шляхти

1374 р., який поклав початок становленню шляхетської демократії та парламентаризму в Польській Короні.

Самостійне, не узгоджене з польським королем обрання великого князя литовського влітку 1440 р. фактично перекреслювало персональну унію з Коронаю Польською. З цього часу дві держави існують як абсолютно автономні один від одного політичні організми. Але 1444 р. сталася подія, яка знову зробила актуальною проблему польсько-литовської унії. Цього року в битві під Варною проти османців безвісти зник тодішній польський король, старший брат Казимира Ягеллончика Владислав. На перші пропозиції поляків щодо обіймання молодшим із Ягеллонів королівського трону в Кракові литовська рада панів відповіла відмовою. Проте 1447 р. компроміс було знайдено в тому, що проголошення Казимира польським королем мало відбутися на умовах персональної унії, без інкорпорації чи підпорядкування Великого князівства Литовського Короні Польській.

Згодом, у 1448 і 1451 рр., поляки наполягали на відновленні чинності правових норм Кревського акту, але це наражалось на рішучий опір литовсько-руських панів.

Тим часом на Волині, де правив проголошений 1440 р. довічно номінальним великим князем литовським Свидригайло, спостерігаються процеси автономізації суспільного життя. Волинській знаті вдається закласти досить міцне підґрунтя місцевого політичного регіоналізму, щоб забезпечити його збереження попри всі несприятливі умови в наступні десятиліття і навіть століття. Колорит місцевого життя визначався передусім наявністю тут великих княжих землеволодінь, що були, по суті, екстериторіальні, тобто виступали своєрідними державами в державі. Такими «мікродержавами» в XV ст. були княжі володіння Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Чорторійських, Корецьких, Четвертинських.

Смерть лідера руських автономістів 10 лютого 1452 р. була викристана для ліквідації удільного статусу Волинського князівства. Не набагато тривалішою виявилась й історія відновленого Казимиром Ягеллончиком удільного Київського князівства, яке 1440 р. було передане нащадкам Володимира Ольгердовича як отчина. Упродовж наступних тридцяти років перебування на Київському столі спочатку Омелька, а з 1455 р. його сина Семена стало останніми десятиліттями

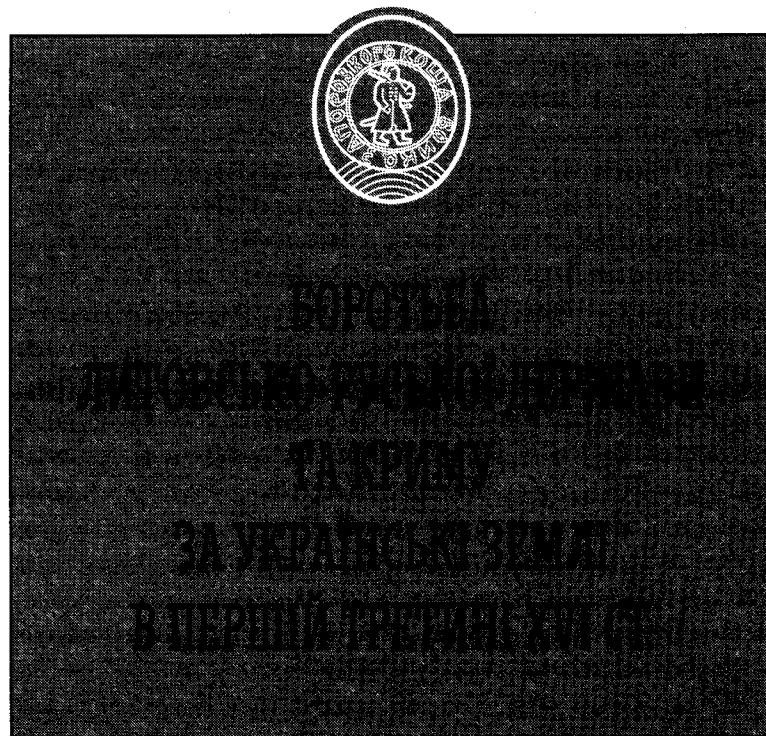
князівської слави «матері городів руських». У роки княжіння Олелька та Семена було чимало зроблено для зміцнення обороноздатності Київського князівства, передовсім його захисту від набігів зі степу. За наказом князів було укріплено порубіжні замки: Брацлав, Канів, Черкаси, Звенигород, а також Любеч та Остер. Навколишні землі було заселено княжими воїнами-слугами, набраними як з-поміж місцевого, так і прийшлого населення — тюрків, литовців, німців, волохів та ін. Історики припускають, що саме в середині та в другій половині XV ст. усталився й порядок організації так званих польових сторож, тобто регулярне чергування озброєних боярських загонів на прикордонні, особливо в місцях найбільш імовірного татарського вторгнення.

Спираючись на місцеву знать, що здебільшого ще служила Володимирові Ольгердовичу, вже в роки князювання Олелька Володимировича вдалося успішно розбудувати військову, адміністративну, судову і фінансову владу та досягти значної автономії від центральних віленських владних структур. Ще більш довершеного вигляду ця модель набула в роки князювання його сина Семена Олельковича, котрого молдовська хроніка під 1463 р. вшановувала титулом «царя київського».

Зміцнення позицій Олельковичів у Наддніпрянщині дало їм змогу дедалі гучніше заявляти про свої політичні претензії в межах усього Великого князівства Литовського. Переконливим виявом цієї тенденції є висування Семеном Олельковичем своєї кандидатури на стол великого князя литовського у 1456 та 1461 рр.

Проте смерть Семена Олельковича 1470 р. не лише завадила реалізувати владні політичні амбіції, а й ознаменувала кінець автономії удільного Київського князівства. Логіка політичного розвитку Великого князівства Литовського, скерованого на його централізацію, робила недоречним збереження цього політико-державного рудимента удільної системи. А тому після смерті Семена Олельковича, попри те що були законні претенденти на успадкування отчини, центральний уряд, який прагнув будь-що обернути Київщину на звичайну провінцію, відмовився залишати владу в руках нащадків Олельковича та призначив намісником до Києва Мартина Гаштольда.

1471 р. намісник великого литовського князя силою почав правити Києвом, і цей момент завершив князівську історію столичного міста та його землі.

Висока литовсько-кримська політика початку XVI ст.

У квітні 1515 р. помер Менглі-Герай I, людина, яка перетворила колись невеличку й малозначущу Кримську державу на вагомий суб'єкт міжнародних відносин Східної, а подекуди й Центральної та Південної Європи. Новим ханом стає його син Мехмед-Герай I. Прихід до влади Мехмед-Герая, відомого своїми антимосковськими поглядами, давав надію Сигізмунду I на успішне продовження литовсько-кримського співробітництва, особливо з урахуванням тієї складної ситуації, в якій опинився новий хан.

Виступаючи продовжувачем зовнішньої політики батька, Мехмед-Герай I намагався послабити вплив Москви на середній і нижній

Волзі з метою підпорядкування своїй владі цього регіону. Проте новий кримський правитель не мав жорсткої влади над своїми підданими, як це було за Менглі-Герая I. В опозиції до хана перебувала частина його рідних. Основним же конкурентом у боротьбі за владу виступав брат Ахмат-Герай, який до того ж обіймав посаду кадги.

Крім того, Османська імперія, у васальній залежності від якої Кримський ханат перебував з другої половини 70-х рр. XV ст., якраз підтримувала антиханську опозицію і виступала проти зовнішньої політики Мехмед-Герая I. Така позиція Османів пояснюється, по-перше, особистою неприязню між султаном Селімом I і ханом. Ця ворожнеча між ними виникла в ті часи, коли Селім, виступивши проти свого батька — султана Баязида II, звернувся по допомогу до Менглі-Герая I, тоді Мехмед-Герай пропонував видати Селіма. А по-друге, зовнішньополітичні плани Криму не тільки не відповідали зовнішньополітичному курсу Стамбула, а навіть суперечили йому. Справа в тому, що османи, докладаючи надзвичайних зусиль до захоплення південно-східної Європи й підпорядкування собі Угорщини та Молдавії, змушені були вести часті й тяжкі війни з європейськими країнами. У цьому протистоянні Корона Польська й Велике князівство Литовське виступили ворогами турків.

Ягеллони підтримували (добре чи погано) угорців і молдаван в їхніх війнах проти турків. Останні, не маючи достатніх сил для прямої агресії проти Польщі й Литовської держави, як ефективний засіб боротьби з ними використовували Кримський ханат, війська якого своїми руйнівними нападами відволікали литовсько-польських Ягеллонів від південно-європейських справ. Зрозуміло, що антилитовська політика Москви була вигідною для Османської імперії.

Весь вищезазначений політичний розклад призвів до того, що султан і московський князь ставили на Ахмат-Герая, який позиціонував себе як ворог Вільна і Кракова. Тим паче, що території його улусу, а саме межиріччя Дністра та Дніпра, межували з Польським королівством і Литовським князівством. Він навіть просив Василя III допомоги для захоплення Києва. У разі успіху Ахмат-Герай обіцяв Великому князівству Московському сприяння при «завоюванні Вільна, Троків і цілої Литви». У той же час Василь III, побоюю-

ючись литовсько-кримського альянсу, пропонував Селіму I проект угоди проти Великого князівства Литовського та Кримського ханату.

Таким чином, виникла вісь «Стамбул — Ахмат-Герай» і «невдоволення ханом кримська знать — Москва», яка була спрямована як проти Литовського князівства й Польського королівства, так і проти Мехмед-Герая I. Це автоматично штовхало останнього до зближення з Литвою — Сигізмундом I, тому й не дивно, що саме хан зробив перший крок назустріч. На початку липня 1515 р. з Криму до Києва прибув ханський посол Амрон, який, за словами А. Немировича до ради панів (дорадчого органу вищої литовської знаті), «довідувався про стан господаря нашого [Сигізмунда I] короля його милості, і про вашу милість рад господаря нашого й теж про військо господарське, де б тими часами мало бути». Окрім посла, під Черкаси підійшло двохтисячне кримське військо на чолі з Алп-Гераем. Цей царевич вимагав від київського воєводи, аби той надав йому військову допомогу для походу на Московську державу. Причому відмови київського воєводи (мовляв, «коней відігнали козаки білогородські»), через що Немирович не може приїхати, мало цікавили Алп-Герая. Він наполягав, щоб воєвода «сам-один приїхав». Казимир Пулаский на основі цього документа дійшов висновку, що якраз тоді й відбувся похід А. Немировича й О. Дашковича спільно з кримцями на Сіверщину. Але, на нашу думку, вчений помилився. Російські джерела, які доволі точно описують усі татарські напади, описують цей похід наприкінці 1514 р. До того ж татарами командував калга Мехмед-Герай. Отже, події відбувалися ще за життя попереднього хана.

Поява Алп-Герая під Києвом не була випадковою. За великим рахунком, татари не відходили з Київщини після останнього набігу на Сіверщину. Причому, як говорили самі татари московському послу І. Мамонову, Алп-Герай разом з Алік-Гераем залишились на українських землях Великого князівства Литовського на прохання литовських воєвод, які непокоїлись, що московські війська можуть зробити вторгнення у відповідь на минулорічні напади на Сіверщину. На момент смерті Менглі-Герая I якихось два царевичі стояли на Тясмині неподалік Черкас і новий хан намагався відкликати їх до півострова. Напевно, мова якраз і йшла про цих двох Гераяів.

Тим паче, що в повідомленні за серпень 1515 р. указано вже більш точно, що Мехмед-Герай I наказував повернутися саме Алпу і Аліку Гераям. Небезпечну ситуацію завдяки рішучим і оперативним діям місцевої адміністрації вдалося вирішити з вигодою для Великого князівства Литовського. Корпус Алп-Герая було переведено під Мстиславль, звідки він робив напади на Смоленщину. Ідея щодо такого кроку литовської влади належала О. Дашковичу. Московський посланець Михайло Тучков перед цим писав, що саме цей намісник обіцяв татарам провести їх повз Кричів на московські землі.

Невдовзі після згаданого вище демаршу Алп-Герая Мехмед-Герай I вислав до Литовського князівства велике посольство на чолі з Башибек-мурзою, Ябук-мурзою і таким собі Августиним Гарібальдичем. При цьому хан навіть не дочекався повернення аналогічного за рівнем посольства, відправленого до Вільна ще за життя Менглі-Герая I. Офіційним приводом цієї дипломатичної місії було представлення Сигізмунду I нового хана. Також правитель Криму пропонував королю «для вірного братства й вічної нашої приязні між нами докончальними листами списатися й присягами утвердитися потому, як і з батьком його». Велике князівство Литовське і Корона Польська, як і раніше, добре прийняли послів і розмістили їх у передмісті Кракова, але відповідь давати не поспішали. Прибуття Сигізмунда I на початку вересня з Віденського конгресу не принесло змін у цьому процесі. Затримано було й виплату упоминок. Такі дії короля пояснюються тим, що позиції Ягеллонів у Європі дещо стабілізувалися. На конгресі вдалося владнати відносини, хоча й не надовго, з австрійськими Габсбургами і Бранденбургом. У війні з Москвою ініціатива внаслідок нещодавньої оршанської перемоги 1514 р. поступово переходила до литовського боку. У березні 1516 р. король вихвалявся хану, що війська Великого князівства Литовського «часто в землю ворога нашого московського ходять і посполиті землі його шкоди великі роблять і в цілості виходять», і далі додавав, що «люди його [Василя III] з ласки милого Бога людям нашим в його землі ніде покою не можуть оказати». Та й згадувана вище політична ситуація у Криму давала можливість Вільну і Кракову відчувати себе впевненіше. Тільки в березні 1516 р. до Перекопської Орди було відправлено великого посла Станіслава Скіндера, люди-

ну, що мала великий досвід відносин з цим неспокійним сусідом. Скіндер віз до Кіркора умови союзу та упоминки за 1515 р.

Сам факт відправлення посольства ще, зрозуміло, не означав, що переговори дійшли свого логічного кінця. Навпаки, маховик дипломатичної гри між Вільном і Кіркором тільки розкручувався. Шлях до Криму був далекий, та й литовці, судячи з усього, не поспішали. Тож ще у травні Мехмед-Герай I із гнівом скаржився Сигізмунду I на відсутність послів: «А до цього часу їх до нас не відпустили». Це зволікання з литовського боку мало свою логіку, а саме — бажання перевірити, наскільки сильними були позиції Мехмед-Герая I у Кримському ханаті та чи справді він готовий дотримуватися пролитовського курсу. Не випадково ж в умовах договору було записано, що хан і його сини можуть безпечно приїхати до Великого князівства Литовського й так само безпечно поїхати звідти. На жаль, не відомо, чи це було усне прохання кримського правителя через послів, чи ініціатива литовського уряду, який, зрозуміло, непогано володів інформацією про політичну ситуацію в Криму.

Сам зміст цієї умови вказує на намагання Сигізмунда I повернутися до ординської політики часів Ольгерда й Вітовта, коли татарські хани, включаючи й засновника кримської держави хана Хаджі-Герая I, у важкі для себе хвилини переховувалися на території Великого князівства Литовського. Цікаво, що Ахмат-Герай, конкурент Мехмед-Герая I, заручився аналогічною умовою у московського уряду. Кримський хан, зацікавлений у швидкому підписанні угоди й, зрозуміло, у швидкому отриманні упоминків і неофіційних подарунків, починає тиснути на Сигізмунда I. У березні до Вільна прибуває посланець від Мехмед-Герая I Хочжанкул із повідомленням, що ногаї «князь Муслинъ син Чаркгир мурза й інші вісім їх в головах прийшовши... у ноги чолом ударили», тож хан може вже не турбуватися про загрозу з їхнього боку. Крім того, хан через свого гінця вихвалявся, що московський великий князь прислав до нього посла з пропозицією перейти на його бік, але хан залишається вірним дружнім відносинам з Московською державою. Зрозуміло, що це звучало як приховане попередження Сигізмунду I, щоб той поквапився. На це вказує те, що Мехмед-Герай I, показуючи свої успіхи й вірність, тут же скаржиться, що він литовських гінців «борзо

відпускає», а послів — як батька, так і його — досі не відпустили, ані «того упоминка», обіцяного ще Менглі-Ґераю I, досі не послали.

Відповідь із Вільна, вислана 29 березня 1516 р., містила загальні фрази, мовляв, король радіє, що ногайці більше не турбують Крим і що хан не вірить московському князю. 24 травня цього ж року з Криму повернувся королівський толмач Лагуш разом із ханським гінцем Кірейга-мурзою. Кірейга привіз новий лист від Мехмед-Ґерая I, у якому кримський правитель, співчуваючи з приводу смерті королеви, знову докоряє Сигізмунду I за те, що той досі не відпустив з Великого князівства Литовського кримських послів і не прислав свого великого посла. Хоча сам Мехмед-Ґерай I, за його словами, відправив своїх послів, «пам'ятаючи присяги наші і правди знайомих даючи». Хан згадував, як відвозив Джелалдина й ходив із силами на Московську державу. Тут же Мехмед-Ґерай I писав, що Василій III прислав до нього свого посла Івана Григоровича Мамонова з пропозицією союзу проти Литовського князівства, причому, за словами хана, московський правитель висунув пропозицію: «Король ваш в рік що упоминків має, і я хочу в рік же вдвоє того посилати». Мехмед-Ґерай I попередив Сигізмунда I, що поки що посадив Мамонова на три ночі в залізо й не відпустить його, «поки від вас брата нашого вість буде», а якщо король хоче й надалі бути в мирі з ханом, нехай швидше присилає послів і упоминок. Друга частина ханського листа стосувалася білгородських татар.

Ще в середині березня 1515 р. їхня орда пронеслась по українських землях Литовського князівства й польського краю, «села побрали й багато шкоди поробили». Удар білгородців був завданий у зручний для них момент, коли Сигізмунд I перебував в Австрії (король поїхав до Відня ще 5 березня). Це засвідчує про добру обізнаність кочовиків щодо обстановки в сусідів. Населення чинило загарбникам неорганізований опір. На Київщині, як уже зазначалося, нападники захопили табуни коней. Про інші шкоди джерела не повідомляють.

На українських землях у складі Польщі події розвивалися не менш драматично, про що доволі змістовно повідомляє Й. Л. Деціус. Спочатку чутки, а потім і поява татар на кордоні змусила польських урядовців поспішити з посиланням найманих жовнірів на українські

землі. Загін із 700 вояків, очолюваний Яном Творовським, дістався Тереховлі, де й залишився на ніч. Дві тисячі білгородців, знаючи, що жовніри сильно стомилися, і сподіваючись на їхній міцний сон, 13 березня вдерлися в місто. Проте польському керманичеві вдалося зорганізувати оборону й відбити татарську атаку. Наступного дня степовики підпалили місто, намагаючись знищити вогнем жовнірів. Творовський швидко вивів своїх вояків через міст, втративши лише двох людей. Цілий день точився бій за міст. Врешті-решт польським воякам вдалося змусити татар відступити з поля бою. Самі ж жовніри, скориставшись відсутністю переслідування, відступили до бучацького замку. Що ж сталося безпосередньо з населенням Тереховлі, польський хроніст не повідомляє. Перегрупувавшись, польські вояки перейшли в наступ і гнали білгородців до Меджибожа, проте істотних втрат їм завдати не змогли. Деціус пише, що кочовики, розділившись на три групи, швидко врятувалися втечею.

Наскільки швидко татари з'являлися і щезали на українських землях Корони, настільки миттєво польські можновладці забували про небезпеку. Наприклад, жовнірам, які героїчно відбили ворожий напад, гроші не були виплачені вчасно, і тільки особисте втручання королеви дало змогу затримати їх на кордоні.

Зрозуміло, що такі дії степовиків викликали гостру реакцію з боку Сигізмунда I, який вимагав від хана пояснень і повернення полону. Мехмед-Ґерай I виправдовувався тим, що «білгородські козаки» йому не підвладні й до Перекопа, побоюючись його гніву, не кочують, а тому ні покарати їх, ні повернути полон він не може. Мало того, хан попереджав короля, що до Білгорода з Криму втік Алік-солтан, який, за чутками, став «білгородським козакам старшим», і, можливо, скоро буде новий напад. Тому кримський правитель радив на найближчий час мати від Алік-солтана «тверду сторожу». У перспективі ж хан висував перед Сигізмундом I ідею спільного удару по цій орді, аби «білгородським замкам та іншим ворогам нашим справу з Божої ласки вчинили». Таким чином, кримський володар фактично давав зрозуміти, що готовий у майбутньому об'єднатися з Литовським князівством і Королівством Польським проти Османської імперії, бо місто Білгород, як і місцевий замок, належали саме туркам. У відповідь із Вільна 18 червня було

відправлено до Криму два листи. У першому, адресованому хану, висловлювалася подяка за арешт Мамонова, неприйняття московських умов і попередження про білгородців. Там же повторювалася вимога про повернення полону. Крім того, від хана вимагалася на знак оформлення союзу присягнути перед Станіславом Скіндером і вислати військо на московські землі. Причому Мехмед-Герай I повинен був якомога швидше попередити про це Вільно, аби війська обох країн діяли скоординовано.

Другий же лист, який віз толмач Макарец, призначався казанському хану Мехмед-Еміну I. У своєму посланні король згадував історію, як за часів Віговта попередники Мехмед-Еміна I переховувалися у Литовському князівстві та як Мехмед-Емін I розбив московські війська. Тоді не вдалося налагодити стосунки через «далек дороги». За правління Сигізмунда I до Казані посилали двох послів. Перший, Сорока, навіть помер у Казані, а другий узагалі не зміг до неї дійти. Сигізмунд I пропонує поновити відносини. Він повідомив казанського хана про перемогу під Оршею, про союз із Кримом і далі пропонував Мехмед-Еміну I розірвати відносини з Василієм III, бо той, як і його батько, мовляв, ніколи слова не дотримувався. У висновку король висував ідею щодо нападу казанців влітку або восени 1516 р. на Нижній Новгород. При цьому Сигізмунд I обіцяв: якщо московські війська атакуватимуть Казань, то він, зі свого боку, розпочне наступ на західні кордони Московської держави. Таким чином, керівництво Великого князівства Литовського знову намагалася втілити в життя план щодо створення антимосковської коаліції у складі Литви, Польщі, Криму й Казані. Похід у першій половині червня кримського війська під проводом ханського сина Богатир-Герая на московські кордони, здавалося, підтверджував сподівання литовців. Але поява кримців на Поділлі поклала їм край.

Бої на українських землях Великого князівства Литовського точилися всю весну. Проте ці напади були організовані не ханом, а навпаки — проти його волі. Принаймні так повідомляли московські послі з Криму. Весняні походи степовиків були справою рук калги Ахмет-Герая. Спочатку його син Геммет-Герай на чолі загону з чотирьохсот людей zorganizував вдалий напад і повернувся з великим полонем. Потім знову ж таки 400 Ахматових підданих пов-

торили напад. Пізніше Ахмат і Гіммет Герай вихвалялися Василію III, що вони завдали поразки самому К. Острозькому. Але донесення московських послів, які бачили татар одразу після повернення з походу, змушують нас сумніватись у достовірності вищезазначеного вихваляння. Так, І. Мамонов писав, що татари ходили на Литву, де мали бої. І хоча самі степовики говорили про перемогу, послі звернули увагу, що, по-перше, відсутній полон — «полону не чути», а по-друге, дуже багато поранили: «При мені [Мамонові] з того бою побиті поранені приїхали». Крім цих двох нападів, відомо, що ще паралельно з Геммет-Гераем на Литовське князівство з Криму пішло до тисячі татар, очолені мурзами. Щоправда, щодо їхніх дій інформація відсутня.

На початку червня 1516 р. почали надходити від сторожі повідомлення щодо загрози потужного татарського вторгнення. Король, який не довіряв Мехмед-Герая I, радив польській шляхті тримати напоготові військові загоны. Але, як зазначає Деціус, з Кримом був союз, а вісті часто не підтверджувались, тому польські можновладці не відреагували на повідомлення розвідників і накази короля. Коли ж 30—40-тисячне татарське військо в другій половині червня з'явилося на Поділлі, було вже запізно. Оскільки основний матеріал щодо цих подій ми черпаємо з польських джерел, то, на жаль, інформації щодо подій на землях саме Великого князівства Литовського дуже мало. З документів дізнаємося, що більшість литовських військ перебувала на московському фронті. Але постає питання: чому кримці в такому разі не атакували беззахисні Волинь і Київщину? Зрозуміло, що у виборі напрямку агресії кримці виходили як з економічних причин (на українських землях у складі Польського королівства можна було взяти більше здобичі), так і з політичних — небажання послабляти Литовське князівство й відволікати його від війни за Московською державою. Проте часто бувало, що чамбули степовиків, розсипавшись урізнобіч, не відрізняли, де Польща, а де Литва. Деціус пише: одна з причин пасивних дій гетьмана Фірлея під час відбиття татарського вторгнення полягає в тому, що до нього не надійшла очікувана допомога з Великого князівства Литовського. З цього можна зробити припущення, що там усе ж таки встигли приготуватися до оборони, тим паче, що одна з небагатьох

перемог була здобута саме на українських землях Литовської держави — під Вишнівцем.

Коли татари з'явилися на кордоні, краківський воєвода Криштоф Шидловецький оголосив збір шляхти під Прочовим. Проте на його наказ іти на ворога шляхта почала вимагати, аби воєвода рушив першим або видав їй за службу гроші. Через те, що Шидловецький не виконав шляхетських вимог, то шляхта, дійшовши тільки до Сандомира, розійшлася по домівках, а сам воєвода повернувся до Кракова. Оскільки допомоги від урядових військ Фірлея і Посполитого Рушення Шидловецького годі було очікувати, основний тягар боротьби цілком ліг на плечі місцевого населення. Татари, розташували свій кіш біля Бузька, розпустили загони широкою хвилею по Поділлію і Галичині. Деякі ватаги нападників перейшли Дністер і дійшли аж до Карпат. Деціюс зазначає, що тоді перекопці спалили поселення, підлеглі угорцям, «чого не було, як пам'ятає людська пам'ять». Спробували також кримці захопити й Бузьк, користуючись тим, що навколишні болота підсохли й полегшили доступ до міста. Щоправда, гарнізону вдалося відбитися — спалено було тільки передмістя. Наступного дня після штурму орда почала відступ.

Єдиним більш-менш організованим спротивом нападникам були дії подільського воєводи Мартіна Камінецького. Він зібрав подільську шляхту, з'єднав її з загонами кам'янецького старости Станіслава Лянцькоронського, Творовського та розкиданими підрозділами найманих жовнірів і почав контрдії проти татар. Спочатку під Теревовлею подільський воєвода наздогнав і розбив ворожий загін із 800 вояків, звільнивши при цьому весь полон. А потім неподалік містечка Потока оточив і повністю знищив 500 татар. У цьому випадку всіх кримців перебили швидше за те, що вони відчували, що не можуть відірватися від переслідування, вбили весь полон «дітей і дівчат».

Основне польське військо, до якого входили як найманці, так і шляхетські загони з Галичини й Поділля, йшло за кримцями до Вишнівця, проте гетьман Фірлей так і не наважився атакувати орду. Деціюс виправдовував польського керманіча тим, що сил було замало — разом із Камінецьким понад 2000 вояків. Щоправда, якщо взяти до уваги, що Деціюс, швидше за все, подав чисельність за звичаєм того часу — тільки шляхтичів або, як писав Пуласький,

лицарів, — то разом зі слугами тоді виходить більше вояків принаймні втричі. Так чи інакше, але, як писав польський хроніст, татари на очах жовнірів ішли в степ, ведучи полон із 50 тисяч людей. Про дії литовських військ відомо тільки те, що під Вишнівцем було знищено 200 ворогів, «озброєних не по-татарськи». Можливо, це були османи. Цікаво, що М. Стрийковський, виходячи з козакуючої традиції роду Вишневецьких другої половини XVI ст., називав вояків, що розбили ворожий загін «козаками Вишневецького».

Втрати, завдані татарським нападом, були величезні. Деціюс, як сучасник тих подій, не приховує обурення й гіркоти: «Під час тих виправ татари перетворили на попіл багато містечок і сіл... Татари, як переможці, знущалися з християн — захоплювали людей і бидло, наречених і дівчат шляхетських забирали на розпусту. Забрали з собою понад п'ятдесят тисяч чоловік. А тих, хто не міг іти через похилий вік чи дитинство, вбивали. О, які ж то нещасні часи! Що за страшна поразка, в якій пролито стільки християнської крові та до якої ще багато було подібних! О королівство сарматське, передмур'є християнства, його платина й оборона від ворогів, нарощене на атаки найгірших ворогів! Коли ти затримуєш своєю груддю ті окропні атаки, не бракує таких, що через інтриги прагнуть до повної твоєї загибелі й навмисно насилають на тебе найгірших ворогів християнства».

Татари, відійшовши за Дніпро з великим полоном, залишилися в бойовій готовності до нового вторгнення. Не останню роль у цьому відіграла посуха в степу. У цій ситуації Сигізмунд I відправляє до Криму гінця з листом до хана та інструкцією подальших дій Скіндеру. Тон королівського послання був різким. Сигізмунд I дорікав хану, що Велике князівство Литовське посилає до Криму своїх послів з упоминками, щедро обдаровує кримських послів і утримує Ших-Ахмата, несучи при цьому відчутні збитки. А хан у відповідь не тримає свого слова. Далі король ставить перед Мехмед-Ґераєм I умови подальшого розвитку добросусідських відносин: по-перше, «той полон весь, який діти твої в лядській і в литовській землі побрали, зібравши і до нас, у землі наші відпустив»; по-друге, «тих, які ту лиху справу вчинили, покарав, аби наперед того не допускав»; по-третє, «того посла нашого пана Станіслава присягу нам перед ним учинивши і до нас без затримки його відпустив»; і по-четверте,

король знову наполягав, щоб хан «людей своїх згідно з обіцянкою своєю в землю ворога нашого московського нам на допомогу надіслав і разом із нами замків наших, які він [московський великий князь] забрав до наших рук добивав».

Татарський напад, що відбувся у червні-липні 1516 р., цілком відповідав політиці Кримського ханату XV — початку XVI ст., яка полягала в тому, щоб не допустити домінування в навколишньому регіоні будь-якої держави. Хоча Московське князівство й виступало основним суперником Криму на середній та нижній Волзі, дозволяти відновлення могутності Великого князівства Литовського Крим теж не міг. Крім того, були ще й інші, більш прозаїчні причини подвійної політики Кіркора.

Здійснювана ханатом політика тотального терору проти Великого князівства Литовського й Корони Польської, коли майже щороку на території цих держав організовувалися від одного до кількох походів, призвела до того, що захоплення і продаж ясиру та інших трофеїв стало одним із головних доходів татар, а для багатьох простих кочовиків це був чи не єдиний заробіток. Тому, хотіли цього кримські володарі чи ні, але вони в XVI ст. вже були просто змушені організовувати загарбницькі рейди на сусідів. Більше того, наявність у Криму так званих пролитовських і промосковських угруповань була спричинена, на нашу думку, багато в чому наявністю «спеціалізації» нападів різних улусів на конкретні країни. Так, якщо для кочовиків самого Кримського півострова й північніших від нього територій у межах річки Дніпра й Дону не було різниці, кого атакувати — Велике князівство Литовське, Корону Польську чи Московську державу, то для улусів нижнього Дніпра та Правобережної України польський і литовський напрямки були основними, бо ці держави розташовані поряд. Їхні кордони були відкриті з боку степу і як природно, так і штучно слабо укріплені. Крім того, слабка централізація влади цих країн і хронічний брак коштів не дозволяли їм утримувати на кордоні війська достатньої кількості. У цих умовах промосковська позиція Ахмат-Герая, який саме очолював ці улуси, стає зрозумілою, а похід на Литовське князівство й Королівство Польське був лише питанням часу. Недарма Ахмат-Герай, попереджуючи Василя III в черв-

ні про виступ Богатир-Герая, вихвалявся, що відправив свого сина Геммет-Герая проти короля.

Мехмед-Герай I, хоч і відмежувався перед королем від червеневого походу, пишучи, що він «нічого не відав», а його син Алп-Герай, який очолював нападників, «від нас утік без нашого відома, й Дніпро перейшовши, у ваше де й панство пошли», швидше за все хитрував, бо серед керівників походу, окрім Алп-Герая, були й інші ханські діти: Ачарт і Газі Герай, а також рідний брат Сахіб-Герай, не кажучи вже про вищезгаданого племінника Гіммет-Герая. Вочевидь, окрім дотримання батькової політики й бажання поповнити державну скарбницю, ханом керувало й інше. Імовірно, Мехмед-Герай I намагався одним пострілом убити аж трьох зайців. Конфліктуючи з Ахмат-Гераем, він зрозумів, що походу його улусу на Велике князівство Литовське і Польське королівство не оминати, тому краще не зупиняти його, а, навпаки, очолити. Тоді б уся здобич і слава належала його роду і, зрозуміло, підвищувався б авторитет центральної влади. У зовнішній же політиці хан натякав правителям Порти й Московській державі, що готовий з ними примиритися. Недарма ж хан пропонував Василю III спільно оволодіти Астраханню або Києвом. У той же час, не бажаючи поривати стосунки з Сигізмундом I і послаблювати Велике князівство Литовське та Польське королівство, хан не переходив до політики безперервних нападів на ці країни. Тому, хоч військо і стояло напоготові поблизу дніпровських переправ, повторного походу не відбулося. Сигізмунд I отримав 29 серпня листи від хана та його оточення, в тому числі від Богатир-Герая, Довлет-Бахті та князя Абдрагмана з вибаченням і обіцянками надалі підтримувати дружні відносини: «Проти ворога вашого також хочемо неприязнь шаблею нашою доводити». Окрім цього, кримці просили грошей для своїх людей. Богатир-Герай прямо писав королю: «Я вас, батька мого, прошу, влітку і взимку слугам своїм не маю чого давати, ви знаєте, чим маєте слуг наших пожалувати». На доказ власної лояльності царевич прислав полоненого його вояками московського боярина.

Але головною новиною було те, що хан був готовий надіслати до Литовського князівства в супроводі Богатир-Герая і Скіндера заручником когось із власних синів. На початку вересня 1516 р. до Криму було відправлено два листи. У першому, датованому 9 вересня,

литовський уряд висував як старі вимоги — покарати винних за напад, повернути полон і організувати новий похід на Московську державу, так і нові — сина, якого хан збирався відправити до Литовського князівства, кримці мали привезти до Черкас. Звідти кримський царевич-заручник разом із Станіславом Скіндером мав вирушити до Вільна. Крім того, Сигізмунд I наполягав, аби Мехмед-Герая I заборонив своїм підданим кочувати біля кордонів Великого князівства Литовського й Корони Польської. На закінчення свого послання король, за методом «батоба та пряника», з одного боку, обіцяв кримському володареві, якщо той допоможе повернути міста, захоплені на зламі XV—XVI ст., допомогу Кримському ханату «військом і скарбом». А з іншого боку, хану давалося зрозуміти, що дружні відносини з Литовським князівством сприятимуть тому, аби він міг «на панствах своїх довгі й щасливі часи панувати». Друге послання було охоронним листом, адресованим синові Мехмед-Герая Газі. Цей лист надавав йому право вільного переїзду, перебування і виїзду з Литовської держави.

Поки йшли активні дипломатичні зносини з обох боків, відбулась подія, яка, хоч і була за мірками того часу локальною пригодою, але, як це нерідко буває в історії, з часом набула більше слави і легендарності, ніж інші більш масштабні та значущі для свого часу події. Мова йде про похід П. Лянцкоронського на Білгород-Дністровський. Сучасники описали його доволі скупко. Основним джерелом є Деціус, Ваповський і скарга Мехмед-Герая I. Згідно з повідомленням польських хроністів, гурт жовнірів, очолюваний Лянцкоронським, перейшов кордон і захопив турецькі й татарські стада та отари під Білгородом. На зворотному шляху османи з татарами оточили жовнірів біля Овідієва озера, але останні перемогли і з полоном повернулися додому. Деціус пояснив перемогу Лянцкоронського тим фактом, що турки билися за власні статки, а жовніри за життя. Через кілька років, 1520 р., хан у своєму листі писав, що королівські піддані, «прийшовши під Очаків, чабанів... побили й кілька тисяч овець взяли». У цьому випадку про Білгород не сказано ні слова, проте є Очаків. Це доповнює хроністів, адже за трьома відомими географічними пунктами: Білгородом, Овідієвим озером та Очаковом — можна уявити собі масштаб дій польських вояків. Що ж до відсутності в ханській скарзі саме турецьких територій, то це пояснюється причинами, що спону-

кали Мехмед-Герая I до його написання, а саме — виправдати напад кримського війська на Велике князівство Литовське і Польське королівство влітку 1519 р. Крім того, маршрут руху вояків Лянцкоронського проліг територіями османів і білгородських татар, вороже налаштованих щодо хана. Що ж до погрому кочовиків під Очаковом, то це, як не дивно, теж було вигідно Мехмед-Герая I, оскільки очаківські землі належали улусам його брата й запеклого ворога Ахмат-Герая.

Михайло Грушевський у сьомому томі «Історії України-Руси», використавши повідомлення Ваповського, дійшов висновку, що похід Лянцкоронського «досить дрібний сам по собі, очевидно, один із досить звичайних таких нападів». У такому ж дусі писав і К. Пуласький. Польський учений, посилаючись на те, що в кореспонденції з Кримом за 1516 р. не міститься згадок щодо акції Лянцкоронського, зробив висновок, що ця подія є однією з багатьох прикордонних сутичок між нечисленними загонами татар і королівськими підданими. І в майбутньому вони переросли в козацькі походи. Але в тій же своїй праці, описуючи вже події 1519—1520 рр., К. Пуласький, перераховуючи скарги хана на козацькі напади наголошує, що тут ідеться саме про похід Лянцкоронського. Щоправда, при цьому не пояснює, чому ж тепер ця акція згадується у документах. Але повідомлення Деціуса змушує піддати сумніву висновки попередників щодо «звичайності» цієї події. Польський хроніст, який був сучасником тих подій, назвав їх «незвиклими». Вочевидь, походи в степ з українських земель Польщі, на відміну від Литовського князівства, були ще рідкістю.

Напрямок походу свідчить про добру політичну обізнаність його організаторів. Завдаючи втрат білгородським і очаківським татарам, які завжди були авангардом турецько-кримської агресії у Східній Європі, захоплюючи табуни кочовиків, польські вояки автоматично збивали наступаючий порив основних сил степовиків, що стояли в пониззі Дніпра, і демонстрували їм свою бойову готовність. А це, в свою чергу, найкраще допомагало литовським дипломатам у переговорах з ординцями. Принаймні на повторний великий набіг татари так і не зважилися. Тільки наприкінці листопада степовики значно меншими силами, ніж влітку, спробували військового щастя на Поділлі й Галичині.

Кочовики, розраховуючи, ймовірно, що оборонці Литовського князівства й Королівства Польського під впливом власної перемоги заспокоїлись і не очікують нового вторгнення, чотирма загонами рушили до Кам'янець-Подільського, Літовежа, Меджибежа і Зинькова. Цього разу оборона діяла більш організовано, бо, пам'ятаючи літній напад кримців, поляки виставили на кордоні жовнірів. Вільно теж тримало свої війська в бойовій готовності. Знову відзначився Станіслав Лянцкоронський, який, керуючи обороною Кам'янця і Літовежа, завдав нападникам низку поразок, звільнив полон і, як писав М. Стрийковський, «мурзів теж і уланів... кілька піймав». Успішно діяли загоны й в інших містах. Під Меджибежем татарський чамбул з 400 вояків 7 грудня був перехоплений жовнірами Павла Фачурея і після важкого нічного бою розгромлений. Наступного дня неподалік Зинькова вже жовніри, керовані Сецигнївським, розбили тисячний загін степовиків.

Показовою щодо мінливості прикордонного життя є історія, що сталася з хрещеником і «сестринцем» князя Костянтина Острозького князем Романом Сангушко, якого Папроцький охарактеризував як «мужа пам'яті та слави гідного». Останній, за сприяння Острозького, отримав у січні 1516 р. у довічне володіння Брацлав і Вінницю. Під час переслідування татарського чамбулу князь Роман вирвався вперед, відірвався від своїх служебників і, оточений ворогами, загинув. Це, однак, не завадило його воякам добити ворога. Загалом же ця військова операція закінчилася для агресорів невдало. Бої показали, що навіть наявними силами місцевого населення і урядових військ, за вмілої координації їх дій, можна доволі успішно давати відсіч нападникам.

Наприкінці жовтня внаслідок несприятливих природних умов (випав глибокий сніг, і худобі не було чим харчуватися) Перекопська орда залишила Кримський півострів і відкочувала до Дніпра, ставши неподалік литовського кордону. Таке близьке розташування татарських кочовиків викликало природне занепокоєння литовських урядовців. На додаток київський воевода й черкаський староста повідомили про смерть в Орді Станіслава Скіндера. Ситуація була вкрай тривожною, бо в умовах голоду степовики могли перейти кордон.

На дипломатичному фронті Вільно діяло оперативно. Уже 5 листопада 1516 р. до Орди відправлено нового посла Івана Горностає,

теж вихідця з української шляхти. З ним до Мехмед-Герая I передано лист, у якому, представляючи Горностає як «дворянина нашого доброго і знатного», хану пропонувалося саме йому передати до рук свого сина, якого кримський володар обіцяв прислати до Литовського князівства. Крім цього, король вимагав, аби перекопці, що «на цьому [правому] боці Дніпра мають зимувати», краще б кочували поблизу Московського князівства й не зачіпали територій Литовської держави. При цьому король посилався на колишні обіцянки хана «казити» московські землі та сповіщав про військові успіхи литовських військ на східному фронті: «ходили за нашим наказом в землю ворога нашого на двоє: одні до Гомеля і Стародуба, другі — до Луків Великих та до Опочки», де завдали чималой шкоди й повернулись цілими до дому.

Оперативність, з якою керівництво Великого князівства Литовського вислало нового посла до Перекопської Орди, була тим доречнішою, що хан саме в той час намагався знайти спільну мову з Москвою. Його послі 12 листопада повідомили Василя III, що їх правитель спеціально перейшов Дніпро для походу на королівські землі (отже, побоювання литовської сторони щодо небезпеки вторгнення степовиків були небезпідставні). І хан пропонує московському великому князю разом захопити Київ для Кримського ханату, а Троки і Вільно — для Московської держави. Мотиви цих дій кримського правителя, на нашу думку, лежать на поверхні. З одного боку, це звичайне намагання забезпечити спокій своїм улусам з боку ногайців, які (за намовою Москви) могли легко напасти на не прикритих жодними природними і штучними перепонами перекопців. А з іншого боку, Мехмед-Герая I ще виношував плани використання мілітарної сили Московської держави для розширення своєї влади на Дніпрі.

Ідея приєднання до Кримського ханату Києва була не новою серед кримської верхівки. Попередникові Мехмед-Герая, Менглі-Герая I, навіть вдалося захопити 1482 р. це місто, але сил його утримати у кримців все ж було замало. Тоді Велике князівство Литовське, виславши 20 тисяч будівельників і 40 тисяч вояків на відбудову Києва, продемонструвало, що цим містом воно не збирається поступатися. І от тепер, коли голодні улуси кримців підступили до кордону Великого князівства Литовського, ця мрія за московської військової підтримки могла здійснитися. На доказ своїх слів, а також перевіряючи

оборону Литовського князівства й Польського королівства, наприкінці листопада (про що йшлося вище) хан вислав свої війська на Поділля і Галичину. Успішні дії захисників були ніби холодним душем для хана. Та й Московське князівство, що мало власні претензії на Україну, не збиралося допомагати Мехмед-Герая І. Окрім цього, Москва просто не мала сил для потужного наступу на Велике князівство Литовське. Був ще один не менш важливий момент як для литовців, так і для кримців. Останні стояли майже в чистому полі поряд із Черкасами, а хан мешкав у Іслам-Кермені. Для Литовського князівства склалась унікальна можливість завдати потужного удару по перекопцям, не витрачаючи сил і часу на їх пошук по степах. Інша справа, що Литовська держава через громіздкість та малорухливість свого військового апарату, особливо з огляду на насиченість 1516 р. воєнними подіями, не могла цього зробити. Таким чином, Мехмед-Герая І нічого не залишилось, як піти на поступки Литовському князівству.

Узимку між литовцями і кримцями почався новий етап переговорів, метою яких стало відновлення співробітництва між цими країнами і надіслання ханом до Литовського князівства свого сина заручником. Від Великого князівства Литовського переговори вели Іван Горностай і Остафій Дашкович, а з боку Перекопської Орди — Богатир-Герая. Ще під час першого свого приїзду до кримців у листопаді 1516 р. І. Горностай не зміг потрапити саме до Іслама, де була тоді ставка хана. Це сталося тому, що, як зазначав Сигізмунд І, у квітні 1517 р. «той наш посол дітей твоїх [хана] за Черкасами в полі з військом твоїм знайшов». Кримські царевичі спочатку затримали Горностая при собі, а потім, вислухавши литовського посла, «назад його з твоїм послом — з князем Жеферем і своїми до нас [короля] повернули». Тож уже 25 березня 1517 р. татари в супроводі Горностая були у Вільні. Зрозуміло, що царевичі діяли за прямою вказівкою хана. На це вказує хоча б те, що Жефер був послом Мехмед-Герая І і саме від нього віз лист до короля.

У своєму посланні хан писав, що раніше не міг напасти на Московську державу, бо військо ще не було готове. Тепер же він відправив чамбули як на Московську державу, так і на Астраханський ханат. Крім того, Мехмед-Герая І попереджав короля, щоб той остерігався «білгородських козаків». Основною темою послання Мехмед-Герая І було відрядження сина до Литовського князівства.

Хан скаржився, що помер Станіслав Скіндер і це ніби завадило дати заручника. Тепер же він готовий і саме для цього вимагає, аби Сигізмунд І прислав до Черкас когось із ради панів, як це було ще за Хаджі-Герая І. Тут же володар Криму називав можливі кандидатури: «або пана Яна Миколайовича, або пана Гаштовта, або Яна Заберезинського, або пана Ілініча». Новини з Орди підтверджували ці плани. Так звана пролитовська партія на чолі з Богатир-Гераяем отримала гору серед перекопців. За визначенням Сироечковського, «обіцяна королю «велика казна» туманила голову Богатиря, поклонила уяву». Це саме, хоч і менш поетично, стверджував інший російський дослідник — В. Каргалов. Зрозуміло, що гроші були важливим чинником під час переговорів із кримськими урядовцями, проте будувати на цьому всю зовнішню політику ханату видається занадто сумнівним. Богатир-Герая дійсно отримав через Горностая чималі подарунки — 1000 золотих і коштовні речі. Те, що свого часу Мехмед-Герая, будучи ще калгою, отримав від Вільна таку ж суму грошей, недвозначно вказує на те, що розмір цієї виплати відповідав рангу калги чи головного спадкоємця хана. Однак не тільки гроші, а й стратегічна лінія Мехмед-Герая І на захоплення Волго-Донським степовим ареалом була основним підґрунтям «антимосковської» позиції царевича. На початку січня Богатир-Герая разом з Абдрахманом виступив у похід на Московську державу, але, дійшовши до Сули, повернув назад. Можливо, це була демонстрація сили перед Москвою і Вільном, хоча похід міг бути відкладений і через природні умови. Так чи інакше, але протягом усієї весни ординці кочували вздовж українських земель Великого князівства Литовського, ведучи активні переговори з місцевою адміністрацією в особі Остафія Дашковича. Цьому прикордоннику довелося взяти на себе відповідальну роль дипломата. У листі до хана від 2 квітня 1517 р. Сигізмунд І вимагав, щоб саме Дашковичу сини Мехмед-Герая І «присягу вчинили». Також повідомлялося, що Гаштовта й Ратомського з упоминком уже послано до Києва. Тоді ж до перекопців було знову направлено Івана Горностая, який привіз «листи наші [королівські] опасні¹ тому сину», що повинен їхати «на проживання» до Великого

¹ Для безпечного проїзду.

князівства Литовського. Наприкінці травня канцлер Ольбрахт Мартинович Гаштовт таки прибув до Черкас. У ході переговорів із царевичами він ставив уже відомі вимоги надіслання заручника і спрямування кримських військ на Московську державу. Богатир-Герай «із карачеями з князем Агішем і князем Абдрагманом та з іншими князями і вланами», приїхавши до Черкас, перед О. Гаштовтом та «іншими слугами нашими [королівськими]» присягнули.

Але реальний стан речей показував, що кримці не збираються виконувати своїх обіцянок. Тому Гаштовт припинив переговори, залишив Черкаси, а упоминок затримав у Києві. Єдиним реальним здобутком зимово-весняних переговорів між Литовським князівством і Кримським ханатом був літній похід степовиків на Московську державу, хоча саме його хід показав, як низько впав авторитет центральної влади в очах її підданих. У серпні кримці, очолювані Алп-Гераем, зібралися для нападу на Велике князівство Литовське і Корону Польську. Богатир-Герай від імені хана наказав їм іти на Московську державу, але кочовики відмовлялися виконувати це розпорядження. І тільки надзвичайні заходи — покарання на горло деяких татарських мурз та щедрі подачки — дали змогу Богатир-Герая примусити степовиків атакувати московські кордони.

У перші роки правління Мехмед-Герая I литовський уряд намагався продовжити з ним відносини, що базувалися на принципах, досягнутих в останні роки життя його попередника Менглі-Герая I. Хоча Литва вдалося досягнути деяких успіхів, проте вони мали лише тактичний характер і не змогли вирішити головної мети — припинення татарських нападів на українські землі як Литовської, так і Польської держав.

Військові кампанії на українських землях Великого князівства Литовського в 1517—1520 рр.

Наприкінці вересня 1517 р. розпочався черговий спалах кримських нападів на українські землі. Степовики напали на Поділля, розбивши там невеликий загін коронних військ. У листопаді кочовики

повторили свій напад. Цього разу кримці дісталися не тільки подільських, але й волинських земель. Щоправда, загонам, очолюваним Сецидньовським і Творовським, вдалося перехопити татарські чамбули, завдати їм відчутних втрат і відкинути нападників до їх кочовищ на Дніпрі. Польські прикордонні урядники й тепер не обмежилися пасивною обороною, а вийшли в степ, де перехопили гінця Ахмат-Герая з листами від Селіма I. У Вільні та Кракові були не на жарт стурбовані цими двома осінніми нападами. До того ж молдавський правитель Стефаниця став проводити відверту антитурецьку політику й попросив у поляків допомоги. На початку 1518 р. польська шляхта ухвалила кредити на утримання на українських землях 3 тисяч найманого війська. Тоді ж вийшла постанова, за якою шляхта усієї корони поділялася на три частини, які по черзі повинні були служити на південному кордоні.

1518 р. Мехмед-Герай I корегує свій зовнішньополітичний курс: захоплення Астрахані, нижньої Волги та Прикаспійського степу тепер планувалося втілити в життя не через конфронтацію з Московським князівством, а навпаки — за його допомогою. Ідея ця не була новою. Кримський уряд зондував ґрунт у цьому напрямку ще в 1516—1517 рр. Але тоді московські дипломати не бажали обговорювати це питання, та й ставка на союз із Литовським князівством переважала серед кримського проводу. У червні 1517 р. кримський посол у Москві подав Василю III нові пропозиції Мехмед-Герая I, за якими той обіцяв після захоплення Астрахані, «де твій ворог не буде, і я сам на нього піду: в який час мені велиш піти, в той час піду». Така позиція хана пояснюється, на нашу думку, дедалі більшою втратою його впливу як в країні, так і в усьому регіоні. Могутня опозиція, очолювана Ахмет-Гераем і підтримувана Москвою та Стамбулом, не давала Мехмед-Герая I можливості силовим шляхом досягти поставленої мети. Більше того, кримці навіть не могли ефективно захистити свої кордони як від нападів прикордонників з українських земель Великого князівства Литовського й Польського королівства, так і від вторгнень ногайських та астраханських орд, що дедалі відчутніше давалися взнаки. Так, восени 1516 р. ногайці й астраханці, увірвавшись на територію Кримського ханату, розгромили улуси Асан-Мурзи так, що той «тільки що сам втік». Після

дворічної перерви, викликані посиленням конфронтації між Астраханським ханатом і ногаями, ці орди знову повторили свій похід на Крим. На початку літа 1518 р. ногайці з астраханцями швидким рейдом дійшли до Дніпра в районі Таванської переправи й загнали улусів та перекопців до кримського півострова, внаслідок чого останні були відрізані від північних країн. Це одразу далося взнаки на дипломатичному рівні. Ногайці перехопили литовського гінця, толмача Ромодана, а астраханці, у свою чергу, розбили кримсько-московську посольську валку. Хоча послам Кудаяру та Мелищеву і вдалося врятуватись, усі коштовності, включаючи упоминки кримців Василю III, були втрачені. Напади заволзьких орд були тим небезпечніші, що мали підтримку, а можливо, і пряме заохочення в середині кримської держави. На це недвозначно натякав Ахмат-Герай московському послу І. Г. Мамонову в жовтні 1517 р.: «А я собі друзів пошукаю в Нагаях і в Астрахані». Зближення з Московською державою і покращення стосунків з Османською імперією давало Мехмед-Герая І можливість зміцнити своє становище.

Улітку 1518 р. Кримська держава організовує великий похід проти Молдавії і Великого князівства Литовського. Сам хан повідомляв до Москви в серпні 1518 р., що «на Литовський юрт сина свого Богатир-Герая, і Алп-Герая, а брата мого Ахмат-Герай солтанова сина Геммет-Герая в головах послав.., а з ними сто тисяч раті». Тут же хан вималював перспективи перед Василієм III: «Як Бог дасть, я або на Астрахань, або на Київ піду», а також висловив побажання, аби великий князь поквапився — «суди і тюфяки¹ і пушки велів приготувати» для захоплення вищевказаних міст. Що ж до масштабу акції, то Мехмед-Герай І явно перебільшував. М. Бельський у своїй хроніці повідомляє про 15-тисячне військо, основний удар якого припав по Молдавському воеводству, яке в цей час конфліктувало з Туреччиною, а на Велике князівство Литовське пішли окремі загони з його числа. Мехмед-Герай І не дарма перебільшував свої сили і наголошував, що послав їх на Литовську державу, бо саме в той час московські війська розпочали наступ на центральні області Великого князівства Литовського, завдаючи основного удару в напрямку Полоцька. Вій-

¹ Вид гармат.

ськова акція кримців (незважаючи на початкові успіхи, коли їм вдалося заглибитись у внутрішні території Молдавії і Волині) закінчилася невдало. Молдавські війська разом із тритисячним прикордонним коронним військом розбили татарські чамбули і відбили полон. На Волині кримці теж зустріли організований опір, особливо відзначилися загони князя Костянтина Острозького й Остафія Дашковича. Мартін Кромер писав, що вояки під їхнім керівництвом завдали нападаючим три поразки, щоправда, подробиць польський хроніст не повідомив. Дещо більшу інформацію про ті події подає М. Бельський. Згідно з його повідомленням, князь К. Острозький знищив ворожий відділ із 800, а Остафій Дашкович — із 300 ворожих вояків. Загальні втрати степовиків були настільки великими, що московський посол у Криму Остафій Андреев повідомляв Василю III: «Так, государ угадують, що половина людей вийшла з Волох, а всі ті, государ, вийшли піші, а Богатир-царевич був, государ, у Черкасах¹, і Черкаси його, государ, побили; кажуть, государ, тільки третина людей вийшла з Черкас, а два жереб'я людей побито». Перемога над агресорами, здобута силами українських полків, призвела до того, що відпала необхідність відкликати вояків з московського фронту, а це, у свою чергу, посилює литовські війська, які там знаходилися, і призвело до перемоги над московитами.

Успіхи зміцнили зовнішньополітичну позицію Великого князівства Литовського, внаслідок чого воно переходить до наступу — спочатку проти Московської держави, а потім і проти Криму. В останньому боротьба між Мехмедом і Ахматом Гераями на початку 1519 р. досягла свого апогею. Московський посол писав, що Ахмат-Герай виступив проти свого коронованого брата, почав збирати сили навколо Очакова, а до османів відправив по допомогу свого сина Геммет-Герая. Фіналом цієї міжусобиці було вбивство Ахмат-Герая. Користуючись тим, що кримці, які кочували на дніпровських улусах, втратили свого керівника, а хан ще не встиг повністю їх підпорядкувати, з Черкас під Очаків посилаються українські козаки, де останні, як пізніше скаржився хан, «улуси й городи наші погромили, багатьох людей наших побили, коней і овець стада, багато

¹ Маються на увазі українські землі в складі Великого князівства Литовського.

лиха вчинили». Розмах військової акції козаків вказує як на їх велику чисельність, так і на ретельну підготовку походу. Казимир Пуласький вважав, що мова йшла про похід Лянцкоронського 1516 р. Але вчений помилявся, бо в королівських листах до хана від 13 грудня 1519 і 1 березня 1520 р. прямо вказується на 1519 рік: «а надто ще сього літа», на противагу походу Лянцкоронського, що відбувся раніше. Цікаво, що уряд Сигізмунда I, констатуєчи козацькі походи як факт, не збирався при цьому виправдуватися за них. Причина цього, як на нашу думку, полягає не тільки в тому, що українські вояки діяли якщо не за вказівкою, то принаймні за мовчазної згоди уряду. Справа в тому, що, хоча Велике князівство Литовське і втратило в останній третині XV ст. землі в пониззі Дніпра, офіційно ніколи цього не визнавало, а тому татарські міста Очаків та Іслам вважалися у Литовській державі незаконно збудованими на її власній території фортецями, а значить, і походи підданих Литовського князівства були, так би мовити, «легітимними». Крім того, неподалік Очакова в Хаджибеєвському лимані добували сіль, яку з давніх-давен українські уходники вивозили на ринки Литви й Польщі. Обкладання податками «чумаків» було важливою частиною доходів кримської скарбниці. У той же час литовські піддані намагалися уникнути цього. Матвій Меховський писав, що нерідко траплялися випадки, як візників солі захоплювали в полон татари з Очакова разом із 200—300 возами. Таким чином козацькі напади в цей регіон розхитували контроль кримців над соляними промислами. Через кілька років хан уже прямо називає візників солі козаками.

Ослаблення опозиції дало можливість Мехмед-Ґераю I об'єднати країну і зміцнити свою владу над усіма татарськими улусами, що входили до складу Кримського ханату. Зміцнення держави відкривало перед ханом нові політичні перспективи, але найпершим була організація нового широкомасштабного походу, який краще за все зміг би підняти авторитет центральної влади в очах кочовиків. Метою чергової агресії кримців стали українські землі в складі Польщі. Те, що вибір ліг саме на ці території, не було випадковим. На відміну від Московської держави, де кордон був добре укріплений засіками, фортецями й численними військами, південні кордони Великого князівства Литовського й Королівства Польського, як уже зазнача-

лося вище, були укріплені слабо. До того ж усі фортифікації зводилися до поодиноких міст-фортець, не з'єднаних між собою суцільною лінією засік, валів, ровів тощо, як це мало місце у Московській державі. Якщо ж до цього додати, що постійних військ на самому кордоні було мало, іноді всього лише кількості вояків, то картина виглядає жалюгідною. Окрім стратегічних міркувань, польський напрямок був обраний, напевно, ще й тому, що улуси покійного Ахмат-Ґерая були орієнтовані саме на Правобережну Україну, а отже, напади на Велике князівство Литовське та Корону Польську задовольняли місцеву татарську верхівку й у разі успіху остаточно повертали її на бік Мехмед-Ґерая I. Сам хан уже через півроку після походу показував його Сигізмунду I як «народну ініціативу», що виникла під впливом затримки упоминок і нападів українських козаків. Тим часом саме кримський правитель, зважаючи на минулорічні договори з королем, ніби намагався їх зупинити й послав для цього Богатир-Ґерая. Останній же, наздогнавши степовиків уже біля польських кордонів, не зміг повернути кримців і мусив, за словами хана, приєднатися до нападників. Хан, як і раніше, намагався подати агресивні дії своїх підданих як самостійні. Але вже сама чисельність нападників — 40 тисяч — та їх організовані дії відкидають будь-які ілюзії щодо спонтанності цього заходу Кримського ханату.

У Литовському князівстві та Королівстві Польському, імовірно, добре володіли інформацією про політичну ситуацію в Кримській державі, що склалася на кінець зими й початок осені 1519 р. і не створювали собі ілюзій з приводу спокою кордонів з боку степовиків. Литовська держава, зайнята війною з Московським князівством, тримала на східному кордоні більшість своїх сил і не могла виділити численних військових контингентів для захисту українських земель. Тому, як це часто бувало й раніше, оборона краю лягала в основному на плечі місцевого населення. Загальним керівництвом займався князь Костянтин Острозький, якого, попри його посаду головного гетьмана Великого князівства Литовського, король залишив на Волині. Литовське керівництво не обмежилось єдиними оборонними заходами. Вже згадуваний козацький похід 1519 р. під Іслам і Очаків, окрім вищезазначених причин, мав на меті, на нашу думку, якщо не зірвати літні напади кримців, то по можливості затримати їх за

рахунок блокування переправ і захоплення татарських коней. Уряд Польщі теж не сидів склавши руки. У березні 1519 р. на Пйотрковському сеймі було запроваджено спеціальний податок по 12 грошей з лану для військових потреб, зокрема й на захист проти татар.

У липні 1519 р. сорокатисячне військо Кримського ханату атакувало Волинь. Не затримуючись там надовго, воно перейшло Південний Буг і почало плюндрувати землі Галичини. Деякі загони степовиків сягали навіть Вісли. На перехоплення нападників поспішив князь Костянтин Острозький із волинцями, приєднуючи до себе дорогою загони подільської і галицької шляхти. За королівським наказом до литовського гетьмана надійшло й коронне військо, розташоване на Поділлі. Об'єднані війська розташували свій табір над Південним Бугом, неподалік від міста Сокаль. На протилежному березі річки розкинули свій кіш татари. Враховуючи чисельну перевагу ворога¹, Острозький пропонував не вступати у відкриту битву, а, використовуючи перевагу в стратегічній рухливості союзного війська, бо татари були переобтяжені великим обозом і полоном, нав'язати кримцям маневрову війну — атакувати їх на переправах або вночі під час стоянок тощо. Проте керівники польських підрозділів, звинувачуючи литовського гетьмана в нерішучості, виступали за генеральну битву. Князь Костянтин, не маючи можливості переконати своїх опонентів у власній правоті, пропонував хоча б не переходити річку, а, використовуючи сильну позицію союзного табору, дочекатися підходу підкріплень (вже на підході був молдавський кінний полк із 600 вояків, Я. Творовський, який вів 500 кіннотників, та поспішали на допомогу загони волинської шляхти). Польське військове керівництво, не маючи можливості переконати старого вояка, вирішило самостійно атакувати степовиків, не чекаючи підмоги. 2 серпня 1519 р. хоругви коронного війська, перейшовши Південний Буг, розпочали наступ на татарські бойові порядки. Кримці,

¹ Союзне військо складалося з 1000 волинців, приблизно стільки ж налічувалося подільської і галицької шляхти. Коронне військо мало у своєму складі 3000 вояків. А з урахуванням озброєних пахолків — приблизно по 3 пахолки на кожного товариша, повна його чисельність могла сягати близько 12 тисяч вояків [Kolankowski L. Obrona Rusi... — S. 476; Pulaski K. Machmet-Girej... — S. 315]. Крім того, враховував польсько-литовське військо як 4000 осіб. — Marcin Kromer Op. cit. — S. 123. Московські посли повідомляли з Криму, що війська союзників налічували 20 тисяч. — Памятники дипломатических сношений... — Т. 95. — С. 671.

очолювані Богатир-Гераєм, застосували свою класичну тактику. Спочатку степовики, вдаючи відступ, заманили жовнірів на територію спаленого Сокаля. Там коронна кіннота, потрапляючи, за словами Михалона Литвина, у провали погребів, ям і підземних ходів, зруйнувала й без того розтягнуті власні бойові порядки. Цим одразу скористалися кримці, які раптовою атакою оточили хоругви союзників. Від повного знищення жовнірів врятував К. Острозький, який зі своїми волинцями прикривав тил. Литовський гетьман, об'єднавши навколо себе загони подільського воеводи Мартина Камінецького, королівського маршалка і львівського старости Станіслава Ходецького та інших недобитків, пробився через татарське військо та сховався у Сокальському замку. Катастрофа була очевидною. Втрати союзників навіть за найнижчими обрахунками становили 1200 шляхтичів, не рахуючи пахолків, причому багато із загиблих були представниками знатних польських родин: Гербурти, Фірлей тощо. Коронне військо фактично перестало існувати.

У Криму Сокаль сприйняли як видатну перемогу, чим вона, по суті, й була для Орди. Вже давно кримцям не щастило знищити головне військо Польщі. Степовики з помпезністю привезли до Кіркора трофейну зброю. Тут треба відзначити цікаву деталь: татари й росіяни сприйняли Сокаль як розгром передусім князя К. Острозького. Взагалі складається враження, ніби для Кіркора й Москви важливішим було не стільки знищення польських військ, скільки поразка такого полководця, як князь Костянтин, причому справжня роль Острозького в битві або не бралася до уваги, або взагалі не була відома росіянам.

У Кримському ханаті під впливом перемоги серед татарської знаті домінували думки про повторний наступ на Литву й Корону Польську. Турбуючись про оборону Литовського князівства, король наказував раді панів, аби «ваша милість мислили про оборону і наслідування¹ замків його милості українних — Києва, Полоцька, Вітебська» та інших. Крім цього, литовські урядовці повинні були подумати «про забезпечення служебних, які на замках українських мешкають, про оплату тих, які із землі уходять, і теж о старую оплату,

¹ Забезпечення ресурсами.

який рік положен на Різдво». Також рада панів мала подбати про наймання «тисячі коней і дворян на пенязі прийняли й по українних замках розложили там, де їх м(и)л(о)сті» вирішати за потрібне. Також Сигізмунд I наказував литовським урядовцям добре слідкувати за Ших-Ахматом. Загалом же король вимагав у Великого князівства Литовського за його відсутності від зовнішніх ворогів «безпечні були». Сигізмунд I повідомляв, що вже послав воякам київського гарнізону «тисячу вісімсот золотих: половину готовими пенязями, половину сукнами; а на жито в Київ двісті кіп грошей».

У Польщі теж намагалися швидко відновити оборону українських земель, проте з низки причин не так вдало, як у Литовському князівстві. Король із польськими сенаторами одразу після Сокальської битви негайно почали вживати заходів щодо забезпечення захисту краю. У Польщі було видано накази щодо набору трьох тисяч вояків. Крім цього, в Сандомирі було скликано сейм, на який Сигізмунд «сам своєю головою рушив, будучи в надії відворот тому поганству в панство наше і, Бога взявши на допомогу, хотіли їм отпор чинити». Шляхта погодилася на новий податок задля набору війська. Але при цьому не поспішала давати гроші, тому вже на найняті за позичені гроші війська потрібно було шукати нові варіанти позичок для подальшої виплати жовнірам. До того ж у цей час почався військовий конфлікт Польщі з Бранденбургом, внаслідок чого, як писав Сигізмунд литовській раді панів наприкінці листопада 1519 р., «служебних і суму немалу на пенязі прийняли і там уже [на північному кордоні] наперед до замків наших послали». Зрозуміло, що за таких умов чисельність найманих військ на українських землях Корони Польської не могла бути великою і оборона краю, як завжди, лягала на плечі місцевого населення.

Ситуація, за якої обидві держави, Королівство Польське і Велике князівство Литовське, постали перед проблемою війни на три фронти, змушувала Сигізmunда I до дипломатичних маневрів. Тому король просив раду панів порадитись між собою на вальному сеймі: чи примиритися з Московською державою хоча б на кілька років, чи воювати далі. А також подумати «про упоминки й про посилення до царя перекопського». На завершення своїх послань Сигізмунд I наполягав, аби рада панів із сейму дала йому знати «про воеводу

київського, про царевичів — Ізтемірова сина канівського¹ і про Ахматова сина [Геммет-Герая], який у Царгороді, та про Абдрагмана».

Така зацікавленість короля пояснювалася, на нашу думку, тим, що в урядових колах Великого князівства Литовського, напевно, обговорювався план активного втручання у внутрішні справи Кримського ханату на випадок втрати Мехмед-Герая I столу. А така перспектива існувала. За донесеннями з Туреччини московських послів Василю III наприкінці серпня 1519 р., Ширіни та голова їхнього роду Бахтіяр-мурза активно підтримували Геммет-Герая, який мешкав у Стамбулі. Причому, за тим же повідомленням, Селім I ніби хотів посадити цього царевича або його дядька Саадет-Герая на кримський стол, внаслідок чого Мехмед-Герай I «бережеться від турецького, тому що тих царевичів жалує».

Зрозуміло, що у Вільні теж володіли такою інформацією, і перспектива появи в ханаті протурецьки налаштованого Геммет-Герая не дуже тішила литовських урядовців. З іншого ж боку, це відкривало перед Сигізmunдом I перспективу посадити в Криму свою людину — сина царевича Ізтеміра. Нічого фантастичного в цьому плані не було, бо серед Гераяв основним був принцип старшинства, і, таким чином, син Ізтеміра мав більше прав бути ханом, ніж Геммет-Герай. Сама ж ідея направлення до Криму свого ставленика могла базуватися на татарській політиці Великого князівства Литовського першої половини XV ст., коли ця держава, уміло використовуючи усобиці в Золотій Орді, сажала в Сараї вигідних собі ханів. Та й сам засновник Кримського ханату Хаджі-Герай I зміг посісти кримський стол саме завдяки допомозі Литовської держави. На жаль, брак джерел не дає можливості нам піти далі за припущення. А те, що уряд Великого князівства Литовського, добре пам'ятаючи історію своїх відносин із Кримом, про що прямо свідчить листування між цими державами, залишав за собою можливість втручання у внутрішньокримські справи, підтвердилося через кілька років під час міжусобної війни в ханаті.

Наприкінці листопада — на початку грудня 1519 р. хан прислав до Торуня, де тоді перебував Сигізмунд I, королівського писаря

¹ Мається на увазі син Ізтеміра — рідного брата Менглі-Герая I. Ізтемір наприкінці XV ст. приїхав до Великого князівства Литовського, оселився у Каневі та став литовським служивим царевичем.

Михайла Васильовича, захопленого в полон під Сокалем, у супроводі свого гінця Войсала. У листі, переданому через них, Мехмед-Герай I згадував дружні відносини між країнами в минулому й походи татар на Московську державу. Що ж до літнього нападу кримців, то хан покладав усю провину на польсько-литовську сторону. З одного боку, мовляв, О. Гаштовт зірвав переговори в Черкасах 1517 р. і до Криму вже кілька років не присилаються королівські послы й упоминки. З іншого боку, часті напади королівських підданих ніби так розлютили татар, що ті самовільно пішли на Велике князівство Литовське і Корону. Хан же, за його словами, незважаючи ні на що, намагався зберегти мир і послав Богатир-Герая їх зупинити, але царевичу не вдалося цього зробити.

На думку К. Пуласького, татари не наважилися на повторну агресію, побоюючись військових приготувань короля. Що ж до ханського листа, то це була звичайна хитрість, мовляв, хани завжди після нападів присилали миролюбні листи. Польський учений мав рацію, хоча, на нашу думку, головна причина, яка спонукала Мехмед-Герая I до примирення, полягала насамперед у вже згадуваній внутрішньополітичній кризі Перекопської Орди й поступовому загостренні кримсько-московських відносин. Приводом для цього послужила боротьба за казанський стол. Василій III і Мехмед-Герай I бачили там свого ставленника. Поки був живий казанський хан Мехмед-Емін, Московська держава та Кримський ханат мали змогу більш-менш спокійно обходити це слизьке для обох сторін питання. Смерть же підстаркуватого Мехмед-Еміна в грудні 1518 р. відкрила шляхи відкритої боротьби за Казань.

Першим почав діяти московський уряд. У березні 1519 р. до Казані було відправлено касимівського царевича¹ Шах-Алі в супроводі московських військ. Мехмед-Герай I, зайнятий боротьбою з опозицією, яку до того ж підтримувала могутня Османська імперія, не мав змоги перешкодити московським діям і мусив мовчки спостерігати за подіями на середній Волзі. Це, однак, не означало його відмови від планів щодо поширення впливу на Казань. Хан, імовір-

¹ Касимівські царі та царевичі ще з середини XV ст. перебували в васальних відносинах щодо московських великих князів і були слухняними провідниками їхньої політики.

но, збирався виграти час, остаточно придушити опозицію і знайти союзників. Зрозуміло, що в цих умовах першим, на кого Мехмед-Герай I міг опертися в своєму протистоянні з Василієм III і Селімом I, був саме Сигізмунд I.

Король, який тільки в грудні 1519 р. попереджав литовських урядовців про наміри кримців спільно з росіянами захопити Київ, радісно зустрів Войсала. Але, тверезо оцінивши політичну обстановку, що склалась у ханаті, Сигізмунд I не збирався поступатися власними позиціями. У своїй відповіді від 13 грудня 1519 р. він довідав хану за минулорічні напади його синів і прямо писав, що не погоджується зі звинуваченнями Мехмед-Герая I. Король вимагав, аби кримці повернули полон, захоплений Богатир-Гераяем. Що ж до пропозиції миру, то Сигізмунд I погоджувався відновити минулорічні угоди й направити до Кіркора посольство з упоминком за умови прибуття до Києва ханських послів: «І коли ти, брат наш [Мехмед-Герай I], тих послів своїх до Києва к тому року захочеш прислати, то вже буде початок твого до нас братерства і приязні». У наступному посланні від 1 березня 1520 р. королівський тон був більш суворим. Відповідаючи на запит хана про виплату чотирирічних упоминок, що їх заборгували Криму Велике князівство Литовське і Польська Корона, Сигізмунд I перерахував збитки, які завдали цим державам татари, і дав зрозуміти Мехмед-Герая I, що це він винен королю, а не король йому. На завершення свого листа Сигізмунд I знову нагадав ханові про його послів, при цьому королівський великий посол із річним упоминком мав вирушити до Криму тільки після прибуття татар до Києва. Тоді ж було дано відповідь і Богатир-Гераяю на його два листи. Царевич, пишучи, що свого часу відвернув кримців від нападу на Литовське князівство й Корону Польську й за це отримав через ханського посла Августина 1000 золотих від короля, вимагав, аби йому тепер ці гроші «вперед на кожний рік... давали». Сигізмунд I відповів, що платити не повинен. Єдине, про що може йти мова, то це про разові подарунки за умови, якщо Богатир-Герай свого батька «на все наше добро буде приводити і нам сприяти та справу нашу в усьому стерегти».

Попри активне листування урядів Кримської і Литовської держав, обмін Великими посольствами й підписання спільної угоди

затримувалося. Тільки 25 жовтня 1520 р. Мехмед-Герай I видав ярлик Сигізмунду I, і вже у листопаді його Велике посольство на чолі з Овліяр-мурзою відправилося до короля. Ця тяганина з оформленням спільної угоди пояснюється тією самою внутрішньополітичною кризою у ханаті, причому Мехмед-Герай I і не приховував своїх проблем перед королем. Богатир-Герай йшов ще далі, повідомляючи Сигізмунда I, що його брати й союзні ногайці погодилися присягнути лише завдяки хабарам на загальну суму 50 тисяч алтин.

Наслідком такої слабкості авторитету ханської влади став татарський напад наприкінці 1520 р. Розраховуючи на те, що королівські піддані послабили увагу в очікуванні посольства з Криму, степовики атакували Поділля, Волинь і Київщину. Щоправда, тепер прикордонні війська обох країн, пам'ятаючи гіркі уроки 1519 р., діяли більш злагоджено. На Поділлі 2-тисячне татарське військо було зустрінуте й розбите об'єднаним корпусом з 400 поляків і 200 волинців. Сигізмунд I одразу почав скаржитися Мехмед-Герая I на дії його підданих. Король вимагав, аби хан повернув полон, а винних спіймав і покарав перед Михайлом Халецьким, якого якраз готували до відправлення в Крим. Голова Кримської держави виправдовувався тим, що нападниками були «прості люди», які діяли всупереч його волі, і урядові війська їх уже побили. Цього разу, судячи з усього, Мехмед-Герай I не брехав. Готуючись до широкомасштабного походу на Московську державу, в якому важливу роль хан відводив литовським військам, кримському правителю було невігідно псувати й без того не найкращі стосунки з Вільном. Та й литовський уряд більше не порушував цієї теми. Швидше за все, сам напад був організований «білгородськими й очаківськими козаками» за вказівкою османів, на що прямо вказував Мехмед-Герай I через рік, вихваляючись, що покарав винних. Цікаво, що кримський посол Овліяр-мурза мав список полонених татар у Московській державі, що дало змогу королю використати їх як зайву карту на переговорах із Кримом.

Бої, що протягом кількох років точилися майже по всій Україні, показали, що з належною організацією і взаємодією вояків та допомогою центрального уряду можна доволі ефективно прикрити кордон. Загалом навіть сил місцевого українського населення при їх концентрації у вправних руках досить, аби захистити південні те-

риторії Великого князівства Литовського. Поразка під Сокалем була сильним ударом по обороні Литовського князівства й Корони Польської та показала, що татарським військом не можна зневажати навіть у відкритій битві.

Военно-політичні місії Остафія Дашковича

I без того натягнуті відносини Кримського ханату й Москви переросли на кінець 1520 р. у відкрите протистояння. Детонатором стало казанське питання. Василій III і Мехмед-Герай I хотіли бачити в Казані ханом свого ставленика. Більше пощастило кримському правителю, рідний брат якого Сахіб-Герай у квітні 1521 р. очолив Казанський ханат. Успіхи кримців були сприйняті в Москві з тривогою і гнівом. Велике князівство Московське не збиралося миритися з таким станом речей. Отже, обидві країни стрімко котилися до війни, передумовою якої став пошук союзників. Москва перетягнула на свій бік астраханців і заручилася підтримкою османів. Сулейман I застерігав Мехмед-Герая I, аби утримався від посилання військ на Московську державу. Інакше султан погрожував: «Піду на твою землю...» На підтвердження сулейманових погроз Саадет і Геммет Герая відвели Білгородську Орду «къ Ядрину полю» (за Дунай). Так що хан, за інформацією московських агентів в Азові, «вийшов з Перекопа геть зі всією силою, та й став... на Молочній воді», де, за їхніми ж повідомленнями, остерігається нападу. Притиснутий з обох боків кримський володар, як і раніше, покладав свої сподівання на Велике князівство Литовське. Але тепер, окрім загальних фраз про дружбу, Мехмед-Герай I пропонував конкретну акцію, а саме спільний похід кримських і литовських військ на Московську державу.

У Литовській державі не плекали ілюзій щодо миру з Кримом. Сигізмунд I попереджав литовську раду панів про кримців: «У них приязні більше слід остерігатися, ніж неприязні». Сокальська поразка стала «холодним душем» для гарячих голів у Литовському князівстві й Короні Польській. Ішла планова відбудова оборони й покращення сторожової служби. Вдале відбиття татарського нападу наприкінці 1520 р. продемонструвало, що рани, завдані Сокалем,

швидко загоювалися. Перспектива спільного наступу на Московську державу сприймалась у Вільні неоднозначно. Кримсько-московський конфлікт був, безумовно, вигідним для Великого князівства Литовського, бо забезпечував спокій для східних і південних кордонів держави й послабляв двох найнебезпечніших ворогів Литовської держави. Але степовики були ненадійними союзниками й будь-якої миті могли повернути зброю на своїх сьогоднішніх партнерів, як це не раз уже бувало. Крім цього, білгородські татари на цей момент взагалі не підпорядковувалися Криму, а отже, небезпека їхнього вторгнення була реальною.

Тому урядовці Великого князівства Литовського квапливо укріплювали Київ, зміцнюючи місцевий гарнізон. Якщо наприкінці 1520 р. чисельність останнього не перевищувала 30 людей, то вже навесні 1521 р. він налічував 300 бійців піхоти та 200 кінноти. Місцевому пушкареві, з метою покращення його служби з обслуговування артилерії замку, ще навесні 1520 р. були надані пільги. Король просив раду панів Литовського князівства, аби вони «науку дали» Андрію Немировичу і Остафію Дашковичу з приводу спільних дій із татарами, «щоб ті замки наші мали від нього [Мехмед-Герая I] в безпеці бути». За планом литовських урядовців, похід на Москву спільно з кримцями доручався О. Дашковичу, на кандидатурі якого, до речі, наполягав і кримський хан. Щоправда, існував і резервний варіант на випадок, якщо Мехмед-Герая I вимагатиме присутності у своєму стані київського воєводи за прикладом 1515 р. У цьому випадку Андрій Немирович мав залишити замість себе у Києві свого брата Юрія. Кандидатура Остафія Дашковича не була випадковою. Для хана він був гарантією надійного тилу, бо перспектива повторення козацького нападу 1519 р. його, звісно, мало влаштовувала. Для короля ж важливим було те, щоб його вояками в далекому поході керувала людина, яка добре розумілася на складних політичних хвилях трикутника Вільно—Москва—Кіркор і добре знала місцевість майбутніх військових дій. Остафій Дашкович якраз цілком відповідав цим вимогам.

Основу експедиційного корпусу литовців становили «сто драбів простих і сто коней менших» з київського гарнізону, окрім того, Остафій, імовірно, взяв із собою і частину власного «почту». Загалом чисельність литовських вояків не могла бути суттєвою. У ні-

мецькій авторизованій редакції С. Герберштейна повідомляється про кількості кіннотників. Що стосується артилерії, то король наказав, аби О. Дашкович взяв із собою одну малокаліберну гармату та дві гаківниці.

Таким чином, нечисленність експедиційного корпусу й перебування основних військових сил Литовської держави на південному кордоні вказує на те, що Сигізмунд I і литовська рада панів намагалася будь-що уникнути втягування своїх військ у серйозні бої з московитами, а отже, основну ставку робила на кримців. Не забули у Вільні й підстрахуватися на випадок, якщо кримці в останній момент спробують змінити напрямок свого походу з Московської держави на Велике князівство Литовське. Хоча Сигізмунд I і обіцяв хану надіслати Халецького з упоминком, як тільки кримські послы прибудуть до Києва, проте не зробив цього. Таким чином, король давав зрозуміти Мехмед-Герая I, що гроші той отримає, тільки виконавши свої союзницькі зобов'язання. Та й сам упоминок під таким кутом зору мав вигляд цільової виплати за конкретно виконану роботу. Крім грошей, литовський уряд затримав у себе великого посла Овліяр-мурзу, відпустивши при цьому інших послів. Вартим уваги є той факт, що ідею затримання Овліяр-мурзи як заручника королю радили «деякі приятелі з Орди». Мехмед-Герая I вимагав від урядовців Литовського князівства відпустити його посла з упоминком, супроводжуючи це навіть погрозами вдатися до нападів (щоправда, марно).

Кримська армія, очолювана самим ханом, у середині липня 1521 р. вдало форсувала Оку і з'єдналася під Коломною з казанським військом Сахіб-Герая. Під загрозою захоплення опинилася столиця держави — Москва. Василій III, кинувши свій стольний град напризволяще, поїхав на північ. Мехмед-Герая I взяв із Москви чималий викуп і, що важливіше, на свою вимогу отримав грамоту від Василя III, в якій московський правитель зобов'язувався бути вічним даником хана, як його батько та пращури.

Задовольнившись цим, хан відступив спочатку до Рязані, а вже в першій половині серпня з величезною здобиччю повернувся до Криму. Що ж до дій експедиційного корпусу Остафія Дашковича, то тут головним джерелом є Сигізмунд Герберштейн, який, можливо, зі слів самого Дашковича, описав його дії в Московській державі.

За повідомленням австрійського дипломата, литовські вояки набрали чималу здобич і намагалися за допомогою хитрощів захопити Рязань, але це їм не вдалося. Окрім того, Остафій виконував роль посередника в переговорах Мехмед-Герая I з керівником рязанського гарнізону — Іваном Хабаром.

Після відходу кримців до своїх улусів О. Дашкович зі своїми вояками спокійно повернувся на Київщину. У Вільні високо оцінили дії черкаського й канівського старости, наслідком чого стали щедрі нагороди й призначення його великим послом до Криму. Військова акція кримців була використана Литовським князівством для якнайшвидшого урегулювання відносин із Московською державою, а саме для оформлення перемир'я між цими державами. І хоча сама угода була підписана 25 грудня 1522 р., воєнні дії припинилися набагато раніше. Для Московської держави виникла серйозна проблема з боку династії Гераїв у Казані. І ця проблема вимагала чималих напружень країни, оскільки дедалі загрозливішою ставала перспектива поширення влади Мехмед-Герая I вздовж величезного московського кордону від Сіверщини на півдні й до верхніх течій Волги на північному сході. А це, в свою чергу, фактично зводило нанівець успіхи ординської політики Івана III. Уже після походу кримців 1521 р. Василій III змушений був тримати на півдні численні військові контингенти, що, зрозуміло, робило неможливою активну політику в бік Великого князівства Литовського.

Для Литовської держави мир теж був конче необхідним. З одного боку, країна була вкрай виснажена 11-річною війною зі своїм східним сусідом та нападами степовиків. З іншого боку, у південно-східній Європі відбулася подія, яка могла різко змінити європейський баланс сил. 1521 р. османи розпочали проти Угорщини чергову війну з метою загарбання цієї країни. Королівство Польське й Литовське князівство занепокоїлися з цього приводу. По-перше, вони були союзниками угорців, а по-друге, успішний наступ турків серйозно загрожував їхнім кордонам. Про це повідомив 1521 р. Сигізмунд I раду панів Литовського князівства. Тоді ж, навесні, до Угорщини було відправлено 2500-й корпус на чолі з Яном Тарновським.

Не менше занепокоєння спричинило і стрімке розширення влади Гераїв. Антимосковська політика Мехмед-Герая I, безумовно, відпо-

відала політичному курсу Литви. Однак у Вільні розуміли, що Крим у будь-який момент міг повернути зброю на своїх союзників. До того ж цього домагався скюзерен Кримського ханату — Османська імперія. У цих умовах перед урядовцями й королем Великого князівства Литовського й Королівства Польського постало складне завдання — використати антагонізм між Кіркором і Стамбулом на свою користь з метою захисту власних земель і поширення політичного впливу Литовської держави у Північному Причорномор'ї, а Польщі — у Молдавії.

На початку 1522 р. до Криму відправилося велике посольство, очолюване Онікеєм Горностаєм і Остафієм Дашковичем. Посли везли річний упоминок та інші коштовності й хабарі Мехмед-Герая I та кримській знаті.

Разом із ними додому повертався і Овліяр-мурза, який перед цим присягнув від імені хана королю на Городненському сеймі. Кандидатури послів були запропоновані радою панів Великого князівства Литовського й затверджені королем. Принаймні саме це Сигізмунд I просив від литовських урядовців через Станіслава Слона наприкінці 1521 р. Онікей Горностай, як відомо, вже мав досвід поїздок до Криму послом. І йому, ймовірно, доручалося вести переговори з ханом та його оточенням. А Остафій Дашкович був героєм нещодавнього походу на Москву, досвідченим прикордонним старостою, людиною, яка добре розумілася на політиці цього регіону. В обов'язки Остафія входила доставка цінностей, виконання ролі посередника в листуванні між ханом і королем, а також секретна місія резидента при дворі Мехмед-Герая I.

Посилений склад посольства й великі подарунки були послані з урахуванням складної політичної інтриги, що розгорнулася в Кримському ханаті. Вхідження Казані в зону впливу Криму, поразка Московського князівства значно зміцнювали позиції кримців. Наступ же османів на Угорщину і поява в Литовській державі Бельського з планом про відновлення Рязанського великого князівства виводили Кримський ханат на одне з чільних місць не тільки у східній, а й у південно-східній Європі. На порядку денному постало питання, на чію чашу вагів Мехмед-Герая I кине свою орду, підкріплену ногайцями й казанцями. Стамбул і Москва будь-що намагалися

нацькувати степовиків на володіння Сигізмунда I, останні ж, зрозуміло, ставили за мету спрямувати кримців проти Московської держави й Туреччини. Причому з боку Вільна і Кракова в переговорний процес вступили Бельський і Угорщина. У такий політичний обставині Мехмед-Герай I, звісно, почав відчувати себе цілковитим господарем становища, який має право диктувати свої умови.

Поступове напруження у відносинах із Кримом Литовська держава почала відчувати вже влітку 1521 р., одразу після закінчення московського походу. Хан дорікав королю, що той не послав у московські землі основного війська. Наприкінці 1521 р. на Пйотрковському сеймі в Польщі Сигізмунд I звернув увагу шляхти на «непомірне зростання потуги татар», що, за умови їхньої ненадійності, могло, на думку короля, призвести до трагічних наслідків у майбутньому. Литовську раду панів ще влітку того ж року голова держави попереджав: «Слухи певні з Орди його [Мехмед-Герая I]... доходять, що цар перекопський твердо на тому хоче стояти, аби міг у своїх руках Київ мати» (курсив автора). Звертає на себе увагу той факт, що в своєму попередженні Сигізмунд I пише не про безпосередню підготовку захоплення Києва, а про стратегічну ідею правителя Кримського ханату володіти «матір'ю городів руських», що було необхідно за політичним курсом Мехмед-Герая I щодо розбудови його держави в межах колись могутнього Улусу Джучі. З прикордоння орди й від правителя Молдавії надходили тривожні повідомлення про безперервний тиск Туреччини на кримців з метою скерувати їхні чамбули на Корону Польську й Велике князівство Литовське.

Одразу після приїзду до Криму литовські послы через спеціального гінця попереджають Сигізмунда I, що султан і московський князь обіцяють ханові по 15 тисяч золотих. Хан розгніваний через тривале затримання свого посла й малі суми виплат під час походу на Москву. На завершення свого послання Горностай із Дашковичем повідомили про головне: Мехмед-Герай I готується до нападу на польсько-литовські землі. Останнє було логічним з точки зору вищезгаданого становища Кримського ханату. Повторна агресія на Московську державу ще не дозріла, бо її держави прикривався сильним військом, а грабуючи українські землі Литовського князівства й польського краю, хан зменшував напругу у відносинах зі Стамбу-

лом, отримував звідти і з Москви численні виплати та змушував Сигізмунда I бути поступливішим на переговорах. Рейд на північний захід давав надію на приспання пильності московитів і астраханців. Не кажучи вже про те, що успішний грабіжницький похід підвищував авторитет хана серед степовиків від Білгорода до ногайських орд.

У володіннях Сигізмунда I почали вдаватися до чергових оборонних заходів. У Польщі на тому ж Пйотрківському сеймі було встановлено податок по 12 грошей з лану й ухвалено тримати на Поділлі 4000 вояків. Після донесень великих послів, особливо Дашковича, який і пізніше тримав Сигізмунда I в курсі агресивних приготувань татар, король розіслав листи по Королівству Польському, аби шляхта трималася напоготові. Старостам і воєводам наказувалося вжити заходів щодо покращення обороноздатності довірених їм земель і всякими правдами й неправдами, хоча б і за позичені гроші, найняти вояків. Тоді ж король, висловлюючи молдавському воєводі подяку за інформацію про турків і татар, радив йому бути напоготові та взаємодіяти з Короною. Але відсутність грошей у польській казні давалася взнаки, і вояків на кордоні було мало. Тому 22 квітня, 7 червня і 12 липня 1522 р. Сигізмунд I видає спеціальні листи про збір Посполитого рушення неподалік Перемишля на день святого Бартоломея (серпень). Але всі заходи короля наштовхнулися на вже звичну шляхетську сваволю. Рушення збиралося повільно й тільки з українських і навколишніх польських земель. Великопольська шляхта взагалі не рушила до табору. Жодні королівські скарги, погрози, умовляння не могли примусити польську шляхту виступити до Перемишля. Зрештою, і та шляхта, що вже прийшла до місця збору, поступово розійшлася по власних домівках.

У Великому князівстві Литовському оборонні заходи, на противагу її союзниці, були більш вдалими. Правду кажучи, тут ще з літа 1521 р. зміцнювали київський замок. На тому ж сеймі король разом із радою панів князівства видає універсал з метою підняти дисципліну під час збору земського ополчення у Литовській державі. Цим універсалом проголошувалося, що винні за неявку до війська, невідповідне озброєння і неуконплектування почтів будуть суворо покарані. 18 червня 1522 р. Сигізмунд I провів розбір скарг київських міщан на свого воєводу Андрія Немировича та вніс свої зауваження

і нововведення у справу військової і дипломатичної служби Києва. Усі міщани повинні були виступати разом із воеводою, «на погоню ходити» за татарами. Ті ж, хто не мав коня, залишалися стерегти міські й замкові укріплення. Воевода не мав права відбирати у міщан коней, зброю і трофеї, як це він практикував на користь своїх вояків. Упійманих татар повинні були вартувати по черзі як міщани, так і князівські панські та духовні піддані. При цьому з метою зміцнення дисципліни король наказував у тому випадку, якщо татарин з чийої зміни втече, то на винного «переведено», якщо «його навмисно хтось відпустив, той має бути покараний не чим іншим — тільки шиєю». Але тут же король додавав: «Хто з необачності або з якоїсь пригоди татарина упустить, той не повинен бути покараний».

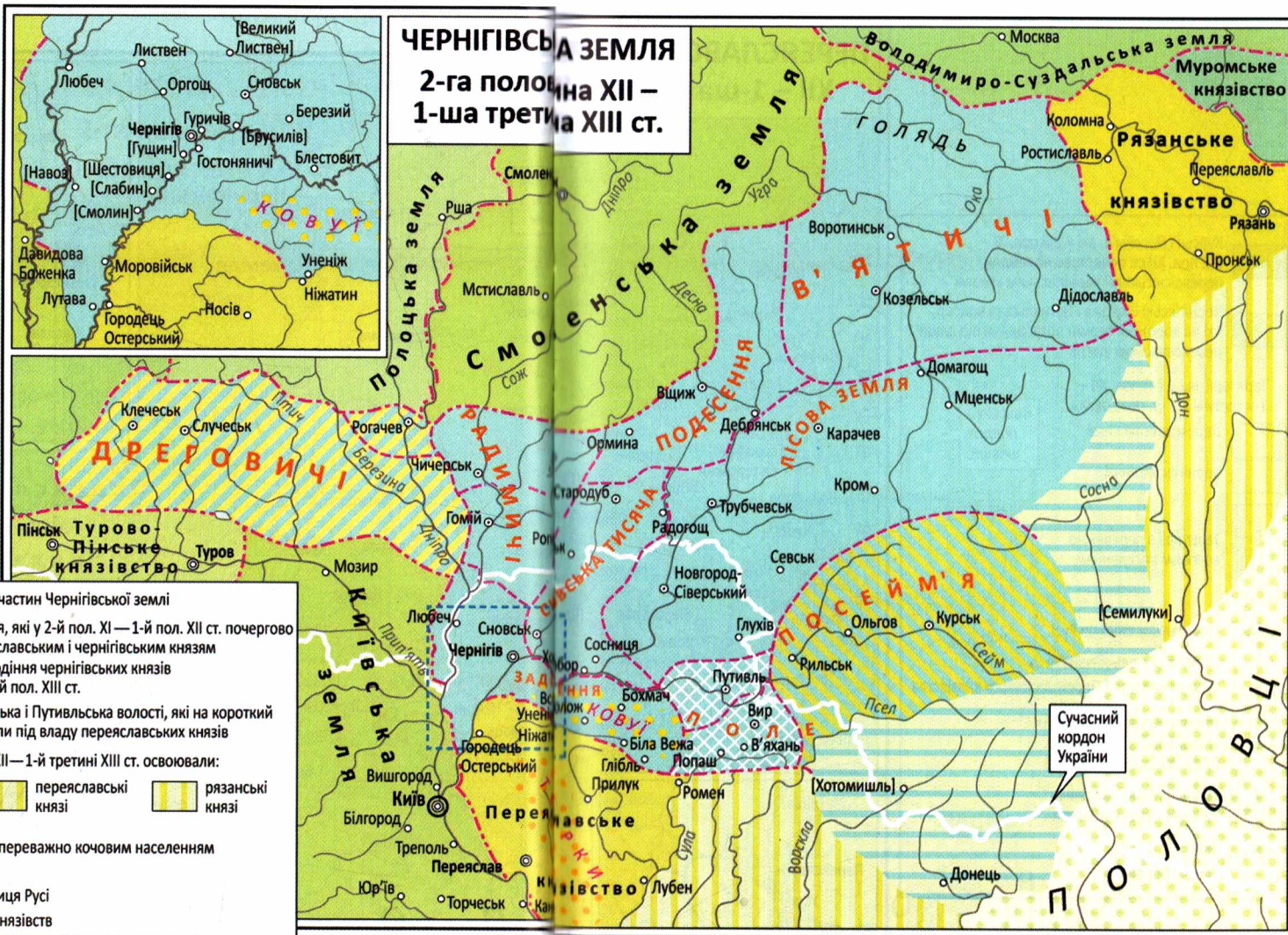
Така увага до полонених татар вказує на те, що доволі нечисленне населення Київщини успішно вело малу прикордонну війну, сторінки якої часто не відображались у державному листуванні Великого князівства Литовського й Криму. У дипломатичних повинностях зміни зводилися до звільнення міщан від піднімання послів. Щоправда, цей привілей кияни мали й раніше, але воевода систематично порушував його. Тому король переводив обслуговування послів на державну казну. Воевода мав тепер попереджати уряд про наближення послів і отримувати на них спеціальні «пенязі». На випадок їх запізнення він мав позичати гроші в місцевої князівської, панської або духовної людності, а держава повинна була віддати борг пізніше. Крім того, щорічно воевода мав отримувати на татарських гінців по 100 кіп грошей. Українська шляхта отримала обов'язок виступати періодично на заставу до Києва. Зберігся документ, за яким у липні в Києві стояла застава чисельністю не менш як 337 людей, очолювана Юрієм Немировичем — братом місцевого воеводи. У серпні у Литовському князівстві було оголошено загальний збір шляхти. Причому великому гетьману князю Костянтину Острозькому давалися надзвичайні права — карати тих, хто не з'явився. А на кінець року було ухвалено тримати на кордоні 2000 дворян за гроші. Можливо, саме тоді відбувся один чи кілька козацьких походів на кримців. На це наштотує той факт, що в ярику, виданому в наступні місяці, Мехмед-Герай I дозволяє козакам вільно купувати сіль, сплачуючи лише половину мита.

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА
 близько 1220 р.

Сучасний кордон України

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ 2-га половина XII — 1-ша третина XIII ст.

- Межі складових частин Чернігівської землі
 - Курськ і Посейм'я, які у 2-й пол. XI — 1-й пол. XII ст. почергово належали переяславським і чернігівським князям
 - Дреговичі — володіння чернігівських князів у 2-й пол. XII — 1-й пол. XIII ст.
 - Чернігівські Вирська і Путивльська волості, які на короткий термін потрапили під владу переяславських князів
 - Території, які у 2-й пол. XII — 1-й третині XIII ст. освоювали:
 - чернігівські князі
 - переяславські князі
 - рязанські князі
 - Території з переважно кочовим населенням
 - Номінальна столиця Русі
 - Столиці земель-князівств
 - Центри князівств і волостей Чернігівської землі
- ТОРКИ** «Свої погані» — кочовики на службі руських князів

ПЕРЕЯСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО XII – 1-ша третина XIII ст.

- Курськ і Посейм'я, які у 2-й пол. XI – 1-й пол. XII ст. почергово належали переяславським і чернігівським князям
- Чернігівські Вирська і Путивльська волості, які на короткий термін потрапляли під владу переяславських князів
- Території, які у 2-й пол. XII – 1-й третині XIII ст. освоювали:
 - переяславські князі
 - чернігівські князі
- Території з переважно кочовим населенням
- Номінальна столиця Русі
- Столиці земель-князівств
- Центри волостей Переяславського князівства
- Літописні степові «городі», згадані під 1111 і 1116 рр. (розміщеня гіпотетично)
- ТОРКИ** «Свої погани» – кочовики на службі руських князів
- Вали
- Річкові броди

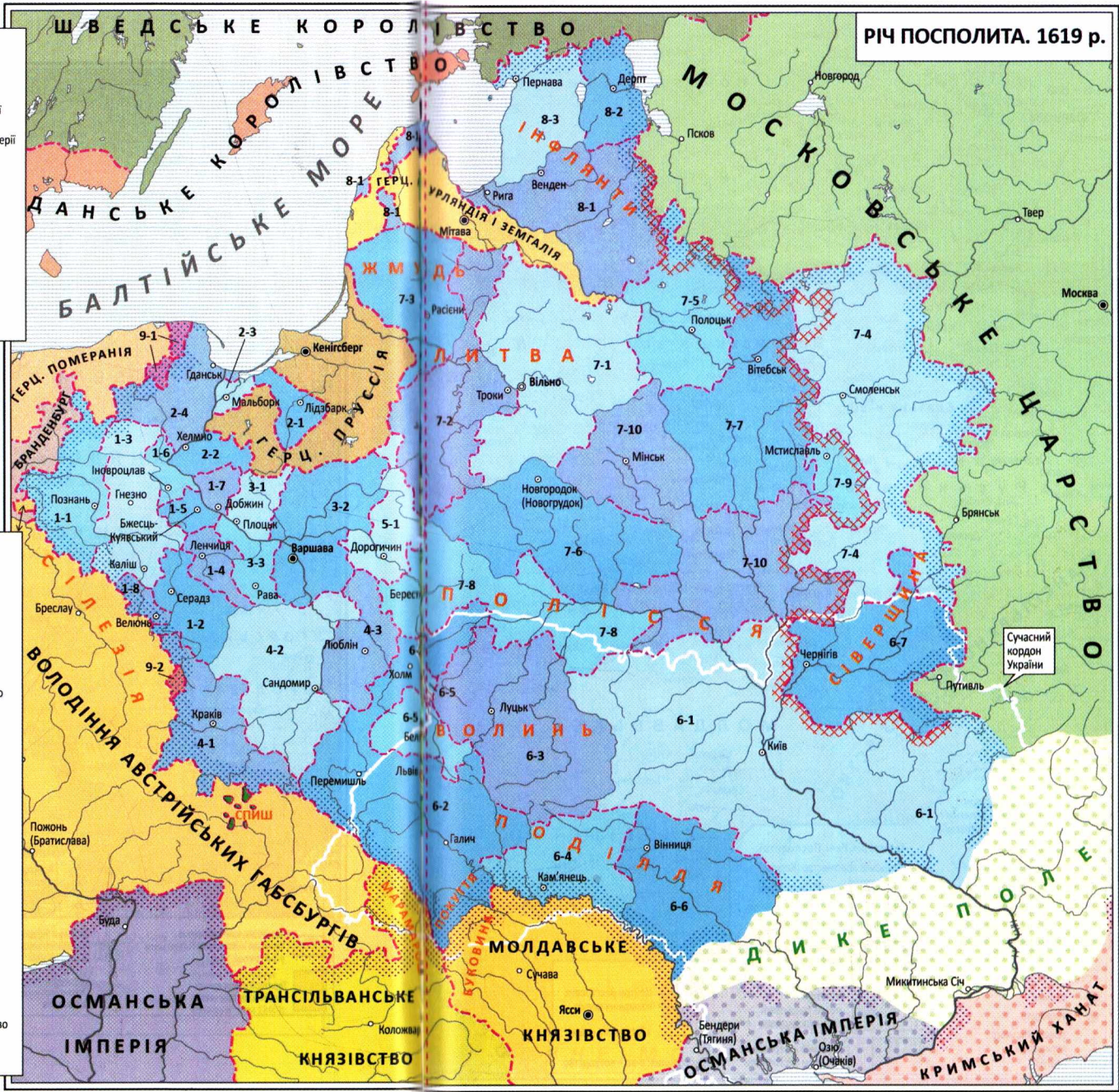

Кордони і межі:	Володіння Романовичів:	Територія з переважно кочовим населенням
держава між Галицькою і Волинською землями	Данила	Незаселені території
складових частин Галицької і Волинської земель	Василька	Столиць земель-князівств
Спільний кордон Золотої Орди та її васалів	Території, втрачені Галицько-Волинським князівством після 1240 р.	Центри складових частин Волинської і Галицької земель
	Території, залежні від галицько-волинських князів	Резиденція Данила Романовича
		Міста, що припинили існування після 1240 р.
- Звенигород

Територія, контрольована Великим князівством Литовським у 1-й третині XV ст.	Спільний кордон Польського королівства та його васалів
Території з переважно кочовим населенням	Спільний кордон Османської імперії та її васалів

- - - - - Кордон між королівством Польським і Великим князівством Литовським
- - - - - Межі воеводств, земель
- ▒▒▒▒▒ Спільний кордон Речі Посполитої та її васалів
- ▒▒▒▒▒ Спільний кордон Османської імперії та її васалів
- XXXXX Східний кордон Речі Посполитої у 1569 р.
- Спішська провінція (старство) у заставному володінні Польського королівства
- Території, не контролювані жодною з держав
- ⊙ Столиця ВКЛ
- Центри воеводств, земель

Цифрами позначено:

Адміністративно-територіальні одиниці Речі Посполитої

КОРОНА

Великопольська провінція

Великопольща

- 1-1 – Познанське воеводство (в-во)
- 1-2 – Серадзьке в-во
- 1-3 – Каліське в-во
- 1-4 – Ленницьке в-во
- 1-5 – Бжезьсько-Кувявське в-во
- 1-6 – Інвороцлавське в-во
- 1-7 – Дорбжинська земля
- 1-8 – Велонська земля

Королівська Пруссія

- 2-1 – Вармінське єпископство
- 2-2 – Хелмінське в-во
- 2-3 – Мальборкське в-во
- 2-4 – Поморське в-во

Мазовія

- 3-1 – Плоцьке в-во
- 3-2 – Мазовецьке в-во
- 3-3 – Равське в-во

Малопольська провінція

- 4-1 – Краківське в-во
- 4-2 – Сандомирське в-во
- 4-3 – Люблінське в-во

Підляшля

- 5-1 – Підляське в-во

Русь

- 6-1 – Київське в-во
- 6-2 – Руське в-во
- 6-3 – Волинське в-во
- 6-4 – Подільське в-во
- 6-5 – Белзьке в-во
- 6-6 – Брацлавське в-во
- 6-7 – Сіверське князівство

В КЛ

- 7-1 – Віленське в-во
- 7-2 – Троцьке в-во
- 7-3 – Жмудська земля
- 7-4 – Смоленське в-во
- 7-5 – Полоцьке в-во
- 7-6 – Новогрудське в-во
- 7-7 – Вітебське в-во
- 7-8 – Берестейське в-во
- 7-9 – Мстиславське в-во
- 7-10 – Мінське в-во

Інфлянтська земля (спільне володіння Корони і ВКЛ)

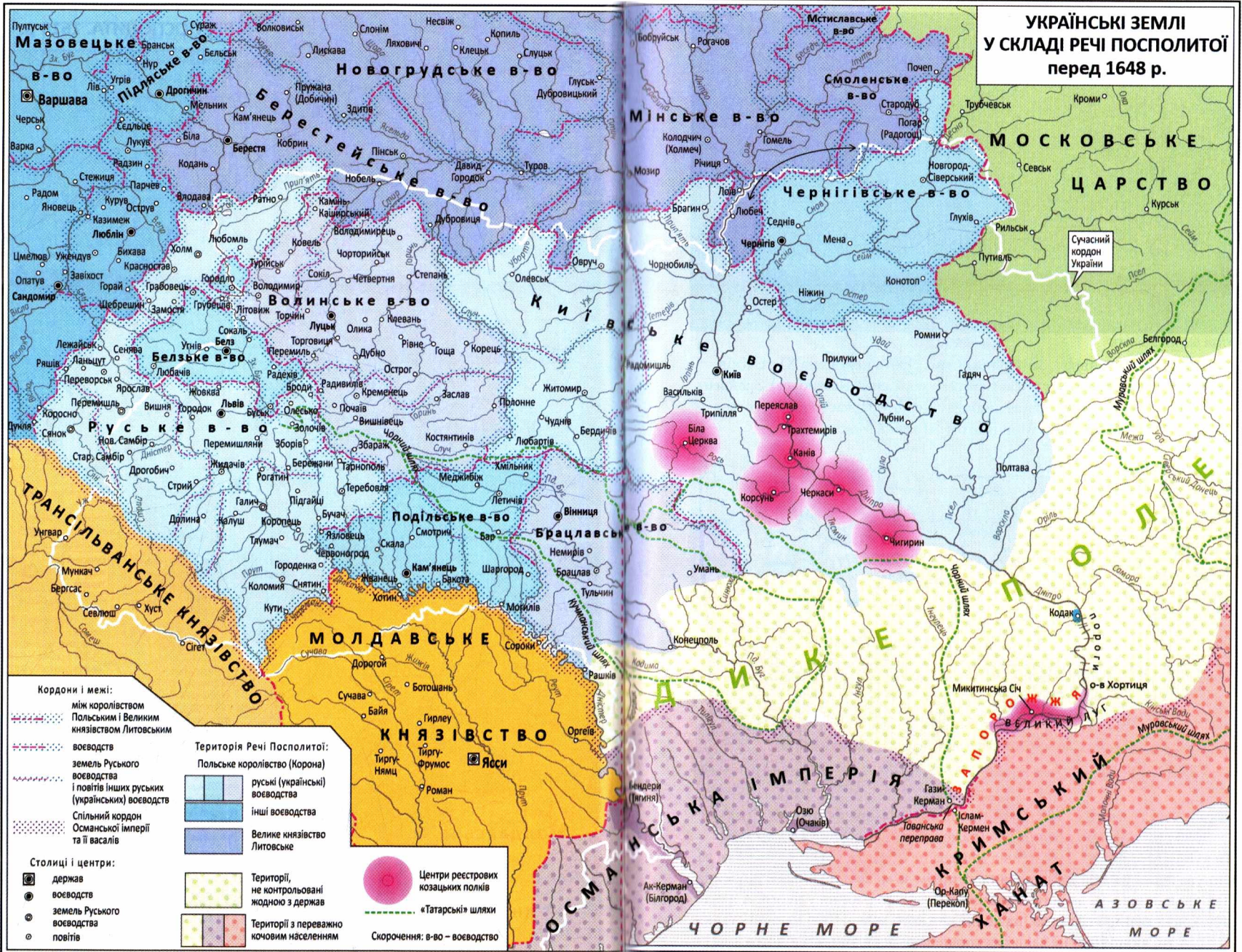
- 8-1 – Венденське в-во
- 8-2 – Дорпатське в-во
- 8-3 – Парнавське в-во

Васали Речі Посполитої

- 9-1 – Лемборсько-Битувська земля
- 9-2 – Севежське князівство

Сучасний кордон України

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
перед 1648 р.**

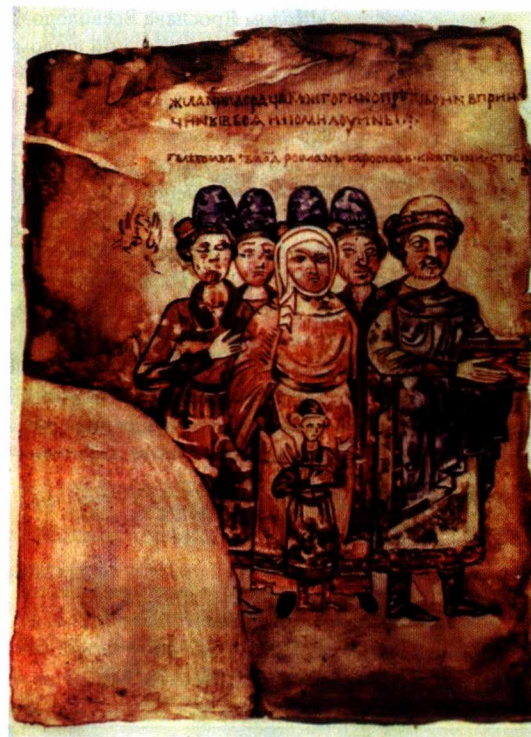

«Чернігівська гривна». Змійовик-оберіг. Друга половина XI ст. Київ. Зберігається у Державному російському музеї (Санкт-Петербург). Знайдена 1821 р. на березі річки Білоус поблизу Чернігова; часто пов'язується з Володимиром Мономахом («Гривна Мономаха»).

Берестяна грамота № 109 «Грамота від Жизномира до Микули» 1100—1120 рр., Новгород Великий: «Грамота від Жизномира до Микули. Ти купив рабину во Пскові, і від мене за це схопила (мається на увазі за звинувачення у крадіжці) княгиня. А потім за мене поручилася дружина. Так що надішли-ка до того мужа грамоту, якщо рабина у нього. А я ось хочу, коней купив і посадив [на коня] княжого мужа, [іти] на очні ставки. А ти, якщо [ще] не взяв тих грошей, не бери у нього нічого».

Мініатюра «Портрет сім'ї Святослава Ярославича з «Ізборника 1073 р.» — однієї з найдавніших руських рукописних книг. Зберігається у Державному історичному музеї (Москва). На мініатюрі, крім самого Святослава, його дружини (історики сперечаються, чи це його перша дружина візантійка Кілікія, чи друга) сини князя чернігівського та київського — попереду маленький Ярослав, а позаду зліва направо: Гліб, Олег, Давид, Роман.

Печатка Мстислава Володимировича (Мстислава Великого), великого князя київського (1125—1132).

«Шолом Ярослава Всеволодовича» — давньоруський шолом кінця XII — початку XIII ст., знайдений поблизу міста Юр'їв-Польський (Володимирська обл., Росія). За найпоширенішою версією, належав князю Ярославу Всеволодовичу (князь Переяславля Руського (1200—1206), Переяславля-Заліського (1212—1238), великий князь київський (1236—1238), великий князь володимирський (1238—1246)), який загубив його, тікаючи після поразки у Липецькій битві 21 квітня 1216 р., що відбувалася неподалік від місця знахідки.

Запис із книги пожертв на користь домініканського монастиря Божого Тіла у Львові (Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów, Klasztor Bożego Ciała OO. Dominikanów we Lwowie, Sygn. Lw.321 : Wykaz summ zapisanych na rzecz klasztoru Bożego Ciała we Lwowie, 1297—1829)

Військові приготування у Литовській державі й Польщі, хоч і не завжди вдалі, все ж зіграли свою роль, і хан був змушений відмовитися від агресії. І вже 9 серпня 1522 р. Мехмед-Ґерай I знову присягнув перед О. Горностаєм та послав до короля відповідного листа. Крім присяги, хан через Остафія Дашковича довів до відома короля: «З тобою [Сигізмундом I], братом нашим, так і з королем угорським справа наша одна є». Спроби втягнути хана до союзу з угорцями робилися вже з весни — на Балканах агентом Сигізмунда I виступав Ян Тарновський. І от нарешті хан виразив свою готовність розпочати переговори з антитурецьким блоком Ягеллонів. Після надіслання до Кіркора листа від угорського короля Мехмед-Ґерай I ухвалює важливе рішення. Він виражає готовність послати до Угорщини свого посла. В історіографії часто домінує думка, ніби кримські хани були сліпою зброєю в руках османів. Проте зовнішня політика Мехмед-Ґерая I, особливо в 1521—1523 рр., явно йде врозріз із політикою турків. І якщо походи на Московську державу можна ще розглядати як непокору норовистого хана, то переговори з країнами, з якими Османська імперія вела виснажливі війни, прямо вказують на те, що правитель Криму остаточно відчув себе незалежним правителем, рівним султану. У своєму листі до короля Мехмед-Ґерай I спростував чутки про своє примирення з Сулейманом I і писав, що на вимогу останнього припинити воювати з московськими землями, він дав тому таку відповідь: «Я відаю, що маю з холопом своїм з московським вчинити, а ти, царю, в те не вступає».

Узимку Мехмед-Ґерай I обіцяв на чолі 300-тисячної армії виступити проти Московської держави й вимагав, аби Сигізмунд I прислав до нього рязанського князя, бо саме з ним хан хотів іти в похід. На випадок королівської відмови чи затримки Мехмед-Ґерай I погрожував, що «великий гнів на вас буду мати» і на Московську державу похід не відбудеться. Але позиція Сигізмунда I була непохитною. Рязанський князь поїде до Криму тільки після повернення О. Дашковича або в обмін на належних заручників. Дещо згладжуючи тон своєї відмови, король сам розписував переваги утворення Рязанської держави під протекторатом Кримського ханату. На думку російського вченого Д. Іловайського, контакти рязанського князя Івана Івановича з Мехмед-Ґераєм I розпочалися ще в 1519—1520 рр.

Військові приготування у Литовській державі й Польщі, хоч і не завжди вдалі, все ж зіграли свою роль, і хан був змушений відмовитися від агресії. І вже 9 серпня 1522 р. Мехмед-Герай I знову присягнув перед О. Горностаєм та послав до короля відповідного листа. Крім присяги, хан через Остафія Дашковича довів до відома короля: «З тобою [Сигізмундом I], братом нашим, так і з королем угорським справа наша одна є». Спроби втягнути хана до союзу з угорцями робилися вже з весни — на Балканах агентом Сигізмунда I виступав Ян Тарновський. І от нарешті хан виразив свою готовність розпочати переговори з антитурецьким блоком Ягеллонів. Після надіслання до Кіркора листа від угорського короля Мехмед-Герай I ухвалює важливе рішення. Він виражає готовність послати до Угорщини свого посла. В історіографії часто домінує думка, ніби кримські хани були сліпою зброєю в руках османів. Проте зовнішня політика Мехмед-Герая I, особливо в 1521—1523 рр., явно йде врозріз із політикою турків. І якщо походи на Московську державу можна ще розглядати як непокору норовистого хана, то переговори з країнами, з якими Османська імперія вела виснажливі війни, прямо вказують на те, що правитель Криму остаточно відчув себе незалежним правителем, рівним султану. У своєму листі до короля Мехмед-Герай I спростував чутки про своє примирення з Сулейманом I і писав, що на вимогу останнього припинити воювати з московськими землями, він дав тому таку відповідь: «Я відаю, що маю з холопом своїм з московським вчинити, а ти, царю, в те не вступай».

Узимку Мехмед-Герай I обіцяв на чолі 300-тисячної армії виступити проти Московської держави й вимагав, аби Сигізмунд I прислав до нього рязанського князя, бо саме з ним хан хотів іти в похід. На випадок королівської відмови чи затримки Мехмед-Герай I погрожував, що «великий гнів на вас буду мати» і на Московську державу похід не відбудеться. Але позиція Сигізмунда I була непохитною. Рязанський князь поїде до Криму тільки після повернення О. Дашковича або в обмін на належних заручників. Дещо згладжуючи тон своєї відмови, король сам розписував переваги утворення Рязанської держави під протекторатом Кримського ханату. На думку російського вченого Д. Іловайського, контакти рязанського князя Івана Івановича з Мехмед-Гераем I розпочалися ще в 1519—1520 рр.

Ходили чутки, ніби князь навіть хотів одружитися з донькою хана, за що 1520 р. і був заарештований у Москві. Беручи до уваги цей факт, Іловайський припускав, що серед причин, які спонукали Мехмед-Герая I до походу на Московську державу 1521 р., було захоплення Рязані та введення її до сфери кримських впливів. Підтвердженням цього, на нашу думку, може бути факт облоги кримцями Рязані, а також намагання хана як мирними¹, так і силовими² засобами захопити місто. Узагалі, ідея реставрації удільних князівств татарськими ханами, як вдало зауважив Казимир Пуласький, не була новою. Відомо, що Ших-Ахмат, останній правитель Великої Орди, мав наміри на Тверське велике князівство. Та й батько Мехмеда — Менглі-Герай I виношував плани щодо відновлення Київського князівства під своєю зверхністю. Особливо імпувало королю повідомлення про підготовку нового наступу на Московську державу, про що повідомляв Дашкович. Щоправда, правитель Великого князівства Литовського й Королівства Польського тут же обмовився, що Литовська держава змушена примиритися зі своїм східним сусідом з причини османського наступу на Угорщину. Однак, якщо хан все ж організує похід на володіння Василя III, то рада панів зможе допомогти кримцям у цьому. Все вказує на те, що у Вільні хотіли повторити ситуацію літа 1521 р., аби хан сам ризикував, воюючи з Московською державою, а їхні війська стояли в той час на кордоні. Мехмед-Герай I, зі свого боку, намагався натиснути на короля через послів останнього. Для них спеціально створювали незручності в мешканні, грабували їхніх слуг, а королівського посла Ясмана взагалі заарештували. Зрозуміло, що тиск з боку кримців на литовське посольство міг мати й іншу мету. Хану було вигідно, аби його зовнішні супротивники бачили це. Хоча одне й не виключає іншого. Окрім того, Мехмед-Герай I, готуючись до широкомасштабного походу, напевно, хотів мати побільше заручників з боку Вели-

¹ Ще під час облоги Москви Мехмеду I вдалося змусити російський уряд видати йому грамоту, в якій Василь III визнавав себе залежним від кримського хана. Мехмед I послав цю грамоту рязанському воеводі Хабару з вимогою здати місто. Але московський намісник виявив хоробрість і кмітливість: місто оборонив, а грамоту залишив у себе (про це докладніше див. Герберштейн С. Указ. твори. — С. 174).

² Мається на увазі невдала спроба О. Дашковича за допомогою хитроців захопити Рязань.

кого князівства Литовського. І його побоювання за свої тили з боку цієї держави, як показало майбутнє, не були марними. Ставлення оточення Сигізмунда I до угод, підписаних із кримцями, й до хана зокрема гарно характеризує каламбур Томіцького: «цар поганський і мир з ним поганський». Коли ж хан вирушив у черговий похід, то цей королівський радник сказав: «Боже, дай, аби він звідти не вийшов».

На початку 1523 р. правитель Криму вирушив у далекий похід на Астрахань. Ця зовнішньополітична акція стала апогеєм успіхів Мехмед-Герая I. Хан у союзі з ногайцями, «з великим військом підійшовши, захопив Астрахань». Таким чином, під його владою були зібрані всі основні татарські держави Східної Європи. Як справедливо зауважив О. Галенко, Мехмед-Герая I вдалося, по суті, відновити Золоту Орду, тільки під новою династією.

Зміна напрямку політичного курсу Кримського ханату з українських земель Великого князівства Литовського на землі, розташовані у Волзькому басейні, та війна цієї держави з Великим князівством Московським виявилися найбільш надійною гарантією безпеки українських земель з боку степовиків. У той же час місії О. Дашковича до кримців показали, що навіть у часи своєї найбільшої могутності Кримський ханат почувався вразливим з боку прикордонних земель Литви, передусім Київщини та Поділля. Припинення війни з Московською державою створювало передумови для концентрації литовського уряду на кримській політиці.

Хитання терезів

Успіх Мехмед-Герая I виявився тимчасовим. Ногайські мурзи, що спочатку підтримали хана, побоюючись зміцнення його влади, перейшли на бік його супротивників, що змінило весь хід астраханської кампанії Криму та визначило її результати. Очолювані князями Мамаєм і Агішем, вони виманили Мехмед-Герая I з Астрахані й убили його разом із калгою і почтом, після чого розгромили тритисячний загін, що супроводжував хана. Більша частина війська була розпорошена по степах і окремими групами поверталася до рідних улусів. Першими в Крим повернулися двоє синів хана, Газі

й Бабу Ґераї, разом із п'ятдесятьма князями. Їх переслідували заволзькі татари на чолі з Ших-Айдаром — сином хана Великої Орди Ших-Ахмата, а також ногайці під проводом князів Мамає та Агіша, які наприкінці березня 1523 р. заблокували півострів із півночі. Перейшовши Перекопський перешийок і розташувались табором біля Солоного озера, нападники вислали два загони до столиці ханату Кіркора й головного міста ширинівського роду Старого Криму з метою спустошення улусів. Поки тривало розорення Криму, з Астрахані надійшло зібране кримськими князями з роду Ширинів Мемешем і Давлет-Бахтієм 12-тисячне військо, яке розбило дорогою ногайського князя Кошума й мангитського князя Удема. Кілька днів по тому під стінами Перекопської фортеці відбулася битва кримських татар із головними силами заволжців та ногайців. Кримські татари зазнали поразки й змушені були шукати захисту за стінами перекопських укріплень, гарнізон яких на той момент складався з турецьких яничарів. За свідченням сучасників, турецькі вояки мотузками втягували татар на стіни. Тоді ж переможці послали два загони під Очаків, де захопили в полон чотирьох кримських царевичів, з них двох Ґераїв — Шан-Ґераєя і Ша-Іслама — було вбито, Мерет-Ґераєя, Бетіґіреєвого сина, відпущено до Перекопа, а сина Мехмед-Ґераєя І Іслам-Ґераєя — забрано в неволю. Нападники, однак, не змогли захопити жодного кримського фортифікованого міста. Через два тижні після битви заволзькі й ногайські татари вирушили до своїх улусів.

Поразка кримських татар під Астраханню і спустошення земель Кримського ханату заволзькими та ногайськими ордами, а також відсутність найвищої ланки ієрархії влади внаслідок загибелі хана й калги одразу позначилися на зовнішній політиці Литви. Склалися сприятливі умови щодо захисту власних південних кордонів і спроб хоча б часткового повернення свого впливу в Північному Причорномор'ї. Литовська держава не тільки припинила сплату щорічних упоминок, а й навіть у Києві було перехоплено кримських гінців, що вже поверталися додому, і відібрано в них коштовності, передані королем Мехмед-Ґераю І. Війська Великого князівства Литовського, очолювані Остафієм Дашковичем, навесні 1523 р. захопили і знищили в пониззі Дніпра кримське місто-фортецю Іслам-Кермен, яке було розташоване на лівому березі. Як пізніше скаржилися урядов-

ці Кримського ханату литовській раді панів, литовські вояки «город Іслам зламали... і гармати побрали і кілька татар з гарматами і з дружинами і з дітьми своїми, що ховалися неподалік Дніпра» захопили в полон. Не зупиняючись на цьому, нападники вийшли в море, де «два кораблі взяли і людей в них побили і на чотири тисячі золотих побрали». Загальні ж збитки кримці рахували так: 9 тисяч золотих і 90 тисяч аспрів. У документах збереглося свідчення про те, звідки були вояки, що знищили татарську фортецю. Князь Адрагман, правитель Іслам-Кермена з часу його заснування, скаржився королю, що це зробили вояки «з україних городов». А такими «городами» для кримців були міста Київщини й Поділля. Таким чином, похід у пониззя Дніпра був продуктом мілітарної сили населення українських земель у складі Великого князівства Литовського. А це черговий раз підтверджує те, яке місце і роль відводилися Україні у кримській політиці Литовської держави.

Знищення Іслама було дуже серйозною втратою для Кримського ханату, оскільки це фортифікаційне місто контролювало відторгнуте свого часу від Великого князівства Литовського все південне Подніпров'я. Крім того, Крим втратив контроль над стратегічно важливою Таванською переправою.

Перші наслідки цих подій одразу ж далися взнаки. Десь наприкінці весни того ж року між Литовським князівством і заволзько-ногайськими ордами розпочалися переговори, ініціатором яких стала литовська сторона, яка прислала до ординців спеціального гінця. Зміст переговорів зводився до встановлення антикримського союзу і звільнення экс-хана Ших-Ахмата. Фактично Сигізмунд І повернувся до політики своїх попередників Ольгерда й Вітовта, а саме — маніпулювання різними татарськими ордами з метою захисту власних кордонів. Недарма ногайські мурзи вихвалялись перед Сигізмундом І: «Від перекопського не остерігайтеся, безпечні будьте, коли вже ми тут і обіцяли Перекоп і Кірк-Ор взяти». Молдавський воевода через свого гінця в лютому 1524 р. повідомляв до Криму, що заволжці й ногайці обіцяють Сигізмунду І повернути під його владу міста Іслам-Кермен і Очаків. Недарма у своєму посланні до литовської ради панів король писав: якби «син царя заволзького... з обома ордами заволзькою і ногайською на поле витягнув», тоді б «цар перекопський,

чувши про це, не смів би з царства свого людей своїх посилати панств наших казити».

Уряд Великого князівства Литовського погодився відпустити на волю екс-хана й навіть запропонував процедуру поступового передання Ших-Ахмата з рук у руки. Передбачалося, зокрема, що спочатку до заволжців і ногайців буде послано «з вашими послами... дворянина нашого Матвія Заморанка, і щоб ви перед тим нашим послом як цар, так і всі мурзи нам присягу вчинили на том, що брата нашого Ших-Ахмата, царя, матимете собі государем, потому як і предків його та його самого мали». Крім того, литовський посол мав визначити «про той рік певний», коли відбудеться звільнення хана. Місцем для цього було обрано південну Наддніпрянщину: «Аби вони з усіма своїми улусами підкочували до Тавані близько міста його милості Черкас... А государ наш король його милість брата свого [Ших-Ахмата], надавши йому необхідні речі, к тому часу з Києва до них відпустив».

У той час як Литовська держава й заволзько-ногайські орди вели жваві переговори, в Кримському ханаті поступово розкручувався маховик внутрішньополітичної кризи. Відсутність найвищої ланки ієрархії влади змусила кримську знать, не гаючись, обрати нових хана й калгу. Ними стали діти Мехмед-Герая I — Газі й Бабу Герая відповідно. Але Сулейман I, не визнаючи цього кроку кримських князів і мурз, прислав до Кафи Саадет-Герая у супроводі 200 яничарів. Наявність турецьких гвардійців при хані є показовим фактом, оскільки яничари, за визначенням російського вченого Петросяна, були «важливим інструментом у руках султанів, за допомогою якого ті досягали мети щодо збереження та зміцнення своєї влади на завойованих територіях». У країні, і без того потерпій від зовнішніх ворогів, було встановлено двовладдя. Ситуація вимагала швидшого улагодження цього конфлікту. Тому в квітні 1524 р. було вирішено провести примирення на умовах проголошення ханом Саадет-Герая, а Газі-Герая калгою. Але під час принесення присяги останнього було вбито за наказом дядька, який став, таким чином, єдиним правителем держави.

Новому хану дісталась важка спадщина внаслідок військових поразок його попередників. Небезпека нових вторгнень ззовні залишалась досить великою. Цілу зиму 1523/1524 рр. кримські війська стояли відмобілізовані в очікуванні нових нападів ногайців. А навесні

1524 р. пройшла чутка, ніби 80-тисячне військо Сигізмунда I, розоривши Очаків, рушило на Білгород. Не меншу загрозу для Криму становили переговори Ших-Айдара, Агіша й Мамає з урядом Литовської держави щодо звільнення Ших-Ахмата. Щоб зашкодити цьому і, якщо не привернути на свій бік, то принаймні нейтралізувати ногайців, Саадет-Герая I дав згоду на шлюб свого брата, казанського хана Сахіб-Герая I, з дочкою князя Агіша, а також на шлюб свого сина з донькою князя Мамає. До того ж остаточно з'ясувалося, що більшість вояцтва, яке пішло на Астрахань, залишилося живим. За словами хана, до рідних домівок майже щодня повертаються кримські вояки окремими групами «по п'ятсот і по сто наші люди войовані до нас приходять... як добрі, так і прості...» Тоді ж повернувся й Іслам-Герая.

Наприкінці весни 1524 р. Саадет-Герая I перейшов до більш активної зовнішньої політики, скерувавши кримську агресію на Велике князівство Литовське і Корону Польську, що було частиною європейської політики Османської імперії. Ще 1523 р., невдовзі після свого прибуття до Криму, Саадет-Герая I почав тиснути на Сигізмунда I. У своєму першому листі до короля і ради панів Великого князівства Литовського хан вихвалявся, що, будучи ставлеником Сулеймана I, привів із собою до Криму величезне турецьке військо, «з гарматами і з ручницями з численним військом, хвала Богу, прийшовши». У наступних листах він уже детальніше змальовує турецьку допомогу: «щасливий государ турецький цар то почув [про смерть Мехмед-Герая I] і зі мною, братом своїм, твердо присягу вчинив, велике військо шістдесят тисяч війська Селістрійського санджака і, крім того, війська ще десять тисяч добрих людей полем прислав... А сам... морем із двома тисячами холопів своїх прийшов до Кафи з ручницями». Крім турків, Саадет-Герая I, за власним визнанням, зібрав у своїх руках усі війська «моїх батьків предків». Залякуючи урядовців Великого князівства Литовського своєю могутністю, хан тут же вимагав прислати до нього посла з річними упоминками й татарських послів, які ще з часів Мехмед-Герая I перебували в Литовській державі, покарання О. Дашковича та «іже з ним» за напад на Іслам. У випадку ж невиконання його вимог Саадет-Герая I погрожував нападом: «з турецьким військом татарському війську... призволю людям і панству твоєму люто буде».

Сигізмунд I, володіючи, напевно, достатньою інформацією щодо реальних турецьких сил у Криму, послав до хана свого дворянина Андрія Шелуху з листами. У них король і литовська рада панів вітали Саадет-Герая I зі вступом на стол і згадували дружбу з ханами, які правили раніше. У той же час литовська сторона замовчувала питання упоминків і татарського полону, захопленого на пониззі Дніпра, який, до речі, перебував у «доброму здоров'ї в... українних городах» Великого князівства Литовського.

Кримська верхівка, роздратована впевненою позицією Вільна, спробувала вдатися до нових погроз. Особливо красномовним був лист князя Адрагмана. Татарський феодал скаржився на Андрія Немировича за те, що останній перехопив 1523 р. кримських гінців, які саме поверталися до півострова, відібрав у них коштовності, а самих скарав на горло. Адрагман від імені уряду Кримського ханату вимагав покарати київського воеводу. В іншому ж випадку князь нагадував про долю Івана Ходкевича, який був київським воеводою 1482 р., коли місто було знищене Менглі-Гераєм I. Мовляв, тоді «Ходкевич ушапством своїм багато лиха вчинив» і тепер з Андрієм Немировичем «так само буде, як над Ходкевичем(!)».

Такий жорсткий політичний тиск був продуктом агресивних планів кримського нобілітету й Османської імперії. Для першого успішний наступ на сусідів давав як політичні, так і, враховуючи падіння політичного престижу ханату, необхідні економічні дивіденди. Османам, як уже зазначалося, було конче необхідно за допомогою кримців скувати сили Великого князівства Литовського й Королівства Польського. Ставлячи Саадет-Герая на стол, Сулейман I не просто знищував сепаратистські тенденції у ханаті, а й перетворював цю татарську державу на слухняну зброю у своїх руках. Недарма один із кримських аристократів, князь Булгак, говорив московському послові I. Морозову, який саме повертався з Туреччини, що султан підбиває Саадет-Герая I воювати «литовського короля». Перехід турецько-татарського блоку від політичного наступу до військового не змусив себе довго чекати.

Навесні 1524 р. в рамках османської агресії у Європі на українські землі Королівства Польського вдерлося 8-тисячне турецьке військо і 4 тисячі білгородських татар. Нападники почали розорювати Подільську, Львівську, Саноцьку й Белзьку землі. Було знищено багато

сіл і містечок. Українське населення чинило шалений опір, зважаючи на власну потужність. У Зинькові й Красиліві туркам вдалося захопити і спалити міста, але замків вони здобути не змогли. У Рогатині після того, як дерев'яні укріплення почали руйнуватися, захисники відступили до місцевого фортифікованого костюлу, де, очолені Сенявським, відбили всі ворожі приступи. Король розіслав шляхті листи, аби вона виступила проти нападників. Щоправда, як скаржився сучасник, чимало шляхтичів ігнорували ці накази. Сигізмунд I звернувся навіть до мазовецьких княжат Станіслава і Яна, аби вони зі своїми загонами виступили проти турків і татар та поспішили до Бузька і Глинян.

Відповідно до ординації 1519—1520 рр., ядром збору шляхетського ополчення стало наймане військо. До нього поспішали загоны з Течина, Таркова, Вісничка, Львова, Кам'янця, Бузька та інших міст. Хоча серед вояків був високий бойовий дух, гетьман Фірлей, пам'ятаючи Сокальську катастрофу, відмовився від атаки ворожого війська, і таким чином прирік українські землі, які він мав захищати, на розорення. На противагу пасивним діям головного війська, вояки передового корпусу, очолюваного Яном Тарновським, діяли більш рішуче. За повідомленням Бельського, вони перехопили турецький загін, що повертався з-під Комірного, і, притиснувши його до болота, знищили. Ще низку поразок агресори отримали на зворотному шляху під час переходу Дністра. Крім цього, молдавські війська розгромили білгородців і відібрали весь полон. Загалом було захоплено чимало турків, яких було відіслано в подарунок Сигізмунду I.

Улітку того ж року в наступ перейшли кримці. Їхне 40-тисячне військо, очолюване калгою Озюбеком і царевичами Ісламом, Бучаком і Янтуром Гераями, закінчило мобілізацію і вирушило в похід на північний захід.

У Великому князівстві Литовському й Польській Короні ще взимку, коли Саадет-Герая I «до його милості [короля] писав вельми прикро», почали вживати оборонних заходів, у Короні «панове ради... через жадного датку царю перекопському давати не хочуть, а до того його упоминку приложивши, хочуть служебних на кордоні тримати».

Хоча, як показали попередні події, головна проблема при обороні краю лежала навіть не в площині кількості вояків, а саме в мужності

й рішучості керманічів польського війська. Адже вже не перший раз гетьман, маючи під командою кількатисячні сили, злякався воєра, а окремі урядники з нечисленними загонами сміливо кидалися в бій. Це вкотре підтвердило той факт, що оборонна система українських земель у Короні Польській від степовиків була вкрай неефективна. За великим рахунком усе залежало від особистої рішучості кожного конкретного урядника чи ротмістра.

До військових заходів додалися й дипломатичні «з Волоським порозуміння взявши, проти його [Саадет-Герая I] з Божою допомогою хочуть оборону чинити».

Литовська держава розташувала по «українних замках» дві тисячі кінних дворян. Багато уваги приділялося зміцненню Києва, оскільки в київському замку «ще багато лихих місць не відремонтовано, а спижів жодних, ані гармат, ані пороху, ані пушкаря не має і служебних теж мало»; Сигізмунд I наказував, аби до міста було послано майстрів на ремонт фортифікацій, кілька десятків гармат, викуплених перед цим скарбом у пана воеводи віленського, а також селітри на виготовлення пороху. Сам же король обіцяв надіслати з Корони «кілька десятків гаківниць і олова». Рада панів Литовського князівства зобов'язувалася Сигізmunдом I перевірити чисельність київського гарнізону, «щоб були з тими почтами і з бронями, як раніше пописали, і ротмістра казали би, Ваша милість, належного установити (бо той, що є — «проста людина, а к потреби нічого не є заможний»), кого б Вашій милості» було видно. До міста було направлено ротмістра Мислимицького «з почтом людей» і пушкаря Яна, так що вже у травні вони мешкали в Києві. Заслуговує на увагу той факт, що пушкаря за королівським дозволом мав власних десять драбів. Що ж до жита, яке повинно було бути відправлено до Києва з Віленського і Троцького повітів, то король наказував, аби замість жита ті місцевості оплатили його вартість. А земський підскарбій Богущ Боговитинович за отримані кошти придбав би жито на Волині, «бо чули, що там жито дешевше, ніж у Великому князівстві», і вже звідти прислав би жито до Києва. Для забезпечення координації дій литовських і польських військ до Кракова поїхав князь К. Острозький.

Основним недоліком зазначених заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону. Тому Сигізмунд I запропонував план якщо

не повного, то хоча б часткового захоплення ініціативи. Для цього, на думку короля, треба було направити козацьку флотилію на Тавань, аби вона перешкождала кримцям форсувати Дніпро. Цей план є офіційним визнанням ролі козацтва у справі захисту українських земель від агресії степовиків. Сама ж ідея контролювати за допомогою українських козаків дніпровські переправи остаточно увійшла в життя у другій половині XVI ст. завдяки розвитку Запорозької Січі. 1524 р., як завжди, на перешкоді став хронічний брак коштів. Тож, хоча Семен Полозович і Криштоф Кмітич за урядовим наказом «немало козаків брали були й мешкали з ними довгий час у Києві», грошей так і не отримали, тому більшість козацтва розійшлася. Щоправда, Полозовича з Кмітичем це не зупинило і вони «з малим почтом» козаків вирушили-таки в похід.

Наслідком оборонних заходів Великого князівства Литовського стало те, що кримці обминули її кордони й атакували Корону Польську. Розрахунок на те, що поляки ще не оговтались від весняного нападу білгородців і турків та очікують основного наступу кримців на київському напрямку, виявився правильним. Кримці глибоко врізалися у Львівську землю, спаливши при цьому передмістя столиці Руського воеводства. Розташували кіш поблизу Мостицького, нападники розіслали свої загоны в різні боки. Особливо відзначилися вояки Іслам-Герая, які, за визначенням Бельського, «в різних сторонах великі шкоди починили, всі, містечка попалили, людей... піймали». Під замком Пручником нападниками було завдано поразки, причому серед загиблих татар були й жінки, переодягнені в чоловічий одяг. Тоді багато татар «хлопи косами посікли».

Сигізмунд I ще на початку літа отримав повідомлення про наближення кримських чамбулів. До того ж київський воевода попередив, що татарське військо зміцнене турецькими загонами: «Цар турецький чималу допомогу людьми йому вчинив». Тому король наказував, аби «всі панові ради наші, з дворами своїми й з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися й на готові були... і повітам би своїм казали теж зібратися і наготові бути». Ймовірно, подібні накази отримала й польська шляхта. Це непрямо підтверджує Бельський, пишучи, що король, почувши про вторгнення татар, наказав малопольській шляхті рушити проти них. А це означає, що процес мобілізації вже йшов повним ходом. Сигізмунд I особисто

вирушив до Сандомира, куди мали поспішати й інші шляхетські хоругви. Кримці, довідавшись про збір шляхти, почали стягувати свої загони до головного коша і швидко відступати до рідних улусів. Голова держави з основними силами дійшов до Львова, але татар не наздогнав. Тільки королівському авангарду пощастило перехопити декілька чамбулів перекопців і відібрати в них ясир

Оскільки стратегічне переслідування татар військами Польщі й Великого князівства Литовського, як правило, не практикувалося, то кримці, відірвавшись від коронної армії, почувалися в безпеці та спокійно почали переправлятися через Дніпро в районі Тавані. Саме в цей час їх зненацька атакувала козацька флотилія С. Полозовича і К. Кмітича. Українські вояки, незважаючи на свою нечисленність, доволі успішно билися з перекопцями. Поки що відоме єдине пряме джерело, в якому описуються дії козаків. Це лист Сигізмунда I до ради панів Великого князівства Литовського перед Берестейським сеймом від 10 грудня 1524 р. У цьому повідомленні король, не приховуючи власного задоволення, пише, що козаки «до Таваня на службу нашу ходили і, там будучи, послуги свої нам немало вчинили, і тих людей — неприятелів усіх татар, які в панстві нашому були, *тиждень (!)* через Дніпро не пропускали і на *кажен день* з ними битву мали і багатьох їх били, а інші самі тонули, яка ж послуга їх нам добре вдячна» (курсив автора).

Свого часу Боплан, описуючи Тавань, зазначив, що «це протока й велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не понад 500 кроків завширшки, руський берег [правий] дуже високий і стрімкий, а протилежний — низький». В іншому місці своєї праці французький інженер писав, що турецькі стріли летять не менш ніж на 500—600 кроків. Зіставляючи повідомлення Боплана, бачимо, що постріл, зроблений з лука з правого берега (особливо зважаючи на його висоту), спокійно досягав протилежного. Якщо ж пригадати, що серед кримців були турки, частина з яких мала на озброєнні вогнепальну зброю, то залишається лише дивуватися, як жменьці українських вояків на відкритому місці вдалося протриматися під обстрілом багатотисячного війська цілий тиждень.

Судячи з усього, козакам вдалося або відбити ясир, або змусити татар просто кинути його. За повідомленнями московських агентів у Криму, військо перекопців повернулося додому з худобою і нечис-

ленным полонем. Взагалі, змусити татар кинути полон, який становив основу здобичі, могла тільки велика небезпека. Такою загрозою була сама ситуація, в якій опинилося кримське військо. Немоżliвість переправитися через Дніпро могла, в разі підходу основних польських і литовських військ, стати для кримців безвихідною пасткою.

Татарсько-турецькі походи 1524 р. були загрозливим сигналом для уряду Великого князівства Литовського. Поставала реальна перспектива повторення ситуації кінця XV — початку XVI ст., коли татарсько-турецькі орди мало не щорічно нападали на території цієї країни. Наявність же у Криму протурецького хана Саадет-Герая I тільки посилювала ці побоювання. Причому страх перед новими вторгненнями виявлявся у вигляді паніки. Наприклад, на початку серпня пройшли чутки, ніби до Королівства Польського наближається велике турецьке військо. У Кракові зчинилася паніка, про оборону ніхто не думав. Як зазначає Дворзачек, тільки завдяки особистому втручання Яна Тарновського почався збір Посполитого рушення. Але його мобілізація проходила настільки повільно, що ще в другій половині вересня кордон залишався відкритим. На щастя, турецька небезпека далі чуток не поширилася.

У зверненні до ради панів князівства від 10 грудня 1524 р. Сигізмунд I прямо говорив про хана: «Він за звичаєм предків своїх перших царів несправедливими присягами и лестивими залицяннями хоче нас заводити собі і приязні, а з поради і за допомогою царя турецького збирається у панства наші хоче плондрувати; так же чутки до нас доходять, що на наступне літо ті оба царі поганські, перекопський і турецький, з великими силами хочуть людей своїх у панства наші посилати, хочучи казити» (курсив автора).

В умовах такої небезпеки ззовні король наполягав, аби Краків і Вільно об'єднали свої зусилля в справі оборони. На думку Сигізмунда I, на сеймі, що має відбутися, треба вирішити питання, що безпосередньо стосуються державної безпеки країни. Прийняти суворі укази щодо мобілізації військ, бо «деякі княжата, і панята, й урядники наші, і шляхта мало послушенства к нам, господарю й Вашій милості раді панів наших мають» і не з'являються на місце збору згідно з урядовими наказами. Тому король вимагав, аби винних «без всякого милосердя наказуем карати на горла» й конфіскувати

«маетки їх». Рада панів мала подумати, що робити з послами Мехмед-Герая I, які досі мешкали у Вільні. А також щодо щорічних упоминків і грошей, захоплених при знищенні Іслама, яких вимагав хан. Крім того, король звертав увагу на відносини із заволзькими й ногайськими ордами, які своїми походами в причорноморські степи фактично захищали кордони Великого князівства Литовського.

Окреме місце в листуванні короля з Вільном посідало питання безпосередньо Києва та інших прикордонних міст. Сигізмунд I скаржився, що досі не виконано його розпорядження щодо ремонту київських укріплень і присилання до тамтешнього замку жита. Тому він наказав, аби до Великодня все було зроблено. Що ж до військових сил на кордоні, то Сигізмунд I запропонував Вільну план, який у майбутньому повністю довів свою ефективність. На думку короля, на кордоні потрібно постійно утримувати 2—3 тисячі «дворян наших на пенязях для... швидкої оборони панствам нашим від того поганства». І набрати в Києві на службу 1—2 тисячі козаків на чолі з дворянином королівським, аби вони «по Дніпру на перевозах» мешкали «і тих перевозів стерегли й боронили, скільки їм Бог милій допоможе». Оборонні заходи, запропоновані на Сеймі королем, у разі їх виконання, мали досить ефективно захистити Велике князівство від агресії з півдня. Але допомога прийшла з іншого боку й була неочікуваною не тільки для Вільна, а й для інших країн південної Європи.

Уперше за понад п'ятдесят років своєї кримської політики Велике князівство Литовське змогло застосувати кроки, спрямовані на перехоплення ініціативи. Поразка під Астраханню, вторгнення волзьких орд і напади литовських вояків значно послабили Кримський ханат. Водночас нові способи оборони, застосовані Литовським князівством 1524 р., довели свою ефективність у боротьбі з кримською агресією. Великим головним боєм для Вільна знову, як і наприкінці XV ст., стала загроза турецького вторгнення.

Нова «Вітовтова» політика в дії

Наприкінці 1524 р. у Кримському ханаті розпочалася внутрішня війна, яка з періодичними перервами тривала до 1537 р. і в яку поступо-

во були втягнуті всі сусідні країни. Фактично точилася боротьба між «партією незалежників», очолюваною сином Мехмед-Герая I Іслам-Гераяем, і «турецькою партією», керівником якої були Саадет-Герая I, а пізніше Сахіб-Герая I. Каталізатором, напевно, стали події, що мали місце під час походу кримців 1524 р. Як зазначав М. Бельський, Іслам-Герая був одним із керівників кримського війська, і саме татарські загони, очолювані ним, досягли найбільших успіхів під час рейду українськими землями Польщі. У той же час провина за поразки, завдані козаками степовикам на зворотному шляху, лежала на хані, який, маючи при собі турецьких вояків, не спромігся прикрити тил свого війська й забезпечити йому вільний відступ до півострова.

Напевно, навколо останнього сина Мехмед-Герая I почала згуртовуватися кримська знать, яка була невдоволена Саадет-Гераяем I за його репресії та протурецьку політику. У листі до Сигізмунда I Іслам-Герая, пояснюючи причини конфлікту між ним і ханом, прямо вказував, що останній, ставши ханом, «братію нашу порізав, а потім [намагався] нас погубити й батька свого царство втратити». У той же час Саадет-Герая I, пишучи до того ж Сигізмунда I, зазначав, що Іслам-Герая почав «вархалт за порадою лихих людей» і що «він не з власної волі те вчинив». Подальші події підтвердили, що за Іслам-Гераяем стояли чималі сили.

За донесеннями московських послів хан вирішив убити свого племінника. Проте Іслам-Герая, пам'ятаючи долю своїх братів, був насторожі та вчасно зміг врятуватися і зміцнити табір своїх прихильників. За їх допомогою він захопив біля Перекопа матір Саадет-Герая I, а також його череди. Невдовзі Іслам-Герая вступив до Кримського півострова й вірною йому частиною кримської знаті був проголошений ханом (хоча навряд чи це було легітимним). Саадет-Герая I не з своєї волі відступив до Перекопа з малою кількістю людей. 4 листопада 1524 р. Іслам-Герая розпочав облогу Перекопської фортеці, яка затягнулася на три місяці. Саадет-Герая I скористався слушним моментом і завдяки своїм активним маніпуляціям знову залучив на свій бік більшість кримських князів і мурз, що змусило Іслам-Герая відійти до Молочних Вод. Не останню роль у цьому зіграли турецькі яничари, озброєнні вогнепальною зброєю. Взагалі, упродовж свого правління у боротьбі з внутрішніми й зовнішніми ворогами

Саадет-Герай активно використовував турецьких вояків з їхніми «гарматами» і «ручницями».

Оскільки успіх під час цих внутрішньокримських баталій коливався то в один, то в інший бік, а власних сил для остаточної перемоги не вистачало кожній із сторін, то це змушувало конкурентів шукати підтримки ззовні. Зокрема, Саадет-Герай I, який уже мав у союзниках могутнього султана Сулеймана I, намагався водночас заручитися підтримкою правителя Московського князівства. 18 лютого 1525 р він надав Василю III шертну грамоту, в якій обіцяв «у любові від дітей до внучат, братом і другом бути», причому грамота мала явне антигеллонівське спрямування, оскільки хан обіцяв «на Жигимонта короля польського, і на великого князя литовського, і на їх дітей, або інший хто буде на Великому князівстві Литовському государ, і на Польському королівстві, і на їх дітей обидва за один будемо». Отже, цією грамотою був оформлений наступальний союз Москви та Криму, спрямований проти об'єднаних персональною унією Польської і Литовської держав. На перший погляд, повторювалася ситуація останньої третини XV ст., коли навколо Великого князівства Литовського існував блок агресивно налаштованих проти нього сусідніх держав, що призвело до катастрофічних наслідків для цієї країни. Але насправді ситуація для Вільна не була такою страшною. Москва, що й так втомилася від довгої війни з Литвою, втягнулась у затяжний конфлікт із Казанню. Це, в свою чергу, різко зменшило її політичну активність на західному напрямку. Що ж до турецько-татарського блоку, то тут на перешкоді став Іслам-Герай.

Повернувшись 1525 р. до Криму, бунтівний царевич не тільки завдав поразки прихильникам хана, а й знищив турецький експедиційний корпус із 1700 вояків, очолюваний головним турецьким чиновником на півострові кафським пашою. Іслам-Герай у пошуках підтримки звернув свій погляд на Вільно. У серпні 1525 р. він на чолі своєї орди підкочував до Дніпра й надіслав до Сигізмунда I листа, в якому, називаючи себе «великим царем», повідомив, що «влани і князі і карачеї і вся орда мене, брата вашого [Іслам-Герая] полюбивши, на царство посадили», тому він пропонував поновити союз, що існував між його батьком Мехмед-Гераяем I і Сигізмундом I, а за це обіцяв у «правді та присязі батька свого стояти». Крім

того, Іслам-Герай «через того свого посла» хотів дізнатися, чи зможе він у випадку «трудності... від царя турецького(!)» відступити до королівських володінь».

У Вільні уважно стежили за внутрішньокримським «вархалтом», що несподівано врятував ці країни від осmano-кримської агресії. До того ж до Стамбула було відряджене польське посольство на чолі з Одровонжем з метою пошуку миру, що й було досягнуто в листопаді 1525 р. підписанням перемир'я на 3 роки. З урахуванням таких політичних реалій будувалися й відносини з кримцями. Улітку 1525 р. послам Саадет-Герая I була дана офіційна відповідь, у якій, повністю ігноруючи питання упоминків і сплату збитків, завданих вояками Дашковича, хана звинувачували щодо нападів кримських військ і погрожували покарати його послів. Щоправда, наприкінці відповіді король пом'якшував тон, висуваючи власне бажання мирних відносин у майбутньому. З іншого ж боку, послі від Іслам-Герая були прийняті почесно. Цього разу королівський кабінет не забарився з відповіддю. Листи від опозиційного царевича були отримані 24 серпня, а вже 27 серпня до нього було послано Ястребського з повідомленням, що Сигізмунд I готовий з Іслам-Гераяем «у вірному братстві та справедливій приязні бути». Головне ж, що син Мехмед-Герая I отримав гарантію про надання йому притулку й захисту у випадку поразки від ворогів. Від надання іншої, більш широкої допомоги: поставки зброї, провіанту й допоміжних військ — королівський кабінет утримався. Причини такої відповіді слід шукати в тому, що позиції Іслам-Герая все ж були хиткими, та й псувати стосунки з Османською імперією.

I дійсно, незабаром війська вірних хану мурзи витиснули сина Мехмед-Герая I з Криму до Волзько-Каспійського степу, звідки він зміг повернутися тільки на початку 1526 р., але все скінчилося компромісом. Саадет-Герай I призначив Іслам-Герая калгою і дав йому на мешкання Перекопську фортецю. Сахіб-Гераяю ж, який був до цього калгою, хан надав «міста на Дніпрі». Серед різних причин, що підштовхнули протиборчі сторони до примирення, було й те, що значно підупав авторитет Кримського ханату на міжнародній арені. Особливо це далось взнаки у відносинах з Литовським князівством, яке одразу після загибелі хана Мехмед-Герая I припинило сплачувати щорічні упоминки. Водночас Сулейман I, готуючись до вторгнення в Угорщину й бажаючи

утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на українські землі Великого князівства Литовського й Корони, що могло бути здійснено тільки за умови політичної стабільності в Криму. Староста черкаський і канівський Остафій Дашкович у листуванні з Сигізмундом I прямо пов'язував підготовку татарських військ до нападу з фактом примирення між Саадетом та Ісламом Гераями.

Небезпека нового вторгнення степовиків стрімко збільшувалася, що викликало відповідні заходи безпеки з боку Вільна і Кракова на українських землях. У березні в Польщі шляхта отримала королівський наказ «кінно і збройно наготові бути». Крім того, Краків зосередив на Поділлі «декілька тисяч людей на пенязях». Тут спрацювали заходи, які мали місце ще 1525 р. по реформуванню системи фінансування найманців. Зміст реформи полягав у тому, що війська мали утримуватися з податків, які виплачувалися по землях і воеводствах до рук воеводських комісій. А це, в свою чергу, зробило надходження грошей більш стабільною справою.

Аналогічні накази отримали піддані Великого князівства Литовського. Урядникам прикордонних міст нагадувалося, аби вони «велику чуйність мали». Для зміцнення обороноздатності цих міст із казни виділялися відповідні кошти та інші необхідні речі. Наприклад, О. Дашкович отримав «п'ятдесят камінів селітри, і десять камінів сірки..., кілька десятків кіп грошей і кілька поставів тканин». Крім того, до Черкас і Канева Сигізмунд I вислав загін якогось Михайла Козака. На жаль, брак джерельного матеріалу не дає можливості з'ясувати, чи тут йдеться про прізвище командира, чи про якийсь загін козаків, набраний на державну службу під впливом козацьких походів 1523—1524 рр. Завершувалася й підготовка до передавання Ших-Ахмата заволжцям. Король зобов'язував литовських урядовців визначити, яким військом і під чиїм командуванням супроводити екс-хана Великої Орди до Києва й Черкас. На кінець весни 1526 р. у Вільні отримали інформацію про те, що перекопці за підтримки турецьких військ і артилерії готують наступ саме на Київ і міста, розташовані поряд. У зв'язку з цим, а також наближенням часу, коли мали підійти заволжці та ногайці за Ших-Ахматом, рада панів просила Сигізмунда I якнайшвидше прибути до Литви. З Віль-

на попереджали короля, що ситуація тим складніша, що, з одного боку, «Київ... на той час у бронь і в потреб замкових є сильно недоукомплектований, людьми і оборонами, і живностями, й іншими потребами». З іншого боку, про ворожі настрої щодо Литовської держави нагадувало Московське князівство, яке «підбиває проти вашої милості [Сигізмунда I] турецького і перекопського й інших сусідів».

Намагаючись за допомогою дипломатичного листування приспати Вільно, Саадет-Герай I, Іслам-Герай та інші представники кримської знаті всіляко демонстрували єдність і мир, що начебто запанували в Криму, і обіцяли Сигізмунду I організувати похід на Москву. Щоправда, Василя III вони теж запевняли у своїй готовності йти на Велике князівство Литовське. Причому кримські урядовці вдавалися до хитрощів не тільки в листуванні з урядами, а й з прикордонними старостами. Наприклад, Іслам-Герай прислав до О. Дашковича свого посла з проханням супроводжувати його до королівського двору. Але Сигізмунд I, отримавши від Черкаського старости інформацію про це, не тільки заборонив йому залишати Канів і Черкаси, а й надіслав туди гроші та військове спорядження.

По відході татар до півострова було відправлено посла Михайла Григоровича з королівським листом, у якому Сигізмунд I нагадував хану, що його великий посол Дчан-мурза перебуває у Литві в ролі заручника. І видати його можна тільки за умови прибуття іншого кримського вельможі.

Наприкінці року велике кримське військо повторило свій напад, спрямувавши його на Волинь і Полісся, в районі Пінська. Використовуючи замерзлі річки й болота, татари змогли дійти до, як здавалося, найнедоступніших і захищених природою місць. О. Гаштовт пізніше писав Ю. Радзивілли, що татари діяли навколо Бобруйська й Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті. Любецькому наміснику вдалося тоді розбити один із ворожих відділів. Навздогін нападникам рушили загоны Юрія Радзивілла, Андрія Немировича, Остафія Дашковича, князів Юрія Слуцького, Федора Сангушка, Івана та Олександра Вишневецьких, Олександра Чорторийського. Очолив це 3,5-тисячне військо, створене головним чином з української шляхти, гетьман князь Костянтин Острозький. Глибокий сніг і великий полон уповільнювали відступ кримців. У той же час вояки Острозького,

йдучи, за словами Бельського, «удень і вночі», змогли наздогнати ворога на річці Ольшаниці під Каневом. 5 лютого 1527 р. князь Костянтин, оточивши вороже військо, що зупинилося на відпочинок, почав рішучий наступ. Наслідком битви став нищівний розгром кримців. Загибло від 20 до 26 тисяч татар. Недобитків, що вирвалися з оточення, було перехоплено поміж Каневом і Черкасами О. Дашковичем і Ю. Слуцьким. Кількість загиблих кримців, можливо, дещо й перебільшена джерелами, але в іншому випадку перемога й не набула б такого резонансу в Європі. Секрет численних втрат легко розкривається за допомогою С. Герберштейна та М. Бельського. Сигізмунд Герберштейн пише, що Острозький атакував татар, коли ті «відпускали коней пасти, різали [худобу] й бенкетували, а потім лягали спати», тоді князь «із першими променями сонця нападав на них й учиняв їм повний розгром». Польський хроніст додавав, що вояки Острозького в Ольшаницькій битві спочатку захопили татарських коней і змусили їх битися пішими. А це в умовах глибокого степу унеможливило для кочовиків відхід і прирікало їх на поразку. Можливо, багато степовиків просто замерзло в степу. Князь Костянтин Острозький у супроводі 700 полонених татар прибув до короля у Краків, де йому було влаштовано великий тріумф. Старовольський писав, що Острозький став єдиним воєначальником, якому було влаштовано тріумф у Вільні і Кракові. До речі, це була остання військова перемога К. Острозького, який незабаром помер. За своє життя, за свідченням папського легата Якуба Пісо, князь здобув 33 перемоги над татарами.

Розголос про перемогу на Київщині розлетівся за кордон. Причому деякі країни, передусім Угорщина, навіть спробували взяти з цього конкретний зиск. Угорські послы з 1526 р. просили поляків надіслати до них війська на допомогу. І якщо спочатку йшлося про вояків саме з польських земель, то вже в листопаді 1527 р. посол Ян Статіліус писав Яну Тарновському про надсилання додатково п'ятисот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О. Дашковичем. У травні 1528 р. французький і угорський послы просили князя К. Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін, очолюваний тим же О. Дашковичем.

Ольшаницький удар виявився настільки потужним для ханату, що Крим не зміг навесні того ж року зашкодити Литовській держа-

ві випустити з полону Ших-Ахмата. Цим актом литовський уряд створював серйозну небезпеку для Кримської держави, оскільки Ших-Ахмат міг, якщо не відновити Велику Орду, то принаймні згуртувати Астраханський ханат, заволзькі й ногайські орди проти Криму. Євреїнівський літопис так змальовує процедуру звільнення екс-хана: «Тієї ж весни по Великодню царя заволзького відпущено з Литви на царство Заволзьке до сина його, і проводжали його багато повітів до Києва, а з Києва пенежні люди на полі вже зустріли його, які на зустріч його послані були від сина його. Ті його в орду Заволзьку волості супроводили». Що ж стосується найближчої перспективи, то Вільну вдалося принаймні на півроку заблокувати Крим заволжцями й ногайцями. Це не тільки захистило південні кордони Великого князівства Литовського від походів перекопців, а й передусім відрізало їх від родючих південноукраїнських степів, що було згубним для економіки Кримського ханату. Тільки у вересні 1527 р. кримці спромоглися вийти за межі півострова. Військо, кероване Іслам-Ґераєм, напало на московські кордони, але прикордонні полки цієї держави вчасно зайняли переправи через Оку й після стрілянини змусили кримців відступити.

Оскільки компроміс 1526 р. не знімав протиріч між ханом і його племінником, то початок нового сполоху військових дій був лише питанням часу. Вже на початку 1528 р. у Кримському ханаті між прибічниками Саадета й Іслама Ґераїв почалися сутички. У березні того ж року Саадет-Ґерай I за допомогою турецьких військ завдав поразки конкуренту, причому в битві полягло багато кримської знаті. Восени 1528 р. Іслам-Ґерай відступив на Наддніпрянщину під Черкаси, просячи через О. Дашковича в уряді Великого князівства Литовського захисту й допомоги. Особливо наполягав царевич на отриманні «гармат і гаківниць і війська».

Перед Вільном відкривалися широкі горизонти для проведення старої, але перевіреної політики маніпулювання різноманітними ханами у Великому Степу задля досягнення власних цілей. Уже союзом із заволжцями й ногайцями було закладено першу цеглину в цій справі. Підхід же орди Іслам-Ґерая давав можливість взяти ініціативу у відносинах з Кримом у свої руки. Досвід такої політики був у Литовської держави чималий. За часи правління великого

князя Вітовта (1392—1430) спочатку Тохтамиш (1397—1399), а потім Джелал-Еддін (1410 р. і осінь 1411 р.), Бетсабула (зима 1413/1414 рр.), Кепек (1414 р.), Іерем-Ферден (1416 р.), Кадир-Берди (1419 р.) Улут-Мехмед (початок 1424 р.), переховуючись на території Великого князівства Литовського, намагалися за допомогою литовських військ здобути ханський трон у Золотій Орді. Саме за допомогою такої політики Вітовту вдалося перемогти могутнього темника Едигея і його Орду. З території Великого князівства Литовського, а саме Київщини, і за його збройної підтримки Хаджі-Герая зміг підкорити Крим і утворити там державу. Після його смерті, коли в Криму почалася боротьба за владу, ті претенденти на ханський стол, яким не пощастило в цій боротьбі, один за одним втікали до Литовського князівства: 1479 р. Нур-Девлет і Хайдар, 1491 р. — Ізтемір із племінником Девлешем. Причому Ізтемір, ставши литовським служивим царевичем, успішно воював проти Кримського ханату. Пам'ять про ці події жила й у 20-х рр. XVI ст., недарма Сигізмунд I нагадував Іслам-Герая, «що предкам твоїм й іншим царям багатьом в їх важкий час тут у Великому князівстві Литовському відпочивали і всяке добро їм багато бувало».

Крім ханів і їхніх дітей, нерідко було, коли до Великого князівства Литовського втікали представники татарської знаті та звичайні люди. Особливо масового характеру такі втечі набували під час вирування в степу міжусобних війн чи голоду. Наприклад, 1430 р. на території Литовської держави перебувало, за деякими даними, до 40 тисяч татарських вояків. Як писав Вітовт лівонському магістру: «До нас прибула незчисленна кількість татар з межі Києва, які втомилися від війни... й прохають дружнього нагляду з нашого боку».

Тому не дивно, що Іслам-Герая, як уже зазначалося, 1525 р. звертався з подібним проханням до Сигізмунда I і отримав схвальну відповідь. Певно, ще до приходу Ісламової орди, до українських земель прикочували якісь татарські чамбули. Адже не на порожньому місці в уторців виникла ідея про вербунок татарських вояків, про що говорилося попередньо, і, що не менш важливо, якийсь татарський загін перебував на угорській службі. Та й С. Герберштейн за ці роки подає історію, коли О. Дашкович напустив татарський загін на московські землі.

Уряд Литовської держави швидко зорієнтувався в цій складній ситуації і без зволікань надав Іслам-Герая та його людям землі

поблизу Черкас для кочування, прислав їм кожухи на зиму, а на літо — тканини. Таким чином, Черкасько-Канівський район, як і 1397 р., коли там кочував Тохтамиш, знову повинен був відіграти роль плацдарму для наступу на Крим. Остафію Дашковичу, який безпосередньо спілкувався з кримськими прибульцями, було надіслано листа з інструкцією, у якій дано загальні вказівки щодо того, як слід ставитися до Іслам-Герая і його прибічників. В основному ж Сигізмунд I повністю покладався на досвід і знання О. Дашковича в цій сфері. У той час як на Черкащині розміщували орду Іслам-Герая, у Литовській державі відбувалися події, які мали зміцнити мілітарну силу країни і, зрозуміло, підвищити його політичну міць у навколишньому регіоні. 1528 р. по всій державі було проведено спеціальний перепис, результатом якого став реєстр князів, панів, землян і бояр-шляхти й почтів, з якими вони мали йти на війну. На початку ж 1529 р. на вальному сеймі у Вільні було затверджено, аби з кожних восьми служб людей виставлявся один воїн у повному уставному озброєнні. До цього один ратник виставлявся з десяти служб людей. Наслідки військових реформ не змусли себе довго чекати.

У червні 1529 р. на українські землі було послано колишнього посла в Криму Михайла Григоревича й «немалий відділ людей із гаківницями і з рушницями та з іншими бронями». Іслам-Герая отримав повідомлення від короля, що Григоревич, як тільки «річки пустять з тими людьми, там на низ Дніпра буде». Хід військової операції по супроводженню Іслам-Герая до Кримського ханату доволі непогано висвітлено Литовською Метрикою. Це дає можливість простежити, яку роль відігравали саме українські землі не тільки в цих подіях, а й у подібних подіях сторічної давнини.

Загони, що прибули з Григоревичем, становили, так би мовити, ядро майбутнього війська. На Київщині спеціальні люди повинні були підготувати човни для майбутньої флотилії. Окрім вояків, присланих із центру, до експедиційного корпусу приєдналися місцеві сили під головуванням О. Дашковича. Останній весь час згадується в документах у парі з Григоревичем, з чого можна зрозуміти припущення про їхню рівноцінну владу над військом. Навесні 1529 р. Іслам-Герая повідомив Сигізмунда I, що Ших-Ахмат,

«цар заволзький», вирядився проти Саадет-Герая I і вже «на коня сів і в поля виїхав». Переговори між королівським клієнтом і Ших-Ахматом розпочалися взимку 1528/1529 рр., і Ших-Ахмат тоді обіцяв разом з Іслам-Гераем піти походом на Крим.

Таким чином, похід 1529 р. на Кримський ханат планувався як велика військова акція за участю Великого князівства Литовського, Астраханського ханату, заволзьких і ногайських орд. Момент для наступу на Крим було обрано вдало. Москва знову конфліктувала з Казанським ханатом і готувалася до військових дій з ним. Порта була зайнята війною з Габсбургами й не могла надати Саадет-Герая I миттевої допомоги. До того ж Сулейман I мав з Польщею і Литовською державою перемир'я на п'ять років від 1525р., яке йому невідгідно було порушувати, аби забезпечити нейтралітет цих держав щодо військових дій на Балканах.

Похід на Крим відбувся у червні-липні 1529 р. Спершу події розгорталися якнайкраще для союзників. Об'єднання військ Великого князівства Литовського, очолюваних М. Григоревичем і О. Дашковичем з людьми Іслам-Герая, пройшло за планом. На бік союзників почали переходити представники кримської знаті, і хоча їх було ще небагато, але це вже був загрозливий сигнал для Саадет-Герая I. Проте, коли останній запропонував Іслам-Герая примиритися на умовах передавання йому Очакова, то Іслам на це погодився. Пояснюючи свої дії Сигізмунду I, Іслам-Герай писав, що Саадет-Герай I запросив миру, аби «панство наше не гинуло». Крім того, за словами Іслам-Герая, порадившись із литовськими керівниками, він вирішив, що «людей у нас мало» і що не можна «з тими людьми батьківщини своєї дістати».

Не випадково царевич згадує спільні наради з ватажками союзного війська. Судячи з усього, хоча він і мав формально очолювати об'єднані війська, але фактично Дашкович і Григоревич, зрозуміло, з подачі Вільна, підпорядкувалися Іслам-Герая тільки на тій стадії, коли дії цього кримського дисидента не йшли врозріз із планами Великого князівства Литовського. А якщо так, то й припинення наступу на Кримський півострів слід розглядати, як цілеспрямовану політику Литовської держави. Вільно навряд чи було вигідно, аби в ханаті переміг хтось із конкурентів. Утримати переможця, нехай

і Іслам-Герая, під своїм захистом і, зрозуміло, контролем ця держава вже не могла. Занадто сильні позиції займали вже на той час Османська імперія і Московська держава, та й у самому Криму існували численні й могутні угруповання, які не підтримували союз із Литовським князівством. Водночас наявність двох ханів давала можливість Вільну підтримувати одного з конкурентів і цим паралізувати агресію перекопців, не вступаючи у пряму конфронтацію із сюзереном Кримської держави — Османською імперією. Непрямо це підтверджується тим, що з литовського боку операцію очолювали хоч і відомі урядовці, але все ж не рада панів. Наприклад, при Вітовті ханів супроводжував Радзивілл, а з Богатир-Гераем зустрічався О. Гаштовт. Отже, Дашкович із Григоревичем навіть з огляду на свій статус не могли посадити царевича на ханський трон.

Осадження Іслам-Герая в Очакові було значним успіхом Литовської держави, оскільки це давало можливість через нього контролювати пониззя Дніпра зі стратегічно важливим Таванським перевозом. Крім того, через Очаків Велике князівство Литовське отримувало вихід до Чорного моря. Зигмунт Борас писав, що Іслам-Герай отримав Очаків у ленне володіння від Сигізмунда I. Проте джерела, які доволі повно описують ті події й статус литовських керівників, змушують нас не погодитися з цим твердженням. Що ж до подальших дій, то тут справи пішли не найкраще. Напевно, другим етапом операції повинен був стати об'єднаний наступ Ших-Ахматової орди й Іслам-Герая, причому останнього мав підтримувати спеціальний корпус «у тисячу коней», посланий із Вінниччини і Брацлавщини. Трапилось так, що Ших-Ахмат, дізнавшись про примирення Іслама з Саадет-Гераем I, відмовив у допомозі, побоюючись пастки. А допомога з Поділля, не знаючи, що Очаків уже в руках Іслам-Герая, напала на його людей, які пасли стада в степу, і багатьох убила, а потім і сама потрапила до царевича в полон.

Енергійне втручання литовської сторони в конфлікти степових орд, а також міжусобну війну в Кримському ханаті, підкріплене до того ж умілим використанням військових сил дало змогу Литовському князівству виправити ситуацію на півдні. Відпущення Ших-Ахмата й підтримка Іслам-Герая виявили свою ефективність у справі захисту українських земель.

Остання спроба Криму дістатися своєї старої мети

Восени 1530 р. татари атакували Волинь і Київщину, приводом для чого, можливо, послужила звістка про смерть «старого сторожа литовських кордонів» князя Костянтина Острозького. Щоправда, не зовсім зрозуміло, чи це були перекопці, чи білгородці. Літописи, на жаль, не називають, які саме орди організували та здійснили цю військову акцію. Можливо, напади були зорганізовані двома ордами. Недарма в першій половині 1530 р. Сигізмунд I попереджував раду панів Литовського князівства про можливість вторгнення степовиків. Підстави для цього були серйозні. Авторитет влади Саадет-Герая I стрімко падав разом з авторитетом усєї держави. Литовська й Польська держави не тільки не виплатили упоминків за минулі роки з часу загибелі Мехмед-Герая I, а й відмовлялися робити це надалі. У цих умовах ханові була вкрай необхідна військова перемога, яка дала б гроші, зміцнила б позиції його влади. Відступ же Ших-Ахмата й непорозуміння Іслам-Герая з литовською стороною давали Саадет-Герая I шанс для успішного походу на північ. Тоді ж уряд ханату вів переговори з Москвою з метою підтвердження старої угоди про антилитовський союз. У листопаді 1530 р. Саадет-Герай I видав Василю III нову шертну грамоту. Вона загалом повторювала грамоту 1525 р., головними доповненнями було тільки те, що основними ворогами Кірк-Ора й Москви визнавалися не тільки Литва та Польща, але й «Ахматові цареві діти».

Литовська держава виступала головним оплотом антикримських й антиханських сил — заволжців та Іслам-Герая, тому не випадково удар степовиків прийшовся саме по ній. Існувала ще одна причина нападу степовиків, прямо пов'язана з антиосманською позицією Вільна та Кракова. Восени 1529 р. турки дістали досить серйозну поразку під стінами Відня, і тому Сулейману I була конче необхідна татарська диверсія в бік володінь Сигізмунда I. Велике князівство Литовське виявилось готовим до татарської агресії. На Волині стояло ополчення на чолі з князем Іллею Острозьким, сином померлого гетьмана. Волинцям вдалося перехопити татарські чамбули й розгромити їх.

На Київщині проти агресорів виступило наймане військо — «пенезні люди» — під проводом князя Івана Дубровицького й київське

ополчення, очолюване місцевим воєводою Андрієм Немировичем загальною чисельністю 1500 осіб. Далися взнаки оборонні заходи уряду, вжиті заздалегідь. Ще за Сигізмунда I у Литовському князівстві там було вирішено закласти спеціальний «податок як на наших [королівських] людей господарських, так і вашої милості князівських і панських, духовних і світських із кожної служби людей по два гроша, тобто з коня по шістнадцяти грошей на виправу службених до оборони». Щоправда, цей процес ішов дещо повільно, тому король у першій половині 1530 р. наказував більш жорстко ставитися до тих, хто не виконував урядового рішення.

Судячи з усього, уряду таки вдалося набрати належну кількість вояків. Це були, як і 1524 р., литовські дворяни. Принаймні на це вказують і літописи. Хроніки Литовська і Жмойтська називають їх «лицарством литовським», а Ольшевський літопис пише про дворян, «які були на пенезях». Не все було добре з київським ополченням. Немирович скаржився королю: «Які князі, і пани, і зем'яни мають у Київському повіті маєтки свої, ті при нас на замку ніколи к потреби не бувають». Тому Сигізмунд I видав суворий наказ, аби «тим князям, і панам, і зем'янам наказали, аби вони того часу без всякого затримання до Києва їхали і, при пану воєводі будучи, місця свої в час пригоди осідали й нам служили». Таким чином, об'єднаними зусиллями солдатів і ополченців ординці були перехоплені на річці Голтві та Полозор'ї і розгромлені.

Наступного року король через підскарбія земського Івана Горностая знову поставив питання перед радою панів щодо відносин з Кримом і оборони України від кочовиків. Сигізмунд I повідомив про прибуття кримського великого посла Маакул-мурзи з іншими послами, через яких хан вимагає упоминок по-старому, «як і до цього». Беручи до уваги, що спокій минулих років «від царя Перекопського» був досягнутий як зовнішньополітичними успіхами Литовської держави, оскільки «на переказі» хану стояли литовські клієнти — Іслам-Герай і Ших-Ахмат, так і тим, що волинське ополчення перебувало в бойовому стані, король пропонував і надалі «всім зем'янам кінно і збройно наготові бути». Голова уряду наводить приклад Польщі, де замість сплати упоминків було вирішено набрати «служебних» і «прилеглим землям до тих служебних кінно

і збройно до допомоги наготові бути і з Божою допомогою... від того неприятеля боронитись». Щоправда, стимулом для таких заходів поляків була не тільки й не стільки кримська загроза, як молдавська, принаймні слуга Юрія Радзивілла в листі до свого патрона саме з нею пов'язував військові приготування Корони Польської.

Далі король, скаржачись на зубожіння своїх володінь, просив, аби рада панів Литовського князівства знайшла гроші на оборону земську, а також відремонтувала й забезпечила всім необхідним Київську фортецю. На кінець свого послання король поставив вимогу щодо посилення контролю над сплатою коштів, призначених для найму вояків. Рада панів скаржилася королю, що не можуть надійно зміцнити прикордонні замки.

У відповідь Сигізмунд I 27 листопада 1531 р. видав спеціальний лист земському підскарбію Івану Горностаю. Цей документ містить чималу інформацію щодо оборонних заходів короля та їх виконання урядовцями. Тон листа досить жорсткий, відчувається, що Сигізмунд I роздратований неефективним витрачанням державних коштів і невиконанням його наказів. Наприклад, на Київ були видані чималі суми, але місту «нічого досить не учинено». Тому, на думку короля, рада панів має обрати чотирьох «добрих і гідних» людей, які мають по прикордонних замках кожен рік поперемінно їздити і слідкувати за належним виконанням королівських наказів. Що ж до видачі зі скарбу грошей, то Сигізмунд I наказав Горностаю без його особистого розпорядження ні на забезпечення замків, ні на послів, ні на найманців не видавати «пенязів». Наступний рік показав, що побоювання Сигізmunда I щодо Криму й оборони України були небезпідставними.

На осінь 1531 р. Велике князівство Литовське впритул наблизилося до перспективи нового втручання у внутрішньокримські усобиці, бо якраз у той час у Саадет-Герая I вибухнув конфлікт з могутнім татарським родом Ширінів. Для відносин між Вільном і Кіркором це мало неабияке значення, оскільки частина Ширінів на чолі із загиблим 1528 р. князем Мемешем підтримувала литовського клієнта Іслам-Герая, а частина, під проводом Бахтіяра, підтримувала Саадет-Герая I. Крім того, в першій половині 1531 р. до Литовського князівства прибуло велике посольство кримців, що складалося

з Ширінів і було очолюване їхнім же вельможею сином Бахтіяра Маакул-мурзою. Прибуття послів могло означати початок змін у зовнішньому курсі Криму: від протистояння з Литовською державою до союзу з нею. Принаймні послі склали присягу Сигізмунду I.

У листопаді царевич Буччак-Герай з п'ятитисячним військом сплюндрував Тульські та Бельовські землі у Великому князівстві Московському, після чого спокійно відійшов. Тоді ж у Криму за наказом хана було пограбовано московського посла Злобіна, а його супровід частково розселено по півострову, а частково продано в неволю. Те, що посольство склали Ширіни, а на Тулу напав представник їхнього угруповання, змушує думати, що спроба налагодження стосунків з Вільном виходила від них, оскільки поразки останніх років, завдані кримцям литовськими військами, підірвали й без того низький авторитет Кримської держави і Ширінів зокрема. Але такий вплив роду призвів до зворотного ефекту. Хан звинуватив Бахтіяра й інших мурз у тому, що вони ніби готували на нього замах. Тому, не гаючи часу, Саадет-Герай I разом зі своїм калгою Сахіб-Гераем виступив проти заколотників. Каральне військо, озброєне вогнепальною зброєю, захопило ширінівські улуси. Багато місцевої знаті було страчено, в тому числі князь Бахтіяр, Овліяр-мурза, царевичі Буччак і Юсуф Герай. Царицю Ширін-Бек за наказом кримського правителя було кинуте за ґрати в Кіркорі.

Королівський дворянин Сава з листом від Сигізmunда I приїхав до Криму якраз під час конфлікту. Але для Саадет-Герая I королівські пропозиції були вже вчорашнім днем. Він відправляє до Литовської держави свого посла Сюддюка з вимогою повної сплати річних упоминків, погрожуючи об'єднатися з Василієм III. Щоправда, тут хан хитрував, оскільки в той же час він поновив свої контакти з Москвою: прийняв послів, підтвердив шерть і пообіцяв воювати «проти польського короля». А Василій III, у свою чергу, надіслав до Криму упоминки, які на фоні відсутності литовських грошей, були конче необхідні ханові.

Не менш важливим для Вільна було те, що Сюддюк привіз ханські слова щодо статусу кримських послів та досягнутих з ними домовленостей: «Аби вже не мали його [Маакул-мурзу] собі за посла, а ховали б його самого й тих усіх Ширінів, які при ньому суть як воля наша

[Сигізмунда I] буде». Саадет-Герая I просив тільки відпустити його старого слугу посла Магмедімія. Офіційна відповідь литовського уряду зводилася до обіцянки вислати Магмедімія з власним великим послом. На ділі ж до Києва було переведено супровід Маакул-мурзи, на що вказує грошова виплата від 22 грудня 1531 р., адресована «татарам Маакул-мурзи за мешкання їх Київське 130 кіп грошей».

Напевно, у Вільні сподівалися, що конфлікт у Криму розростеться до нової внутрішньої війни, а відтак Маакул-мурза зі своїм супроводом, перебуваючи в Києві, може стати сильною картою. Знаменно, що тоді було затримано й Магмедімія. Перспектива об'єднання Іслам-Герая з Ширінами для нового наступу на кримців була, напевно, спокусливою. Бельський пише, що приблизно в той час Іслам-Герая прислав своїх послів до короля з вимогою вислати 15 тисяч золотих, аби цей царевич зміг далі утримувати своїх уланів і мурз. І, як зазначає польський хроніст, царевичу було обіцяно упоминки. Судячи з усього, ми тут маємо справу з неточністю автора. Хоча сам сюжет, швидше за все, оснований на реальних подіях. Імовірно, він є відгомном зносин між Іслам-Гераем і Сигізмундом I, у яких перший просив у короля фінансової (і не тільки) допомоги на створення антиханської коаліції.

Відсутність Іслам-Герая в ханаті у зв'язку з його перебуванням у Донсько-Волзьких степах, а також енергійні дії Саадет-Герая I, якому фактично вдалося заскочити заколотників зненацька, не дали змоги опозиції вчасно виступити. Єдиною серйозною втратою хана на цьому етапі стало спричинене тиском невдоволеної жорстокими репресіями кримської знаті висилання Сахіб-Герая до Стамбула. Іслам-Герая, активно листуючись у той час із кримськими феодалами, прийняв до себе майже 100 вигнаних із півострова ширінівських мурз.

Наприкінці року Іслам-Герая знову підступив до Перекопа. Так почався останній етап збройної боротьби між Саадетом та Ісламом Гераями. Важко сказати, якою мірою ці антиханські сили користувалися підтримкою Великого князівства Литовського, але в Кіркорі й Москві вважали, що така допомога існувала. За відсутності належного джерельного матеріалу можна впевнено стверджувати тільки про політичну підтримку, особливо щодо можливості переховування у володіннях Литовської держави.

Саадет-Герая I, маючи у своєму розпорядженні турецьких вояків і користуючись тим, що вірні йому війська стоять відмобілізовані, завдає норовливому племінникові поразки. Але Іслам-Герая знову вдалося відірватися від переслідування. Використовуючи вже знайомий прийом, що виправдав себе кілька років тому, Іслам-Герая відступає під Черкаси та Канів (останній став, так би мовити, його штаб-квартирою). Зупинившись під захистом цих міст, царевич відправив послів до короля, прохаючи про допомогу. 21 лютого 1532 р. Сигізмунд I переправив татарські листи до ради панів Литовського князівства з наказом дати відповідь щодо подальших дій, наголошуючи, що «та річ потребує великої поспішної відправки». Поспіх, про який говорив Сигізмунд I, пояснювався, по-перше, зносинами Іслам-Герая з Васи́лієм III, про які доповідав Остафій Дашкович. Черкаський староста повідомив, що «прийшов посол Ісламів від великого князя московського до Ісламових татар, ті ж татари і той посол Ісламів тепер перебуває в Черкасах, і кажуть, що (князь) московський знаменито їх там обдаровував, і до його залицяються, аби він до нього схильність мав». А по-друге, все це пояснювалося і небезпекою нового вторгнення кримців. У цей час Саадет-Герая I намагався створити антигеллонівську коаліцію за прикладом тієї, що існувала наприкінці XV ст. І йому це вдалося. Виникла вісь: Молдавія—Крим—Москва, метою якої були українські землі Польщі й Литви. Кожна із сторін повинна була завдати одночасного удару: Молдавія — по Покуття, Крим — по Черкасах, а Москва — по Києву.

Саадет-Герая I захоплення хоча б Черкас давало великі політичні дивіденди: знищувався оплот опозиції, забезпечувався північний кордон Кримського ханату, відкривалися нові території для кочів'їв і, найголовніше, втілювалася в життя давня мрія кримських правителів про захоплення Середньої Наддніпрянщини. Московський посол у Криму Злобін прямо писав, що метою хана є не тільки Черкаси, а й Київ. Вочевидь, підготовка до наступу на Київ велася ще раніше. Як зазначалося вище, ще взимку 1523/1524 рр. із Криму на адресу литовського уряду йшли прямі погрози щодо цього міста. А 1526 р. «цар турецький взяв порозуміння з царем перекопським, прагнучи людей своїх з гарматами направити під замки... українні, а передусім під Київ, хочучи того славного і знаменитого замку...

Києва добувати». Але блискуча перемога К. Острозького на Ольшаниці звела ворожі плани нанівець.

На нашу думку, 1531 р. хан повертається до ідеї захоплення Києва, і прибуття яничарів із гарматами було спричинене саме цим. Султану ж, з огляду на початок чергової військової кампанії турків у Європі, була конче необхідна нова виправа кримців проти Ягеллонів. До того ж, втягуючи Москву в конфлікт, кримському правителю вдалося автоматично зменшити її тиск на Казань. Участь Порти зумовлювалася її політикою в цьому регіоні. Сутність турецької політики полягала в підтримці в Криму вірного їй хана й мала на меті не припустити зміцнення позицій Великого князівства Литовського у Східній Європі, адже це автоматично загрожувало б позиціям османів у Північному Причорномор'ї та на Кримському півострові. Крім того, 1533 р. закінчувався термін польсько-турецького перемир'я. Водночас папа римський в умовах загрози турецького нападу на Італію просив у короля допомоги. Сулейман I, зацікавлений у продовженні перемир'я, військовим ударом з півдня підштовхував Сигізмунда I до цього кроку. Таким чином, знову на теренах України, навколо прикордонного міста Черкаси, вирішувалася доля східноєвропейської політики.

Наприкінці січня 1532 р. Саадет-Ґерай I оголосив мобілізацію з центром збору в Ісламі. Через одинадцять днів кримські війська й турецькі союзники уздовж Дніпра рушили на Черкаси. Як підрахував В. Ластовський, кримсько-турецькі війська наблизилися до міста наприкінці лютого — на початку березня 1532 р. Це вторгнення кардинально відрізнялося від звичайних нападів кримців на Україну й було подібне до походу Менґлі-Ґерай I на Київ 1482 р., оскільки агресори не розсилали чамбули по ясир, а сконцентрували власні сили навколо конкретного населеного пункту.

Чисельно у війську домінували кримські вояки, але ударну силу становив саме півторатисячний турецький корпус. Бельський писав, що це були яничари. Якщо так, то хан мав у своїх руках досить могутню силу, оскільки в першій третині XVI ст. яничари — султанська гвардія — були одними з найкращих вояків у Європі. З огляду ж на те, що загальна чисельність яничарів на всю величезну Османську імперію коливалась у межах 10—12 тисяч людей, то кількість їх при хані була досить значною. Злобін у своєму повідомленні звернув увагу

Василія III на численну й сильну вогнепальну зброю кримсько-турецького війська. Причому малася на увазі як ручна зброя, так і гармати.

Про наявність у Саадет-Ґерай I артилерії сповіщав Вільно і Сигізмунд I. Бельський повідомляє точну кількість гармат у хана — 50 штук. Для порівняння, найсильніший замок воеводства — Київський — у той час мав 30 гармат. До того ж серед облогової артилерії були досить великі гармати, кулі від яких Остафій Дашкович пізніше привозив на Пйотрківський сейм: «До ради привіз великі кулі стрільби татарської». Сам хід облоги відомий мало. Сигізмунд I, оголошуючи мобілізацію, писав, що Саадет-Ґерай I «замку нашого добуває». Про штурм писав і Бельський, додаючи, що татари і турки сильно обстрілювали Черкаси й намагалися підпалити дерев'яні укріплення. Це було небезпечно, адже 1482 р. саме підпал стін дав змогу кримцям оволодіти Києвом. Цей облоговий спосіб степовиків ми зустрічали і в попередніх подіях. Судячи з реєстру виплат на ремонт замку від 1533 р., татарам і туркам вдалося пошкодити 20 горендь (зруби, засипані землею і каменем) з 29 наявних.

Отже, штурми й атаки на фортецю йшли майже з усіх боків. Але попри це Саадет-Ґераю I так і не вдалося захопити замок. Далося взнаки те, що між мобілізацією кримців і їх походом до Черкас пройшло не менше місяця. Цього часу виявилось достатньо, щоб такому воєначальнику, як Дашкович, зібрати навколишнє населення, й без того звикле до частих війн, і організувати оборону. Серед більш пізніх виплат мешканцям Черкас дві з трьох адресовані міщанам, причому кожна з них сама по собі більша за виплату загальну. З цього виходить, що, по-перше, замкнувшись у замку, міщани автоматично кинули свої будинки в острозі, і ті, зрозуміло, були знищені під час облоги. А по-друге, саме міщани становили основну частину гарнізону і, відповідно, зазнавали більшість матеріальних і фізичних втрат. Хоча, ясна річ, у старості були його особисті та замкові слуги, а також місцева шляхта й козаки. На те, що кошти для оборони йшли зі старостинської скарбниці Дашковича, недвозначно вказує знову ж таки виплата «старості черкаському й канівському пану Остафію Дашковичу за шкоди від Саадет-Ґерай — царя перекопського прийняв і за справу Ординську п'ятсот кіп грошей зі скарбу». (Ця сума справляє враження ще більше, коли згадаємо, на скільки бережливий

щодо витрат був Сигізмунд I.) Основною втратою оборонців був відступ Іслам-Ґерая зі спільниками за Дніпро.

Отримавши повідомлення про облогу Черкас, Сигізмунд I одразу сповістив раду панів та регіональних урядовців. По всьому Литовському князівству було оголошено мобілізацію. Конкретні ж оборонні заходи мали такий вигляд. Загальнодержавне земське ополчення після збору мало бути розташоване там, де вкаже рада панів. Його роль зводилася до того, аби не пропустити прориву кримців до внутрішніх областей держави: «Аби той неприятель наш не мав великої сміливості далі в панство наше рушити». Що ж стосується захисту України й деблокади Черкас, то тут оборонний план передбачав використання місцевих сил. Волинське ополчення під головуванням князя Іллі Костянтиновича Острозького повинно було зібратися у Полонному й звідти, розвідавши про безпечність шляху на Київ, «до того замку нашого швидко тягнути і як можучи тим замкам рятунок чинити».

Бельський зазначав, що облога тривала 13 днів, тоді як Томіцький, будучи сучасником тих подій, в одному зі своїх листів називав 12 днів. Згідно з позицією М. Бельського, причиною закінчення облоги був той факт, що війська Саадет-Ґерая I зазнали великих втрат. Свідчення старожилів під час ревізії Черкас 1552 р. доповнюють це твердження іншим фактом: «За держання пана Остафія, коли цар перекопський доправив їх на тому місці, де тепер замок стоїть, рятовано там їх тоді, прибулими (вояками) з Києва водою Дніпром».

Таким чином, серйозні втрати, підхід українських військ і постійна небезпека появи з тилу Іслам-Ґерая, що кочував у степу, змусили Саадет-Ґерая I припинити облогу й розпочати переговори з Дашковичем. Останній, взявши татарських заручників, приїхав до хана у ставку. Там, за словами Бельського, О. Дашкович і Саадет-Ґерай I пообідали й нібито побраталися, так що, як говорить польський хроніст, черкаський староста хана «з неприятеля приятелем королю Сигізмунду I пану своєму вчинив». Так чи інакше, але з документів відомо, що Саадет-Ґерай I попросив Остафія Дашковича супроводити до короля кримських послів — князя Тохтамиша й Салтан-Кула. До того ж, як інформував Сигізмунд I раду панів Литовського князівства, «він [хан] у більших речах своїх дав доручення старості нашому черкаському пану Остафію нам від себе мовити». Відступа-

ючи від Черкас і побоюючись переслідування, хан узяв заручником в О. Дашковича одного з його службників.

Чергова поразка від Литовської держави посилилася для Криму ще одною зовнішньополітичною втратою. Московська держава не тільки не втрутилась у черкаську кампанію, а навпаки, вдало використала її у власних інтересах. Скориставшись тим, що кримські війська були скуті на Середньому Подніпров'ї, Москва зробила державний переворот у Казані та скинула з столу тамтешнього хана Сафа-Ґерая, замінивши його на свого ставленика. Внаслідок перевороту було покладено край одинадцятирічному правлінню в Казані династії Ґераїв. Таким чином, план Саадет-Ґерая I щодо захоплення центральної України, відволікання Москви від Казані та знищення Іслам-Ґерая дав прямо протилежні результати. Уже в червні-липні 1532 р. черкаський староста повідомив Сигізмунда I про те, що Іслам-Ґерай, за згодою османського посла в Криму Айдарбека, оволодів Очаковом і Перекопом, а Саадет-Ґерай I перебуває у Кірк-Орі. Дашкович попередив уряд про спроби турків примирити ворогуючих Ґераїв. Він докладно інформував про загальну політичну ситуацію в Криму, в тому числі й про перебування там екс-хана Сафа-Ґерая.

Перемога під Черкасами зупинила татарсько-турецьку агресію, спрямовану на Україну, але не зняла її в перспективі. Узагалі, 1532 рік позначився для Литовської держави й Польщі напруженням у зовнішньополітичній сфері. Корона з перемінним успіхом вела війну з Молдавією. Крім того, як уже зазначалося, закінчувалося перемир'я з Османською імперією. Для його продовження і встановлення «вічного миру» до Порти було відряджено польського посла Петра Опалинського. Велике князівство Литовське стояло на порозі війни з Московією. Хоча литовським послам і вдалося 24 березня 1532 р. продовжити перемир'я з Московською державою ще на рік, проте реальний стан справ указував на готовність Василя III в будь-який момент розпочати військові дії. Сама угода про продовження перемир'я була підписана московським урядом неохоче, під тиском Черкаської перемоги Великого князівства Литовського.

У травні через свого посла Василій III докоряв Саадет-Ґераю I за те, що той, «дійшовши з військом своїм до Черкас, раптом із походу свого повернувся в Перекоп». Саме в цей час, «по Божому в небо

вознесінні в неділю», в Києві отримали листа від московита, що був перед цим служебником воєводи, в якому Андрія Немировича застерігали про підготовку московських військ до наступу на місто.

Політика Вільна мала відповідати тому стану речей, що склався. Сигізмунд I у своєму посланні від 12 травня наказував раді панів подумати про склад посольства до Криму. Що ж до кримських послів, то Салтан-Кула було відправлено одразу, а Тохтамиш мав їхати, на думку короля, разом із литовським Великим послом. Повідомлення про підготовку Москви захопити Київ змусило короля і раду панів прискорити оборонні заходи. До Києва було послано підключника віленського Олехна Федоровича Кривця із завданням ремонтувати замок. Підскарбій земський пан Іван Горностай отримав від Сигізмунда I усне розпорядження щодо перевірки київського арсеналу й забезпечення його всім необхідним. Що ж до гарнізону, то було вирішено послати до Києва «декілька повітів» на заставу. Вибір припав на місцеву шляхту, підсилена вояками з Пінсько-Туровського регіону.

На дипломатичному фронті рада панів запропонувала королю два варіанти: або послати до хана «великі» упоминки з паном Онікеєм Горностаєм, або «рівні» — з дяком Андрієм Мацкевичем. Сигізмунд I, керуючись думкою задобрити хана, не даючи йому при цьому підстав розглядати себе як господаря становища, наказав відправити до Криму великі упоминки, але з Мацкевичем. Князя Тохтамиша, Магмедімія та інших татарських послів було направлено до Мозиря назустріч із литовським послом, а вже звідти вони мали разом їхати до Саадет-Герая I. Виняток становив тільки Маакул-мурза, якого Сигізмунд I залишив при собі. У королівському листі, адресованому Саадет-Герая I, хану давалося зрозуміти, що Литовська держава й Польща готові прийняти його пропозиції щодо миру, привезені Тохтамишем, Салтан-Кулом і О. Дашковичем. Однак спочатку хан мав обов'язково скласти присягу перед литовським послом разом із «князями і вланами своїми», а «докончанье» зі своїм великим послом у супроводі литовського посла прислати до Сигізмунда I. Тільки тоді король і рада панів Великого князівства Литовського присягнуть у відповідь і вшлють упоминки. Щоправда, тут обумовлювалося, що упоминки будуть, як за Вітовта, Казимира й Олександра, тобто такі, що мають разовий характер і менші від прийнятих за Сигізмунда I.

Новий перерозподіл влади, який почався у Кримському ханаті, а саме захоплення Іслам-Гераям Очакова й Перекопа, змусив Сигізмунда I скорегувати початковий план. Він запропонував раді панів послати до Іслам-Герая окремого посла з упоминками. На думку короля, литовські послі мали поїхати разом. А рада панів мала бути подумати, кого і з чим послати, а також про те, як забезпечити вільний і безпечний проїзд одного з послів до Саадет-Герая I. Врешті-решт було вирішено направити до Саадет та Іслам-Герая двох окремих послів: дворян Андрія Мацкевича та Гліба Есьмана відповідно. Виходячи з того факту, що виплата упоминків не гарантувала спокою державі з боку татар, а також розуміючи, що Перекопська Орда «знищена й вельми упала», литовський уряд не став посилати до Криму великих або «урочистих» упоминків. Замість цього було вирішено запропонувати кримським правителям по дві тисячі золотих (половину — грошима, а половину — тканинами) щороку. Така виплата, на думку урядовців Литовського князівства, повинна була мати вигляд добровільного подарунка за конкретно виконану роботу. У випадку ж відмови Саадет-Герая I пристати на пропозиції литовської сторони, уряд Великого князівства Литовського залишав за собою право за допомогою військової сили стверджувати свої позиції в цьому регіоні.

Питання зміцнення замків і збільшення військ на Київщині посідало помітне місце в листуванні Сигізмунда I та ради панів. За королівським наказом, підскарбій земський перевірів припаси та забезпечення вояків київського гарнізону й поповнив нестачу. Проблемним залишалось питання, ополчення яких саме повітів і з яким почтом мають їхати до Києва. Рада панів скаржилася, що чинний реєстр вже вичерпав себе, оскільки «мало не половину того почту померло». Проте король видав категоричний наказ виставляти вояків згідно з чинним реєстром: «аби ті почти згідно попису служби були виставлені й що б ні в чому той почот людей не був зменшений».

Рада панів пропонувала королю «не рушити зем'ян Дорогицьких, Бельських, Мелницьких», а зібрати з них гроші, за які найняти кількасот «служебних» і дворян, бо «велика послуга з тих людей княжих, ніж з повітів, нам була». На це Сигізмунд I відповів, що мовляв, під час його останнього мешкання у Литовському князівстві вже було встановлено плату з кожної служби по два гроша, «або з коня по 16 грошей,

на висилку служивих на оборону», і за ці гроші була набрана й спрямована до Києва жовнірська рота з 200 коней. Король видав наказ і розіслав відповідні листи, аби до замку їхали вояки з навколишніх земель, ті, хто «у повіті Київському й біля Мозиря і Овруча й у Волевщині маєтки свої мають». Водночас хоругви з центральних земель, на думку Сигізмунда I, не треба туди направляти, оскільки «маєтки їх від Києва далеко й самі далеко. І швидко вони не прийдуть і продуктів на них немає». Що ж стосується зазначеного вище ополчення Київщини, то в королівському наказі обумовлювалося, що в заставу особисто повинні їхати тільки «рівнійші... зі слугами своїми», а «преложнійші князі й пани нехай би слуг своїх згідно тих маєтків виставили».

Для зміцнення цієї застави до Києва було послано Волинське та Подільське ополчення. Час збору всіх військ був призначений «на народження Матері Божої». Тоді ж до Києва було послано 4 гармати з 10, закуплених у Польщі. Така пильна увага, приділена Київщині, пояснювалася, з одного боку, тим, що в Чернігові йшла підготовка московських військ до будівництва фортеці: «від Києва в 7 милях, у маєтку пана воєводи Віленського [Ольбрахта Гаштовта], хоче двір свій і людей наших послати там *свого* замку будувати і вже їжу приготував» (курсив автора). З іншого ж боку, знову пішли тривожні чутки про загрозу з Криму. Десь на початку літа українські козаки захопили торгову валку, яка належала кафським купцям. О. Дашкович через свою агентуру в ханстві отримав інформацію про підготовку як Саадетом, так і Іслам-Гераями акції помсти.

Мобілізація ополчення на українських землях Великого князівства Литовського й укріплення прикордонних замків дали свої плоди, і татарського вторгнення 1532 р. не відбулося. А незабаром Саадет-Герай I остаточно втратив владу і, поступившись нею племіннику, відплив до Стамбула. Ставши єдиновладним правителем Кримського ханства, Іслам-Герай I одразу почав шукати союзників зовні. Враховуючи його колишні контакти з Вільном, не дивно, що саме туди він поспішив направити своє посольство, засвідчуючи власну приязнь. Для підвищення статусу цих послів Іслам-Герай I разом із ними відпустив і служебника Остафія Дашковича, який з березня перебував у закладі в Орді. Окрім союзних пропозицій, новий кримський хан просив Сигізмунда I відпустити додому Ма-

акул-мурзу, а також свого слугу Яньш Дчувана, який мешкав у Гаштовта. Вочевидь, кримський правитель мав підтримку серед Ширинів, верхівка яких сильно постраждала від Саадет-Герая I, і наявність у державі сина Бахтіяр-мурзи була конче необхідною новому ханові.

Король діяв оперативно. Висловивши догану Мацковичу за те, що той без королівської згоди повернув з Києва до Литви, він наказав раді панів поквартитися з відповіддю Іслам-Герая I. Сигізмунд вимагав, аби з Вільна Мацкевичу була дана інструкція, як поводитись і що казати хану. Упоминки, що їх готували для Саадет-Герая I, мали бути дещо збільшені. Мацкевич мав доправити їх Іслам-Герая I. Що стосується Маакул-мурзи, якого утримували в заручниках, то Сигізмунд I справедливо зауважив, що від цього мало толку, мовляв, раніш у закладі перебував Чжен-Герай-мурза, але це не завадило кримцям нападати на Польську й Литовську держави, доки їх не побив на Ольшаниці князь К. І. Острозький. Тому король вирішив Маакул-мурзу «та інших татар, які з ним при нас є» разом з Іслам-Гераявими послами відпустити. Те саме стосувалося і Яньш Дчувана, якого мав захопити із собою Мацкевич.

Офіційна відповідь хану в основному збігалася з тою, яку планувався направити Саадет-Герая I. Доповненням було нагадування Іслам-Герая I про допомогу грошима й людьми, яку він отримав раніше від Великого князівства Литовського. Цікаво, що в цьому документі теж фігурує Дашкович у ролі головного інформатора щодо подій у Криму. Вочевидь, король навмисне згадував персону черкаського й канівського старости в текстах листів до ханів, з огляду на високий авторитет Остафія Дашковича серед кримських феодалів. Поспіх, з яким Сигізмунд I давав відповідь Іслам-Герая I, пояснюється передусім побоюваннями литовсько-польського монарха, аби новий хан не пристав на пропозиції інших правителів, маючи, напевно, на увазі молдавського й московського. Тут повною мірою виявляється намагання Сигізмунда I зруйнувати вісь Молдавія—Крим—Москва. Оволодіння кримським столом Іслам-Гераям I вселяло впевненість у короля щодо цього. Та й стосунки нового хана з Василієм III не склалися. Грамота, надіслана з Криму до Москви, як зауважив О. Ф. Малиновський, містила зухвалі й образливі для московського правителя слова.

Таким чином, ханат вносив розкол у антиягеллонівську коаліцію і на деякий час забезпечував спокій українським землям Литовського князівства й Корони Польської. Це було тим доречніше, що Андрій Немирович отримав від свого агента з Криму повідомлення про домовленість Василя III і Петра Рареша щодо спільного наступу на Україну. Причому московський монарх обіцяв «сам і з людьми своїми має під замок наш Київ бути на день святого Юрія майбутнього свята восени». З огляду на це, король наказав, аби ті, хто мав їхати до Києва на службу, поквапилися і «щоб кожен з них на том замку нашем аж до другого року від нас установленого, який у листах наших їм буде виписаний мітками... і без науки нашої звідти не з'їжджати».

Незабаром по приїзді Мацкевича до Іслам-Ґерая I було прислано з Криму жалуваний ярлик. Специфікою його було те, що цей ярлик був звичайною копією Мехмед-Ґераєвого ярлика, виданого Богатирем Ґаштовту 1517 р. Іслам-Ґерай I змінив тільки початок, а сам текст, включаючи імена Мехмеда, Богатира та Алпа Ґераїв, залишив. Це цілком задовольняло Вільно, оскільки зміст документа, особливо щодо антимосковського союзу, повною мірою відповідав моменту. Незрозуміла, на перший погляд, форма, а саме звичайний плагіат старого тексту, пояснюється поспіхом, з яким новий хан хотів видати ярлик і тим самим показати Сигізмундові I і раді панів, що він є справжнім і законним правителем Криму.

Справа в тому, що Іслам-Ґерай, зайнявши ханський стол, звернувся до Сулеймана I з проханням прислати до Криму кого-небудь ханом. Як влучно зауважив В. Смирнов, за допомогою цього політичного маневру він хотів привернути до себе прихильність султана. Для Сигізмунда I було вигідно забезпечитися з боку Іслам-Ґерая присягою і ярликом, хоча на той момент він уже володів інформацією про рішення Сулеймана I з приводу Кримського ханату. Польський посол у Стамбулі Опалинський повідомив Краків, що Сулейман I, залишаючись вірним своїй політиці, вирішив поставити ханом Сахіб-Ґерая, який мав антимосковські погляди і намагався нав'язати їх султанові. На початку 1533 р. між Сигізмундом I і Сулейманом I було укладено «вічний мир» і одночасно з цим до Криму було прислано Сахіб-Ґерая. Такий збіг не був випадковим. Сулейман I таким чином забезпечував своєму ставленику спокій

з боку Великого князівства Литовського, яке, з огляду на події 1528—1529 і 1532 рр., могло підтримати свого клієнта Іслам-Ґерая I. Тим паче, що в цей час на Київщині спостерігалось скупчення литовських військ. Тоді ж султан надіслав попередження Сигізмунду I, щоб «з ваших україн не почалося» якого-небудь військового виступу.

На нашу думку, тут ідеться не тільки про молдавський кордон. Те, що документ перекладено давньоукраїнською мовою, крім бажання Сигізмунда I повідомити раду панів про мир, пояснюється ще й тим, що в цей час відбувались напади на турецько-татарське прикордоння саме з українських земель Литовського князівства. Пригадаймо хоча б розгром черкаськими козаками валки кафеських, тобто турецьких підданих, купців. Та й сам Сахіб-Ґерай I уже в перші місяці свого правління «послав... часто про тих козаків». Крім політичного криття, Сахіб-Ґерай I мав ще й сильний турецький військовий супровід, який складався з 60 пушкарів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушів, 60 зеаметників і тімаріотів. До того ж уряд Туреччини почав відраховувати Сахіб-Ґераю I суму на утримання особистої гвардії, так звані «псарні гроші». За таких обставин Іслам-Ґераю I нічого не залишалось, як погодитися на титул калги.

Намагання Саадет-Ґерая I втілити в життя давню мрію кримських правителів щодо захоплення Києва, Черкас і центральних українських земель загалом у результаті запеклої боротьби місцевого населення закінчилися поразкою. Ця невдача врешті-решт стала фатальною для хана та змусила його назавжди залишити Крим. Оборона Черкас показала, що українські землі слугували могутнім мілітарним резервом Великого князівства Литовського, використання якого дало змогу цій державі ефективно вплинути на ситуацію у Кримській державі.

* * *

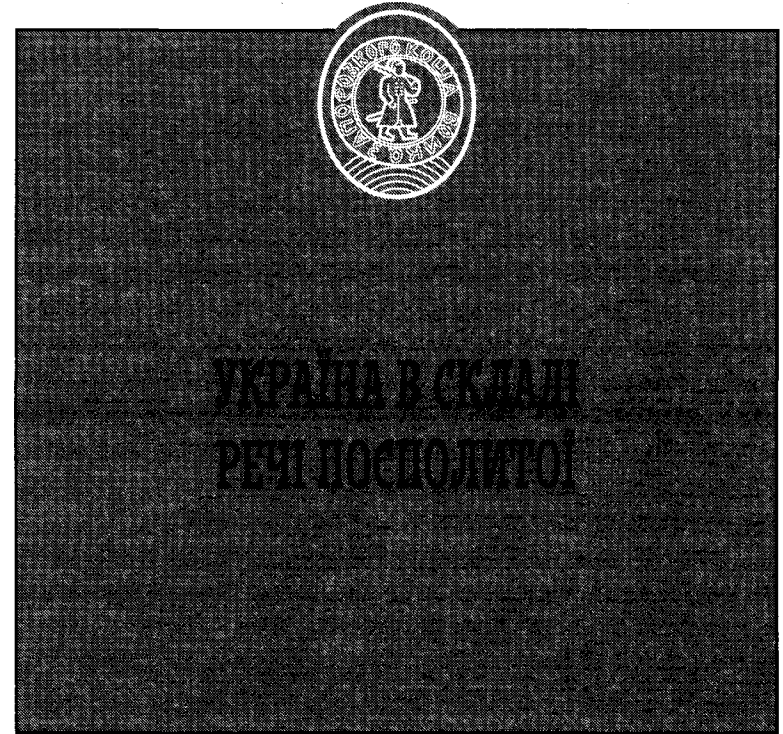
Розташування України на великому кордоні, який із заходу на схід проходив її теренами, забезпечувало її населенню колосальні можливості у справі освоєння лісових, лісостепових і степових масивів. Вдале географічне розташування, наявність широкої річкової системи, чорноморське узбережжя — все це перетворювало український люд на посередника в торгівлі між європейською та азійською цивілізаціями. Великий Шовковий шлях був тією могутньою магістраллю,

яка несла через Україну матеріальні й духовні цінності значної частини людства. Проте, окрім товарів, цей трансконтинентальний шлях приносив в українські степи кочові орди, які у зв'язку зі специфікою своєї економіки рано чи пізно змушені були конфліктувати з місцевим осілим населенням. У цій ситуації багато чого залежало від ефективності зовнішньої політики країн, до складу яких входили українські землі.

Великому князівству Литовському завдяки надзвичайним зусиллям вдалося дещо виправити наслідки свого провалу південної політики кінця XV — початку XVI ст. Чималу роль у цьому зіграло використання людських і матеріальних ресурсів саме українських земель. Майже всі стани українського суспільства були тією чи іншою мірою задіяні в кримській політиці. У той час як в центральних районах держави службові стани дедалі більше уваги приділяли економічній діяльності, українська шляхта, слуги, міщани тощо несли на собі весь тягар дипломатичної й військової служби.

Супроводження гінців і послів, охорона кордону, ремонт укріплень, часті військові сутички, що іноді переростали в великі битви за участю десятків тисяч вояків, були важким тягарем для України. Водночас постійний воєнний стан, загроза загибелі, навіть із переможним переслідуванням ворога виховували бійцівські й вольові якості збройного люду та сприяли формуванню більш високого рівня військової культури суспільства, про що із захопленням писали сучасники тих подій. Низка змін у соціальній системі Великого князівства Литовського й потреба утримувати на кордоні професійну військову силу, особливо в умовах хронічної нестачі грошей у державній скарбниці, змушували литовський уряд шукати різних шляхів до вирішення цієї проблеми. Намісницькі загони, іноземні найманці, «пенежні» дворяни, територіальні ополчення хоча й давали користь, проте надійно перекрити кордон внаслідок своєї оборонної стратегії не могли.

Але зрештою український народ спромігся утворити нову військову силу, здатну ефективно діяти саме в степових умовах та орієнтовану на наступ. Фактично, козацтво являло собою черговий варіант колонізаційного руху осілого населення України на південь. Але масштабний злет військово-політичної активності козацтва припадає вже на наступну добу історії України — час входження її земель до складу Речі Посполитої.

Народження Речі Посполитої та входження до її складу українських земель

Передумови та приваби унійного процесу

Наприкінці січня 1558 р. війська московського царя Івана IV Грозного, плекаючи давню мрію тирана вийти на береги Балтійського моря, перейшли кордон колись грізного Лівонського ордену, що тепер нидів у скруті. Аби надати акту міжнародного віроломства сакрального звучання, у храмах Москви увесь день били у дзвони, а в державі оголосили Великий піст. За наказом царя розіслали грамоти, в яких причини вступу у війну пояснювали не інакше, як

«відвоювання отчини» і покарання якихось міфічних «гонителів православної віри».

Успішно проведена підготовка до війни та вдало обраний момент для її початку забезпечили Москві переможний перебіг кампанії. Уже за півроку було здобуто Нарву, Дерпт (нині Тарту), Ревель (нині Таллінн), Раковор (нині Раквере), Ізборськ; царські війська стояли на берегах Балтійського моря, в полоні у них перебував великий магістр, а орден розвалювався на шматки. Отримавши повідомлення про вихід царських ратників на Балтику, Іван IV наказав здійснити гарматний салют із кремлівських стін, а московським кабакам — до пізньої ночі безоплатно пригощати всіх охочих. Під час же влаштованого у Великій палаті Кремля бенкету вигадливий деспот у розпал гуляння одним духом спустошив кубок із солоною балтійською водою і змусив зробити те саме і своїх гостей.

Проте ейфорія, що запанувала в Москві, виявилась трохи передчасною. Новий великий магістр ордену Готгард Кетлер звернувся за підтримкою до свого більш потужного сусіда — великого князя литовського, і 31 серпня 1559 р. Орден перейшов під протекторат Зигмунта II Августа. А коли й цього виявилось замало, 1561 р. магістр склав великому князю присягу вірності уже як його васал-ленник. За це він отримав у діичне правління Курляндію і Земгалію (Семигалію), на території яких постало ленно залежне від великого литовського князя (котрий одночасно був і польським королем) Курляндське герцогство. Таким чином орден припинив своє існування, а на його руїнах постала світська держава під протекторатом Зигмунта II Августа. Тож Москва, замість близької перемоги, отримала потужного супротивника. Утім, така перспектива не вельми збентежила самовпевненого Івана IV. На повідомлення Зигмунта II Августа про складання Кетлером присяги вірності, а отже, неактуальності московських претензій до колишнього суверенного правителя ордену, цар відповідає вимогою... повернути йому Київ, Волинь і Поділля — «отчини його предка, святого Володимира»...

Початковий етап війни з Москвою для Великого князівства Литовського складався не надто успішно. 1562 р. царські полки, вступивши на білоруські землі, спустошили волості навколо Дубровни, Мстиславля, Орші, Кописа, Вітебська і Шклова. У середині лютого

наступного року захопили важливий стратегічний форпост Великого князівства — Полоцьк. Під враженням цих поразок у князівстві актуалізується ідея укладення реальної унії з Королівством Польським. Персональна унія, через особу спільного монарха, існувала вже давно, але за тих складних умов, що склались на початок 1560-х рр., виявилась не настільки ефективною, як цього хотілось.

Чи не вперше про таку перспективу публічно заговорили учасники конфедерації, яку утворили під Вітебськом 1562 р. закликани великим князем до участі в посполитому рушенні шляхтичі з литовських і білоруських земель. Зіткнувшись із загрозою московського завоювання, шляхтичі вимагали від великого князя скликати спільний із польськими послами сейм, аби на ньому конституювати унію двох держав. Крім об'єднання мілітарних зусиль на міжнародній арені, унія з Королівством Польським обіцяла шляхті Великого князівства значні переваги й у політичній сфері. Адже було очевидним, що об'єднання можливе за умови наближення політичної системи князівства до польського зразка, де шляхетські вольності, здобуті в роки езекуційних змагань шляхти, вабили нобілітет чи не всієї Європи.

Важливим було й те, що литовське лицарство під тиском Москви намагалось будь-що поєднатися з польською шляхтою, аби не стати жертвою Івана Грозного, поголоски про тиранію якого ширились цілою Європою. Тож не дивно, що, наприклад, лицарство Берестейського повіту, виряджаючи своїх представників на вальний сейм 1568 р., дало їм наказ: «Не повертатись додому без хоч би якоїсь унії». Втім, шлях до поєднання виявився не простим.

Принциповими супротивниками об'єднання держав і поширення на Литву результатів езекуційної діяльності польської шляхти були литовські магнати, котрим вдалося зосередити у своїх руках фактичну владу, підпорядкувавши своїй волі й дрібне, і середнє лицарство.

Доленосний сейм у Любліні 1569 р.

Скликаний королем для залагодження справи об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовсько-Руського сейм зібрався в Любліні 20 січня 1569 р. та тривав аж до 12 серпня. Справа

об'єднання просувалась вкрай важко й повільно. Найвпливовіші магнати з Литви повністю контролювали посольську депутацію Великого князівства й робили все можливе, аби задуми короля та його прибічників не просувалися до своєї реалізації ні на крок. Місяць сторони залагоджували формальні питання розгляду справи. Наступний місяць минув у безперспективних дебатах щодо змісту унії. Польська сторона відстоювала проект створення унітарної держави, коли до більш розвинутої в політичному плані Корони Польської приєднуються землі, що досі становили державну територію Великого князівства. Литовці натомість наполягали на прийнятті свого проекту, що передбачав збереження державної відрубності князівства, консервації його державних органів та окремішнього сейму.

Враховуючи той факт, що в ході люблінського сеймикування з литовського боку озвучувались винятково думки та пропозиції трьох найвпливовіших послів-магнатів (решті ж посольської братії взагалі було заборонено брати слово), знаходження компромісу виглядало вкрай проблематичним. А коли ж терпець короля урвався і він викликав особисто Радзивілла й Ходкевича на засідання сенату, аби вони роз'яснили свою позицію, ті вночі проти 1 березня під покровом темряви взагалі покинули Люблін. Слідом за литовською аристократією подібним чином зробили й окремі магнати з України.

Утім, демарш литовських і руських магнатів обернувся їхньою тяжкою поразкою. Реакція короля виявилась миттєвою і достатньо ефективною. За відсутності литовської делегації поляки вирішили реалізувати свою давню мрію — прилучити до Польської Корони українські землі. Ідеологічну базу таким інкорпораційним задумам польської еліти було створено вже давно. Покладаючись на повідомлення безіменного історика кінця XI — початку XII ст. Галя Аноніма, котрий включив до своєї хроніки недостовірний сюжет про опанування 1018 р. королем Болеславом Хоробрим (тестем опонента Ярослава Мудрого Святополка Окаянного) Києва із символічним рубанням мечем київських Золотих воріт (від якого на мечі залишилась щербина — «меч-щербець»), на середину XVI ст. польські істориографи виробили струнку, хоч і доволі сумнівну, концепцію підвладності Київської Русі Польщі.

Пробувати новий політичний курс оточення короля вирішило на підданих великого литовського князя, серед яких найсильнішими

були пропольські настрої, — Підляшші та Волині. 5 березня сейм ухвалив акт інкорпорації до складу Корони Польської Підляшшя, згодом така ж доля спіткала й Волинське воєводство. Після таких відверто недружніх актів польської еліти на Литві почали готуватись до війни. Утім, тверезий глузд підказав магнатам погодитися з таким розвитком подій, і на початку червня литовська делегація повернулася до Любліна. 17 червня Ходкевич від імені своїх товаришів у сенаті почав слізно благати Зигмунта II Августа не віддавати їх Короні Польській — «до поневолення і сорому їх дітей». Зигмунт II Август, як записано в джерелах, також зі сльозами відповів, що Бог живе там, де є любов, а отже, саме такою і є Божа воля. Коли ж Ходкевич таки погодився на унію, всі сенатори з гуками радості зірвались на ноги. Ухваливши принципове рішення, сторони перейшли до дебатування деталей унії. Загалом робота була завершена на кінець червня, і 1 липня 1569 р. акт унії був затверджений на сеймі окремо депутатами від Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Акт Люблінської унії проголошував, що Корона Польська й Велике князівство Литовське зливаються в одне «неподільне ціле» і являють відтепер «одну спільну Річ Посполиту, яка з двох держав і народів в один люд і державу» перетворюються. На чолі держави мав постати єдиний монарх, котрий одночасно виступав би і королем польським, і великим князем литовським. Сейми мусили бути спільними. Вальний сейм Речі Посполитої мав ухвалювати конституції, чинні як у Короні, так і у Великому князівстві. Спільною також мала була зовнішня політика держави. Нобілітет усіх її частин отримував рівні права на всій території Речі Посполитої. Водночас поруч з унітарними за суттю нормами люблінські постанови конституювали й цілу низку положень, які забезпечували новоствореній державі федеративну побудову. Зокрема, виконавча влада новоствореної держави — за винятком особи монарха — залишалась відокремленою одна від другої. За сеймовими постановами 1569 р., Велике князівство мало право зберігати в межах республіки свою назву й титул монарха, власну структуру державних посад, власні збройні сили, фінанси, систему судочинства. Чинним залишався навіть свій звід законів — Статут 1566 р.

**«Бо ж ми є народом так поштивим,
що жодному народові на світі не поступимось...»**

Інтереси українських земель Великого князівства у Любліні представляли понад 30 вищих достойників — воєводи, каштеляни, старости, хорунжі, а також земські послы. Найповажнішу й найвпливовішу частину делегації Русі-України становили представники княжих родин — київський воєвода Костянтин-Василь Острозький, волинський воєвода Олександр Чорторийський, староста житомирський Костянтин Вишневецький та його брат Андрій, староста луцький, брацлавський і вінницький Богущ Корецький та інші. Не менш імпозантно виглядало й гроно земських послів, серед яких були представлені такі шановані на Русі панські родини, як Олізари, Солтани, Гулевичі, Костюшки, Кірдеї, Семашки, Кошки, Шашковичі, Стрижовські...

Утім, у бурхливих сеймових дебатах 1569 р. представникам України-Русі не випало відіграти якоїсь помітної ролі. Чи не головною причиною пасивної поведінки української аристократії в Любліні було те, що вона, на відміну від опонентів з Литви, не вельми опиралася очікуваним змінам. Усвідомлюючи зовнішньополітичну слабкість Великого князівства, яка на українських землях ставала особливо відчутною під час кожного нового вторгнення татарських орд, українська еліта пов'язувала плани посилення обороноздатності краю саме з Польською Короною — державою, яка у військовому та економічному плані була безперечно більш потужною, аніж Литва. Крім того, українську знать на той час пов'язували з польською шляхтою й не поодинокі економічні чи родинні інтереси. Досить промовистим у цьому сенсі є приклад найвпливовішого на Русі князя Костянтина-Василя Острозького, одруженого з Софією, донькою польського магната, великого коронного гетьмана Яна Тарновського. Щоправда, виряджаючи чоловіка на сейм до Любліна, Софія напучувала його не зважати на те, що вона полячка, і під час ухвалення свого рішення щодо підтримки чи не підтримки унії керуватись винятково власним сумлінням, своїм княжим гонором і славою своїх предків.

І дійсно, на сеймі князь, з одного боку, утримував дистанцію з литвинами, а з іншого — показував зверхність до поляків. І коли магнати з Литви, демонструючи свою незгоду з польським варіантом унії,

потаї залишили Люблін, князь Острозький, так само як воєвода троккайський Стефан Збараський, не наслідував їхній приклад. Князь Острозький не з'явився на домовлену на 3 березня зустріч із королем, пояснюючи свій учинок тим, що він не є уповноваженим презентувати позицію цілого Великого князівства. Наступного дня київський воєвода пропустив засідання сенату, вдаючи із себе хворого, і, щоб уникнути неминучих у такій ситуації неприємних пояснень, надвечір 6 березня виїхав з Любліна в маєтності дружини до Тарнова. Проте зробив це не настільки демонстративно, як литовські магнати, гучно грюкнувши дверима. Острозький запевнив короля, що повернеться до Любліна на перший його заклик.

Проголошення акту інкорпорації до Корони Підляшшя і Волині потребувало підтвердження тамтешньої місцевої шляхти. Й оскільки остання не поспішала це робити, Зигмунт II Август під натиском ревних прибічників унії 8 березня видав універсали, закликаючи під острахом втрати урядів і маєтностей негайно прибути для складання присяги королю. Остаточним терміном прибуття до Любліна шляхтичів з Підляшшя було визначено 26 березня, а для більш віддаленої Волині — 3 квітня. Проте у визначений час присягу склали лише декілька шляхтичів з Підляшшя — Косинський і Буйна. Решта шляхетського загалу вичікувала.

Не завершивши через нехоть підляської і волинської шляхти та магнатерії справи правового закріплення інкорпораційних актів у визначені раніше терміни, король назвав 14 травня останнім днем прибуття урядників і шляхти на сейм до Любліна А для того, щоб схилити шляхетський загал новоінкорпорованих українських земель до позитивного для короля і Корони Польської рішення, Зигмунт II Август показово покарав за ігнорування його наказу двох найвищих достойників Підляшшя — Василя Тишкевича і Григорія Тризну, позбавивши їх відповідно урядів підляського воєводи та підляського каштеляна.

Рішучий крок короля остаточно переконав шляхетський загал у серйозності його намірів і необхідності виконати волю монарха. І хоч Зигмунту II Августу довелось ще раз переносити дату складання присяги волинянами, цього разу на 23 травня, справу було залагоджено. Першим для складання присяги з Волині прибув троккайський воєводич Петро Збараський, слідом за ним приїхали маршалок Василь

Загоровський, луцький біскуп Пйотр Вербицький. А вже по завершенню остаточного терміну дії королівського ультиматуму (що безумовно не було випадковим збігом обставин, а, швидше за все, засвідчувало особливий князівський гонор) до Любліна прибули фактичні господарі Волині: київський воєвода Костянтин-Василь Острозький, волинський воєвода Олександр Чорторійський, староста житомирський Костянтин Вишневецький, староста луцький, брацлавський і вінницький Богущ Корецький.

З'явившись у сенаті 24 травня, волинські князі ще раз поставили перед королем вимогу заповнити їм гарантії збереження в недоторканності їх старожитніх прав і толерантного ставлення до їхньої віри, а після отримання від Зигмунта II Августа та сенаторів такого заповнення — присягнули на вірність Короні. Першими це зробили київський воєвода князь Острозький і волинський воєвода князь Чорторійський, а за ними — князь Корецький і князь Вишневецький.

Прилучення до Корони Підляшшя і Волині актуалізувало проблему подальшої долі решти України-Русі — Київщини і Брацлавщини. Маршалок посольської палати Станіслав Чарнковський безапеляційно заявляв з цього приводу, що вже здавна «Київ і Київське князівство належали до Корони і всі його князі були васалами короля і Корони». І коли за інших умов подібні «історичні пізнання» польського політика безумовно зустріли б гідну відсіч, то тепер під такою версією минулого ладні були поставити свої підписи і шляхтичі та князі з Волині й Підляшшя. Адже об'єднання українських земель у складі Корони Польської безперечно сприяло концентрації мобілізаційних можливостей краю перед загрозою кримських вторгнень. Крім того, прилучення до решти коронних земель Київщини вселяло надію на більше бажання польської шляхти при її захисті від зазіхань російського царя, котрий перед тим оголосив себе її «отчичем і дідичем».

За таких умов 6 червня князь Острозький без жодного опору склав повторно присягу королю і Короні — цього разу вже як воєвода київський. Одночасно з Київським було інкорпоровано до складу Корони і Брацлавське воєводство, яке, як уже відзначалося вище, дивним чином виявилось долученим до Волині. За нього присягу склав воєвода Роман Сангушко.

Відтак уся Україна перейшла зі складу Великого князівства до — Корони Польської. Найбільше ж, на що спромоглося місцеве лицарство, то це прийняти ухвалу сеймику Мозирського повіту, що входив до складу Київського воєводства, про збереження своєї належності до складу Великого князівства, попри інкорпорацію воєводства до складу Корони.

Загалом же на довготривалому й такому бурхливому Люблінському сеймі 1569 р. українська знать трималась «мінімалістичної програми», відстоюючи недоторканність місцевих звичаїв і порядків, свободу віросповідання. Вимоги політичного характеру — як то визнання України-Русі третім повноправним суб'єктом нової федерації — українські князі й земські послы навіть не ставили.

Своєрідним маніфестом української делегації на Люблінському сеймі стала промова князя Костянтина Вишневецького (молодшого брата славетного козака-князя Байди (Дмитра) Вишневецького). Відстоюючи право Русі на збереження її давніх прав і вольностей, князь говорив: «І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що ми погоджуємось [на інкорпорацію] як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетської гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимось, і впевненні, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми різної віри, а власне, ми — греки, то щоб нас і в цьому не було принижено і щоб нікого не примушували до інакшої віри...»

І варто зауважити, українським князям вдалось досягнути у цьому успіху. Насамперед, попри вироблену в Короні традицію рівності всієї шляхетської братії, за титулованими родами з України (як, власне, і Литви) було збережено їхні почесні титули. Православна віра отримувала гарантії толерації; номінування на уряди і посади не повинно було залежати від віросповідання кандидата. Окремо йшлося про непорушність місцевих традицій і звичаїв. Основним законодавчим кодексом і надалі залишався Литовський статут.

Давалися гарантії збереження цілісності новоприєднаних територій та їхнього адміністративного й судового поділу. Всі земські уряди й почесні звання мали надаватись лише мешканцям відповідних земель. У виданих Підляшшю, Волині, Київщині та Брацлавщині інкорпораційних привілеях наголошувалось на їх приєднанні до решти

земель Корони Польської як «рівних до рівних, вільних до вільних». Важливим для української аристократії було визнання королем права її земельної власності, навіть незалежно від того, існували на неї документи чи ні. На папері були враховані й національно-релігійні потреби українців. Православні отримували такі ж права, як і католики.

У публічних практиках нової держави гарантувалось збереження «руської мови» — «у всіх судових справах..., а так само з нашої коронної канцелярії листи до них у всіх наших королівських і земських потребах повинні писатись і надсилатись на вічні часи не якимось іншим, а лиш тільки руським письмом...» Тобто сеймова конституція 1569 р. гарантувала збереження «руської мови» як у структурі адміністрування, так і судочинства та життя публічного, тобто на місцевих сеймиках. Щоправда, мовою сейму залишалася польська. Польською мовою чи латиною були зафіксовані базові права, що надавались обивателям Речі Посполитої.

Такою була буква Люблінської унії 1569 р. Реалізація ж задекларованих і, слід сказати, доволі передових як на той час ідей повною мірою залежала від людей, покликаних їх втілювати в життя.

Устрій Речі Посполитої: територія, влада, державні символи

Держава, що виникла в результаті Люблінської унії 1569 р., стала однією з найбільших тогочасних європейських держав. На час її появи на історичній арені вона мала величезну територію — 815 тис. кв. км, на якій проживало 7,5 млн мешканців.

Станом на останнє десятиліття XVI ст. коронні землі Речі Посполитої поділялись на двадцять два, а великокнязівські — на вісім воеводств. Останні ж своєю чергою ділились на повіти, а інколи — на рівнозначні їм землі. Подекуди (швидше як виняток, а не як правило) землі залишались поза межами воеводств, або ж зберігали історичні назви, наприклад князівства.

Території, на яких проживало етнічно українське населення, входили до складу Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського, Руського та Белзького воеводств. Після успішного для

Речі Посполитої завершення війни з Москвою, зафіксованого умовами Деулінського перемир'я 1618 р., за яким до складу держави увійшли Смоленщина, Чернігівщина та Сіверщина, останні тривалий час перебували в адміністративному управлінні королевича Владислава, а насправді — короля. І лише 1635 р. у складі Корони було утворено Чернігівське воеводство, до складу якого увійшов і Новгород-Сіверський повіт.

Українські воеводства, а особливо ті з них, що 1569 р. були передані від Великого князівства до Корони Польської, традиційно мали невелику кількість повітів. Волинське воеводство мало три повіти, Чернігівське — два, Брацлавське і Київське — лише по одному. Найдивніше ситуація виглядала з Київським воеводством, яке мало найбільшу в Речі Посполитій територію.

Крім повітів, територію воеводств формували й дрібні адміністративно-господарські одиниці — староства, що формувались зазвичай навколо замку, на землях так званих королівщин, і включали в себе округу з кількох десятків сіл. На теренах воеводства могло бути понад десяток староств.

Столиці Корони Польської і Великого князівства Литовського залишились, як і раніше, у Кракові й Вільні. Місцем проведення спільних вальних сеймів був визначений адміністративний центр Мазовії — місто Варшава, оскільки саме вона географічно лежала ближче до умовного центру об'єднаної Речі Посполитої. Столицею ж Корони Польської Варшава стала, ймовірно, лише з 1611 р., коли Зигмунт III Ваза після повернення з Московської війни обрав її місцем королівського резидування. Крім того, Варшава й надалі залишалась столицею Мазовії. Столицею Великопольщі визнавалася Познань, Малої Польщі, але без земель руських, — Краків, а другою — Люблін. Неформальною столицею Русі був Київ, про який в інкорпораційному акті 1569 р. написано, що він «був і є головою і головним містом Руської землі».

Окрім поділу на воеводства, існували ще такі особливі округи, як провінції: Литовська, Малопольська й Великопольська. Провінції можна класифікувати як одиниці сеймові, оскільки з'являлися на практиці лише в часи сеймових засідань, а точніше — обрання маршалка посольської палати чи елекції короля. Українські воеводства входили до складу Малопольської провінції.

До того ж існував ще один поділ, який умовно можна назвати сеймиковим, тобто таким, що відповідав межах розселення певного шляхетського загалу, що збирався на сеймикування в одному визначеному місці. На теренах Малопольської провінції таких сеймиків було тринадцять, у тому числі на українських землях — дев'ять. Так, шляхта Київського воєводства сеймикувала у Житомирі, Брацлавського — у Вінниці, Подільського — в Кам'янці, Волинського — в Луцьку, Белзького — в Белзі, Чернігівського — в Чернігові. Шляхта Галицької, Коломийської і Терехівської земель проводили сеймики у Галичі, Холмської — в Холмі, Львівської, Перемишльської і Сяноцької — у Судовій Вишні.

Принципи федералізму були закладені не лише в побудову й функціонування виконавчої влади в Речі Посполитій. Не зазнали змін після укладення Люблінської унії 1569 р. й владні символи, зокрема герби обох держав. Для Корони Польської і надалі символом держави залишався коронований білий орел, розташований на червоному полі, а для Великого князівства — гербовий знак «Погоня», тобто також на червоному тлі срібний вершник з піднесеним над головою мечем.

Спільного герба двоєдиної федерації не існувало, і кожен обиватель Речі Посполитої міг на власний розсуд тлумачити державні символи, під якими слід було, наприклад, публікувати тексти сеймових конституцій. А тому, коли конституція коронаційного сейму 1588 р. публікувалась у Кракові, то на ній було вміщено одного лише білого орла. На опублікованому у Вільні на два роки пізніше тексті ухвал вального сейму 1590 р. видавці зобразили лише великокнязівську «Погоню». Так само й на грошових знаках, що карбувались у Варшаві та Вільні, по чергово з'являлись то орел, то «Погоня», то відразу два герби.

Що ж до українських воєводств, які перейшли від Великого князівства до Корони Польської, було збережено традиційну геральдику. Отож і надалі Київське воєводство використовувало як герб зображення білого архангела Михаїла на червоному полі, а Волинське — білий хрест також на червоному полі.

На королівській печатці та королівській короґві містилось зображення, що складалось із чотирьох частин. На першій і третій частинах було зображено герб Корони, на другій і четвертій — Великого князівства. Увінчував зображення герб пануючого короля, а у ви-

падку з представниками династії Ваз нерідко родинний геральдичний знак «Сніпок» подавався у супроводі шведських «Трьох Корон» і символу князівської влади Русі — лева.

«Король Речі Посполитої — то король королів...»

Річ Посполита оформилась як станово-шляхетська монархічна держава на чолі з виборним королем. Король обирався усім шляхетським загалом на конвокаційному та елекційному сеймах, і, відповідно, вступав на королівство на сеймі коронаційному.

Обраний король виступав сувереном Речі Посполитої, будучи одночасно й великим князем литовським, руським і жемайтським. Король представляв своєю персоною державу й очолював виконавчу владу в країні, мав право законодавчої ініціативи (разом із сеймом) та право санкції сеймових постанов. Від його імені видавалися сеймові постанови, щоправда, з обов'язковим зазначенням ролі сейму в їх ухваленні. Вважався також і верховним головнокомандувачем, але зазвичай ці повноваження делегувались гетьманам. Він також володів винятковим правом призначення на урядові посади та номінування на сенаторські посади. Його прерогативою і важливим важелем впливу було надання права держання і користування доходами з державних маєтків, так званих *королівщин*. Досить тривалий час королі володіли правом роздавання земель на власний розсуд. Король виступав вищим гарантом прав усіх станів і підданих Речі Посполитої. У такій іпостасі він був вищою апеляційною інстанцією, очолював сеймовий, надвірний, а згодом асесорський суди. Він видав грамоти на права та привілеї окремим суспільним групам і особам. Прерогативи короля суттєво обмежувалися у сфері зовнішньої політики, фінансів, поземельних відносин тощо повноваженнями сейму, сенату, сенаторів-резидентів. Король не міг усунути від влади довічно призначених ним же урядовців, навіть за умови невиконання ними своїх обов'язків.

Для безпосереднього керівництва державою король призначав вищих посадових осіб, які разом формували королівський уряд. Це були коронний маршалок, канцлер, підканцлер, великий коронний

і польний коронний гетьмани, підскарбій. Допомогу в здійсненні управлінських функцій уряду надавав чиновницький апарат, що формував Коронну канцелярію. Після інкорпорації українських земель 1569 р. до складу Корони було створено спеціальний підрозділ — Руську канцелярію.

Адміністративну владу на місцях здійснювали призначені королем воєводи, каштеляни, підкоморії, гродські старости, а в містах, наділених магдебурзьким правом — магістрати.

Король обирався довічно, проте не міг передати владу своєму спадкоємцеві. Король не мав права заарештовувати шляхтича без попереднього розгляду його справи у суді. Для того, щоб контролювати діяльність монаршої особи, після смерті кожного короля і перед обранням нового правителя збирався конвокаційний сейм, учасники якого опрацьовували умови, які повинен був прийняти новий король.

У періоди безкоролів'я владу в Речі Посполитій посідала каптурова конфедерація шляхти. На чолі держави ставав католицький примас (гнезненський архієпископ), на якого покладався обов'язок підготовки королівської елекції і який брав на себе звання інтерекса («міжкороля»). Обрання нового короля обов'язково мало пройти три етапи: *конвокацію, елекцію і коронацію*. На конвокації послали від земель утворювали генеральну конфедерацію — каптур (назва походить від каптура — шапки, яку носило духовенство, що брало участь у жалобних обрядах королівського поховання), а також затверджували склад каптурових судів. Елекційний сейм заслуховував сенаторів й іноземних послів, які представляли претендентів на королівський трон Речі Посполитої, а також укладав пакти-конвенти для майбутнього кандидата. На коронаційному сеймі обраний монарх видавав загальне підтвердження прав своїх підданих, складав коронаційну присягу, повідомляв послів про відбуття коронації.

Схильних до авторитаризму монархів такі обмеження дратували. Натомість ідеологи шляхетського повновладдя знаходили для правителів заспокоєння у формулі: «Король Речі Посполитої — то король королів, бо панує над вільними людьми, а королі, наділені владою абсолютною, є королями ослів».

Вища законодавча влада

Вищим законодавчим органом держави був спільний для Корони Польської і Великого князівства Литовського вальний сейм, який обмежував прерогативи короля у видачі конституцій, запровадженні податків, розпорядженні фінансами й майном. Спільно з сеймом король вирішував справи війни та миру, скликання шляхетського ополчення. Більше того, без згоди сейму монарх не мав права брати шлюб, набувати маєтки для себе та своєї родини, виїжджати за кордон. Виник парламент у Польщі наприкінці XIV ст. і протягом наступного XV ст. розвивався у постійній політичній боротьбі короля, магнатів і шляхетського загалу, створюючи особливу модель шляхетської демократії, рівної якій у багатьох аспектах не було в цілій Європі.

Сейм складався з двох палат: верхньої — сенату, і нижньої — посольської ізби (палати). Сенат був дорадчим органом при королі й сеймі. Закони ухвалювала посольська изба, однак вони набирали чинності лише за умови згоди сенаторів і короля. Сенат формувався за посадовим принципом і складався з римо-католицьких архієпископів (гнезненського і львівського), всіх єпископів; десяти вищих урядових осіб — коронних і великокнязівських канцлерів, підканцлерів, великих і надвірних маршалків, підскарбіїв; усіх воєвод і каштелянів, деяких старост. Загальна чисельність сенаторів становила 140 осіб.

Усі урядовці призначалися королем на посади довічно, а отже, гарантували собі пожиттєво й місце в сенаті. Головував на засіданнях сенату король, а за його відсутності великий коронний канцлер. Згідно з традицією, сенатори розміщувалися у залі засідань у відповідності до принципу старшинства: з одного боку король на троні, з іншого — арциєпискупи й єпискупи, а поміж ними — державні урядовці й воєводи, з тилу — каштеляни. Окрім функцій уставодавчих, сенат зберігав за собою і повноваження вищого органу влади виконавчої. На час між сесіями сенат обирав 16 сенаторів «резидентів», які постійно перебували при королі й займалися вирішенням проблем поточної політики.

Нижню палату становили обрані на шляхетських сеймиках воєводств послів. Кожне воєводство делегувало на сейм певну кількість послів. Спочатку кількість послів становила 170 осіб, а згодом, на

середину XVII ст., зросла до 190. Відповідно до традиції, представництво шляхти з України на сеймах визначалося таким чином. Сеймики шляхти Холмської землі обирали на вальний сейм двох послів; Київського і Брацлавського — по три послі, Белзького, Чернігівського, Подільського — по чотири, а Волинського воєводства, Галицької, Коломийської і Терехівської земель та Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель — по шість. Тож найбільшою кількістю послів на вальному сеймі було представлено Руське воєводство, адже перераховані вище землі входили саме до цієї адміністративної одиниці. Зайве наголошувати на тому, що переважання в складі делегації від українських воєводств представників Галичини й Західного Поділля призводило до чисельної переваги в ній етнічних поляків і католиків.

Посольська ізба, або палата послів, відіграла винятково важливу роль у державному житті Речі Посполитої. Адже, хоч право законодавчої ініціативи мали всі три «сеймуючі стани»: король, сенат і посольська ізба, але саме остання ухвалювала постанови — конституції, кожна з яких після візування її королем ставала обов'язковим до виконання законом. Діяльністю посольської ізби керував обраний депутатами маршалок.

Сейм мав відбуватися щонайменше раз на два роки. У тому разі, коли сейм скликався у визначений термін і тривав повних шість тижнів, він мав назву ординарного. А коли сейм скликався королем на випадок нагальної потреби й на коротший термін, тоді він називався екстраординарним. Про скликання сеймів король оголошував після відповідних консультацій із сенаторами. Він же формулював основні питання, які виносились на сейм. Про сейми повідомляли задалегідь, щоб шляхта воєводств могла провести місцеві сеймики та обговорити на них важливі питання державного життя.

Брати участь у роботі сеймів мали право лише офіційно обрані депутати від земської шляхти. Однак існувала практика, коли на засідання сеймів прибували представники окремих громад і суспільних груп зі своїми проханнями й вимогами. З початком XVII ст. таким правом неодноразово користуватимуться українські козаки, прагнучи в легітимний спосіб розв'язати свої наболілі проблеми. У процедурі сеймування особлива роль належала обраному на по-

чатку засідань маршалку, який вів засідання, оголошував порядок денний, надавав слово, стежив за дотриманням порядку. Отже, посада маршалка була не лише престижною, а й впливовою у владній ієрархії Речі Посполитої. Ухвалення ізбою постанов мало відбуватися за одностайної згоди послів. Кожен зі шляхетських представників на сеймі мав право вето.

У роботі сеймів, скликаних для обрання нового короля, формально взяти участь міг кожен шляхтич держави. Але реалізація права залежала від місця проведення зібрання. А тому, зважаючи на ту обставину, що зазвичай сейми проходили у Варшаві чи поблизу неї, польському шляхтичу з Малополющі чи Мазовії було набагато простіше вчасно прибути на королівську елекцію, аніж, скажімо, лицарській людині з Сіверщини чи Київщини. Тож представництво української шляхти на таких зібраннях було більше умовним, ніж реальним і вона не мала достатніх способів вплинути на ухвалення потрібного їй рішення.

Місцеве шляхетське самоврядування

Важливу роль у державному житті республіки відігравали місцеві *сеймики*. Сеймики уособлювали прояви самоврядності. Саме на сеймиках шляхта усвідомлювала себе політично активною частиною суспільства, що бере на себе вирішення найважливіших питань регіонального й загальнодержавного значення. Найраніше сеймикувати почали в Галичині, ще від кінця XIV ст. На Волині перші повідомлення про зібрання повітової аристократії для вирішення нагальних проблем місцевого життя датуються першою третиною XV ст., проте регулярно почали скликатися волинські сеймики вже після їхнього узаконення жалуваною грамотою Зигмунта II Августа 1565 р.

На українських землях сеймики відбувалися у Житомирі, де сеймикувала шляхта Київського воєводства, у Вінниці, відповідно, шляхта Брацлавського воєводства, в Кам'янці-Подільському — Подільського, в Луцьку, а іноді в Кременці — Волинського, в Белзі — Белзького, в Холмі — Холмського, в Чернігові — Чернігівського, у Галичі — Галицької, Коломийської і Терехівської земель, у Судовій Вишні — Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель.

Залежно від завдань, до вирішення яких скликалась шляхта, сеймики поділялись на *передсеймові, елекційні, каптурові, реляційні, депутатські*. Передсеймові сеймики збирались напередодні проведення вального сейму. Для їх скликання король відправляв свого легата з королівським листом, у якому викладалися причини скликання сейму. Після ознайомлення зі змістом листа «сеймикуюча» шляхта обирала своїх послів (делегатів) на сейм і формулювала положення наказу (інструкції). Наказ міг або надавати послам свободу дій під час ухвалювання певних рішень, або ж, навпаки, змушувала їх діяти строго відповідно до ухвалених на сеймику постулатів. Посли від сеймиків певних провінцій (які, до речі, отримували права недоторканності впродовж 4 тижнів до і 4 тижнів після сейму) збиралися разом із сенаторами відповідних воєводств на так звані *генеральні* сеймики, де узгоджувалися позиції кожної провінції на вальний сейм.

Нерідко обрання послів на вальний сейм Речі Посполитої перетворювалось на справжнісінькі баталії, причому не лише політичні, але й із застосування фізичної сили. Траплялись випадки, коли конфліктні сторони, так і не зумівши узгодити позиції й обрати компромісний склад посольської делегації, відправляли до Варшави кожна делегатів, перекладаючи на плечі сейму вирішення питання легітимності своїх представників.

Після завершення роботи вального сейму шляхтичі певних воєводств і земель збирались на *реляційні* сеймики, на яких послі звітували про виконання наданого їм наказу, перебіг сеймових дебатів і зміст ухвалених за їх результатами конституцій.

Процедура офіційного оповіщення і зборів на сеймики вимагала певного часу. Крім того, вона передбачала присутність на засіданні представника короля, який мав доповісти шляхті про стан справ у державі. Простіше було дотриматися її у центральних і близько віддалених від центра воєводствах. Значно складніше цього було досягти для Волинського, Брацлавського і особливо віддаленого й великого за розмірами Київського воєводств. Київська шляхта неодноразово скаржилася на те, що оповіщення про сейм доходить невчасно, так само як не доїжджає до них й офіційний представник короля. Названі обставини, поруч з не менш важливою практично постійною загрозою татарських нападів, не сприяли розвитку шля-

хетської демократії на Київщині. Та й наявність на такій великій території лише одного повіту також не вельми сприяла залученню шляхетського загалу до сеймикування, адже не так уже й просто було вчасно доїхати, скажімо, з Чигирини чи Лубен до Житомира.

Брати участь у засіданнях сеймику мав право кожен шляхтич «за правом народження», що володів «осілістю» (землею) в межах воєводства. Втім, від прибулих на засідання не вимагалось пред'явлення ані документів на земельну власність у певній місцевості, ані будь-яких інших документів. Вочевидь, передбачалось, що лицарський люд і так добре знає своїх побратимів з цього повіту чи воєводства.

Головували на сеймиках маршалки, які обирались шляхтою зі свого середовища. Зважаючи на впливовість ролі маршалка в організації розгляду справи, за обрання на цю посаду нерідко вибухали справжні битви місцевого значення. Дослідники й досі сперечаються щодо незалежності учасників сеймикування від впливів місцевих магнатів, які часто-густо ще до початку сеймових засідань добивались потрібних собі рішень, щедро аргументуючи свою позицію «вином і медом».

Тривалість шляхетських зборів не обмежувалась часом. Найчастіше сеймики встигали завершити свою роботу за один день, але траплялись випадки, що вони тривали впродовж декількох днів. Місцем проведення засідань слугували костели чи церкви, розташовані в містах сеймикування. Вибір сакральних місць мав слугувати додатковим стимулом для занадто заповзятих шляхтичів, котрі не зупинялись і перед застосуванням фізичної сили, намагаючись переконати у такий спосіб незговірливого опонента. Відомий український історик Микола Костомаров гостро іронізував з цього приводу, що сеймики в Речі Посполитій «плодили калік». На початку XVII ст. було навіть прийнято спеціальну ухвалу, що забороняла шляхтичам застосовувати зброю в публічних місцях, а насамперед на власних зібраннях.

Засада однастайності процесу сеймування породила такий феномен політичного життя Речі Посполитої, як конфедерація шляхти. Конфедерації як певна політична інституція були важливим елементом політичного життя Речі Посполитої, мали давню історію й уособлювали підставове право обивателя на відмову послуги. Вони являли собою збройну лігу, об'єднану присягою щодо відстоювання свого права на справедливість й усунення заподіяної їм кривди.

Конфедерації поділялись на такі різновиди: «при королі», «проти короля», каптурові конфедерації. Перші формувалися шляхетським загалом на підтримку певних намірів короля. Другі, які ще називались *рокошем* (назва походить від місцевості Ракос в Угорщині, де збирались подібні сеймики), були легальною формою демонстрування опозиції щодо королівських намірів. Каптурові конфедерації формувалися в часи безкоролів'я.

Учасники конфедерації обов'язково формулювали «акт конфедерації», де викладали свої скарги й висловлювали бажання, виконання яких вони домагались. За укладанням акту йшло виголошення присяги на вірність задекларованим принципам і готовність боротись за їх виконання аж до самої смерті. Формальне розв'язання конфедерації відбувалось або за умови виконання висунутих прагнень, або після збройної поразки конфедератів. На практиці рокош був не чим іншим, як узаконеною формою громадянської війни. Утім, шляхетські ідеологи завжди проводили чітку демаркацію між конфедерацією, як легальною процедурою вияву непокори, та реbelieю — процедурою, що не узгоджувалась з існуючими правовими нормами.

«Шляхтич без уряду — як пес без хвоста»

У Речі Посполитій ще з долюблінських часів склалась доволі струнка ієрархія так званих земських (місцевих) урядів. Усі земські уряди можна умовно поділити на кілька груп. Найвпливовішими й найпочеснішими урядами були так звані дигнітарські (від латинського *dignitas* — гідність) посади — воєводи й каштеляна. Воєвода очолював шляхетське ополчення воєводства, виконував суддівські функції щодо окремих груп населення (наприклад, євреїв), наглядав за дотриманням правил торгівлі, веденням господарства, а також головував на елекційних сеймиках, що скликались для обрання на вакантні земські уряди. На саме воєводство претенденти не обиралися на місцевих сеймиках, а призначалися королями чи обиралися на вальних сеймах. На українських землях уряд воєводи вперше з'являється 1432 р. у Руському воєводстві, згодом 1435 р. в Подільському. За кожним воєводою у сенаті було закріплене відповідне

місце: київський воєвода посідав 13-те місце, руський — 15-те, волинський — 16-те, подільський — 17-те, брацлавський — 32-ге, чернігівський — 36-те (всього ж на 1569 р. воєводств було 34, а згодом — 37). Як правило, воєводами в українських воєводствах Речі Посполитої були представники впливових князівських і магнатських родин — Острозьких, Вишневецьких, Заславських, згодом — Потоцьких, Конецпольських, Чарнецьких.

Другим за впливовістю місцевим урядником був каштелян. Поява інституту пов'язана з існуванням посади коменданта центрального замку воєводства чи землі. Спочатку до компетенції каштелянів входили функції збирання натуральних податків із військово-службового люду, яке підлягало урядові замку, командування замковою залогою, розслідування злочинів і покарання злочинців. З часом повноваження каштелянів були суттєво обмежені й вони переважно допомагали воєводі збирати шляхетське ополчення, а за відсутності воєводи виконували його обов'язки. Як і воєвода, щасливий номінант на каштелянство автоматично ставав сенатором Речі Посполитої. Отож каштелянами в Україні ставали представники родів князів Заславських, Вишневецьких, Сангушків, панів Семашків, Гойських. Варто зауважити, що серед каштелянів існував поділ на «більших» («кріслових»), які на засіданнях сенату сиділи на почесних місцях у кріслах, та «менших» («дронжкових»), які розміщувалися на лавах.

Важливе місце в системі місцевого управління посідали старости, які призначалися безпосередньо королем і виступали його прямими представниками на місцях. Старости виконували адміністративні функції для непривілейованих верств населення, урядували королівськими землями, відповідали за обороноздатність королівського замку, охороняли громадських спокій, очолювали гродський або замковий суд, що опікувався розглядом кримінальних справ. Посідання старостинського уряду відкривало доступ до заволодіння земельними ресурсами королівщин, яких в Україні, а особливо у Київському воєводстві, було чимало. Тож і боротьба за уряд старости точилась неабияка, і зазвичай переможцями з неї виходили впливові магнати.

Звичайно ж, отримавши, скажімо, Чигиринське чи Богуславське староство, нащадок роду Острозьких у другій половині XVI ст. або представник роду Конецпольських чи Потоцьких у наступному

XVII ст. не вельми поспішав на віддалені «креси», віддаючи перевагу проживанню у своїх більш безпечних маєтках чи в столиці. А тому на практиці встановився такий порядок, за якого старостинські функції насправді виконували призначені старостою помічники — підстароста, суддя, писар гродського суду.

Потреба в такій заміні диктувалась ще й тією обставиною, що, як правило, магнати не обмежували свої владні претензії лише урядом старости. Традиції і закон дозволяли старостам посідати воеводські чи каштелянські посади й навіть номінуватися старостами в різних воеводствах одночасно.

Іншу групу, діючих місцевих урядників, формували посади, що обслуговували потреби функціонування судової системи і працювали на обороноздатність того чи іншого воеводства. Зокрема, підкоморій опікувався розмежуванням земель у разі виникнення судових суперечок за них, вступом у права спадщини. Суддя, підсудок і писар формували земський суд, що вирішував судові суперечки між шляхтою всередині корпорації та з представниками інших соціальних груп. Хорунжий відповідав за хоругву воеводства чи землі. А війський під час війни забезпечував громадський порядок на довірєній йому території. Городничий виконував адміністративні функції у містах.

Крім цієї групи урядників, що були задіяні в конкретних справах життєдіяльності воеводства, землі чи повіту, в традиціях державного життя Речі Посполитої було надання королем винятково титулярних, почесних урядів стольника, підстоля, чашника, підчашого, ловчого, мечника, скарбника. Крім підстав для гонору, посідання цих урядів нічого не додавало шляхтичу. Але й цього було досить, аби наполегливо боротися за отримання уряду. Існувала навіть глузлива приказка з цього приводу: «Шляхтич без уряду — як пес без хвоста». Дослідники взагалі схильні вбачати в цих титулярних урядах своєрідний заміник спадкових титулів знаті — герцогів, князів, графів, баронів, що існували в Західній Європі та були законодавчо заборонені в Короні Польській і Речі Посполитій (під час Люблінського сейму 1569 р. виняток було зроблено лише для представників князівських родин Русі).

Лише посади в станових судах (підкоморія, судді, підсудка, писаря) були виборними, але й у цьому випадку шляхта обирала лише по чотири кандидати на кожну посаду, з яких один, найбільш гідний,

отримував від короля уряд. Інші земські посади надавались королем безпосередньо, і в цьому крився неабиякий потенціал для зміцнення ролі виборного й обмеженого в правах сеймом монарха. Водночас тут же було приховано неабияку небезпеку для розвитку корупції, придворних інтриг, хабарництва. Нестримне бажання претендентів на посідання земських урядів, підкріплене щедрими матеріальними винагородами наближених короля, інколи призводило до того, що ще за життя носія того чи іншого почесного титулу вибудовувалась черга охочих його отримати. А інколи взагалі траплялись колізії, протиправні з позицій тогочасного законодавства Речі Посполитої, коли в тому самому воеводстві було по декілька стольників чи підчаших.

Для того, щоб посісти якусь більш чи менш впливову земську посаду, потрібно було мати «осілість» у цьому воеводстві. Зрозуміло, що найбільше шансів номінуватись на різні земські уряди в різних воеводствах мали магнати, для яких неважко було придбати землю в кількох воеводствах.

Судочинство Речі Посполитої

Надзвичайно важливе місце в суспільному житті Речі Посполитої посідали органи судочинства. Базовими рівнями шляхетського судочинства виступали гродські (замкові), земські та підкоморські суди.

Гродські або замкові суди призначалися для розгляду кримінальних справ, що підпадали під статті так званих старостинських артикулів: напад на будинок шляхтича, підпал будинку, господарських приміщень чи збіжжя, розбій на дорозі, наруга над жінкою тощо. На українській землях замкові суди вперше з'явилися після 1435 р., із включенням Галичини і Західного Поділля до складу Польського королівства. На Волині, Київщині та Брацлавщині були створені в роки адміністративно-судової реформи, що проводилась у Великому князівстві Литовсько-Руському впродовж 1564—1566 рр.

Судову адміністрацію замку очолював староста або воевода. Намісниками відповідно виступали підстароста та підвоевода, і саме вони зазвичай організовували розгляд судових справ у гродському суді. До складу суду також входили судді й писар. Усі вони мали бути

добре обізнаними з чинними правовими нормами. Якщо мова йшла про суди українських воєводств, то їхні члени повинні були також володіти українською (в тогочасному звучанні — руською) мовою. Крім того, володіти осілістю (землею) в тому повіті, де вони вершили судочинство. Судовими виконавцями виступали возні.

Розглядаючи судові справи по суті, судді брали до уваги як традиційні форми доказового матеріалу (присягу, визнання, речові докази, покази свідків), так і кидання жеребка чи застосування тортур. Щоправда, останні стосувалися лише непривілейованих груп населення, шляхта ж була вільна від застосування тортур під час розслідування будь-яких скоєних нею злочинів.

Земські суди займалися виключно цивільними справами, що виникали між шляхтою, а також шляхтою та представниками інших станів держави. Їхній склад — суддя, підсудок і писар — формувався на виборній основі з-поміж місцевої повітової шляхти, на спеціально скликаних повітових елекційних сеймиках. Суддя обирався довічно.

Гродські й земські суди діяли кількома сесіями впродовж року — так звані «рочки судові», які тривали зазвичай упродовж двох тижнів.

Підкоморський суд був одноосібний і діяв залежно від напливу справ, що стосувалися розмежування шляхетських маєтностей.

Суди виконували також роль нотаріальних контор, де завірялися і зберігалися копії важливих документів.

Крім шляхетських судів, існували також суди, де перебували на розгляді справи представників інших соціальних станів і груп. Так, у містах діяли міські суди. Судом вищої інстанції у великому місті був суд магістрату, склад якого формували обрані міською громадою *райці*, або *радці* (звідси й назва суду — «радецький»). Такий суд очолювали по черзі бурмістри. Судом нижчої інстанції в такому місті виступав *війтівський суд*, що складався з також обраних громадою своїх представників — лавників, колегію яких очолював *війт*. У менших містах діяли спільні магістратсько-лавничі суди.

Селян судили доменіальний і копний суди. Перший був інституцією державця, який володів маєтністю, на якій проживали підсудні. Другий — громадським судом, до складу якого входили найавторитетніші члени сільської громади. Нагляд за діяльністю копних суддів здійснював замковий суд. Він же був вищою інстанцією щодо доменіального суду.

Окремі судові установи існували для розв'язання судових тяжб, що виникали в середовищі єврейського населення, об'єднаного в *кагали*, осілих у межах Речі Посполитої татар, що несли військову службу королю, згодом королівська влада надала дозвіл на функціонування окремого власного суду для українського реєстрового козацтва.

Апеляційною інстанцією виступав з 1578 р. Коронний трибунал, а для Великого князівства Литовського — Литовський трибунал. Трибунал переважно розглядав апеляції на рішення земських, гродських і підкоморських судів, а також скарги на рішення повітової адміністрації. Як суд першої інстанції трибунал приймав на розгляд позови, що оскаржували неправомірність дій старост і замкових урядників під час здійснення ними судових функцій. Рішення трибунал ухвалював більшістю голосів. Постанови трибуналу мали силу постанов сейму.

Вищим апеляційним судом щодо справ, пов'язаних зі зловживаннями суддів різного рангу, протиправних дій вищих посадовців, а також образи королівської гідності (маєстату) та державної зради, виступав сеймовий суд, що скликався під час роботи вального сейму. Його учасниками призначалися декілька сенаторів, а головою виступав король.

Загалом же в Речі Посполитій склалася доволі парадоксальна ситуація, за якої, з одного боку, право належало до найбільш шанованих, визначальних і цінних для розвитку суспільства речей, а звідси й така відчайдушна боротьба шляхти за те, аби судочинство не залишалось винятковою прерогативою королівської адміністрації, а було загальним надбанням. З іншого боку, незважаючи на системну досконалість правової сфери держави, історія знає чимало прикладів повного нехтування шляхтою судових постанов. І чи не найбільш показовим у цьому відношенні є приклад Самуеля Лаща, «чоловіка побожного» (як він сам себе називав), котрого аж двісті разів було засуджено, в тому числі й до найтяжчих для шляхтича кар — баніції та інфамії (позбавлення честі та громадянських прав), проте жодного разу на практиці так і не притягнуто до відповідальності.

З чотирьох розрядів покарань, до яких могли бути засуджені злочинці, — смертна кара, ув'язнення, баніція й інфамія — вирок смерті, за винятком міських судів, накладався вкрай рідко. До того ж шляхтич волів ліпше з шаблею в руках здобувати собі волю або загинути під час герцю, аніж ставати перед судом у справах, які загрожували йому

смертною карою. Доволі часто суди виносили вирок баніції, особливо в тих випадках, коли звинувачений відмовлявся стати перед судом і рятувався втечею від примусового притягнення до нього. Засудженого на баніцію у випадку повернення до Речі Посполитої кожний охочий міг схопити й забити на смерть. Інфамія або, як її ще називали, «смерть громадянська», позбавляла шляхтича його доброго імені й політичних прав.

Попри досконалу, принаймні в теорії, правову систему Речі Посполитої, її функціонування не вповні задовольняло обивателів держави, особливо тих впливових шляхтичів і магнатів, котрі мали змогу домагатись справедливості — як це вони розуміли — в інший спосіб, із гарантованим задоволенням власних претензій. Отож у державі затвердився цілий ритуал упровадження своєрідної середньовічної вендети. Шляхтич, котрий відчував себе скривдженим, писав «відповідь», у якій докладно перераховував свої кривди й образи, а також можливі способи сатисфакції. Така відповідь — латиною *letterae diffidatiois* — прирівнювалась до оголошення приватної війни. Автор відповіді зазвичай декларував свій твердий намір домагатись справедливості від винуватця, знищуючи його дім і господарство, допоки не згине одна зі сторін конфлікту.

Нове панство нової держави: магнати, шляхта, бояри

На рубежі XVI—XVII ст. в основному завершилося правове оформлення особливого соціального й політичного статусу шляхтича, а також його фактично монопольного права на землеволодіння й участь в урядово-адміністративному й законодавчому житті держави. Унікальність статусу реалізовувалась у цілій низці проявів. Зокрема, держава визнавала представника шляхетського стану безумовно вищим за міщанина чи селянина. Шляхетське слово прирівнювалось до статусу юридичного доказу. Шляхтич користувався правом суду й необмеженого владарювання підданими. У той час як його самого могли судити лише спеціальні станові суди. Він не міг бути ні ув'язненим, ні покараним без суду і слідства, а під час слідства не підлягав «пробі» (катуванню). За поранення чи вбивство шляхтича покарання

передбачалось набагато суворіше, ніж за аналогічне насильство над представниками інших станів.

Шляхтич мав змогу реалізовувати свої політичні права через участь у повітових сеймиках, в обиранні послом на вальний сейм чи судовий трибунал, посіданні судових і земських урядів у власному повіті, а також мав виняткове право на обіймання усіх державних посад, підпорядкованих центральному уряду.

У сфері поземельних відносин лише шляхтич володів правом усаджкування та необмеженого розпорядження землею. Його маєток звільнявся від військових постойв і будь-яких повинностей і податків, окрім загальнодержавного грошового побору, сплачуваного від кількості підданих.

Загалом же процеси закріплення за шляхетством широких станових прав при чіткому й досить поміркованому спектрі зафіксованих у законах обов'язків перед державою, що на кінець XVI ст. набрали своїх завершених форм, давали вагомій підставі стверджувати, що шляхтич «завжди веселий у своєму королівстві, співає і танцює вільно, не маючи над собою жодних примусових обов'язків, бо не винен королеві, своєму вищому володарю, нічого, окрім титулу на позові, двох грошів з лану і посполитої війни».

Принципова засада суспільного життя вимагала визнання рівності всього шляхетського загалу, без поділу її на вищу та нижчу. Відповідно, у республіці, на відміну від багатьох тогочасних європейських монархій, не існувало княжих титулів, які б цю рівність порушували. Щоправда, під час інкорпорації українських земель 1569 р. «княжатам, які мешкають у Волинській і Київській землі, а також їхнім нащадкам» було гарантовано застереження особливого соціального статусу. Вдовольнившись із закріплених у Люблінських постановах норми, що консервували їхнє виняткове становище, князі нехтують сеймовими баталіями, зневажаючи саму постановку питання про рівність шляхетського загалу. Натомість вони досягають максимальної концентрації влади у східних воеводствах Речі Посполитої через обіймання посад воевод і каштелянів. Перебування на них гарантує князям місця в сенаті. Водночас утримання влади на місцях і надлишок земель і маєтностей, які можна надати на ленному праві дрібній і середній шляхті, дозволяє сформувати розгалужену

мережу шляхетської клієнтели. Отже, через протегованих ними клієнтів магнати отримують змогу впливати й на перебіг місцевого сеймикування та ухвали вального сейму.

Закріплене Другим Литовським статутом право відчуження боярами-шляхтою своїх маєтностей зробило їх ласим шматком для матеріально та владно всесильних магнатів. Інколи сторони доходили згоди полюбовно, інколи бідний шляхтич був змушений поступитися тиску з боку князя чи його запопадливих клієнтів. Економічна спроможність та владна всесильність дозволяла магнатам силоміць оволодівати землями, щодо того перебували у користуванні вільних селян чи міщан або ж були власністю лицарів-бояр, які не зуміли належним правовим способом підтвердити право власності.

На Лівобережній Україні наприкінці XVI ст. у результаті різноманітних майнових операцій постає «удільне Задніпровське князівство» Вишневецьких з центром у Лубнах. Латифундія Вишневецьких за своїми розмірами була великою до непристойності — нічого подібного Європа ні до того, ні після не бачила. Вишневецьким належали міста: Варва, Гадяч, Горошин, Жовнин, Корсунь, Кременчук, Крилів, Лохвиця, Лубни, Мошни, Переволока, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол, Чигирин! Уже з початком XVII ст. в Україні виростають хоч трохи й менші, та все ж вражають великі латифундії Корецьких, Збараських, Ружинських. Поруч із маєтностями своїх, руських, князів постають магнатські володіння можновладців, прийшлих із коронних земель — Лещинських, Фірлеїв, Потоцьких, Остророгів, Конецпольських, Замойських, Любомирських, Лашців.

Велетенські земельні обшири лише номінально підлягали державному контролю. По суті, це були своєрідні квазідержави, де дієвою була лише влада магната, оточені власною адміністрацією, військами, фіскалами, потужними зв'язками при королівському дворі, сенаті, можливостями впливати на ухвали сейму тощо.

На коронних землях, подібних до українських (велетенських за розмірами), магнатських латифундій не існувало. Проте слід мати на увазі, що вартість землі у Великопольщі, наприклад, була значно вищою, аніж на неспокоїному пограниччі в Україні. Крім матеріальних статків, критерієм належності до магнатських родин виступав також чинник доступу до влади. Збереження в родині представни-

ками декількох її поколінь місця в сенаті — один із проявів владних можливостей і престижу. Іншими його проявами були можливості впровадження свого впливу на учасників сеймів і сеймиків, наближеність до короля тощо.

Шляхта в цей час також не була однорідною. Тогочасні джерела розрізняли шляхту заможну (або «собіпан»), яка володіла одним чи кількома фільварками (господарствами), у яких працювали залежні холопи. Така шляхта була економічно незалежною та політично дієздатною. Власне, саме з цього середовища виростили лідери ексекуційного руху. У загальній структурі шляхетського стану її частка становила приблизно 1/3.

Шляхта *часткова* володіла лише частинами більших маєтків, поділених з метою продажу чи здачі в держання. Зазвичай така шляхта використовувала як робочу силу, так і засоби виробництва спільно з сусідом-шляхтичем. Шляхта *чиншова* була утримувачем фільварків і земель у своїх заможніших братів-шляхтичів. Шляхта *загородова* володіла землею, але не мала підданих і була змушена власними силами обробляти ниву. Існував і такий різновид шляхти, як так звана *гомота*, або шляхта *ходачкова*, що не мала ні землі, ні підданих селян, ні власного коня. На прожиття такий шляхтич заробляв службою у війську або на магнатському дворі. Крім того, служба у впливового й заможного патрона вселяла надію на можливість отримати від нього землю й увійти в число осілої шляхти. В одному випадку земля могла надаватися «не в обичай подданства, але за учтливій заслуги», тобто без обов'язку виконання певних підданських служб. В інших випадках відбувалося пожалування землею, обтяженою певними службами, що фактично прирівнювало клієнта до васала-ленника. Ці служби могли мати військовий чи адміністративний характер або ж зобов'язували до сплати певної данини.

На Київщині ще з великокнязівських часів мешкало чимало військових (кінних) слуг, які юридично й економічно були прив'язані до замків — за несення військової служби при замку вони користувалися всіма прерогативами військового (лицарського) права, але не мали особистого шляхетства. Найнижчу соціальну страту провідної верстви становили *панцирні бояри* — та частина військових слуг, яка перебувала не на службі великого князя, згодом короля,

а в підданстві панів. Землеволодіння військових слуг могло мати як бенефеціальний (пожиттєвий), так і ленний (спадковий) характер. Проте ця обставина суттєво не впливала на статус власника. Залежний землевласник був позбавлений права політичного голосу, а розриваючи васальний зв'язок, втрачав землю, що його годувала.

І вже зовсім на рівні напівтяглого населення, що несло повинності по обслуговуванню фортечних замків й укріплень, забезпечення поштового зв'язку, супроводу й охорони послів і гінців тощо, перебували *путні, ясачні, посольські слуги*, яких узагальнено називали *путними боярами*.

Фільварки, магнатські ключі й ординації

У той час як у Західній Європі на зламі XVI—XVII століть бурхливими темпами розвивались нові буржуазні відносини, на землях, розташованих на схід від Лаби, рудиментам старих феодалних взаємин вдалось не лише вистояти, а й певною мірою еволюціонувати. Особливо виразно їх реванш проявлявся у сільському господарстві, де саме впродовж XVI століття запанувало шляхетське — фільваркове — господарство, базоване на визисковій безоплатній праці залежних від пана селян.

Поширенню й утвердженню фільваркового господарства на землях Речі Посполитої вирішальною мірою посприяла економічна кон'юнктура, за якої впродовж століття у Європі постійно та стрімко зростали ціни на сільськогосподарську продукцію, особливо на зерно. Зокрема, на ринках Західної Європи внаслідок бурхливого розвитку буржуазних відносин невпинно збільшувалась кількість міського населення з одночасним зменшенням сільськогосподарських виробників, а також істотно зростала купівельна спроможність населення. Швидкий розвиток машинного виробництва наводнив ринок чималою кількістю якісних промислових товарів. А відкриття й освоєння Америки наповнило європейські ринки небаченою раніше кількістю золота, коштовностей і предметів розкоші. Усе це і штовхало шляхту Речі Посполитої до активного вправління у господарських справах, котрі нерідко заступали лицареві мрії і навіть спомини про величні ратні звятиги.

«Класичні» фільваркові господарства включали в себе три й більше села та мали в середньому по чотири-п'ять ланів орної землі (тобто близько 60—80 га). У фільварках вирощувались здебільшого жито, пшениця, овес та ячмінь. Використовувалася трипільна система господарювання. Збільшення урожайності досягалося не через удосконалення виробництва чи вкладання коштів у піднесення його продуктивності, а переважно лише завдяки посиленню визиску залежних селян, що працювали на землі.

Зростанню прибутків власників фільварків чимало сприяли добрі кліматичні умови, що встановились у Європі в другій половині XVI століття. Незважаючи на низьку агрокультуру виробництва, за джерелами середини століття, для чотирьох основних зернових культур (жита, пшениці, ячменю і вівса) врожайність дорівнювала сам-5. За наступних півстоліття внаслідок виснаження по-варварськи експлуатованої землі цей показник упав до сам-3—3,5.

Погіршення врожайності зумовило і настання у XVII столітті «малої льодовикової ери» — різкого зниження у Європі температурних режимів та зростанням надвірної вологості. Крім того, до існуючих негараздів для сільськогосподарських виробників додалися проблеми й зі зниженням темпів росту цін на збіжжя, що стало результатом завершення «революції цін», спричиненої раптовим і значним напливом до Європи благородних металів, особливо срібла. Погіршення ж економічної кон'юнктури змушувало звиклих до надприбутків шляхтичів, власників фільварків, шукати вихід у найлегшому напрямі — посиленні гноблення своїх підданих. До чого призводила така «економічна політика», тонко підмітив відомий тогочасний публіцист Анджей Фриз Моджевський: «Як багато мають шляхтичі підданих, так багато мають і ворогів...»

Великі магнатські маєтки, як правило, були зорганізовані у фільваркові господарства. Фільварки на значному територіальному обсязі, що належали одному магнатському роду, підпорядковувалися «ключеві», де перебувала адміністрація магната. Кожен такий ключ підлягав головній квартирі, розташованій у палаці власника. На службі в магната перебувала значна кількість персоналу, необхідного для адміністрування маєтностей, їх охорони та забезпечення ефективної життєдіяльності.

Згідно з традиціями, родинні володіння шляхтича ділилися порівну поміж його синами й незаміжніми дочками. Поділ відбувався упродовж певного часу, коли хтось із нащадків досягав повноліття або ж брав шлюб. Останній родинний маєток діставався у руки наймолодшому синові вже після смерті батьків. У зв'язку з дотриманням такого принципу успадкування землеволодіння великі латифундії часто-густо припиняли своє існування вже впродовж життя двох-трьох поколінь після смерті їх засновника. Зважаючи ж на те, що таке подрібнення не відповідало ані інтересам самої родини, ані інтересам держави, оскільки послаблювало й військовий потенціал родини, і господарську ефективність маєтностей, у Речі Посполитій було впроваджено право *майорату*. Згідно з ним, частина магнатських володінь була виділена в *ординації*. Вони не підлягали родинним поділам, успадковувались однією особою чоловічої статі з родів їх засновників, а за її відсутності — особою чоловічої статі з роду, який породичався з «ординаційним» родом.

Уперше сейм 1589 р. «ординовав» маєтки Радзивіллів і Замойських. На українських землях перша ординація була створена князем Янушем Острозьким із центром у розбудованому батьком, князем Костянтином-Василем, Острозі.

Ординатор чи найстарший представник роду чоловічої статі мав обов'язок виконання певних військових повинностей — будівництва та ремонту фортифікацій, утримання військових гарнізонів, квартирування певних коронних військових частин і виставляння на війну власних полків.

Збройні сили держави

Збройні сили Речі Посполитої склалися з автономних у їхньому командуванні збройних сил Корони Польської та Великого князівства Литовського, структура яких була подібною. Кожна з цих частин складалася з шляхетського ополчення (посполитого рушення) та постійного (регулярного) війська.

Шляхетське ополчення переважно являло собою кінноту і скликалося королем у разі крайньої потреби, до того ж за згодою сейму.

Посполите рушення не виділялося з кращого боку своєю боєздатністю і дисципліною, тому монархи і вдавалися до його скликання рідко. Зазвичай мобілізації проводилися окремо за воєводствами і повітами. На чолі повітового зібрання шляхти стояв каштелян чи воєвода. Очолювати все шляхетське ополчення мав лише король. Владі коронного гетьмана посполите рушення не підлягало. Монарх не мав права поділяти посполите рушення на окремі частини, навіть у тому випадку, коли це диктувалось нагальними потребами війни. Рушення мало діяти лише на теренах власної держави.

На українських землях, які до часів Люблінської унії входили до складу Великого князівства Литовсько-Руського, шляхетське ополчення постало у вигляді служби земської, яка була більш ефективна, аніж посполите рушення Польського королівства. Суть служби полягала в обов'язку всіх князів і бояр на заклик великого князя виступати в похід на чолі власних збройних почтів. На противагу польському посполитому рушенню, система «служб» Великого князівства була суворо прив'язана до розмірів маєтностей — кожні 10 «служб» були зобов'язані виставити одного кіннотника зі списом і відповідними обладунками. Кожний повіт виставляв хоругву під командою земського хорунжого. Найзаможніші князі й пани служили окремо на чолі власних хоругв. Саме через те аристократів Великого князівства й називали «панами хоругвовими». Ухвалення постанов Люблінського сейму 1569 р. уніфікувало форми великокнязівського шляхетського ополчення з тими, які діяли в Короні.

Шляхетське ополчення в країнах Західної Європи вже в середині XV ст. виглядало рудиментом минулої доби. У випадку з Річчю Посполитою мала ефективність посполитого рушення стала очевидною у контексті зростання загрози з боку Кримського ханства й нездатності ополченців забезпечити охорону кордонів держави.

У той час як на полях битв посилювалася роль добре навченої регулярної піхоти, здатної ефективно обороняти і здобувати фортеці, посполите рушення й надалі складалося винятково з кінноти. Озброєння та захисні обладунки шляхтича залежали лише від його волі. Нерідко шляхтич у поході більше дбав про задоволення власних потреб чи забаганок, аніж про посилення боєздатності хоругви, в якій він служив. Через це посполите рушення часто-густо було

переобтяжене возами з припасами, одягом, харчами й делікатесами, обозною челяддю.

Зважаючи на недоліки, що крила в собі система шляхетського ополчення, у державі неодноразово обговорювалися плани повної його ліквідації та заміни шляхетської військової повинності сплатою сталого податку, необхідного для наймання регулярного війська. Створення регулярного війська започаткувало формування з другої половини XV ст. «затяжного війська». Утім, його розвиток стримувався незадовільним фінансовим станом держави та небажанням шляхти збільшувати суми збираних податків. Тривалий час регулярні військові формування у формі військ надвірних і вербованих для проведення війни значною мірою фінансувалися з приватного скарбу короля, що формувалася з прибутків від *королівщин*.

Затяжництво формувалося на основі середньовічного принципу *лицарського почту*, або системи *товариства*. Його сенс полягав у тому, що ротмістр набирал до свого підрозділу тільки так званих *товаришів*, котрі ставали на службу разом із своїми почтами. Кількість людей, які входили до почту, могла коливатися від одного до десяти вояків. Кожен товариш отримував стільки жолду, скільки людей входило до його почту. Зазвичай найбільший почет був у ротмістра. З почтів формувалися кінні роти.

У кінноті товаришами були майже винятково шляхтичі, у піхоті їх нерідко рекрутували й із непривілейованих верств населення. До почтів найчастіше зараховували селян, підданих шляхтича-товариша, а також міщан, козаків, бідних шляхтичів. Щоправда, бідні шляхтичі могли служити в почті товариша кінних хоругв, службу ж у піхоті шляхтичі зневажали. Командування окремими частинами затяжних військ передавалось у руки коронних гетьманів.

На основі затяжних військ, які первісно набиралися на час воєнних кампаній, у другій половині XV ст. для захисту південно-східних рубежів Польського королівства від татарських нападів було створено постійну *оборону поточну*. Зважаючи на специфіку завдань, які ставилися перед обороною поточною — захист краю від рухомих татарських чамбулів, вона формувалася переважно зі здатних до швидкого маневрування кінних хоругв. Кіннота відбувала службу на перетинах татарських шляхів, а піхота — у замках й укріпленнях.

Утримання військ лягало важкою ношею на королівський скарб. У пошуках коштів Пйотрковський сейм 1562—1563 рр. ухвалив конституцію про направлення четвертої частини доходів королівщин, або *кварти*, на утримання постійного затяжного *кварцяного* війська.

За сеймовою постановою 1578 р. в Речі Посполитій з'явилися *вибранецька піхота*, рекрутована з державних селян. Трохи згодом, уже на початку 1630-х рр., у збройних силах Речі Посполитої було сформовано наймане військо іноземного типу (*автораменту*). Військо поділялося на піхоту й кінноту. На чолі підрозділів стояли офіцери іноземці, а рядовими жовнірами служили вихідці з різних земель Речі Посполитої.

Дислокувалися кварцяні хоругви й роти здебільшого в Україні, на кордоні Дикого Поля, а підпорядковувалися заступникові великого коронного гетьмана, який дістав назву «гетьмана на Полі», або «польного гетьмана». Король надавав їм уряд сенаторський, призначаючи на відповідну сенаторську посаду каштеляна чи воеводи в українських воєводствах. Це було вкрай важливо, аби надати польному гетьманові можливість керувати в разі потреби й посполитим рушенням відповідних воєводств і повітів. Верховне головнокомандування здійснював король, котрий, як правило, доручав це виконувати великому коронному та польному гетьманам.

Особливе місце в структурі збройних сил республіки посідали *надвірні загони* магнатів. Про їхню просто-таки вражаючу питому вагу в загальній структурі військ вказує хоча б той факт, що за потреби князь Костянтин-Василь Острозький міг виставити аж 15-тисячне військо.

Зміцнення шляхетської демократії у Речі Посполитій

Українські землі під владою короля-француза

Коли в липні 1572 р. пішов із життя «батько» Люблінської унії, бездітний король Зигмунт II Август, Річ Посполита зіткнулась із проблемою пошуку нового правителя поза межами дому Ягеллонів. З одного боку, це крило в собі небезпеку допущення на трон династа, вихованого в політичній культурі, принципово відмінній від тієї, що

розвинулася в Речі Посполитій у часи екзекуційного руху шляхти 40—60-х рр. XVI ст. З іншого ж боку, вселяло шляхетським лідерам певні надії щодо можливості розширення станової демократії, а також забезпечення гарантій її недоторканності від будь-яких деспотичних намірів майбутніх правителів Речі Посполитої. А ще короткий проміжок часу, що відділяв цю подію від Люблінського сейму 1569 р., давав супротивникам унії надії на можливість її розірвання.

Ситуація безкоролів'я або, точніше, міжкоролів'я (*interregnum*) розтягнулася аж на півтора року. За цей час шляхта домоглася чималих успіхів у справі зміцнення своїх позицій як повноправного політичного народу держави. Конвокаційний сейм успішно пройшов процедуру внесення змін до устаткування моделі Речі Посполитої, закладеної постановами Люблінського сейму 1569 р. Зокрема, було узгоджено деталі елекційної процедури й пактів-конвентів, які відтепер був зобов'язаний ухвалювати претендент на польську корону. Також сейм ухвалив постанову про гарантування свободи віросповідання і релігійну толерацію як про базові принципи публічного життя Речі Посполитої — Акт Варшавської конфедерації.

Коли в травні 1573 р. на елекційному сеймі зібралось близько 40 тисяч шляхтичів-виборців, котрим і належало визначити майбутню королівську владу, завдяки спритності й наполегливості французького посла трон було передано французькому принцу Анрі (Генрік) Валуа, синові покійного французького короля Генріха II та братові тогочасного французького монарха Карла IX. 21 серпня 1573 р. обраний на королівство Генрік Валуа урочисто присягнув у Соборі Паризької Богоматері на виконання законів Речі Посполитої, після чого 3 грудня покинув Францію і попрямував на свою нову вітчизну.

У лютому 1574 р. відбулася коронація Валуа. На стол він зійшов на умовах, закріплених у «Генрікових артикулах». Згідно з ними, король брав на себе зобов'язання сприяти й надалі збереженню в державі засад вільної королівської елекції, регулярно скликати вальний сейм, без згоди сейму не збирати посполитого рушення (шляхетського ополчення), а також змінювати зовнішню політику, вирішувати питання війни та миру, накладати податки й мита. Король зобов'язувався утримувати коштом своїх маєтностей регулярно кватерне військо, суворо дотримуватися засад релігійної толерації. При королю мала постійно діяти як

дорадчо-контрольний орган рада з-поміж призначених сеймом сенаторів-резидентів. У разі невиконання королем цих артикулів (вони ставали обов'язковими й для наступних обраних монархів Речі Посполитої) шляхта отримувала право відмовляти йому в покорі (право рокошу).

Крім взяття на себе зобов'язань, зафіксованих в універсальних «Генрікових артикулах», король укладав зі шляхетських загалом й особисті договірні статті. У них він брав на себе низку фінансових зобов'язань: сплатити власним коштом борги свого попередника, утримувати на Балтійському морі флотилію та чотиритисячну гасконську піхоту, навчати 100 поляків у Сорбонському університеті та залучати іноземних учених до викладання в Краківському університеті. Мав гарантувати польським купцям право вільної торгівлі з Францією, повинен був, маючи лише двадцять два роки, взяти шлюб із донькою Зигмунта I Старого та, відповідно, сестрою свого померлого попередника Зигмунта II Августа, Анною Ягеллонкою, котрій на час заручин уже виповнилось аж... п'ятдесят літ.

Укладені при елекції французького претендента документи стали обов'язковими до виконання всіма його наступниками. Вони систематизували принципові засади функціонування в Речі Посполитій шляхетської демократії та істотно розширили її межі.

Друге безкоролів'я Речі Посполитої

Тим часом уже 30 травня 1574 р. раптово помирає старший брат польського короля Карл IX. До королівського замку на Вавелю в Кракові трагічна звістка дійшла вранці 14 червня. Зважаючи, що лідери католиків-роялістів зверталися до «польського» Валуа з настійливими проханнями повернутись у Париж і стати на французьке королівство, аби не допустити до трону свого молодшого брата Франциска, котрий демонстрував відверту прихильність до гугенотів, а обмежене артикулами й договірними статтями королівства в Польщі йому не надто припало до душі (як і одруження з Анною Ягеллонкою, котра більше годилась на роль його матері), уночі проти 19 червня Генрік Валуа потай виїхав із Польщі до Парижа, аби посісти вакантний після смерті брата французький трон.

Спроби поляків наздогнати свого горе-короля успіху не дали. Варшавський сейм у вересні 1574 р. зажадав від Генріка впродовж півроку негайно повернутися до Польщі. Король проігнорував ультиматум і коронувався у Франції як король Генріх III. У Речі Посполитій настає друге безкоролів'я. До наступних виборів справа дійшла лише в листопаді 1575 р. Причому елекційне поле цього разу більше скидалося на Марсове поле — кожен із виборців мав із собою аркебуз, чекан чи кинджал. На обранні називались імена щонайменше сімох поважних кандидатів. І за ними стояло принаймні вдвічі більше протекторів, готових підтримувати своїх висуванців палкими словами чи золотими дукатами. Один із претендентів — відомий своїми чудернацтвами (частіше не по-людському жадливими) московський цар Іван Грозний — навіть у звичній для себе фарсовій манері офіційно відмовився від царювання в Московії, «передавши» царський трон колишньому касимівському хану, хрещеному Чингізиду Симеону Бекбулатовичу.

Врешті-решт найповажнішими в цьому елекційному змаганні вважали шанси імператора Максиміліана II Габсбурга, кандидатуру якого активно підтримували переважно магнати, та ленника турецького султана, трансільванського князя Іштвана Баторі, прозваного в Польщі Стефаном Баторієм. На елекційному сеймі примас Речі Посполитої (у часи міжкоролів'я найвища посадова особа держави) номінував королем імператора. Але за кілька днів шляхетський провідник, холмський підкоморій Миколай Сеніцький, на протигаг йому проголосив королями Анну Ягеллонку і «приданого» їй у чоловіки Стефана Баторія. Останній — у тому числі й завдяки оперативному проведенню у Трансільванії військової мобілізації — й утвердився на троні. Республіка потребувала рішучого й войовничого короля. Адже стан Речі Посполитої на той час був близьким до критичного. Московські війська захопили Інфлянти. Татари розпочали найбільший за всю попередню історію сусідства Речі Посполитої з кочовиками наїзд на землі республіки — 100-тисячна орда під орудою хана Девлет-Герая безжално спустошувала Русь. За таких умов Стефан Баторій, 42-річний загартований у битвах ветеран, котрий мав впливові зв'язки із султанським урядом, на роль короля підходив найліпше.

До Кракова претендент приїхав на чолі відбірного гайдуцького війська. 1 травня 1576 р. він узяв шлюб із «головною» нареченою

Речі Посполитої — Анною Ягеллонкою, і цим самим питання королівської елекції було вирішено остаточно.

«Не глиняний і не мальований», а справжній король

Королю Стефану в козацькому середовищі завжди відводилась особлива роль. Адже за легендою, що міцно укорінилася в козацькому світогляді, саме він щедро наділив запорозьку спільноту «золотими правами й вольностями», непорушного застереження яких товариство вимагало від усіх наступних польських правителів. Утім, Баторій мав і низку інших здобутків, які й зробили з нього чи не найбільш шанованого в історії Речі Посполитої монарха. Уже на коронаційному сеймі у травні 1576 р. Стефан Баторій заявив спантеличеним опонентам, що є «не глиняним і не мальованим», а справжнім королем. Амбітне реноме «справжнього» короля Баторій переконливо довів і своїм правлінням.

Найперше він реформував судочинство. Реформа була покликана зміцнити шляхетське судочинства та підвищити довіру до нього, забезпечивши шляхті безпосередній контроль над законністю ухвалених судових рішень. Заради того, аби в державі запанували злагода й довіра, король продемонстрував готовність поступитися своїми прерогативами в цій сфері. На Варшавському сеймі 1578 р. було зорганізовано найвищу касаційну інстанцію для вироків усіх шляхетських судів — Трибунал Коронний. Запроваджуючи нову апеляційну установу, король позбавлявся можливостей впливати на рішення Трибуналу, оскільки 50 депутатів щорічно обиралися на повітових сеймиках.

З обранням на королівство Баторія в Речі Посполитій розгорнулася активна підготовка до війни з Московією за Інфлянти (Лівонія — як називали цю територію у Москві), що серед іншого вилилася і в реформу збройних сил республіки. Зокрема, сейм 1578 р. висловив згоду на реалізацію ініціативи короля щодо утворення *вибранецької* піхоти — війська, рекрутованого з чиншових селян, котрі проживали на королівщинах. Один жовнір вибирався з двадцяти селянських господарств — *ланів* (звідси й інша назва цієї піхоти — *ланова*),

а члени решти дев'ятнадцяти сімей повинні були озброювати й утримувати вояка-піхотинця. Вибранці були звільнені від виконання феодалних повинностей і сплати чиншу, натомість повинні були регулярно проходити військові навчання, а в разі потреби — на заклик короля виступати в похід.

Крім створення ланової піхоти, Баторій реорганізував і кавалерію, перетворивши гусарські загоны на роти важкоозброєної шляхетської кінноти, а також розширивши кількість легкої (козацької) кінноти. Завдяки проведеним Баторієм реорганізаціям польська гусарія у наступному столітті справедливо вважатиметься найліпшою у Європі.

У наступні десятиліття військові реформи Баторія продовжувалися і були завершені вже Владиславом IV. У результаті проведених перетворень кавалерію було поділено на важку, середню і легку. Крім гусарів до важкої кавалерії було зараховано рейтарів і аркебузирів. Важка кавалерія була захищена бронєю у вигляді кіраси й шолома. Основною наступальною зброєю для гусарів був спис, а для рейтарів й аркебузирів — пістолі чи аркебузи (різновид рушниці з «німецьким» прикладом, яка мала калібр переважно 10 мм). Середня кавалерія (панцирна) мала на озброєнні круглі щити й кольчужні панцири в комплекті з шоломами-місюрками. Їхня наступальна зброя складалася з шаблі й пістолів чи рушниці, подеколи рогатини й лука. Легка кіннота використовувала аналогічне озброєння, проте не мала у своєму розпорядженні захисних засобів.

Стефан реорганізував також і піхотні підрозділи. У результаті проведених заходів на озброєнні в піхоті вже не було захисних обладунків і древкової зброї: драби отримали шаблі, сокири, гнотові рушниці з порохівницями й ладунками (готовими набоями пороху). Їхні командири, десятники, мали на озброєнні шаблі, сокири й короткі списи (дарди).

Козацька реформа короля Стефана та становлення реєстрового війська

Козацька легенда, що впродовж усього XVII ст. легітимізувала боротьбу козацтва за свої права та вольності, вперто приписувала воявничому Стефану Баторію і пальму першості в наборі запорож-

ців на королівську службу та даруванні їм на цій підставі прав лицарського люду республіки. Насправді ж спроби використати нестримну козацьку енергію і хоробрість, щоб не сказати відчайдушність, на користь королівської влади робилися віддавна. Принаймні зберігся лист Зигмунта II Августа, виданий ще напередодні Люблінського сейму 1569 р., яким монарх закликав «подданих наших, козаком», котрі «на Низу перемешкивають», вступати за відповідну плату на королівську службу при пограничних замках.

Реалізуючи доручення короля, тогочасний коронний гетьман Єжи Язловецький 1570 р. сформував перший козацький почет із трьохсот осіб, старшим над якими був поставлений барський шляхтич Ян Бадовський. За поданням Язловецького, набрані на службу козаки повністю знімалися з-під юрисдикції королівської адміністрації на місцях і як окрема військова одиниця підпорядковувалися владі коронного гетьмана. Безпосереднім їхнім урядуванням опікувався призначений гетьманом старший і військовий суддя. Щоправда, 1575 р. майже одночасно пішли з життя і гетьман Язловецький, і козацький старший Бадовський. А створений їхніми зусиллями козацький загін припинив своє існування. У вересні 1578 р. у Львові уповноважений короля Стефана Янчі Бегер уклав із козацькими представниками угоду, у відповідності з якою на королівську службу вступало 500 запорожців.

Верховне командування загоном передавалось у руки черкаського старости князя Михайла Вишневецького (родича славетного козака, князя Дмитра (Байди) Вишневецького), а безпосереднім начальником номінувався брацлавський шляхтич, що вже здавна козакував на пограниччі Дикого Поля, Ян Оришовський. За Оришовським королівський універсал визнавав титул гетьмана, хоч на практиці в офіційній урядовій термінології частіше вживалося визначення «старший Війська Запорозького». Писарем реєстровців призначався довірений короля Янчі Бегер.

Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їхньою резиденцією оголошувався Трахтемирів. Там же розташовувався козацький шпиталь.

За службу державі козаки-реєстровці отримували платню у розмірі 15 флоринів на рік кожному. Виплата королівського жолду мала відбуватися на день святого Миколая у Черкасах.

Формально-правове підґрунтя козацької служби створювалось так званою «Постановою про низовців» від 16 вересня 1578 р., в якій було конкретизовано умови королівської служби. Попри те, що зазначений документ стосувався лише незначної частини козацтва, на практиці він став важливим елементом легітимізування статусу всього козацького загалу в Речі Посполитій.

Ні для кого не було таємницею, що найперше Баторій розраховував використати нову військову одиницю у війні з Московією, що на той час перетворилася на його головну зовнішньополітичну проблему. Причому нагальність вирішення проблеми зумовлювала й певні відступи в реалізації королівського універсалу 1578 р. Так, 1583 р. платню за похід на Московію отримали не 500, а 600 козаків. А вже 1590 р. на офіційній службі перебувало аж тисяча запорожців.

Загалом же на боці Баторія у війнах із Московським царством узяло участь близько чотирьох тисяч козаків. На знак вдячності за допомогу Речі Посполитій король підтвердив надані Війську Запорозькому права й вольності, зокрема на власну самоврядність і юрисдикцію, звільнення від сплати податків, закріпив за козаками право володіння землею. Щоправда, обіцянки щодо гідної платні запорожцям здебільшого так і не матеріалізувались. Але зрештою, як відомо, скупий платить двічі. Економлячи кошти на козаках, уряд привчив їх самим дбати про свій «лицарський хліб» — жити на війні за рахунок війни. Козацтво, сповідуючи цей звичний для тогочасної Європи принцип, зуміло вижити й навіть чисельно вирости. Але відчуття Речі Посполитої як справжньої матері-вітчизни, що про них постійно дбає, на цьому ґрунті, звісно, не прищепилось.

«Чия влада, того й віра». Релігійні війни в Європі та їх відлуння в Речі Посполитій

«Я не хочу бути королем ваших сумління». Поширення реформаційних ідей у Речі Посполитій

Поширення реформаційних ідей у Європі, що розпочалось із саксонського міста Віттенберг, де 31 жовтня 1517 р. монах августинсько-

го монастиря та професор Віттенберзького університету Мартін Лютер (1483—1546) оприлюднив свої знамениті заперечення проти продажу римо-католицькою церквою індульгенцій — паперових сертифікатів, які «гарантували» звільнення їх власників від скоєних і навіть ще не скоєних, можливих гріхів, дуже скоро докотилось і до теренів Речі Посполитої. На польських теренах реформаційні ідеї почали поширюватися уже в перші десятиліття XVI ст. Зокрема, з 1519 р. твори Лютера почали друкувати у Вроцлаві. З 1544 р. у васальній щодо польського короля Пруссії почав діяти лютеранський університет у Кенігсберзі, що справедливо вважався другим після Віттенберга центром протестантизму в Європі. Лютеранська ідеологія знаходила поширення серед міського населення і головним чином у містах польської Пруссії. У Галичині ж неабиякої популярності набув рух послідовників іншого протестантського лідера — Жана Кальвіна, погляди якого були ще більш радикальні, аніж у Лютера. Кальвіністи проповідували дешеву церкву, з демократизованою структурою церковної влади і світським контролем за нею.

Від середини століття в Польщі знайшли також притулок члени вигнаної з Австрії та Чехії протестантської спільноти «Брати чеські». А ще релігійна толерантність королівської влади у конфесійних справах привабила в країну англійських і шотландських релігійних дисидентів, голландських анабаптистів та згаданих вище італійських унітаристів. У Галичині протестантів узяли під свою опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемиський каштелян Станіслав Дроговський, руський воєвода Миколай Синявський, подільський воєвода Єжи Язловецький. На Волині ширилося вчення польських братів, якими опікувались місцеві пани Кадян Чаплич-Шпановський, Кідрей, князь Костянтин-Василь Острозький. Натомість княжі роди Заславських, Сангушків, Збаразьких і Вишневецьких, піддаючись тогочасній конфесійній «моді», надавали підтримку кальвіністам. Социніанами в Україні були київський каштелян Роман Гойський, маршалок двору князя Костянтина-Василя Острозького Гаврило Гойський. Одна з доньок князя Острозького побралася з протектором социніан на Литві Яном Кошкою, а інша — з лідером кальвіністів, князем Миколаєм Радзивіллою. Близько 1610 р. з ініціативи Стефана Немирича на Київщині виникла социніанська громада

в Черняхіві. 1612 р. Мартин Чаплич-Шпановський заснував у своєму маєтку в Киселині на Волині (нині село Локачинського району Волинської обл.) першу соцініанську школу.

Апогеєм реформації в Речі Посполитій стало ухвалення акта Варшавської конфедерації 28 січня 1573 р. Акт проголошував віротерпимість щодо всіх християнських віровизнань — «ті з нас, котрі відрізняються за вірою, зберігатимуть між собою мир і не проливатимуть крові через різну віру і відмінність у церквах». Світська влада позбавлялася права за релігійні переконання карати «винних» смертю, конфіскацією майна, ув'язненням чи вигнанням з країни.

Ухвалення акта Варшавської конфедерації Річ Посполита першою серед європейських країн задекларувала впровадження в державне життя засад релігійної толерантності. Прикметним є й те, що ця знаменна подія сталася лише рік по тому, як у Парижі за одну Варфоломійську ніч, з 24 на 25 серпня 1572 р., тисячі гугенотів стали жертвою своїх релігійних опонентів. Здобуті в боротьбі з католицькою церквою успіхи певною мірою були зумовлені тим, що державу очолював загалом індіферентний у питаннях віри Зигмунт II Август, котрий любив повторювати: «Я не хочу бути королем ваших сумлінь».

Триденський собор та Контрреформація в Речі Посполитій

Нова епоха в історії церковного життя Європи розпочалася 1563 р. з прийняттям ухвал Вселенського собору католицької церкви, що з 1545 до 1563 р. (з перервами) засідав на півночі Італії, в місті Тридент. На соборі перемогу здобула радикально налаштована щодо опору протестантизму точка зору. Відтак собор накреслив радикальну й масштабну програму оновлення життя римо-католицької церкви, засудивши при цьому найменші відхилення від церковної догматики й віровчення. Собор підтвердив верховенство папи римського в церковній організації та проголосив його непомильність у справах віри. Крім того, посилив владу єпископів у межах їхніх єпархій, розробив заходи щодо зміцнення дисципліни серед духовенства та членів чернечих орденів. Також було підтверджено статус

латинської мови як єдино можливої мови проведення католицьких літургій. 1542 р. було реорганізовано інквізицію. А 1559 р. вперше опубліковано «Індекс заборонених книг» — список видань, зміст яких розходився з ученням і практикою римо-католицької церкви. Кількома роками пізніше, 1564 р., було оприлюднено «Триденське сповідання віри», в якому викладалися головні положення, ухвалені на соборі. Католицьке духовенство всіх рангів, а також усі викладачі католицьких університетів були зобов'язані складати обов'язкову присягу в непорушному його дотриманні.

До Польщі постанови Триденського собору потрапили 1564 р., коли їх передав королю Зигмунту II Августу папський нунцій. І хоч офіційно їх було підтримано синодом польської римо-католицької церкви лише 1577 р., докорінна перебудова церковного життя в країні розпочалася відразу після завершення роботи Вселенського собору в Триденті. Успішний перехід церкви в контрнатуп на теренах Польщі став можливим завдяки тому, що в роки Реформації їй вдалося зберегти за собою головні привілеї і солідну матеріальну базу. А вже від 1564 р. стрімко почала збільшуватися кількість монастирів і ченців. У лавах католицького духовенства помітно зміцніла дисципліна. Ченці стали активними організаторами релігійної пропаганди, зайнялися навчанням і вихованням мирян, стали широко опанувати книгодрукування. Єпископи значно активніше почали перейматися справами своїх єпархій: регулярно проводили їх об'їзди (візитації), змушуючи до тісної співпраці з паствою духовенство нижчого рівня. Священники в парафіях повинні були регулярно читати проповіді, спонукати мирян до частой сповіді й причастя. Помітно посилювався також зв'язок польської церкви з папською курією. Уже від 1556 р. на теренах Польщі постійно перебував папський нунцій, котрий не лише виступав посередником у взаєминах з Ватиканом, але й активно втручався в церковне життя польських земель, а іноді впливав і на політичні процеси в державі.

Неабияке значення у справі відновлення домінування католицької церкви в Європі мало заснування 1534 р. Ордену єзуїтів («Товариства Ісуса»). Товариство поєднувало несамовиту побожність і воїнничість життя свого засновника баска Ініго Лопеса де Рекальде (св. Ігнатія Лойоли, 1491—1556). Єзуїтське місіонерство призвело

до підриву релігійної толерантності, що доти панувала в Речі Посполитій. Прикладом радикальної релігійної нетерпимості стала діяльність Миколая Криштофа «Сирітки» Радзивілла (1549—1616), нащадка одного зі стовпів Реформації на теренах Великого князівства Литовського Миколая Радзивілла Рудого. Перейшовши під впливом єзуїта Петра Скарги в католицизм, він почав із ревністю неофіта нищити все те, що з такими трепетом створювали його батьки: зачиняв протестантські молитовні будинки, палив книги, ліквідував друкарні.

Як у цілій Європі, так і в Речі Посполитій єзуїти активно втручалися в державні справи. Цьому чимало сприяла політика ревного вихованця єзуїтів Зигмунта III Вази. Будучи завзятим католиком за вихованням і переконаннями, король нехтував потребами збереження релігійної віротерпимості в державі, вищі посади й королівщини надавав переважно католикам. Щоправда, на відміну від багатьох європейських католицьких держав, на теренах Речі Посполитої інквізиція не діяла, що дало дослідникам підстави назвати її «державою без вогнищ». А ще величезна й вельми строката за етнічними показниками Річ Посполита тривалий час залишалася своєрідним острівцем релігійної толерації, на якому загалом мирно уживалися католицькі, православні, юдейські, мусульманські, лютеранські й кальвіністські громади.

Берестейська церковна унія

Проблема релігійного порозуміння між православним і католицьким віросповіданнями на землях України й Білорусі вперше постала ще наприкінці XIV ст., коли внаслідок укладення Кревської унії були об'єднані під владою одного монарха поляки, литовці та русини. Першою спробою досягти порозуміння в цьому питанні стала ініціатива митрополита Київського Ісидора, який на Флорентійському соборі 1439 р. підписав акт з'єднання Східної і Західної християнських церков. Рішення Флорентійського собору залишились нереалізованими, проте як прецедент і теологічне підґрунтя були згадані у другій половині XVI ст., в умовах загострення міжконфесійних взаємин у часи Контрреформації.

Серйозним поштовхом до актуалізації унійної ідеї стали події, пов'язані з проголошенням 1589 р. автокефальної Московської патрі-

архії, голова якої прийняв титул патріарха Московського і всієї Русі. Підтекст цього титулування — претензії на землі України і Білорусі, населення яких сповідувало православ'я, — був адекватно прочитаний як у Варшаві, так і Вільні.

Уперше думка про необхідність реалізації церковної унії пролунала на Тридентському соборі в контексті подолання реформаційного руху в християнському світі. Причому тоді йшлося про реалізацію «універсальної унії», яка б об'єднала Західну і Східну церкви. На землях Речі Посполитої ідеї універсальної церковної унії пропагував публіцист і громадський діяч, виходець із Русі Станіслав Оріховський (Ожеховський) і почасти католицький місіонер Бенедикт Гербест. Програма передбачала об'єднання церков на засадах рівності, у дусі еклезіального універсалізму та гуманістичної рівності всіх християн.

До спроб реалізації цього проекту дійшло лише 1581 р., коли папський легат Антоніо Посевіно відвідав Московію і передав відповідні пропозиції цареві Івану Грозному. Однак місія Посевіно успіхом не увінчалася. Натомість, познайомившись ближче зі специфікою православ'я, папський легат запропонував іншу «дорожню карту» для реалізації унійних задумів. За нею, першою на унію з Римом мала перейти православна Русь, що й не дивно, адже саме їй належала першість у східнослов'янському світі. Московія ж, аби не залишитись на узбіччі християнського життя, буде змушена приєднатися до унії вже згодом. Тобто ідея універсальної унії трансформувалась у концепцію унії регіональної.

Визнаний лідер православної Русі князь Костянтин-Василь Острозький загалом не заперечував щодо укладення церковної унії. Ознайомившись із планами Посевіно, ще 1585 р. в листі до папи римського князь з ентузіазмом зазначав: «Нічого палкіше не бажаю, як єдності віри і згоди всіх християн, і якби справа вимагала за таке велике добро віддати життя, я б не завагався...» Щоправда, для Острозького церковна унія все ж концептуально відповідала масштабам, первісно проєктованим Римською курією, тобто як об'єднання з католицьким світом на рівноправній основі всього світу православного, в тому числі й Московії, і східних патріархатів.

Це прагнення відверто дисонувало з баченням римо-католицьких ієрархів суті об'єднання, зокрема польського кардинала Станіслава

Гозія. Адже унія, за Гозієм, мала засвідчити підпорядкування східної церкви Риму. Ще більш радикально свої погляди на унійний процес висловлював інший тогочасний римо-католицький авторитет — єзуїт Петро Скарга, котрий переконував, що єдиною «істинною» церквою є римо-католицька. А тому й то церковна унія православної Русі з Римом може відбуватися лише у формі визнання православними русинами своїх «помилко» і відречення від «греків» і потім — навернення до «істинної віри», яку уособлює папа римський.

Утім, попри зверхнє ставлення до православ'я римо-католицьких лідерів, у православних ієрархів були власні резони щодо зближення з Римом. Зокрема, православний клір непокоїло помітне відставання православного духовенства від католицького в умовах перебудови того у відповідності з постановами Тридентського собору. До того ж тенденція до зміцнення позицій католицизму унаочнювала соціальне аутсайдерство православних, у тому числі й кліру, залежного від примх наведених до католицизму землевласників. На підтримку унії виступали єпископи Кирило Терлецький, Гедеон Балабан, Лев Пелчицький, Діонісій Збируський.

Ще більше зміцнили позиції прихильників унії, коли 1593 р. єпископом Володимирським і Берестейським став колишній берестейський каштелян і сенатор, впливовий у Речі Посполитій Іпатій Потій. Саме Потій разом із Терлецьким наприкінці 1594 р. в місті Торччині на Волині склали знамениті артикули, на основі яких розпочалися переговори з Римом щодо об'єднання православної церкви Русі з римо-католицькою церквою.

«Торчинські артикули», підписані київським митрополитом Михайлом Рогозою і сімома єпископами, на початку наступного року були передані до Риму. А наприкінці року в папській столиці за присутності самого папи й кардиналів Терлецький і Потій від імені ієрархів і вірян Київської митрополії відбули урочисту церемонію об'єднання церков. Руські владика визнали першість апостольського столу, а папу римського — наступником св. Петра та намісником Ісуса Христа, головою, отцем і вчителем усіх християн; прийняли католицьке віросповідання, включно з догматом про походження Святого Духа в його тридентському формулюванні — «від Отця і Сина». Натомість Римська курія погодилась залишити незмінною

обрядовість православної церкви, літургію, богослужбовий чин, форму таїнства хрещення тощо. Публічне ухвалення прийнятих у Римі постанов було призначене на осінь 1596 р. А проголошення злуки церков мало відбутися на спеціально скликаному в Бересті соборі Руської церкви. Ініціатори церковного об'єднання дуже хотіли б, щоб подія мала урочистий характер. Утім, до об'єднаної собору обидві сторони готувалися, як до вирішальної битви.

Справа в тому, що проти унії рішуче виступив її колишній палкий прибічник — князь Костянтин-Василь Острозький. Князь був незадоволений з того, що унія, котра задумувалася як універсальна акція для християн усього східного обряду, перетворилася на регіональний проект лише для Русі. Вочевидь, не менше обурення Острозького викликала й сама спроба владнати цю «велику справу», обійшовши його, некоронованого короля русинів. З метою посилення власних позицій князь Костянтин-Василь Острозький запросив до Берестя делегацію Константинопольської патріархії на чолі з протосинкелом (намісником) Никифором. Дорогою в Україну в Хотині останнього було заарештовано королівською адміністрацією. Але невдовзі Никифору за допомогою людей князя Острозького вдалося втекти з в'язниці. До Берестя він прибув також під охороною надвірних військ князя. Сам «некоронований монарх» прибув до Берестя на чолі чималого збройного загону. Крім Никифора, Східну церкву представляв і протосинкел патріарха александрійського Мелетія Пігаса Кирило Лукарис.

З'їхавшись до Берестя на 16 жовтня 1596 р., опоненти так і не змогли домовитися про порядок проведення собору. Прибічники унії під захистом королівських загонів засідали в соборній церкві Святого Миколая, а її супротивники — в оточеній надвірними військами Острозького міській садибі, де зупинився князь, оскільки за розпорядженням короля всі православні церкви в місті, крім церкви Св. Миколая, було зачинено.

Такими ж непримиренними, як умови соборування, виявились і ухвали соборів, конкурували між собою. Кожен із них передусім задекларував власну канонічність і правоту та засудив, відповідно, супротивну сторону. Собор у церкві Святого Миколая підтримав об'єднання з Римом, склав офіційний акт про визнання влади папи римського та прилучення до римо-католицької церкви. Опонентський

собор усі унійні ухвали своїх супротивників рішуче відкинув і засудив. На завершення соборонування унійний митрополит Михайло Рогоза піддав прокляттю і позбавив сану львівського і перемишльського єпископів. Натомість намісник патріарха константинопольського відлучив від церкви й позбавив сану унійного митрополита Київського та єпископів, котрі підтримали унію. Загалом же унія, задумана її творцями як засіб об'єднання Речі Посполитої, насправді розколола державу.

Словесні війни навколо унії

Опозиція щодо церковної унії, реалізованої врешті на Берестейському соборі 1596 р., в Україні проявилася відразу після оприлюднення інформації про унійні ініціативи православного кліру. Першим словом взяв духовний лідер православної Русі князь Костянтин-Василь Острозький. У відповідь на підготовлені Терлецьким і Потієм «Торчинські артикули» та відмову Зигмунта III скликати церковний собор для їх обговорення 25 липня 1595 р. Острозький надрукував у своїй друкарні знамените «Оповіднення», закликаючи православну Русь стати на захист zagrożеного «благочестя». За місяць пізніше князь закликав до спільних дій проти короля — відступника присяги щодо дотримання релігійної толерації — лідерів протестантського табору Польщі та Литви. Але акції 1595 р. були лише прелюдією до словесної та справжньої фізичної війни між прибічниками та супротивниками унії — війни, яка розпочалася вже з Берестя.

23 жовтня 1596 р. до судових книг Володимирського замку на Волині учасники антиунійного собору записали офіційну Протестацію, стверджуючи свій твердий намір «всіма силами боронити» перехід православних на унію. Одночасно князь Острозький звернувся до короля з вимогою визнати собор, що відбувся в церкві Св. Миколая, неправомірним. З аналогічною вимогою, але вже скерованою проти супротивників унії, до Зигмунта III звернувся митрополит Рогоза.

Згідно з актом Варшавської конфедерації 1573 р., правитель мав усі підстави, щоб уникнути невдячної у цьому випадку місії третейського судді та визнати законність обох гілок Руської церкви. Натомість

мість Зигмунт III не став дбати про збереження міжконфесійного спокою в державі, а визнав законними права лише уніатів. Православна частина, яка кількісно переважала своїх опонентів, опинилася поза законом. Незважаючи на кількісне переважання супротивників унії, виняткова прерогатива короля затверджувати рукопокладення на єпископські та на митрополичі кафедри створила ситуацію, за якої всі офіційно визнані ієрархи були уніатами, а православна паства залишилась без своїх провідників.

Тим часом у Речі Посполитій вибухнула полемічна війна, в ході якої прибічників і супротивників унії намагались будь-що довести власну правоту. Першим «пострілом» у тривалій і запеклій полемічній війні став виступ найбільш талановитого тогочасного полеміста єзуїтського теолога Петра Скарги — твір «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем», що з'явився ще задовго до собору 1596 р. Зважаючи на недостатню розвиненість полемічної культури в православному середовищі, право завдати удар у відповідь князь Острозький надав протестанту Мотовилу, що входив до складу Острозького гуртка інтелектуалів. Близько 1582 р. Мотовило видрукував «Послання до латинизитів з їх же книг». Слідом за цим із православного табору виходять твори інших освічених співробітників князя Острозького Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного», Василя Суразького (Малюшицького) «О единой истинной православной вірі».

Утім, справжній потік полемічної літератури спровокували берестейські постанови. І цього разу ініціатива виходила з уніатського табору: уже на початку 1597 р. анонімний автор (найімовірніше, П. Скарга) надрукував книгу «Описание ѿ оборона собору руского Берестейського», де містилося обґрунтування законності проведеного в церкві Св. Миколая собору, а натомість зібрання супротивної сторони таврувалося як приватна «схажка», спровокована супротивниками християнської віри. У відповідь — також анонімно — вийшла збірка актів православного собору «Ектезис», де з опорою на задокументовані матеріали переконливо доводилась канонічність православного зібрання та, відповідно, протизаконність унії.

Ще більш переконливим антиунійним твором, який дослідники класифікують як вершину полемічної літератури, став трактат «Анокрисис» («Відповідь»), підписаний псевдонімом Христофор Філалет,

тобто Христоносець Правдолюб. У ньому полеміст пророчо застерігав, що порушення прав і свобод однієї частини народу призведе до порушення рівноваги в усій державі, а отже, може спричинитися до громадянської війни.

Передчуття неминучої катастрофи, артикульоване в творі Філалета, проходить червоною ниткою в працях одного з найвидатніших православних полемістів Мелетія Смотрицького. Творчість Смотрицького, оприлюднена в таких трактатах як «Антиграфи», «Тренос, або Плач Східної церкви», «Апология», «Протестація», «Паренезис», спрямована не стільки на те, щоб довести неправильність чи неканонічність позиції супротивної сторони, скільки застерегти обидві сторони про небезпеку поглиблення протистояння, його конечну смертельну згубність.

Принципово іншу тональність мали послання також одного з найталановитіших полемістів тієї доби — аскета-пустельника Івана (Йоана) Вишенського. Для нього католицька церква — не що інше, як «здохлий труп», а «лядська земля» — «зарослая тернієм безвір'я і безбож'я». Так само не жалує гострий на філігранне слово Вишенський і домашніх прибічників оновлення Русі, котрих картає не інакше, як сонмище розпусників і користолюбців, котрих «осліпив і омрачив» антихрист.

«З доброй приязні... окрутне ся великая неприязнь вщела...»

Відчуваючи за собою підтримку королівської адміністрації, ієрархи уніатської церкви намагалися силою повернути до себе православних чи розправитися з їхніми духовними авторитетами. Зокрема, одного з таких лідерів антиунійного руху, протосинкела Никифора, під тиском королівської адміністрації звинуватили в шпигунстві на користь Османської імперії й кинули до в'язниці, де він згодом і помер.

Особливо наполегливим у наверненні до унії православних був єпископ володимирський і берестейський, а з 1599 р. уніатський митрополит київський Іпатій Потій. Будучи людиною норавливою і крутою за вдачею, Потій міг дозволити собі власноруч поголити бороду православному священику, збройною ватагою оволодіти

православним Іллінським монастирем у Володимирі чи роздери навіл настольний антиминос. Або ж, незважаючи на рішучі протести православної громади Києва, силою впровадити до міста св. Володимира свого намісника Антонія Грековича, аби той зайняв митрополичий Софійський монастир.

Полоцький уніатський архімандрит Йосафат Кунцевич, отримавши від короля дозвіл на підпорядкування всіх церков своєї єпархії, змушував православних жителів Вітебська у свята проводити свої урочисті літургії у відкритому полі за містом. Попередженнями литовського канцлера Лева Сапіги, що своїми вчинками владика може «запалити ті небезпечні іскри, котрі всім нам загрожують згубною і нищівною пожежею», Кунцевич знехтував. Як виявилось згодом, даремно знехтував...

Відповіді супротивників унії хоч і не були підтримані королівською владою, втім, від цього вони не стали не менш рішучими. 1609 р. лише дивом лишився живим Іпатій Потій, коли на нього у Вільні кинувся з шаблею наголо місцевий міщанин Іван Тупека. Затуливши чоло рукою, єпископ втратив два пальці, але зберіг життя.

Менше пощастило митрополичому наміснику Грековичу. За його аж надто активну діяльність з упровадження унії у Києві в травні 1610 р. козацька ватага устами свого гетьмана Григорія Тискиневича застерегла не вступати до Софійського монастиря, бо вб'ють, «яко пса». Того ж таки року хтось із козаків спробував виконати погрозу, проте замах був невдалий. Аж поки в лютому 1618 р. козаки таки схопили Грековича у власному будинку та виконали свою давню погрозу, пустивши під лід на Дніпрі, неподалік від Видубицького монастиря, «осетрів годувати».

Жертвою самосуду православної пастви став і полоцький уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич, тіло якого також упокоїлось у річці Двіна. Платою ж за життя Кунцевича стало карання на горло 19 зачинателів бунту в Полоцьку, знищення місцевої ратуші та позбавлення міської громади магдебурзьких прав.

Висвячений на православного митрополита київського Йов Борецький у своїй знаменитій «Протестації» 1621 р. звинувачував уніатів, що вони своїми діями «порушують святий спокій, руйнують давню любов і згоду між поляками та Руссю».

Майже два десятиліття перед тим, 1604 р., львівський протопіп скаржився, що приїзд до міста Потія та його привселюдне відлучення від церкви православних спричинило ситуацію, за якої «люд на люд, дом на дом повстал... з доброї приязни Русі з поляки окрутне ся великая неприязнь вщела...»

«За церков нашу Восточную, а за веру Греческую голови свої бихми мелі всі положити...»

Козацтво, що виникло на Великому Кордоні осілої європейської та кочової азійської цивілізацій, тривалий час несло на собі карб свого прикордонного життя як у сфері побуту та способу життя, де тісно перепліталися ознаки різних цивілізаційних належностей, так і значною мірою індивідуального ставлення до проблем міжконфесійного співжиття. Доволі курйозним, хоч і не менш від того промовистим, є свідчення історичного джерела кінця 1570-х рр., автор якого цілком серйозно стверджував, що козацтво є переважно «віри магометанської».

Будь-які сумніви щодо християнської належності козацтва розсіюються в часи католицького наступу, породженого постановами Тридентського собору, особливо в добу збурення Русі підготовкою, а згодом реалізацією планів церковної унії. Втративши підтримку влади, православні ієрархи віднайшли її в особі запорозьких лицарів. Так, 1609 р. київські міщани, протестуючи проти насильницького впровадження Іпатієм Потієм до митрополичого Софійського монастиря свого намісника Антонія Грековича, на допомогу закликали запорозьців, котрі втопили в Дніпрі уніата («подсадили під льод води пити»). Декілька років по тому, 1613 р., архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький так само за збройної допомоги козаків повернув святій обителі землі, конфісковані уніатським митрополитом.

Будучи затребуваними в «гарячій фазі» міжконфесійних змагань, запорозьці гетьмана Григорія Тискиневича в листі до київського підвоеводи Михайла Холоневського 1609 р. наголошували: «За церков нашу Восточную, а за веру Греческую голови свої бихми мелі всі положити... і словом нашим рицерскім боронить обещуем».

Утім, усі ці випадки можна було тлумачити лише як приклад застосування грубої збройної сили запорозьців церковними ієрархами та православними міщанськими громадами. Якісно ж новий взірєць співпраці козацтва та православної церкви мав місце на початку 1616 р., коли козацький гетьман Петро Сагайдачний «зо всім Войском Запорозким» вписались до щойно створеного в Києві Богоявленського православного братства. Зважаючи на те, що православне братство було засноване в часи формальної ліквідації православної церкви та без дозволу короля, надана йому підтримка з боку козацтва мала неоціненне значення. Чи не найліпшим компліментом на адресу православних братчиків була оцінка факту його створення, що прозвучала з уст тогочасного уніатського митрополита Йосифа Веляміна Рутського: «Великою перешкодою в Києві є нове братство... Якщо те братство не буде ліквідоване, то важко чогось доброго очікувати».

Проте, оскільки Військо Запорозьке здобуло формальне право опіки над братством, ліквідувати його було непросто. І дуже скоро воно перетворилося на духовний і культурно-освітній центр православної України-Русі. При Богоявленському братстві на подарованому київською шляхтянкою Галшкою Гулевичівною плацу була створена (на взірєць Львівської) школа, навчатись у якій отримали право як діти шляхти, так і міщан. Ректорство в школі здійснювали такі високоосвічені люди, як Йов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович. А в організації і становленні школи брали участь Захарій Копистенський, Лаврентій Зизаній, Памва Беринда, Єлисей Плетенецький та інші тогочасні духовні й освітні авторитети. Їхня праця й підготувала ґрунт для відкриття кількома десятиліттями пізніше на основі братської школи знаменитої Києво-Могилянської академії.

Козацькі війни: «за» і «проти» Речі Посполитої

Перша Козацька війна під проводом Криштофа Косинського

На початок 1590-х рр. через різні обставини (значною мірою через активізацію військових дій запорозьких козаків на Чорному морі)

взаємини Речі Посполитої з Османською імперією настільки загострилися, що «падишах Найвищої Османської держави, халіф» Мурад III погрожував особисто очолити похід проти «Лехістану». І ці погрози, варто сказати, звучали настільки переконливо, що коронна шляхта чи не вперше у своїй історії радо зголосилась відкрити свої скрині та наповнити грішми завжди порожню королівську скарбницю, аби лише ліквідувати загрозу османського вторгнення.

На пропозицію королівського двору шляхта погодилася на скликання посполитого рушення, накладення поземельного побору по копі з одного лану, а також впровадження надзвичайного разового поголовного податку з кожного обивателя Речі Посполитої. У результаті таких безпрецедентних фіскальних операцій мала бути зібрана просто-таки колосальна сума — півтора мільйона злотих. За ці гроші планувалося найняти понад стотисячне військо.

Зрозуміло, що, вибудовуючи настільки амбітні плани, влада звернулася з пропозиціями щодо співпраці й до українського козацтва. Березневий сейм 1590 р. ухвалив рішення найняти на службу аж двадцять тисяч козаків. З метою заохочення до служби запорожцям підтверджувалось право на володіння Трахтемировом, багатьом козацьким старшинам надавалися земельні володіння. Крім того, сеймова постанова вперше поєднала термін «козацьке військо» та поняття території — «на Низу в Запорозжі», створюючи тим самим правовий прецедент для становлення окремої, унікальної за своєю організацією військово-територіальної одиниці.

Але трапилося так, що з початком літа османи — несподівано для багатьох — так і не виступили в похід. Скидалось на те, що Стамбул вирішив лише розіграти сцену із бряжчанням зброєю поблизу кордонів Речі Посполитої, не надто прагнучи переходити ці кордони. За посередництва посла Англії у Стамбулі Едварда Бартона польські дипломати налагодили контакти з султанським урядом, і турки, побачивши масштабні приготування супротивника до війни, легко піддалися на пропозиції офіційної Варшави щодо мирного залагодження конфлікту. Платою ж за зговірливість османів мала стати виплата контрибуції за завдані Порті збитки, а також репресії щодо козаків.

Контрибуцію Порті Варшава сплатила влітку 1590 р. Але звідки Зигмунт III взяв би сили, щоб виконати свої обіцянки щодо вгаму-

вання козацтва? Тим часом козацтво, використане польською правлячою елітою як дрібна розмінна монета в торгах з Османською імперією, почувалося вкотре ошуканим і загрозово ремствувало. Причому мова йшла не тільки й не стільки про виплату грошової компенсації за завдані під час мобілізації збитки. Вже сама обіцянка королівської плати мала означати фактичне визнання урядом козацької служби, її потрібності для держави, а отже, реалістичність сподівань на відповідне правове закріплення особливого — лицарського — статусу козацтва. А тому розпуск козацького війська й відмова від виплати уже заслужених грошей була сприйнята як подвійний удар: і матеріальний, і, що навіть головніше, соціальний — крах ілюзій щодо можливості посідання в тогочасній соціальній драбині законного й цілком заслуженого місця військового стану.

У серпні 1591 р. старший над реєстровцями Криштоф Косинський (за походженням шляхтич із Підляшшя) на чолі козацького загону захопив містечко Пиків, забравши з тамтешньої фортеці зброю і припаси. З Пикова шляхтич-козак звернувся із закликом до «ласкавих панів-товаришів» самим добиватися справедливості та здобувати ліпшу долю. І до осені в його військо влилося чимало як козаків-реєстровців, так і низовиків. Повсталі зайняли Білгородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав, Богуслав, Канів, Корсунь та інші. Від населення здобутих міст і містечок Косинський вимагав принесення присягання на вірність та виплати грошових чиншів на військо. Привезена від короля Якубом Претвичем невелика королівська плата була роздана гетьманом козацтву, але ця подачка вже не могла зупинити виступ.

Починаючи з січня 1592 р. король Зигмунт III видає низку наказів і розпоряджень з вимогою негайного й жорстокого покарання повстанців. Але коронні жовніри, які так само, як і козаки, не отримали королівської платні, були вкрай ненадійним засобом приборкання виступу. І на весну Косинський контролював майже всю Київщину і Брацлавщину. Аби розпорошити сили повстанців, місцева адміністрація, католицький біскуп Йосип Верещинський, староста канівський і черкаський Олександр Вишневецький наполегливо схиляли козацтво до походу на землі російського царя чи кримського хана. Натомість з літа козацька енергія вихлюпнулася на Поділля і Волинь.

Проникнення козацтва на Волинь підштовхнуло численну тамтешню шляхту організовано виступити проти повстанців. У січні 1593 р. на сеймиках у Луцьку та Володимирі проголошується загальна шляхетська мобілізація. Під тиском волинської шляхти вальний сейм у Варшаві таврує козаків ворогами вітчизни, і доручає коронному гетьману знищити бунтівників. Проте зачеплений козаками за живе князь Костянтин Острозький не поступився нікому своїм правом «навести лад» на українських землях і першим виступив проти «свавільників». Вирішальна битва між козаками Косинського та надвірним військом князя Костянтина Острозького, разом з яким виступила й шляхта Волинського, Київського та Брацлавського воєводств, а також приведені князем Янушем Острозьким загоони з Польщі та найманці з Угорщини, розгорілась на початку лютого 1593 р. поблизу містечка П'ятка, що на Східній Волині. Зважаючи на зимову пору, козаки не зуміли як слід окопатися, і це чимало позначилося на результатах кривавого герцю.

Втративши до трьох тисяч убитими (переважно це були не козаки-реєстровці чи досвідчені низовці, а погано озброєні й ненавчені колишні селяни й міщани), оточений військами князів Острозьких, Косинський попросив миру. Переговори щодо умов замирення тривали близько тижня, і 10 лютого 1593 р. козаки присягли на таких умовах: позбавити гетьманування Косинського; бути лояльними до короля і не ходити в походи на сусідні держави; перебувати за Дніпровими порогами; не розташовуватися на «лежі» в маєтностях князів Острозьких, Вишневецьких та їх прихильників; видавати втікачів від князів і їхніх слуг; повернути колишнім власникам захоплені під час повстання гармати, майно, худобу, а також «їх милості князям служити».

Відтак колишній гетьман, сотники, осавули й козацька чернь відійшли на Запорозжя. Таке швидше моральне покарання бунтівного козацтва, аніж реальні репресії щодо нього, пояснювалися, з одного боку, силою повсталых, яку вони зберегли навіть після успіхів свого супротивника під П'яткою, а з другого — відсутністю в українських князів бажання знищувати українське козацтво чи ставити його під жорсткий контроль королівської адміністрації. Магнати вважали за краще повернути свій вплив на козаків, аби мати змогу скеровувати їхню енергію у вигідному собі напрямку.

Перезимувавши на Запорозжжі, навесні 1593 р. очолювані тим же Косинським козаки спробували знову вийти на волость. У травні гетьман на чолі передового загону вступив у Черкаси. Але там його підступно вбили підслані князем Вишневецьким слуги. Позбавлене свого харизматичного лідера козацтво не зуміло так широко розгорнути свою діяльність, як це було попереднього року. А влітку між повсталыми та Вишневецьким було підписано нову угоду, котра, як не дивно, було навіть більш лояльною до запорожців, аніж попередня. Зокрема, учасникам виступів гарантувалася амністія; запорожці отримували право вільного виходу на Низ і повернення на волость; місцева адміністрація зобов'язувалася повернути козакам відібране в них майно й живність. Після цього козацькі виступи пішли на спад. Але причиною цьому була не поразка повсталых, а перемикання їхньої уваги з волості на більш важливі міжнародні справи.

Українське козацтво та Священна Ліга

У серпні 1593 р. Османська імперія розпочала велику війну на Балканах, маючи на меті розширити свої європейські завоювання аж до Відня включно. Більшість європейських держав, розколотих релігійними війнами й конфліктами, полишили імперію Габсбургів напризволяще. Постійну допомогу Відню фінансами й дипломатичними заходами надавав тільки Ватикан і частково Венеція й Іспанія. Крім того, ще наприкінці 1592 р. до Праги, резиденції австрійського цісаря, свої пропозиції щодо спільних дій проти «ворогів Святого Христа» надіслали й українські козаки.

Спочатку вельми обережні Габсбурги не наважилися відповідати на лист козаків, котрі, за їхніми відомостями, були чи то королівськими, чи царськими підданими. Утім, коли намагання Відня спільно з папою Климентом VIII організувати антимусульманську лігу держав успіхами не увінчалися (офіційні Варшава й Москва обмежилися лише заявами про моральну підтримку християн), політичні акції Війська Запорозького стрімко пішли вгору. Тим паче, що у війні неминуче мали взяти участь кримські татари, стримати вторгнення яких в австрійські тили у Відня практично не було змоги.

Першим ініціативу залучення козацтва до Священної Ліги виявив Климент VIII, який тривалий час був нунцієм у Польщі і, безперечно, був добре обізнаний щодо військової спроможності Війська Запорозького. Відправляючи до Польщі та придунайських держав свого посла Олександро Комулео, папа поставив йому й конкретне завдання щодо запорожців: умовити їх іти на Крим. У посланні до козацького гетьмана від 8 листопада 1594 р. Климент VIII наголошував: «Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо і тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі зі спільними ворогами нашої віри». Папська булла до всього козацького лицарства переконувала, що «ніщо так не сприяє військовій славі, ніщо так не важливо для майбутньої пам'яті, як спільний захист християнського суспільства». Ще одним «аргументом» на користь військової співпраці мали стати дванадцять тисяч форинтів, переданих папою низовому товариству.

Рішучу налаштованість на співпрацю з козаками демонстрував й австрійський двір. 23 грудня 1593 р. цісар Рудольф II надіслав послові в Польщі Матею Вакеру наказ потайки розвідати чисельність козаків і на що вони здатні. Таємничість завдання посла пояснювалась давньою неприязню коронного канцлера як до австрійських Габсбургів, так і запорозьких козаків. Значно більше симпатій до Відня мав Януш Острозький. Ще влітку 1593 р. князь від імені цісаря звертався до своїх недавніх супротивників, низовців, з пропозицією за платню (двадцять злотих польських на коня і сукно на рік) виступити проти татар. Отримавши обнадійливі відомості з України, у лютому 1594 р. на Запорожжя вирушив досвідчений воїн і дипломат, один із кращих знавців польських і східноєвропейських справ Еріх Лясота. Лясота входив до найближчого оточення архієпископа Максиміліана, котрий опікувався військовими справами імперії, і тому це призначення недвозначно вказувало на ту вагу, якої Відень надавав військовій співпраці з козацтвом.

Прибувши на Січ у червні 1594 р., Лясота від імені Рудольфа II передав козакам офіційне запрошення на військову службу, військової труби й корогу з символікою імператора Священної Римської імперії, а також платню — вісім тисяч дукатів.

Цісарська платня й адресовані козакам хвалебні слова папи римського, безумовно, свідчили про зростання міжнародної ролі коза-

цтва й підвищували самоповагу товариства у власних очах. Тож Військо Запорозьке не стало очікувати на залагодження всіх формальностей щодо вступу до Священної Ліги, і вже з весни 1594 р. почало чинити вилазки проти турків і татар. Сотник надвірних військ князя Костянтина Острозького Северин Наливайко зібрав з «охочих людей» полк і висунувся для захисту південних кордонів, прямуючи вздовж лівого берега Дністра.

Тим часом на початку липня кримський хан Газі II Герай за допомоги молдавського господаря Аарона швидким рейдом пройшов Молдавію і через Покуття вторгся в Галичину. Завчасно повідомлена козацькою розвідкою про наміри татар польська сторона, хоч і мала досить часу, проте до оборони готувалася мляво й у результаті виявилася небоєздатною. Польний гетьман Станіслав Жолкевський не надто вірив у те, що хан наважиться на такий далекий похід, тим паче йтиме через Карпатські гори. А тому, коли татари вже руйнували Снятин, Тисменицю, Галич, Калуш, Долину та інші галицькі міста й містечка, Жолкевський з кварцяними військами ще стояв у районі Заліщиків. Галичина зазнала страшних руйнувань, і до того ж татарський рейд через коронні землі спричинив міжнародний скандал. Адже з Галичини татари безперешкодно увійшли в Угорщину. За цей конфуз, за словами литовського підканцлера Яроша Воловича, поляки заслужили «вічної ганьби у всього християнства».

Бездіяльність коронної армії змусила Наливайка самотужки кинути на вздогін татарам. Намагаючись зміцнити свій загін, козацький зверхник вторгся до низки магнатських і шляхетських маєтностей, захоплюючи зброю та порох. Не маючи змоги наздогнати Орду, яка вже перебувала на підвладних Габсбургам землях, Наливайко рушив до Молдавії. Тут він захопив і зруйнував найбільше на Придністров'ї турецьке місто Тягиню, здобув багаті трофеї, в тому числі й багатотисячний полон. Молдавський похід козацтва мав гучний позитивний розголос у Європі, яка з острахом стежила за розвитком мусульманського наступу. Нунцій папи римського доносив у Рим, що «козаки виконали свій обов'язок».

Ще більш масовим і потужним став козацький похід у Молдавію восени 1594 р. Наприкінці жовтня на півдні Брацлавщини зібрались разом основні угруповання козацтва — реєстрове козацтво на чолі

з офіційним старшим українським магнатом Миколаєм Язловецьким і Яном Оришовським, запорожці на чолі з гетьманом Григорієм Лободою і козацька «збиранина» Северина Наливайка. Язловецький схилив козаків до походу в Крим, виношуючи плани повного знищення ханату. Однак запорожці й наливайківці вирішили йти в Молдавію, аби розоряти багаті турецькі міста та мститися господареві Аарону за його прислужництво султана. Слідом за військами Лободи й Наливайка потяглися і реєстровці, залишаючи свого «старшого» на самоті. Стало очевидним, що часи, коли магнати керували козаками, минулися. Форсувавши Дністер, об'єднана козацька армія (чисельність якої за різними джерелами налічувала від десяти до двадцяти тисяч) вдарила по війську турецького ставленика. Аарон тричі збирав проти козаків військо і тричі був змушений рятуватися втечею «до мультян» (тобто в західну частину Волощини). Козаки зайняли Цецюру, а потім і столицю господарства Ясси.

Півторарічна участь козацького війська у серйозному європейському конфлікті не лише переконливо засвідчила його значний внутрішній потенціал, а й стимулювала масове долучення до козацьких лав нових «охотників». Стрімке ж кількісне зростання козацтва та усвідомлення ним власної сили неминуче зумовлювали зростання його соціальних претензій.

Козацька війна 1594—1596 рр.

Окрилене успіхами в Молдавії козацьке керівництво після повернення в Україну розсилало шляхті вимоги щодо утримання козацьких підрозділів, а також визнання козацьких порядків. Законність своїх вимог козацькі лідери обґрунтовували доблесною участю в загальнохристиянській боротьбі з мусульманами. Та оскільки на той час небезпека татарського вторгнення вже минулась, шляхта почала чинити опір реалізації козацьких вимог. Так, шляхта спробувала вибити Наливайка з Брацлава, де було облаштовано його резиденцію. Утім, коли шляхетські загони підтяглися до міста, козаки зробили нічну вилазку й наголову розгромили супротивників. Крім загонів Наливайка, на Східному Поділлі також квартирувалися запорожці

гетьмана Лободи та чимало загонів реєстровців. Опанувавши Брацлавщину та Південну Київщину, козацькі загони почали вихлюпувати свою енергію на Волинь і навіть на землі Південної Білорусі.

Тривале ж перебування регіону під козацькою опікою вело до поширення бунтівних настроїв і на інші верстви населення — селяни відмовлялися коритися своїм панам. Місцева шляхта почала масово покидати бунтівний регіон. Делегація шляхти з України на аудієнції в Зигмунта III скаржилась, що козаки допекли їм гірше, ніж татари, і просила «рятунку прудкого», оскільки з часом зробити це буде нелегко — «щогодини більше тих лотрів прибуває». Проте королівська влада тривалий час залишається глухою до волянь лицарського стану. На це було декілька пояснень. Передовсім у Варшави, як завжди, бракувало надійних військ, здатних приборкати козацький виступ. Крім того, король не був певний щодо своєчасності приборкання козацтва взагалі, адже після неприємного конфузу з маршем татар через Галичину влада усвідомлювала, що Військо Запорозьке залишається чи не єдиною військовою потугою, здатною прикрити південні рубежі республіки.

Тим часом після повернення восени 1595 р. загонів Северина Наливайка з походу на угорські землі соціальні хвилювання набувають нового піднесення. В останні дні вересня наливайківці наблизились до адміністративного центру Волинського воєводства — Луцька. Незважаючи на те що місто прикривав потужний замок, а в ньому самому в цей час перебувало чимало шляхти, громада вирішила відкупитись від непроханих гостей. Католицький єпископ та відомі шляхтичі передали за містом Наливайку кілька тисяч злотих, після чого козаки, не завдавши Луцьку жодних прикрощів, рушили на Білорусь. Тут козацька армія, що налічувала понад десять тисяч вояків, почергово здобула Слуцьк, Бобруйськ, Могильов, істотно поповнивши припаси зброї, а також збільшивши за рахунок білоруського посполства та збіднілої шляхти власні лави. Тепер у повсталих було тридцять гармат, сто гаківниць, п'ять возів сміговниць. Невдовзі на білоруські землі вступили й запорозькі козаки Григорія Лободи та Матвія Шаули. Масштаби опанування козацтвом нових територій були настільки вражаючими, що шляхта жахалася: «Уся Україна показачилась...»

Шляхетське рушення східних воєводств виглядало відверто слабко у порівнянні з арміями бунтівників, і з початком 1596 р. уряд

уперше мобілізував проти них коронні війська — тридцять гусарських і дванадцять козацьких хоругв, чотири роти найманої піхоти й вісім рот вибранців, а також дві тисячі жовнірів кварцяних рот. Усього було мобілізовано вісім тисяч вояків, яким мали надавати допомогу чотири тисячі литовських військ. Командування цієї потужної сили було доручено досвідченому воєначальнику польному гетьману Станіславу Жолкевському.

Стратегічний задум коронного командування полягав у використанні незгоди, яка панувала між старовинним козацтвом Лободи і Шаули та різнорідною за своїм соціальним походженням «збиранкою» Наливайка. Першими Жолкевський планував розбити більш радикальних наливайківців. Для цього він здійснив стрімкий марш на Волинь, під Степань, де Наливайко облаштував собі зимову резиденцію. Завчасно повідомлений своїм шпигуном із Луцька про наближення коронних військ, козацький зверхник зумів відірватися від переслідування і вивести свої загони з Волині на Подніпров'я. Наприкінці весни неподалік Білої Церкви загони наливайківців об'єдналися із запорожцями Лободи, Шаули та Саська. Гетьманом єдиного війська обрано Шаулу. Тут же, неподалік урочища Гострий Камінь, каральне військо вдарило по супротивникові, але досягти головного — розірвати вози, які оточували табір, — не змогло. Після жорстокої січі, в якій загинуло чимало вояків як з одного, так і з іншого боку, повстанцям під покровом ночі вдалося вийти з-під вогню і в районі Трипілля перейти на Лівобережжя. У битві було тяжко поранено Шаулу, і командування перейшло до Наливайка.

Вихід на Лівобережжя та перекриття доступу туди коронним військам надало козакам місячну перерву. За цей час козацький табір суттєво зріс кількісно, щоправда, не за рахунок боездатних загонів, а дружин і дітей повсталих, котрі втікали від переслідувань каральних військ. Натомість армію Жолкевського посилали коронні війська, що прийшли до нього з Молдавії, з дня на день очікувався прихід литовських хоругв. Тож, коли жовнірам вдалося форсувати Дніпро, становище козаків стало вкрай складним. До приходу головних сил супротивника їм вдалося закласти в урочищі Солониця, поблизу річки Сула, укріплений табір.

На місце Наливайка гетьманом було обрано Лободу. Військовий досвід останнього дозволив добре укріпити табір, але після того, як до розпорядження Жолкевського з Києва було вислано облогові гармати, шансів на успішне завершення бою практично не існувало. Лобода спробував було домовитися з польним гетьманом і в такий спосіб уникнути численних жертв. Але демонстративна приязнь Жолкевського до заслуженого запорожця коштувала йому не лише гетьманства, а й голови. Запідозреного у зрадницьких намірах Лободу козаки стратили, а на його місце обрали Криштофа Кремпського. А тим часом 5 червня розпочався безперервний обстріл козацького табору з важких гармат.

Численні жертви обстрілу та майже цілковита відсутність води за неймовірної спеки, що встановилася на початку літа, змусили керівництво повсталих до прийняття ультимативних вимог Жолкевського. Наливайко на чолі невеликого загону спробував було вирватися з табору в степ, але був захоплений козаками й переданий полякам. Незважаючи на раніше дану обіцянку відпустити беззброєних повстанців на волю, шляхта й коронні жовніри вчинили в Солоницькому таборі немилосердну різню. «І так немилосердно сікли, — зауважував тогочасний хроніст Йоахим Бельський, — що на мильо або й далі труп на трупі лежав...» З понад десяти тисяч повсталих козаків, їхніх дружин і дітей у степ вдалося вирватися не більш як півтори тисячі козакам на чолі з Кремпським. Навіть доволі не прихильний до козаччини Пантелеймон Куліш зауважував, що саме на Солониці «народилися оті страхітливі лицарі Хмельницького».

Примирення Речі Посполитої з козацтвом в умовах польсько-шведського протистояння початку 1600-х рр.

Король Зигмунт III Ваза певний час залишався одночасно й обраним монархом Речі Посполитої, і спадковим правителем на шведському троні. Аж поки в липні 1599 р. шведський риксдаг не позбавив його трону, проголосивши натомість його наступником сина Владислава, а потім і взагалі не відібрав право посідання шведського трону в усієї лінії польських Ваз, передавши владу «шведському» племіннику Зигмунта III — Карлу IX. У відповідь польський король навесні

1600 р. оголосив про приєднання до Речі Посполитої «шведської» Естонії. Натомість шведи атакували «польські» Інфлянти. Шведській армії доволі швидко вдалося оволодіти важливими портами Фінської затоки — Парнавою, Фелліном, Каркусем і Дорпатом. На початку наступного року війська Карла дійшли до Двіни, створивши загрозу Ризькій фортеці. Переважна частина провінції потрапила до шведів.

Нова війна Варшави — тим паче, така, що спершу складалась для неї не вельми вдало, — надавала шанс українському козацтву позбутися принизливого статусу банітів та спробувати повернути собі права й вольності, здобуті в ході тієї ж Лівонської війни від Стефана Баторія. До того ж так само навесні 1600 р. в короля виникла потреба в наданні допомоги своєму ставленнику в Молдавії — господареві Єремії Могилі, котрого відсторонив від влади волоський господар Михайл Хоробрий. Варшаві необхідно було негайно відновлювати втрачені позиції. Отже, примирення з козаками і спрямування їхньої погути за вже звичним для них маршрутом до Молдавії для Варшави ставало нагальним завданням поточної політики.

Налагодити стосунки Речі Посполитої із Запорозькою Січчю навесні 1600 р. було доручено Яну Оришовському. Авторитет реєстровця справив належне враження на низовиків. Запорожці погодились допомогти королю. Проте висунули низку умов: зняти баніцію та повернути козацькі вольності, надані запорожцям Баторієм, заборонити владі чинити їм кривди, визначити достойну платню за їхню службу, а також надати королівську хоругву.

У Молдавській кампанії гетьмана Яна Замойського взяли участь близько 5 тисяч козаків. Ще близько 2 тисяч низовиків коронний гетьман спрямував у Семиграддя (Трансильванію). Найвизначнішим епізодом цієї війни стала битва під селом Буковем в околицях Плоешті, що відбулася 20 листопада 1600 р. У ній козацька піхота становила праве крило військ Замойського, і саме вона спільно з коронною піхотою, поставленою в центрі, розпочала бій. Власне, ці сили й довели бій до переможного кінця, так і не надавши змоги проявити себе головним силам. Надана козаками послуга була належним чином оцінена польським командуванням. Втім, усі розуміли, що скасувати накладену на Військо Запорозьке баніцію може лише вальний сейм. Його скликання було призначено на початок 1601 р.

Сейм, зайнятий підготовкою до війни зі Швецією, дійсно пішов на певні поступки козацтву. Зокрема, козаки, які ставали на службу до короля, звільнялись від сплати певних податків, їхнім сім'ям гарантувався королівський захист від утисків місцевої адміністрації тощо. Утім, повернути колишню автономію в управлінні та судочинстві, вийшовши з-під влади місцевих урядників, козакам не вдалося. Та проте навіть такі незначні поступки сприяли мобілізації близько чотирьох тисяч козаків, котрі на чолі з Самійлом Кішкою взяли участь у Лівонській кампанії. У Прибалтиці козаки служили вартовими, здійснювали розвідувальні операції.

Війна зі Швецією в Інфлянтах зі змінним успіхом тривала до осені 1606 р. Незважаючи на низку блискучих перемог, здобутих литовським гетьманом Яном Карлом Ходкевичем, для того, щоб рішуче переломити хід війни на свою користь, у Варшаві бракувало грошей. Сторони погодились на укладення дворічного перемир'я, яке, щоправда, було зірване шведами вже наступного року. Остаточно ж примирили Варшаву та Стокгольм війни з Московією та Данією. 1611 р. війна була припинена на умові підтвердження довоєнного стану справ.

Козацтво ж повернулось на українські землі вже навесні 1603 р. Після відбуття важкого й тривалого походу в Інфлянти козацьке військо, як і після молдавських походів Наливайка, стало на «лежі» в королівщинах, акцентуючи увагу на своєму праві користуватися «старожитними вольностями». Проте шляхта була іншої думки. Повітові сеймики українських воєводств у цей час рясніють скаргами на «козацькі свавілля» та вимогами щодо упокорення свавільників. Врешті сейм 1607 р. ухвалив постанову про підпорядкування козаків юрисдикції старост і підстарост, а тих із них, що мешкають у духовних і шляхетських маєтках, — юрисдикції власників цих володінь.

Чергова спроба уряду поставити козацтво під свій жорсткий контроль неминуче провокувала нове загострення. Утім, початок XVII ст. був позначений втягненням еліт Речі Посполитої до внутрішньої міжусобиці, що розгорілася на теренах Московської держави — так звані «Смутні часи». А це створювало шляхи для виходу козацької енергії назовні.

Участь українського козацтва і шляхти в московській Смуті

Причини глибокого суспільного колапсу, в який потрапила Московія на початку XVII ст., передовсім крилися в тій суперечливій політиці, яку проводив упродовж усього свого правління перший російський цар Іван IV Грозний. Правління Грозного знекровило країну економічно, загострило різного роду соціальні суперечності та знецінило вартість людського життя. Значно посилила суспільну нестабільність і боротьба за царський трон, що розгорнулася після передчасної смерті на початку 1598 р. останнього нащадка правлячих московських династій. До того ж країну сколихнули спричинені циклічним похолоданням надзвичайні кліматичні катаклізми. Тривалі дощі й холод завадили дозріванню збіжжя влітку 1601 р. Ранні морози завдали урожаю ще більше шкоди. На озимих полях, засіяних не визрілим зерном, хліб або зовсім не проріс, або дав дуже погані сходи. Узимку 1602 р. дивом уціліли, слабенькі посіви винищив мороз. Унаслідок цього в наступному сезоні засівати поля було вже нічим. У країні почався голод і мор.

Спритні ділки, насамперед наближені до влади, а також багаті монастирі вирішили нажитися на біді сотень тисяч голодних людей, безсовісно підвищуючи ціни на хліб. Заходи уряду Бориса Годунова, скеровані на подолання цієї кризи (зокрема, влада задарма роздавала вбогим гроші, потрібні на закупівлю хліба), успіху не давали. Навпаки, доведений до відчаю простолюд свій гнів почав виливати на адресу царя та його підручних. Поштовхом же до вибуху громадянського протистояння у стероризованій Іваном Грозним державі стала поява в Речі Посполитій начебто дивом урятованого від трагедії в Угличі 15 травня 1591 р. царевича Дмитрія, наймолодшого сина Грозного від його сьомої дружини Марії Нагої.

Першим, хто довідався про нібито таємницю «царевича», став архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький. За його рекомендацією Дмитрія Самозванця переправили до Острога, де в маєтках українського магната князя Костянтина Острозького він і його супутник, чернець-утікач Варлаам, знайшли собі надійний притулок. Острозький не повірив розповідям Самозванця. Проте й не видав його московській владі, як те йому радив зробити Варлаам,

щойно почувши «одкровення» свого товариша. Більш зговірливим виявився інший український магнат — князь Адам Вишневецький, до якого Самозванець став на службу й під час сповіді в духівника князя зізнався про своє «справжнє» походження. Вишневецький, який мав досить великий вплив при дворі Зигмунта III, не втримався від того, аби скористатись такою слушною нагодою й отримати від цього зиск. Наміри князя Адама підтримав його брат Костянтин Вишневецький, а також тесть останнього сандомирський воєвода Єжи Мнішек. Обіцянка перейти на католицтво, нібито дана Лжедмитрієм езуїтам, дозволила йому на початку 1604 р. налагодити стосунки з Ватиканом, а також відкрила шлях до королівського палацу.

Короля Зигмунта III вельми вабила перспектива встановлення свого впливу на московську політику, аби в такий спосіб мати союзника в боротьбі з вороже налаштованим до нього шведським королем. А тому монарх визнав у самозванцеві справжнього московського царевича, видав йому на утримання 40 тисяч злотих на рік, а також підтримав ініціативу Вишневецьких і Мнішека щодо походу суперника Бориса Годунова на Москву з метою повернення царського трону «нащадку Рюрика».

У серпні 1604 р. під Глинянами на Галичині зібралось близько 2,5 тисяч вояків, охочих вести Дмитрія на царство. Сил було не достатньо, аби перемогти війська «узурпатора» Бориса, але вже з весни в Україні тривала жвава мобілізація козацтва, організована князями Вишневецькими, Ружинським, Струсем, остерським старостою Ратомським. Наприкінці 1603 — на початку 1604 р. «царевич» відвідав Запорозьку Січ, заручившись підтримкою низовиків. А тому, коли Дмитрій зі своїми військами наблизився до Дніпра, до нього приєдналося не лише дві тисячі донських козаків, а й чимало козаків запорозьких.

16 жовтня війська «царевича» зайшли в межі Московської держави. Тут їм без бою здалися Мороськ, Чернігів, Путивль, Рильськ, Борисов, Комаринський повіт, Валуйки, Лівни, Оскол, Єлець та інші. У грудні під час облоги Новгород-Сіверського на допомогу Дмитрію прибуло велике запорозьке військо — за одними відомостями, їх було 4 тисячі козаків, за іншими — аж 12 тисяч.

Знявши облогу міста, Дмитрій став обозом у Комаринському повіті, укріпившись у Севському острозі. Сюди ж спрямував свої

полки Борис Годунов. Царський воєвода Василій Шуйський вів на Севськ близько 70 тисяч ратників. Проте Дмитрій, маючи в своєму розпорядженні лише 15 тисяч вояків, сміливо виступив назустріч супротивнику. 21 січня 1605 р. під Дубриничами відбулася вирішальна битва. Маючи 40 гармат і 12 тисяч рушниць, царські війська розстріляли вояків самозванця, який втратив лише вбитими 6 тисяч чоловік, крім того, було багато поранених і таких, що, зневірившись у талані Дмитрія, відступили від нього. Але, на щастя для самозванця, саме в цей час у Москві помирає цар Борис і «Дмитріада» вступає у свою нову, ще більш заплутану і криваву, стадію. На московський трон було зведено сина Годунова Федора. Але в армії проти Годунових вибухнув заколот, очолюваний Ляпуновими, Басмановим, братами Голіциними, і деморалізовані ратники відмовилися воювати — відійшли на північ, відкривши тим самим шлях Дмитрію на Москву.

Посланці «царевича» на початку червня прибули в Москву і з Лобного місця оголосили його зазивні грамоти. Колишній підручний Івана Грозного й Бориса Годунова Богдан Бельський всенародно присягнув, що він сам особисто врятував в Угличі малолітнього царевича, й це остаточно поклато край сумнівам москвичів щодо справжності царевича Дмитрія. Народ увірвався в Кремль. Федір був скинутий з трону й разом із матір'ю взятий під варту (згодом за наказом Василя Голіцина стрільці задушили їх і закопали на занедбаному цвинтарі поза містом). 20 червня 1605 р. самозванець урочисто в'їхав у столицю. Духовенство зустріло його передзвоном усіх московських соборів.

Посівши трон, Дмитрій осипав милостями всіх тих бояр, які зазнали переслідувань з боку Годунова. Серед тих, кого новий цар пожалував своїми милостями, був і батько майбутнього царя та засновника правлячої династії Романових Федір Романов, зведений у сан митрополита Ростовського. Дмитрій скасував страти, зробив суд безоплатним, почав боротьбу з поборами чиновників, намагався полегшити стан холопів. Усе це сприяло зростанню його авторитету серед низів. Водночас дивакуватість царя, його невідповідність усталеним уявленням про особу монарха пробуджували недовіру підданих. Майже через рік після сходження на трон Дмитрія в Москву прибула його польська наречена Марина Мнішек у супроводі двох тисяч шляхтичів. Вінчання відбулося 18 травня, «в п'ятницю і на Миколин день», що суперечило тради-

ціям і правилам московського православ'я. І це ще більше розпалило пристрасті та налаштувало проти царя ревнителів старовини.

Сприятливим моментом вирішили скористатися шукачі трону з клану Шуйських. На хвилі невдоволення москвичами від перебування в місті поляків, уночі з 26 на 27 травня Шуйські інспірували народні хвилювання, під час яких й убили царя. Його труп виставили на наругу на Красній площі, а через три доби спалили, змішали з порохом і вистрелили з гармати в той бік, звідки самозванець прийшов у Москву. А тим часом прибічники Шуйського, навіть не скликаючи Земського собору, «прокричали» новим царем нащадка Олександра Невського Василя Івановича Шуйського.

Проте сходження на трон ще одного Рюриковича не заспокоїло ситуації. Один за одним на окраїнах держави з'являлись нові «дивом урятовані царевичі». Уже в липні 1606 р. на Путивльщині вибухнуло вельми потужне повстання під проводом колишнього холопа з Чернігівщини Івана Болотнікова. Болотніков, який видавав себе за воєводу царя Дмитрія, розсилав грамоти із закликом до боротьби зі зрадником Шуйським. На них відгукнулись як селянські маси, так і запорозькі й донські козаки й навіть московські служиві люди та дворяни.

Запорозьке козацтво активно підтримало й виступ «царевича Петра» — самозванця, що видавав себе за онука царя Івана Грозного, піднявши на повстання терських козаків. До виступу примкнули донські й волзькі козаки. А на шляху самозванця на Путивль до нього прийшло чимало й запорожців, принаймні вже після арешту Лжепетра три тисячі його колишніх прибічників, що вийшли з України, шукали собі нового «роботодавця».

Але наймасовішою участю запорожців була в поході на Москву «чудом урятованого» під час московського бунту «Дмитрія Івановича». Лжедмитрій Другий, об'явившись навесні 1607 р. в Шклові, здобув масову підтримку на Сіверщині, де зумів мобілізувати навколо себе досить потужне військо. Підтримку самозванцю надали українські князі Роман Ружинський і Вишневецькі, а також відомий шляхетський авантюрник Олександр Лісовський. Кістяк армії Лжедмитрія становили козаки під командою отамана Івана Заруцького.

У травні наступного року самозванцю вдалося здобути переконливу перемогу над військами Шуйського під Волховом, а на початку

червня наблизитися до Москви. Взяти столицю приступом не вдалось, і Лжедмитрій заклав свою ставку в селі Тушино. Раніше непримітне підмосковне село дуже швидко перетворилося на потужний адміністративний центр. У Тушино функціонувала боярська дума, прикази, суди. Сюди приїжджали іноземні посольства й купецькі місії. Там скупчувалися й військові сили, необхідні самозванцю для захоплення Москви. Кількість запорозьких козаків у Тушинському таборі на кінець 1608 р. становила 10—13 тисяч, навесні наступного року прийшло ще близько 8 тисяч. Тоді ж декілька тисяч запорожців під командою полковника Кернозицького за наказом самозванця ходили в похід аж до Новгороду Великого, захопивши по дорозі Торжок і Твер, чинячи «промисел» під Старою Русою.

Очікуючи наступу на столицю, багатотисячне й слабо дисципліноване вояцтво розбрідалось мало не по всій Московщині, відбираючи в місцевого населення продовольство, фураж, одяг та чинячи при цьому над ним значні насильства. Гіркий спомин залишили по собі й козацькі ватаги. Московські церковні кола, намагаючись консолідувати сили для боротьби з войовничими одновірцями з України, не скупились на ідкі епітети на адресу непроханих гостей. Так, патріарх Ієрмоген у своїх грамотах закликав рішуче протистояти цим «губителям християнским, отступившим от Бога и православной веры».

Запорожці у війні Зигмунта III з Москвою

Укладення на початку 1609 р. Василем Шуйським союзної угоди зі Шведським королівством надало перебігу протистояння в Московії принципово нового звучання. Шведський король був ворогом Речі Посполитої, а тому його з'єднання з Москвою у Варшаві трактувалось як відверто недружній акт уряду Шуйського. Більше того, в тексті угоди зі шведами Шуйський мав необережність титулувати себе, зокрема, і «князем Полоцьким», що опосередковано вказувало на його наміри відвоювання земель, які за попередніми договорами увійшли до складу Великого князівства Литовського. Маючи на руках такі серйозні ідеологічні козирі, польський король не відмовив собі у задоволенні розпочати війну проти Московського царства.

Успіхи різного роду авантюристів на московських теренах вселяли королю впевненість у реальності скинення з трону Шуйського та перебирання «держави» і «шапки Мономаха» до своїх рук. А об'єднавши зусилля Речі Посполитої і Московського царства, було б не складно повернути собі й шведську корону. Для того ж, аби прихилити на свій бік шляхетський загал, оточення Зигмунта III мотивувало необхідність війни з Москвою потребою повернення раніше втрачених Смоленська й Сіверщини.

Утім, незважаючи на намальовані королем привабливі перспективи від перемоги на сході, шляхта поставилася до королівських задумів досить прохолодно і сейм 1609 р. дозволу на додаткові фінансові витрати короля не дав. Проте Зигмунт III жадав перемог і сеймова нехить до війни не могла його втримати від московської авантюри. Король вирішив вести війну по-козацькому, а саме: набираючи війська «не на те, що є, а на те, що буде», тобто на рахунок майбутніх трофеїв і здобутків. Тож по всій Україні, як з гнівом писав князь Януш Острозький у листі до Зигмунта III, «іменем Вашої Королівської Милості корогви носять і різні люди називають слугами Вашої Королівської Милості», вербуючи козаків на нову війну. Наслідком цього вербунку стало прибуття під Смоленськ на початку жовтня тритисячного козацького війська з України. Тиждень по тому ще одна козацька ватага приходить з-під Тушино. А вже наступного дня прибуває козацьке посольство з-під Вязьми, пропонуючи військові послуги тритисячного «вибраного» козацького війська. Загалом же в королівському таборі під Смоленськом на кінець року зібралось до сорока тисяч запорозьких і городових козаків з України. Узимку та навесні 1610 р. мобілізація козацтва на Смоленську війну короля не припиняється і під корогви Зигмунта III приводять свої кількатисячні загони шляхтич Харлінський, Кульбака та інші.

Тим часом з відтоком шляхти й козаків на королівську службу Тушинський табір розпався, Лжедмитрій II зі змененою своїх прибічників був змушений утікати в Калугу, а московські бояри з колишнього оточення самозванця запросили на царство сина польського короля Владислава. Після цього Зигмунт III спрямував частину королівської армії під командою гетьмана Жолкевського з-під Смоленська на Москву. Спроби Дмитрія Шуйського на чолі 36-тисячного війська

перекрити Жолкевському шлях не мали успіху. 24 липня 1610 р. поблизу села Клушино, що неподалік Можайська, Шуйський був розбитий і становище царя Василя Івановича стало безнадійним. Проти нього визрів заколот. Дворяни за підтримки посадських людей Москви скинули його з трону, силоміць постригли в ченці й передали в руки полякам, які в середині вересня вступили в російську столицю.

До короля під Смоленськ для обговорення умов вступу Владислава на царство було відправлено представницьке посольство від усіх станів Російської держави. Проте Зигмунт III не поспішав залагоджувати справу, вимагаючи здачі Смоленська. Усе вказувало на те, що його більше цікавило відвоювання раніше втрачених Річчю Посполитою земель, аніж посідання сином царського трону. Переговори безперспективно затяглися. Смоленськ королю вдалося здобути лише 13 червня 1611 р. Але сейм, незважаючи на очевидні військові й політичні успіхи Зигмунта III, коштів на продовження війни не виділив. І в умовах наростання у Московії загального невдоволення супроти іноземного панування шансів на утримання за Владиславом трону було не вельми багато.

Враховуючи фінансову скруту, король знову закликав на допомогу недорогі в оплаті козацькі загони. Великий козацький корпус сидів у залозі в Москві. Вочевидь, ще більший — під орудою литовського гетьмана Лева Ходкевича — влітку 1612 р. намагався прорватися в царську столицю. Значну, якщо не головну, роль відігравали козацькі загони на Сіверщині. Принаймні король у грамоті від початку 1613 р. високо оцінював заслуги козацтва в опануванні цього краю, складав їм за службу дяку та висловлював надію на їхню допомогу в затриманні його за Річчю Посполитою.

Проте зробити це було нелегко. Наприкінці літа 1612 р. ополчення на чолі з Кузьмою Мініним і князем Дмитром Пожарським відкинуло війська великого литовського гетьмана Ходкевича від Москви, позбавивши таким чином польську залозу в Кремлі надій на допомогу ззовні. Залишившись наодинці зі своїми проблемами, 22 жовтня 1612 р. залага капітулювала. А вже в січні 1613 р. в Москві відбувся Земський собор, учасники якого обрали на царство Михайла Романова. Скликаний приблизно в той же час сейм у Варшаві рішуче висловився проти планів короля продовжувати війну за

московський трон. Припинення Великої Смути в московських землях повертало в Україну тисячі, з одного боку, загартованих у боях, а з іншого — звиклих до безвладдя козаків.

Морські походи запорожців

Одразу ж після вцухання козацької активності на теренах Московської держави активізується антиосманська боротьба запорожців. Уже 1613 р. козаки двічі ходили на Чорне море, чинячи, як описував польний гетьман Жолкевський, велику шкоду в землях турецького султана. Морська виправа запорожців мала гучний резонанс в Україні. Поспішили козацькі лідери «ощасливити» гарними новинами й самого короля.

Природно, що зовсім іншою була реакція на цю козацьку зухвалість у Туреччині. Зі Стамбула доходили чутки, що розгніваний султан Ахмед I одразу ж віддав наказ наміснику Румелії Ахмету-паші готувати каральний похід на Річ Посполиту. Аби запобігти йому, королівська влада демонструвала показну суворість щодо козацтва. Жолкевський пригрозив запорожцям походом коронних військ на Низ, і погроза ця звучала як ніколи реалістично. Утім, сил у коронного гетьмана відверто було замало, аби збройно погамувати козацьку вольницю, і Варшава пішла на переговори із запорозькими лідерами. Але, поки магнати готувалися розпочати перемовини, навесні 1614 р. козаки знову вибралися на море. І лише несприятливі стихійні умови завадили повторити успіх попереднього року. Тепер же потужний шторм розніс козацькі чайки по морю. Частина з них була розбита стихією, частина викинута на берег, де козаки стали легкою здобиччю османів. Проте невдача не послабила козацької енергії. Улітку запорожці зібралися в новий морський похід. Цього разу на південний берег Чорного моря відпливло аж сорок козацьких чайок, несучи на собі близько двох тисяч зухвальців.

Успішно подолавши тривалу мандрівку, запорожці смерчем налетіли на цілком безпечні османські міста й села південного берега, включно з Трапезундом (Трабзоном). Згідно з описом сучасника, турецького історика Наїма, козаки «напали на фортецю Синоп,

розташовану на березі Анатолійському... здобувши тутешній старовинний замок, вирізали залого, пограбували та спустошили дома мусульманські й під кінець спалили ціле місто так, що той прегарний і чудовий осідок обернувся на сумну пустелю». Крім того, знищили арсенал, спалили турецькі кораблі й галери.

Коли султану доповіли про нечувану зухвалість «невірних», він, розлютившись, наказав повісити великого візира. І лише заступництво за нього султанші й доньки правителя, врятувало життя високому урядовцю. Навздогін запорожцям з Акермана та Стамбула було вислано турецькі кораблі під началом Алі аги.

Намагаючись перехитрити ворога, козаки розділились на дві окремі групи. Одна з них, висадившись на берег на схід від дніпровського гирла, спробувала перетягти чайки сухоходом і в такий спосіб уникнути турецької засідки. Але потрапила під напад татарського війська, зазнала людських втрат і втратила частину здобичі. Друга частина з боями проривалась на Низ через Дніпровський лиман. Тут теж козаки зазнали чималих втрат. Близько двадцяти низовиків потрапили в полон, і їх за наказом султана було передано для розправи родичам постраждалих під час трапезундського погрому.

У Варшаві повідомлення про чергові свавілля козаків зустріли вкрай нервово, і це й не дарма, адже султан відразу поінформував короля про своє тверде бажання вислати «трохи війська» в Україну для нищення козаків. І хоч він і запевняв, що похід аж ніяк не скерований проти короля і Речі Посполитої, перспектива появи в межах своєї держави османських військ аж ніяк не тішила.

Рання осінь 1615 р. завадила туркам реалізувати свої наміри. А навесні наступного року козаки спробували повторити свої героїства, але вже не на пограбованому раніше Анатолійському узбережжі, а в околицях султанської столиці. Козацька флотилія, що налічувала не менш як 80 човнів, прибилася під Стамбулом, спаливши тамтешні порти. Дим від запаленої запорожцями пожежі захопив султана в той час, як він перебував на полюванні. Відправлена ним на розправу з нападниками флотилія наздогнала їх поблизу гирла Дунаю. Утім, несподіваний абордаж козаків застав турків зненацька. У неволю потрапив навіть їхній адмірал (каптан-паша), котрий від отриманих перед тим ран недовзі помер. А захоплені турецькі галери коза-

ки привели під Очаків і тут їх на глум спалили на очах у сторопілої очаківської залого. Після цього черга дійшла й до околиць міста.

Обурений такою зухвалістю, султан Ахмед I вислав на українські землі Кримську Орду, яка пройшлась Поділлям і Волинно. Це вельми образно й не без гіркої іронії описував згодом Зигмунт III: «По лікоть миючи руки в нашій крові, пустошачи все вогнем і мечем й ніде так і не побачивши на очі піднесеної проти неї зброї». Незважаючи на заклики короля, шляхта так і не спромоглася організувати ефективну протидію нападникам. Як гірко констатували сучасники цих трагічних подій, ординцям, що напали на українські землі, «рук до збирання і лика для в'язання (бранців) не вистачало». Кримський хан за результатами свого набігу надіслав королю зловтішний відгук про пророблену Ордою «роботу»: під час походу знищено 200 міст і містечок, кожному татарину дісталось по 8—10 невольників, «а про кількість худоби ніхто й не знає, крім самого Бога». Турецькі ж сановники, відбудовуючи фортеці над Бугом і Нижньому Подніпров'ї, глумливо вимагали від короля продовольства та будівельних матеріалів. Зважаючи на той факт, що в Речі Посполитій палахкотіло полум'я чергового рокошу неоплаченого найманого війська, Зигмунт III був змушений «проковтнути» й цей глум мусульман. Адже в розпорядженні гетьмана Жолкевського було всього лише... триста вояків.

За таких умов відверто лібералізувався урядовий курс щодо українського козацтва. Адже саме запорожці були чи не єдиною військовою силою, спроможною на той час успішно протистояти османам і їхнім васалам. Свою військову спроможність козаки вкотре довели на початку 1616 р., коли турецька флотилія на чолі з Алі-пашою спробувала блокувати козаків у Дніпровському лимані. У відповідь запорожці завдали по ворогу нищівного удару, затопили кільканадцять турецьких галер і до сотні човнів, змусивши до ганебної втечі самого Алі-пашу.

Відтак козацька флотилія вдарила по південному узбережжю Кримського півострова, спаливши серед інших і турецьку фортецю Кафу, звідкіля вдалося визволити чимало християн-невольників. Кафа, або Кефе (так місто називалося в османських джерелах), була головною турецькою базою у Криму й найбільшим невольницьким ринком у Північному Причорномор'ї. На ринках Кафи наприкінці XVI — на початку XVII ст. щорічно продавали в середньому близько

18 тисяч невільників, захоплених татарами в полон на теренах України, Кавказу та Росії. Зважаючи на ту лиху славу, яка закріпилася за містом у сусідніх із Кримом землях, литовський урядовець і публіцист Михалон Литвин наприкінці XVI ст. стверджував, що Кафа — це не місто, а справжня «зажера нашої крові». Акцентуючи увагу не лише на велелюдності Кафи, а й важливості міста в структурі османського панування у Північному Причорномор'ї, османські джерела нерідко називали його Кючюк-Стамбул або Крим-Стамбул, тобто «Маленький Стамбул» або «Кримський Стамбул». Щоправда, якщо порівнювати з часами генуезького панування в Криму, коли кількість населення в місті доходила до 30 тисяч, в османські часи все ж спостерігався повільний занепад Кафи.

Морський похід 1616 р. та здобуття Кафи стало першою відомою акцією, успішне керівництво якою здійснював прославлений уже згодом козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Восени того ж таки 1616 р. дві тисячі козаків висадилися на малоазійський берег поблизу Мінери, пішим маршем пройшли до Трапезунда, здобули його й пограбували. На зворотному шляху спочатку розбили вислану проти них флотилію генуезького адмірала Цикалі-паші, згодом спустошили Босфорське узбережжя і, обминаючи Очаків, де їх очікував турецький флот під орудою Ібрагім-паші, вийшли в Азовське море. Єдине, що зміг зробити турецький адмірал, так це пройти Дніпром до Січі й поруйнувати спорожнілий на осінь козацький осідок.

Похід гетьмана Сагайдачного на Москву

Серйозні ускладнення взаємин Речі Посполитої з Османською імперією через морські походи запорожців на підвладні султану землі в середині 1610-х рр. змусили Варшаву докласти чимало зусиль для того, аби вкотре спробувати поставити козацьку стихію під свій жорсткий контроль. Водночас, зважаючи на розвиток стосунків королівської родини Ваза із Османами та російським керівництвом, у взаєминах з козацтвом вкрай важливим для коронної влади завданням було не перегнути палицю і не спровокувати повний вихід по-

тужної козацької стихії з-під бодай якогось контролю офіційної Варшави. Адже в разі вибуху нової війни з Москвою чи Стамбулом військова допомога козацтва важила б дуже багато. Отож для короля Зигмунта III і його оточення у взаєминах з козацтвом потрібно було відшукати таке органічне поєднання «батога» та «пряника», яке б дозволило в мирний час особливо не перейматися козацьким «самовільством» на кордонах держави, а у воєнний — міцно і, що важливо, недорого закрити ним ці самі кордони. Завдання було не з легких. Єдине, що хоч трохи полегшувало його виконання, то це перебування на чолі козацтва Петра Конашевича-Сагайдачного, для котрого налагодження нормальних політичних стосунків із королівською владою виглядало важливою передумовою легітимізації становища козацтва у державі.

Тим часом сейм 1616 р. нарешті дозволив Зигмунту III продовжити війну з Російською державою. Щоправда, на її проведення було виділено просто-таки мізерні, щоб не сказати смішні, кошти. А отже, у короля з'являвся ще один вагомий аргумент на користь доцільності налагодження стосунків із Військом Запорозьким, вояцькі послуги якого коштували не надто дорого.

Підставою для зближення стала Вільшанська угода 1617 р., що дивним чином поєднала в собі побажання і коронної влади, і козацтва. Так, угода суворо не обмежувала якоюсь конкретною цифрою максимальну чисельність козацького війська, а лише декларувала необхідність виключення з козацького товариства різної збиранини — «ремісників, купців, шинкарів, в'їтів, бурмистрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців й інших неприкаяних». Не погодилися козаки й на призначення їм «старшого» королівським розпорядженням, наполягаючи на збереженні права самим обирати свою старшину й гетьмана.

Поступки козацтву, до речі, вельми обурили шляхетських загал республіки, і весняний сейм Речі Посполитої 1618 р. так і не ратифікував Вільшанських домовленостей із козаками. Утім, навіть за такого розкладу в Україну все ж було відправлено з королівської скарбниці 6 тисяч золотих на оплату реєстровцям. Ще 20 тисяч сейм виділив для найму козаків, охочих іти на Московську війну. І під впливом цих обнадійливих новин уже влітку 1618 р. очолюване гетьманом Сагайдачним двадцятитисячне реєстрове й вільнонаймане козацьке військо через Сіверщину рушило на північний схід,

на об'єднання з військами королевича Владислава, котрий ще з весни попереднього року намагався пробити собі шлях до Москви, аби там посісти обіцяний раніше московською елітою царський трон.

Розпочавши з успішного штурму Ливнів, Сагайдачний рушив у бік Рязанщини. Дорогою на Рязань оволодів Єльцем, Лебедянню, Скопіним, Шацьком, Касимовим, а далі, завернувши на північний захід, змусив капітулювати й інші російські міста: Зарайськ, Каширу, Коломну. Неподалік Єльця козаками Сагайдачного було захоплено в полон московських і татарських послів. А вже під час штурму цього міста козаки, як свідчили очевидці, «двадцять тисяч люду військового висікли», позбавивши в такий спосіб Михайла Федоровича надій на отримання підкріплення з рязанського прикордоння.

Повідомлення Сагайдачного з Рязанщини неабияк потішило Владислава та вселило надію його війську на загальний успіх кампанії. Коли ж у середині вересня до табору королевича долинула звістка про швидке наближення козацького війська, серед вояків зчинилася просто неймовірна радість. Як згадував один із учасників цього походу, «у надзвичайно важких умовах походу, звістка ця несподівана, наче з неба послана поміч, сповнила душі всіх радістю незвичайною».

Особиста зустріч гетьмана Сагайдачного з королевичем Владиславом відбулася 9 жовтня 1618 р. неподалік Тушино. А вже вночі з 10 на 11 жовтня війська королевича Владислава та гетьмана Сагайдачного вчинили спробу штурму Москви. Про його початок московському командуванню вдалося довідатися завчасно, а отже, й добре до нього підготуватись. Нічна атака була відбита, а як спомин про неї в історіографії постала повчальна легенда про те, як нібито козацький гетьман, щойно віддавши наказ про штурм царської столиці, був неймовірно зворушений мелодійним передзвоном московських храмів, що якраз закликали православних християн на урочисту ранкову літургію — адже події відбувалися якраз напередодні великого християнського свята Покрови Богородиці. Після цього «руки осаждавших казаков невольню поднялись на крестное знамение», а доти незворушний і рішучий Сагайдачний завагався, і це й стало головною причиною провалу операції. Утім, збереглися достеменні відомості стосовно того, що гетьман насправді анітрохи не сумнівався в доцільності продовження кампанії королевича Вла-

дислава на московських землях. І після невдалого штурму Москви українські козаки пішли на Калугу — зрозуміло, не для того, аби милуватися передзвоном тамтешніх православних святинь... А здобувши та знищивши це багатостраждальне місто, Сагайдачний прислав до польського королевича як гінця козацького полковника з пропозицією, «щоб їм з Московської землі не виходити».

Менш войовничо, аніж козацький гетьман, були налаштовані королівські комісари, що в цей час у містечку Деуліно, поблизу Троїце-Сергієвого монастиря, якраз вели мирні переговори з дипломатами Михайла Федоровича. Острах, який нагнали козаки своїм походом, схилив московське керівництво до поступливості своїм опонентам. 1 грудня 1618 р. сторони підписали перемир'я на чотирнадцять з половиною років. Відповідно до його положень, Москва поступалася Речі Посполитій Смоленськими, Чернігівськими та Новгород-Сіверськими землями.

Ставлення Сагайдачного до укладеного перемир'я було негативним. Козацький зверхник виступав за продовження кампанії і намагався всіма наявними способами схилити до цього польське командування. Мотиви такої войовничості гетьмана, звісно, крилися не стільки у його непримиренно ворожому ставленні до «московитів», скільки в політичних переконаннях козацького лідера. Адже, поки Військо Запорозьке успішно воювало спільно з королевичем за царську корону, доти не існувало видимих підстав для ворожнечі між королівською владою та козацтвом. Спільна боротьба із зовнішнім ворогом не залишала для королівської влади часу для формування образу ворога із козацтва. Більше того, з огляду на важливість козацької участі у цій війні, у Сагайдачного жевріла надія на можливість підвищення політичного статусу Війська Запорозького в Речі Посполитій, чого він так наполегливо, але безуспішно домагався від королівської влади в попередні часи.

Проте, якими б там не були плани й переконання Конашевича-Сагайдачного щодо майбутнього війни на російських теренах, уже 16 грудня 1618 р. запорозький полковник Милостивий привіз із Деуліно від королевича Владислава гетьману «листи» з інформацією про укладену з московською стороною угоду як довершений факт. Крім того, через Милостового королевич наказував Сагайдачному

«з-під Калуги з усім Військом йти в Запороги тотчас». Обіцяне раніше козакам королівське жалування мало очікувати на них уже в Києві.

«Сонмище сатанино»: «черкаси»-українці та московити — одновірці чи іновірці?

Тривале перебування українських козаків на теренах Московії залишило в пам'яті місцевих жителів доволі гірко спомини, послабити які не могло навіть усвідомлення належності до однієї віри «московитів» та русинів-українців (останніх в історичних джерелах московського походження з першої половини XVII ст. здебільшого маркували іменем «черкаси»). Навпаки, вочевидь, саме ця «одновірність» надавала подіям особливого драматизму. Не бажаючи миритися з такою «одновірністю», яка не стала на заваді кривавим козацьким «забавам» у державі православного царя, московське духовенство навіть винайшло спеціальну нішу в мозаїчному конфесійному мерехтінні тогочасного світу, класифікувавши православних «черкасів»-українців як «не вповні правильних православних християн» або таких собі «напівхристиян».

Яскравою ілюстрацією до характеристики сприйняття російських церковних кіл походу гетьмана Сагайдачного на Москву 1618 р. є твір «Повесть о преславном чудеси», вміщений у міському літописі Михайлова — невеликого містечка Рязанського повіту, яке стало об'єктом атаки козацького полку відомого соратника Сагайдачного, полковника Милостного (або Милостивого).

Напад козаків полковника Милостного на Михайлів у «Повісті» представлено як таке собі апокаліптичне протиборство захисників істинної віри з посланцями сатани. Власне, уже сама війна польського короля з православним московським царем трактувалась не інакше, як спроба «Московское государство поглотити... а веру православную искоренити и превратити в свою латынскую веру». Зброєю ж у руках віроломного «латинянина» Зігмунта III, за оцінкою московських церковних книжників, виступав «всепугубный враг Конашевич-Сагайдачный», котрий зі своїми «вої» кинувся на «Христово стадо» у Лівнах і Єльці, де «монастири и церкви Божьи расхитиша

и огнем сожгоша». «Но еще злочествии крови християнския не насытишася... свое сонмище сатанино» — полк Милостного — відправив на здобуття Михайлова.

Цікаво, що не лише в літературних творах церковних авторів українські козаки зображувались у гіперболізовано темних кольорах «сатанинського воїнства». У тогочасних офіційних урядових документах військово-протистояння із запорожцями також подавалось у світлі конфесійного конфлікту.

Похід Сагайдачного на Москву 1618 р., крім слави про ратні звитяги молодців-запорожців в Україні й Польщі та, відповідно, доволі лихих споминів про одновірців «черкас» чи «запорог» у російській людності, спричинився до першої, порівняно масової, міграційної хвилі українців на землі, підвладні московським царям. Власне, мова не йшла про переїзд сімей з України на проживання до Московії, а лише — про бажання частини козаків залишитися на землях, які належали до держави московського царя та за роки війни встигли стати для нападників... рідними. Наприклад, у таборі під Калугою запорожці, не бажаючи повертатись в Україну без обіцяної королю платні за військові послуги та не відчуваючи себе аж надто забезпеченими воєнними трофеями, сформували полк, обрали своїм старшим колишнього козацького сотника Ждана Коншу і 23 грудня заявили про своє тверде бажання... служити московському царю — «службы наши рыцарские до маестату ваше царское милости пильно отдаем».

Козацький полк Конші, який налічував близько 700 загартованих у далеких походах вояків, був з радістю прийнятий у Москві на царську службу. Козакам відразу виплатили так зване «кормовое жалование»: «велено тех выходцев черкас пересмотреть на лицо окольному Олексею Зюзину..., а пересмотря, велено дать корм на неделю по 2 алтына на день». Щоправда, влада все ж побоювалась масового скупчення «черкас» і «запорог» у безпосередній близькості до царської столиці. Отож і намагалася по можливості новоприбулих «воїв» відразу ж розпорозити по неозорих землях величезної держави. Зокрема, полк Конші було розформовано, а козаків-іммігрантів розселено в різних царських містах: 10 вояків відправили нести службу в Курмиш, по 20 — у Переяслав-Заліський і Галич, по 25 — у Коломну і Пронськ, по 30 — у Рязань, Темников, Кострому

і Білоозерськ, по 50 — у Вологду, Ярославль, Шацьк, Арзамас, Астрахань, та по 100 — у Нижній Новгород і Казань.

Крім полку Конші, на царську службу переходили й невеликі загони запорожців, що склалися лише з кількох десятків осіб. Проте і їх, приймаючи на службу до Михайла Федоровича, також намагалися ще більше подрібнити. Місцем ж несення служби колишніми українськими козаками далеко не завжди були достатньо благополучні та спокійні Переяслав-Заліський, Ярославль чи Галич. Козаки отамана Михайла Скиби, наприклад, отримали призначення на службу аж до Сибіру, в Тобольськ. Вочевидь, через якесь заворушення в лавах «новобранців», дев'ятнадцять козаків загону Первана Шершня доправили на «сибірську службу» цареві... закованими в колоди.

Цікаво, що тривале перебування козаків на війні у Московії одним зі своїх наслідків мало появу чималої кількості змішаних шлюбів. Так, описуючи прибуття полку Конші на царську службу, московські піддядчі звернули увагу на чималий козацький обоз, в якому знаходилось і майно козаків, і їхні (переважно нові) сім'ї — «а иные с женами и з детьми, а иные холосты. А приехали все с коши, а кошу у всякого человека по одним саням, и у женатых жены и дети сидят в тех же санех». Спостережливі пристави доносили своєму керівництву, що «черкасы приехали немногие з женами, и тое женки русские».

Взагалі складається враження, що переважна більшість мігрантів з України 1619 р. були сімейними узами пов'язаними з московськими родинами й саме в цьому вбачали можливість для успішних службових кар'єр на незвіданій царській службі. Проте далеко не завжди сподівання українських козаків на родинну підтримку в новій для них країні знаходили позитивний відгук у їхніх московських родичів. Найгучніший резонанс від неприйняття такого насильницького посвоячення отримала справа з одруженням козака-мігранта Микити Маркушевського, дружина котрого належала до однієї з найаристократичніших родин Москви.

Враховуючи обставини пошлюблення Анастасії Плещеевої (як насильство щодо неї, так і вбивство нареченим чи його товаришами брата пошлюбленої) інший її рідний брат, Леонтій Плещеев, використовуючи свою впливовість при царському дворі, навідріз відмовився визнавати законність цього шлюбу — навіть попри те, що вже в Москві

Анастасія народила від Микити Маркушевського другу свою дитину. Офіційним приводом для розірвання Леонтием Плещеевим шлюбу сестри (на сторожі святості уз якого твердо стояла православна церква) послужило звинувачення Маркушевського в тому, що він є «неверцем» (тобто не православним християнином). Змішані ж шлюби православних із представниками інших релігій чи конфесій на той час у Росії були категорично забороненими. Ті ж із них, які були освячені в інших країнах, на теренах царської держави вважалися недійсними.

Крутицький митрополит Іона, котрий за відсутності Філарета Микитовича Романова (він перебував у польському полоні) заміщував його на патріаршестві, виступивши в ролі експерта у цій справі, також визнав за православним Микитою Маркушевським статус якщо не «іншовірця», то принаймні «напіввірця», тобто такого християнина, що відступив від божественних основ православ'я, але не відпав цілковито від нього. Митрополит Крутицький констатував, що «черкашанин» Маркушевський не є православним християнином у тому розумінні, яке прийнято в Московії, і для навернення його до істинної віри необхідно провести обряд миропомазання, тобто прилучення його до істинного православ'я через другий чин, а не через перший, як це було у відношенні до римо-католиків. Власне, це митрополит й успішно здійснив. По-справжньому Соломонове рішення владики Іони знімало проблеми, що виникли у житті Маркушевського в Москві. Натомість воно мало всі ознаки публічного ляпасу стосовно Леонтія Плещеева, оскільки тепер у нього не було вагомих і законних підстав для того, аби не віддати свою рідну сестру за новопохрещеного чоловіка.

Але, на щастя для Плещеева, саме в розпал цієї скандальної історії до Москви повертається Філарет Микитович Романов, котрого Єрусалимський патріарх Теофан III відразу рукопоکлав на патріаршество. Скориставшись зі своєї наближеності до новопоставленого патріарха, Плещеев домігся повторного розгляду справи. Такому розвитку подій чимало сприяла й та обставина, що Філарет Микитович, вступивши в управління патріархією, відразу ж розпочав слідство над своїм попередником митрополитом Іоною, скликавши 1620 р. Освячений собор. Серед звинувачень, висунутих на соборі на адресу владики Іони, згадувалась і справа про «незаконне» миропомазання

Крутицьким митрополитом Маркушевського. А завершився розгляд канонічних суперечностей ухваленням знаменитого указу «Како изыскиваети и о самех белорусцех¹», відомого також в інших списках як указ «О крещении латын и черкас».

Ухвалений документ детально розписував, яким чином допускати в московську церкву українців і білорусів: після хрещення, миропомазання чи ж покаяння. Обливальний спосіб хрещення, який був характерний для практики київського православ'я, визнавався московським духовенством «найтяжчим гріхом», а тому всі хто прийняли хрещення в такий спосіб, підлягали повторному хрещенню. Ще більш серйозною мала бути процедура «очищення» та повторного хрещення православних християн, які належали до парафій, з'єднаних з Римом, тобто, згідно з тогочасною лексикою, уніатів. Усі вони, незалежно від того, яким способом — обливанням чи зануренням — були хрещені, підлягали повторному хрещенню, з обов'язковим проголошенням під час цього таїнства анафеми римо-католицької церкви.

До речі, кожен вірянин, котрий хоч би один раз отримував причастя в уніатській церкві, сприймався на Москві як католик (або уніат, котрі в Москві, власне, й не розрізнялись) і повинен був повторно підлягати обряду хрещення.

Першими через таїнство повторного навернення до православ'я пройшли козаки-волонтери полку Конші та інші учасники польсько-московської війни 1618 р., котрі по її завершенні вирішили не повертатися на батьківщину. Загалом же таїнству повторного навернення до «істинного» православ'я вихідці з України підлягали аж до середини XVII століття. Коли ж наплив до Москви «не цілком правильних» православних християн з Київської митрополії став по-справжньому масовим, а до того ж українські козаки політично засвідчили свою лояльність цареві, присягнувши на раді в Переяславі 8 січня 1654 р., указ 1620 р. «О крещении латын и черкас» пово-лі почав втрачати свою чинність.

¹ Слово «білорусець» в офіційних документах Російської держави додавалося стосовно всього православного люду з теренів Речі Посполитої аж до середини XVII ст. І лише після вибуху в Україні козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького російська влада поволі стала розрізняти спокійних підданих короля білорусів та «бунташних» українців («черкасів», згодом «малоросів»).

Хотинське побратимство козаків і «ляхів»

Стосунки Речі Посполитої та Османської імперії на початок 1620-х рр. загострилися до вкрай небезпечної межі. Причиною цьому були різні обставини: грабіжницькі набіги на українські воєводства османських васалів — кримських і ногайських татар, нищівні удари козаків у відповідь по кримським і турецьким землям. Вельми драгувало Високу Порту й втручання магнатів з коронних та українських воєводств Речі Посполитої у внутрішні справи придунайських князівств — Молдавії, Волощини й навіть Семигороддя (Трансільванії), які перебували під протекцією султана.

І вже навесні 1620 р. в Стамбулі питання щодо організації походу на «Лехістан» було вирішене остаточно. На чолі походу мав особисто стати султан Осман II. Але перед тим, як іти на «Лехістан», головним силам Османів у Придунав'я було направлено частини військ на чолі з Іскандер-пашою з метою повалення молдавського господаря Гаспара Граціані, що скомпрометував себе в очах дивану союзницькими стосунками з Варшавою. У розпорядженні господаря було лише декілька тисяч вояків, і він, усвідомлюючи фатальну неминучість суворого османського покарання, у розпачі благав Варшаву про негайну військову допомогу.

Великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський мав у своєму розпорядженні також не надто великі сили — всього лише близько 5 тисяч жовнірів. Щоправда, на підході була ще одна частина коронних військ під орудою польного гетьмана Станіслава Конецпольського й князя Самійла Корецького. Граціані слізно закликав Жолкевського активно використовувати козацьку потугу, що так гучно заявила про себе в походах на османців у попередні роки та десятиліття. Утім, Жолкевський напередодні походу зверхньо заявив: «Не хочу я з Грицями воювати, нехай ідуть до ріллі, альбо свині пасти». «Гриці» також не надто поспішали гетьману на допомогу, добре пам'ятаючи його немилосердя під час сумнозвісної солоничької різанини 1596 р. На сполучення з коронною армією прибуло лише трохи більше тисячі козаків-реєстровців. Кількість просто-таки мізерна, якщо порівняти з реальними можливостями Війська Запорозького.

Наслідком самовпевнених дій Жолкевського став жахливий погром коронної армії під Цецорою у вересні 1620 р. Під час якого сам Станіслав Жолкевський загинув, а його син Ян, польний гетьман Станіслав Конецпольський, магнати Миколай Потоцький, Януш Тишкевич, Самійло Корецький — потрапили до полону.

Коли у Варшаві довідалися про трагічний кінець коронної армії на цецорських полях, вся увага послів сейму була зосереджена винятково на справах організації оборони вітчизни. У контексті пошуків шляхів виходу зі скрути принципово нового звучання набувало й ставлення політичної еліти держави до «козацької проблеми». І якщо раніше для значної частини коронної шляхти та королівського уряду козацтво справді асоціювалося винятково з терміном «проблема», то тепер це був важливий ключ до вирішення справді нагальної державної проблеми.

Створена для обдумування способів забезпечення оборони республіки спеціальна комісія за результатами своєї роботи наголосила, що лише козаків можна швидко мобілізувати та скерувати проти супротивника. А відтак пропонувалося негайно відіслати їм 100 тисяч злотих жолду. Як нагальне трактувалося також завдання докладання зусиль до «заспокоєння грецької віри», в тому числі й за посередництва Єрусалимського патріарха Теофана III (до речі, лише щойно перед тим проголошеного владою Речі Посполитої турецьким шпигуном). На спорожнілу кафедру луцького єпископа пропонувалося звести не уніатського, а православного претендента, як того й вимагала волинська шляхта. Комісія також рекомендувала владі з метою забезпечення лояльного ставлення козацтва до короля і Речі Посполитої не втручатися у козацькі порядки та вибори ними свого старшого; роздати старшині за вірну службу староства та й, загалом, обходитися з козаками чемно й шанобливо, демонструючи тим самим цілковиту повагу.

У липні 1621 р., коли грізне 150-тисячне османське військо (не рахуючи татарської кінноти та допоміжних турецьких відділів), очолюване особисто султаном Османом II, перейшло Дунай і неквапливо рушило далі — «завойовувати Лехістан», здавалося, що воно спроможне не те щоб перемогти королівську армію, а фізично розчавити її самою лише своєю велетенською масою. Адже Річ Посполита спромоглася мобілізувати лише 35-тисячне військо...

Тим часом марш очолюваного гетьманом Яцьком Неродою-Бородавкою Війська Запорозького на допомогу коронній і литовській арміям розтягнувся аж на два місяці. Але щодо цього були вагомими причини. Скупчившись в околицях Білої Церкви, на початку липня козацькі полки через Охматів, Умань і Брацлав рушили на південний захід. 8 серпня в районі Могилева вони форсували Дністер. А вже наприкінці серпня військо гетьмана Бородавки, аби позбавити величезну турецьку армію продовольства, безжалюбно пустошили землі Молдавського князівства. Отримане від командування Речі Посполитої завдання було виконане козаками з таким завзяттям, що тогочасний молдавський господар Стефан Томша, вражений нещадним спустошенням околиць Сорок й Оргієва, покинув Ясси й утік до сусідньої Трансильванії.

Одночасно козацьке військо всіляко намагалося затримати просування турецьких військ і татар до Дністра, аби тим самим надати змогу великому литовському гетьману Яну Каролу Ходкевичу (призначеному за відсутності коронних гетьманів головнокомандувачем об'єднаних сил республіки) належним чином підготуватися до зустрічі ворога. Переслідований козаками кримський хан був змушений звертатися до Османа II з проханням про невідкладну військову допомогу. А відправка султаном відділів Ногай-паші, Ілбансали-паші й сирійських загонів проти козаків, затримували рух головних сил османців «на Лехістан». Унаслідок цього кампанія, що мала завершитися в літні місяці, розгорнулася в умовах осінньої негоди й навіть снігу, створюючи тим самим теплолюбним османцям додаткові труднощі.

Первісно план гетьмана Ходкевича полягав у тому, аби зупинити османську армію вже на берегах Дунаю. Але через затримку з мобілізацією коронних і литовських військ план довелося на ходу коригувати і в його новій редакції було вирішено зустрічати супротивника на берегах Дністра. Утім, проти такої диспозиції рішуче заперечувало козацтво, резонно побоюючись загрози перетворитися в разі нагальної потреби на розмінну монету в торгах командування Речі Посполитої з Османами. Не в захваті від перспектив жовнірських реквізицій (у разі розквартирування на «польському» боці Дністра коронного й литовського війська) була й місцева подільська шляхта. Усе це разом і змусило великого литовського гетьмана відмовитися

від своїх намірів і переправити війська на «молдавський» берег Дністра, розташували свій табір поблизу Хотинської фортеці.

Надавши коронним і литовським військам вдосталь часу для спорудження оборонних ліній, Військо Запорозьке, починаючи з 25 серпня 1621 р., відчайдушно намагалося вирватися з тенет турецького оточення і вийти на сполучення з головними силами Речі Посполитої. Втративши лише за один день 28 серпня близько 800 осіб убитими й пораненими, козаки таки зуміли вирватися з османських лещат і 1 вересня прибули під Хотин. Незадовго перед тим козаки звинуватили Яцька Бородавку в невмілому керуванні козацьким табором під час молдавського походу, що спричинило значні людські втрати, й на його місце обрали Петра Сагайдачного, котрий якраз перед тим прибув із посольства до короля Зигмунта III.

Під Хотином табір Ходкевича, оточений земляним валом до 8 км завдовжки, розташовувався поблизу Дністра. На півночі він межував із Хотинською фортецею. Українські козаки свій табір розташували на південь від польсько-литовського стану. Зважаючи на пізніе прибуття Війська Запорозького під Хотин, козаки не встигли належним чином укріпитися, а також приготувати достатню кількість продовольства й фуражу. Усе це у вельми трагічний спосіб далось взнаки вже найближчим часом.

З наближенням до Хотина передових частин османського війська, зважаючи на свою чисельну перевагу, турецьке командування вирішило розгромити супротивника вже з маршу, скерувавши головний удар по найменш укріпленому козацькому відрізку оборони. Проте своєчасно скерована гетьманом Ходкевичем козакам допомога — 4 тисячі піхоти і 3 тисячі кінноти — дозволила запорожцям успішно відбити османський штурм.

Військове командування Речі Посполитої ухвалило рішення про проведення під Хотином оборонної кампанії. Натомість османська армія розпочала активні наступальні операції. 3 вересня Осман II скерував проти козаків головні свої сили. Штурму передували безжалюсний артилерійський обстріл, проте досягти бажаного для себе результату нападникам не поталанило. Більше того, запорожці за підтримки німецької піхоти полковників Вейгера і Лермонта й угорської піхоти Заславського навіть зуміли контратакувати супротивника, на

короткий час захопивши три його гармати. Втрати козаків за цей день нараховували кілька десятків загиблих, у той час як супротивна сторона втратила близько тисячі людей.

Незважаючи на значні втрати османців, 4 вересня штурми було поновлено. Спочатку було атаковано польський відтінок оборони, а потім, як і попереднього дня, головний удар спрямували проти запорожців. Цього разу штурмам також передували потужні артилерійські обстріли. Причому османцям під прикриттям їм вдалося перевезти свої гармати поближче до козацького табору й уже звідти, практично впритул, випустити в його напрямку понад тисячу ядер.

Безуспішність перших двох спроб штурму змусила османське командування до використання ще одного доволі вагомого аргументу — введення у бій добірних загонів яничарів. Коли ж і третій штурм не дав бажаних результатів, Осман II спересердя вибухнув гнівом: «Не буду ані пити, ані їсти доти, аж поки того пса сивого Сагайдачного приведете...»

Утім, і після такої погрози четвертий штурм не став для османців більш успішним, аніж три попередні. Навпаки, відбивши османський наступ, козаки кинулися в контратаку й зуміли пробитися до ворожого табору. Результатом же їхніх сміливих дій стало захоплення кількох турецьких наметів, великої кількості коней, двох гармат і навіть ув'язнення османського паші. Доволі значних збитків зазнав і османський табір.

Після цього Осман II визначав винагороду в розмірі 50 дукатів кожному, хто пред'явить голову живого чи мертвого козака (за окремими джерелами, спочатку навіть було визначено винагороду в розмірі 100 дукатів і лише згодом її зменшили вдвічі). За свідченням хроніста, «заохочена в такий спосіб Орда, ввіймавши хлопа орача, вбивала його замість козака і султанові його голову офірувала; дві тисячі орачів постинали татари за той час і їхні голови султанові поприносили».

28 вересня османці вчинили останній у цій кампанії відчайдушний штурм польсько-литовсько-козацького табору. Уже вкотре успіху він не приніс. І це був добрий знак для християнського табору щодо перспектив загальної перемоги над мусульманами-османцями. Утім, польське командування дедалі наполегливіше ставило питання про замирення сторін, адже в таборі закінчувалися боєприпаси

й продовольство. Ще більш катастрофічним було становище Війська Запорозького, яке, як пам'ятаємо, до Хотина підійшло значно пізніше за литовські й польські частини, тож не встигло заготовити належних припасів продовольства для особового складу і фуражу для коней.

Тим часом безуспішність турецьких атак штовхала й Османа II відмовитися від його амбітних війовничих планів щодо завоювання «Лехістану» та розпочати із супротивником мирні переговори. Перемовини сторін про умови замирення розпочалися 29 вересня. Представники Речі Посполитої на переговорах прагнули досягти миру на основі консервації довоєнного стану справ. Натомість турецька сторона наполягала на покаранні козаків за їхні згубні морські виправи, а також на виплаті Варшавою Османам щорічної данини — *гарачу*. Стосовно виплати певних дарунків султану поляки погодилися, що правда, у значно скромніших розмірах, аніж на цьому наполягали представники Османа II. А ось щодо покарання запорожців, то представники Речі Посполитої, зважаючи на заслуги козацького війська у Хотинській війні, дали негативну й доволі категоричну відповідь. «Не годиться нам відступати й карати тих, хто чинить таку службу нашій Вітчизні, яку й турки самі бачать, і вже тепер вони не свавільники, а товариші наші, взяті на службу і платню Річчю Посполитою, як і ми», — заявили польські послы османцям.

А на роль такого собі цапа-відбувайла в польсько-турецьких конфліктах, на якого і звалили всю провину за козацькі «свавілля», призначили вже на той час покійного запорозького гетьмана Яцька Нероду-Бородавку. Начебто він був не лише ініціатором виправ запорожців на Чорне море, але й саме за це нібито колишній гетьман наклав життям, будучи скараним на смерть своїми ж побратимами. Запропонована версія, звичайно ж, виглядала не надто переконливо. Утім, за умов, що склалися, цього виявилось цілком достатньо для того, аби показово вдовольнити гординю Османів. Або ж принаймні створити підстави для збереження власного обличчя перед своїми ж підданими.

За умовами Хотинського миру 1621 р., війна припинялася, кордон між Річчю Посполитою та Османською імперією встановлювався по річці Дністер. Кримське ханство й Оттоманська Порта зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі Корони. У свою чергу Річ Посполита, за Хотинським миром, віддавала васалу турець-

кого султана — Молдавському князівству — місто Хотин з округою та його грізною фортецею, а також брала на себе зобов'язання заборонити козакам здійснювати судноплавство по Дніпру та не допускати надалі походів запорожців на кримські й турецькі володіння.

Війна 1621 р. стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій. За її результатами повага до козаків у республіці зроста неймовірно. Їх порівнювали з античними героями, взірцями військової доблесті, звятиги й патріотизму. Людей, яких ще нещодавно таврували не інакше, як розбійниками, тепер називали головними рятівниками спільної вітчизни.

Козацько-татарська співпраця 1620-х рр.

Наявна в середовищі кримських татар традиція передбачала обрання на ханство найстаршого з-поміж дієздатних на момент виборів представників династії Гераїв. Зазвичай, таким претендентом виступав не старший син колишнього хана, а його брат. Аби мати змогу відігравати активну роль у справі заміщення трону і зводити на ханство лояльну до Османів особу, за наполяганням Порти в Туреччині завжди знаходився хтось із синів діючого хана (чи навіть декілька відразу). Робилося це нібито з метою навчання і належного виховання принца. Насправді ж принцип виступав як такий собі мобільний кандидат для швидкої заміни кримського правителя, якщо він переставав влаштовувати султана та його оточення. Османи активно послуговувалися цією можливістю, не даючи змоги своїм васалам аж надто довго засиджуватися на троні та зміцнювати свої позиції на півострові й таким чином менше залежати від Високої Порти.

Іноді таке втручання у внутрішні справи васально залежного від султана Кримського Юрту проходило без жодних ускладнень. Хан, котрий потрапляв в опалу, як правило, безвідмовно прямував у заслання на острів Родос, сподіваючись на ліпшу долю вже в майбутньому. Іноді ж воля Османів у цій царині збурювала активний спротив, як це сталося, наприклад, 1623 р. Причому в епіцентр протистояння Гераїв та Османів цього разу потрапили й запорозькі козаки.

Найбільш впливовим серед некримських кланів ханату Гераїв був клан Мангитів або Мансурів. Мангити були навіть потужнішими

за багатьох кримських кланів, поступаючись лише найвпливовішим з них — Шірінам. Мангити прагнули звільнитися від опіки кримського хана. Їхній чи не найбільш знаменитий ватажок Кан-Темір-мурза, котрий на Русі отримав промовисте прізвисько Кривавий Меч, 1621 р. навіть склав пряму присягу османському султанові Османові II, не визнаючи над собою суверенітет кримського хана. Цей конфлікт між Гераями та Мангитами невдовзі отримав продовження у відкритій громадянській війні, в яку на боці ногайців було втягнуто Оттоманську Порту, а на боці кримського хана Мехмед-Герая III та його брата калги Шагін-Герая — українських козаків.

Майбутній кримський правитель, Мехмед-Герая, народився на Кавказі у родині кримського царевича Саадет-Герая, котрий після поразки у боротьбі за кримський стол був змушений рятувати життя втечею з Криму. Замолоду, разом із братом Шагіном, Мехмед також узяв участь в антиурядових заворушеннях в Анатолії, за що на декілька років потрапив в ув'язнення. Щоправда, невдовзі Мехмед і Шагін отримали від султана прощення і були відпущені на волю. Але до Криму брати не повернулися. Свій Кіш (військовий табір) вони заклали неподалік Ак-Кермана і звідти здійснювали набіги на сусідні землі. Звістки про успішність цих експедицій швидко поширилися поміж ординцями, і невдовзі до Мехмеда й Шагіна почали масово стікатися як татари з Кримського півострова, так і вояки з інших Орд, загрожуючи своїм існуванням спокою в цілому ханаті.

Така ситуація почала неабияк непокоїти хана Джанібек-Герая. І він, домігшись від султана Мустафи I відповідного дозволу, спробував силою викоринити це розбійницьке гніздо. У бою перемогу святкував Джанібек. Мехмед знову потрапив до ув'язнення. А ось Шагіну вдалося врятуватися втечею до Персії. Проте саме в цей час до влади в Стамбулі в результаті палацового перевороту прийшов новий султан — Осман II, а посаду великого візира при ньому посів давній приятель Мехмед-Герая Гусейн-паша (раніше вони разом відбували ув'язнення в Стамбульській в'язниці). І Гусейн-паша не лише дав своєму товаришеві волю, а й посприяв його призначенню ханом у Крим. На брата хана Шагіна очікувала посада калги.

Обійнявши владу в Кримському Юрті, брати влаштували своїм недругам показову різанину. Жертвами в ній стали заразом і винні,

і навіть «потенційно винні». А ще нове керівництво не стомлювалося демонструвати свою зневагу до родової знаті. І, крім того, відверто ігнорувало накази зі Стамбула. Коли ж Мехмед-Герай III відмовився виконувати наказ нового султана, юного Мюрада IV (котрий щойно 1623 р. прийшов до влади в результаті чергового заколоту яничар), стосовно виступу в похід на Персію, а перед тим розпорядився пограбувати й убити російського посла до Порти — терпіння у надбосфорській столиці луснуло остаточно. Із заслання було повернуто Джанібек-Герая та відправлено на ханство до Криму.

Проте, як виявилось, авантюрна поведінка Мехмед-Герая викликала повагу серед переважної більшості кримців. Отож, коли поставало питання про позбавлення влади діючого правителя, курултай несподівано для Порти став на його захист. А користуючись підтримкою татар у Криму, калга Мехмед-Герая, Шагін-Герай, домовився про союз із ногайцями та черкесами, а ще розпочав переговори про союз із запорозькими козаками. І коли навесні 1624 р. Джанібек-Герай прибув до Кафи на чолі яничарського війська, аби укріпитися в Бахчисараї, шлях до влади йому перекрили вірні Мехмед-Герая татарські війська, а також загони запорозьців.

Турецьке командування запросило від Стамбула допомоги, але, коли така допомога до Кафи надійшла, то виявилось, що Мехмед-Герай III за цей час мобілізував ще більше військо. Окремі джерела стверджують, що в його розпорядженні було зазедве не 100-тисячне татарсько-козацьке військо. І ця сила буквально витиснула османців з Кафи, незважаючи на їхній потужний флот і численну фортечну артилерію. Зазнавши принизливої поразки, Джанібек-Герай був змушений більше двох років тинятися на периферії Кримського ханату, а тим часом не визнаний Портою Мехмед-Герай до того осмілів, що навіть не суперечив, аби його брат Шагін розорював турецькі фортеці Ак-Керман, Ізмаїл, Журжево та інші.

Непокірним Гераям чимало в цьому допомагали й запорозькі козаки. Ще влітку 1624 р., коли турецький флот ходив на Крим упорядковувати васалів, козацькі чайки тричі з'являлися в околицях Стамбула, чинячи там погроми й сіючи неймовірну паніку. У той час, коли османський адмірал Капудан Реджеб-паша повіз на кримський стол Джанібек-Герая і був заблокований козаками у Кафі, порівняно

невелика ватага запорозьких козаків на 70—80 чайках вдосвіта 19 липня увійшла в Босфорську протоку. Розділившись на кілька загонів, козаки сплюндрували та попалили села й палаци османської знаті аж по самі фортеці Румелі-Гісари та Анадоли-Гісари. Останні ж знаходилися лише за 12 кілометрів від султанського палацу Топкапи у Стамбулі.

Ведучи боротьбу за владу в Криму, Мехмед-Герай та його надзвичайно активний калга Шагін-Герай докладають усіх зусиль для того, аби формалізувати союзницькі стосунки із Військом Запорозьким, гарантувавши собі у такий спосіб постійну козацьку допомогу. Власне, переговорами опікувався Шагін-Герай. Бачення ж калги майбутньої моделі зовнішньополітичної діяльності Кримського Юрту щодо християнських сусідів ґрунтувалося на двох засадах: активізації боротьби з Московською державою та натомість замирення з Річчю Посполитою. Отже, і союз із Військом Запорозьким Шагін-Герай намагався формалізувати в контексті такого собі широкого пакету домовленостей з Варшавою, не беручи при цьому на себе, відповідно, жодних зобов'язань перед українським козацтвом.

Калга пропонував запровадити і скріпити обоюсторонніми присягами таку модель відносин Кримського Юрту з урядом Зигмунта III: ханський уряд бере на себе зобов'язання не здійснювати «жодних вторгнень у державу найяснішого короля Зигмунта»; надавати Короні Польській на її заклик військову допомогу проти ворогів; а з Військом Запорозьким обіцяє мати «сусідську приязнь, мир, спокій і згоду». Така зовнішньополітична формула дозволяла Шагін-Герая досягти двох очевидних вигравішів: по-перше, не брати на себе жодних зобов'язань перед українськими козаками, узгоджуючи їхнє залучення на потреби ханату винятково з королівською адміністрацією, а по-друге, зберегти приязні стосунки з Річчю Посполитою, яку енергійний кримський калга планував використати як у боротьбі з Османською Портою, так і з Московією. Калга добре розумів, що укладення союзної угоди з козаками у Варшаві буде сприйнято як недружній акт Кримського Юрту.

Проте такий варіант союзної угоди аж ніяк не влаштував українську сторону. І козацькі лідери доклали всіх зусиль для того, аби повноправним суб'єктом в угоді виступало саме Військо Запорозьке, а не король. Виряджений від імені Зигмунта III до Криму в посольство Кшиштоф Краушевський доповідав таємній королівській раді, що ко-

заки неймовірно здивували кримську сторону зрілістю своїх політичних вимог, коли почали наполягати на тому, аби угода була конкретизована й до неї було долучено такий пункт присяги: «Щоб з усіма Ордами прилеглими (кримському хану) ви були приятелями приятелів наших постійно, статечно; при Війську Запорозькому стали, коли нам буде потреба». Крім того, запорожці порушували й питання про негайну виплату їм тих упоминок, які Крим отримував від Корони Польської.

Козаки на своєму стояли твердо, і в грудні 1624 р., йдучи походом на Кан-Теміра, калга-султан Шагін-Герай таки уклав із Військом Запорозьким формальну союзну угоду, що не містила жодної згадки про офіційну Варшаву, натомість формалізувала зобов'язання Кримського Юрту перед українськими козаками. Більше того, польська сторона відразу помітила, що у договорі містяться норми, які дозволяли запорожцям закликати кримців на допомогу в разі їхньої війни з Річчю Посполитою.

Для укладення союзної угоди Шагін-Герай прибув на Запорозьку Січ на чолі дванадцяти тисяч татар. Відразу ж після укладення договору калга передав козацькій старшині привезені з Криму упоминки. По тому відбулося спільне частування союзників. Неймовірно збуджений фактом укладення союзу Шагін-Герай «сам кожному козаку зосібна зі своєї руки чарку горілку давав». Низовики ж у відповідь, як то здавна велось серед товариства, салютували з рушниць, чим неабияк нажахали своїх союзників, як було записано в звіті очевидця події: татари добряче «страху наїлися».

Угода 1624 р. стала першим політико-правовим актом, що встановлював союзні взаємини Війська Запорозького та Кримського ханства, започатковуючи собою столітню традицію козацько-кримських союзів. Водночас договір дозволяв козакам зміцнити своє становище у взаєминах з королем і Річчю Посполитою, а також відновити економічно вигідні та ідеологічно привабливі виправи на Чорне море проти османців.

«Лицарська війна» 1625 р.

Укладення Військом Запорозьким військового союзу з Кримським ханством, певна річ, не могло не непокоїти уряд Зигмунта III.

Ще більшу тривогу у Варшаві викликали морські виправи запорожців на підвладні султанові землі, оскільки вони могли спровокувати чергову війну з Портою. Не менш тривожними були й відомості, які доносились з України щодо розростання «козацького свавілля» на волості, в результаті чого цілі повіти і староства де-факто втрачали свою керованість. Отже, у повітрі дедалі відчутніше вчувався терпкий присмак нової війни Речі Посполитої зі «свавільним» козацтвом.

Щоправда, надто ще свіжими були спогади про скроплене кров'ю хотинське побратимство коронних жовнірів та українських козаків, аби ставитися до останніх як потворних ворогів вітчизни. Швидше за все, у майбутньому збройному конфлікті, що фатально насувався на спільну вітчизну, козацтво мало постати у ролі нерозважливих «рокошан», які ненавмисне шкодять спільній вітчизні, а сама війна — набути ознак чесного герцю, такої собі «лицарської війни».

Звістка про підготовку запорожцями чергової виправи на Чорне море, в якій мало взяти участь понад 300 козацьких чайок, підштовхнула королівський двір улітку 1625 р. до негайної висилання на Січ категоричного наказу утриматися від походу, оскільки це може зруйнувати й без того доволі крихкий мир з Оттоманською Портою. Водночас королівський гонець мусив нагадати козацьким старшинам про потребу впорядкування козацького реєстру згідно з визначними ранише на перемовинах кількісними показниками. Зухвала ж відповідь низовиків: їм відомо про угоду короля із султаном, але козаки із султаном угод не укладали, тож є людьми вільними у своїх вчинках, — стала тією останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння Зигмунта III та його сановного оточення, і війна стала неминучою.

Для швидкого розв'язання «козацької проблеми» король призначив комісію. Надана комісарам інструкція зобов'язувала їх вести справу щодо залагодження конфлікту з козацтвом на ґрунті таких ультимативних вимог: виписати з козацького реєстру всіх простолюдинів, котрі перед тим перебували у підданстві державців; покарати всіх винних у злочинах проти Речі Посполитої; зобов'язати реєстрових козаків перебувати на відведених для них «кочовищах» у строго визначеній урядом кількості та в готовності до виконання наказів короля і коронних реґіментарів. Козакам суворо заборонялося присвоювати будь-які адміністративні й судові повноваження у містах,

королівських, шляхетських і духовних маєтностях, втручатися у церковні справи, налагоджувати контакти з чужоземними правителями.

Зважаючи на радикальність вимог королівської інструкції, її реалізація була можливою лише за умов збройного приборкання козацтва та примушення його лідерів до принизливої капітуляції. А тому на «переговори» Варшава скерувала коронні війська під проводом польного гетьмана, до яких мали долучитися й надвірні загони призначених Зигмунтом III родовитих українських комісарів. Настрої ж, що панували серед комісарів, барвисто описує князь Збараський, рекомендуючи гетьману Конецпольському свого товариша — брацлавського підкоморія князя Степана-Святополка Четвертинського: «Він хоч і віри грецької, але вдача в нього не козацька. Знаю, що він радий був би їх усіх бачити в одній ложці утопленими...»

Аби вберегти свої тили від удару союзної Війську Запорозькому Кримської Орди, Варшава сплатила хану данину, так звані «упоминки». Після чого у вересні гетьман Конецпольський на чолі кварцяного війська рушив з Поділля в напрямку Подніпров'я, сподіваючись, що прихід потужної королівської армії змусить козаків до покори й беззастережного прийняття висунутих їм вимог. Проте запорозьке козацтво, вже після вступу коронних військ на Подніпров'я обравши гетьманом дрібного шляхтича з Галичини Марка Жмайла, не те що панічно відступило або поквапом запросило в Конецпольського миру, а й навіть зухвало проігнорувало пропозиції польного гетьмана щодо початку роботи спільної комісії та почало готуватися до збройного з'ясування стосунків.

Затримка Жмайла з виведенням запорожців із Січі була спричинена, вочевидь, очікуваннями на прихід союзника — кримського хана, дозволила Конецпольському поодиначі атакувати козацькі залоги, розквартировані на волості. До того ж до 8 тисяч коронних військ Конецпольського долучилося ще близько 8 тисяч надвірного вояцтва магнатів і панів з України та Галичини. Отже, враховуючи військових слуг, загальна чисельність військ, що були в розпорядженні Конецпольського, зросла до 20—25 тисяч.

Тим часом уранці 25 жовтня в гирлі річки Цибульник відбулося сполучення городового козацтва із запорозькими полками. Враховуючи, що частина запорозьких козаків перебувала у виправі на

Чорному морі, Жмайло мав змогу розпоряджатися приблизно двадцятитисячною потугою. Із Запорожжя козацький гетьман прихопив й артилерію. Проте загалом козацьке військо поступалося супротивній стороні як чисельністю, так і озброєнням. Суттєво послаблювало позиції Війська Запорозького й невиконання кримським ханом взятих на себе союзних зобов'язань — попри очікування, на допомогу козакам кримці так і не прийшли.

Спроби королівських комісарів схилити козацьку старшину до прийняття сформульованих Варшавою умов успіху не дали. 29 жовтня відразу ж після зриву перемовин з повсталими козаками польний гетьман віддав наказ про початок штурму. Потужний удар коронних і надвірних магнатських військ змусив козаків зійти з поля та сховатися в укріпленому таборі. Після цього «слово взяла» коронна артилерія, якою керував особисто польний гетьман. Натомість запорожці, намагаючись дещо притлумити войовничий запал супротивника, чинили зухвалі вилазки під розташування його артилерії. Проте тактика ні одних, ні других видимого успіху не давала. І надвечір польний гетьман віддав наказ про повернення військ на свої позиції.

Наступного ж дня жовніри розпочали побудову облогових пристроїв — кошів, гуляй-городів тощо. Усе вказувало на те, що польний гетьман зробив висновок із допущених помилок і тепер уже з належною повагою поставився до супротивника, відмовившись заради сумнівного власного гонору надаремне втрачати жовнірів. Активні приготування коронних жовнірів не віщувало козакам нічого доброго. І вночі проти 31 жовтня Жмайло віддав наказ про непомітний вихід військ з табору.

Станіславу Конєцпольському стало відомо про нічний маневр козацького війська опівночі. Кинуті ним навздогін повсталим козакам війська наздогнали козаків гетьмана Жмайла пополудню наступного дня в урочищі Медвежі Лози, що над Куруковим озером. Найбільшу прудкість тут виявили передові кінні корогви під командою брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького. Хмелецький спробував було розбити супротивника з маршу, але безрезультатно. Козаки встигли виставити три потужних заслони, до складу яких увійшло до трьох тисяч вояків, а решта тим часом натхненно працювала над укріпленням табору. Наступного дня до Курукового озера підтягнулися голов-

ні сили гетьмана Конєцпольського й бої продовжилися з новою силою. Проте дуже швидко стало зрозуміло, що швидкої перемоги над супротивником здобути не вдасться. Звітуючи перед королем про хід війни, в Конєцпольського були всі підстави написати, що на берегах Курукового озера козаки «добру оборону учинили».

Розгніваний впертістю козаків і без результативністю власних дій, польний гетьман віддав наказ про підготовку до нових штурмів. Проте численні втрати все ж змушували командування бути більш прагматичними. До прагматизму спонукало також стрімке наближення зими, що тягнуло за собою серйозні проблеми із забезпеченням війська продовольством і фуражем. Не було впевненості й щодо дотримання кримським ханом нейтралітету, порушити який його наполегливо закликали козаки, зрозуміло — на свою користь. А тому Конєцпольський врешті-решт приборкав власну гординю і вислав до Жмайла пропозиції щодо замирення.

Козацьке військо цього разу також не вельми рвалося у бій. А тому старшина швидко погодилася розпочати перемовини. Щоправда, навіть за таких умов запропоновані комісарами від імені польного гетьмана кондиції не задовольнили козацьку сторону, тож розпочалися кількаденні політичні торги. Дослідники звертають увагу на той факт, що обидві сторони на переговорах поводитися дуже люб'язно. Як і під час бойових герців, так і тепер обопільно демонстрували повагу й такт. Отже, і стадія замирення сторін підтверджувала реноме війни 1625 р. як такої собі «лицарської війни».

4 листопада козаки обрали на гетьманство лояльного до короля і Речі Посполитої Михайла Дорошенка, і вже наступного дня той надіслав Конєцпольському декларацію щодо готовності Війська Запорозького підписати мирну угоду. 6 листопада комісари Речі Посполитої прийняли присягу загального козацького кола. Обопільні поступки дозволили завершити комісію мирною угодою, яка стала підґрунтям для розвитку стосунків Війська Запорозького з королем і Річчю Посполитою упродовж наступних декількох років. І коли наступного дня козацький гетьман зі старшиною відвідали Конєцпольського, той — демонструючи повагу до статечного й лицарського козацького товариства, залишив їх... на товариський бенкет.

Кримські виправи козацтва 1628—1629 рр.

Попри те невдоволення, яке викликали домовленості Війська Запорозького з королем і Річчю Посполитою 1625 р. в середовищі козацтва, вони на певний час усе ж таки сприяли стабілізації ситуації. Цьому чимало сприяло й те, що в цей час на чолі Війська Запорозького стояв доволі впливовий і водночас поміркований козацький лідер — Михайло Дорошенко, котрий намагався продовжувати політичний курс одного зі своїх великих попередників — гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Тим часом у Криму з новою силою спалахує суперництво Мехмеда і Шагіна Гераїв із підбуреним до непокори османською владою кланом Мангітів, очолюваних войовничим мурзою Кан-Теміром. Скориставшись із поразки Гераїв у битві з Кан-Теміром на Дунаї, турецький султан вирішив до Криму флот, під прикриттям якого османська влада мала намір посадити на ханський трон нового-старого кримського правителя — Джанібек-Герая. Шагін-Герай у пошуках союзників для боротьби з суперником брата звертає свою увагу на Запорожжя і відновлює союз Військом Запорозьким. Після чого Дорошенко, реагуючи на заклики союзника, веде козаків на Кримський півострів допомагати Мехмед-Герая.

На той час Кан-Темір уже здобував Бахчисарай, в якому знаходилися позбавлені підтримки татар Мехмед і Шагін Гераї. Своєчасна козацька допомога дозволила відкинути Орду бунтівного мурзи до Кафи, де вона заховалася під захист османських військ. Платою ж Війська Запорозького за цю перемогу стала втрата кількох знакових козацьких лідерів. Зокрема, виправа 1628 р. стала останньою для гетьмана Михайла Дорошенка. Загинув під стінами ханської столиці й колишній козацький гетьман Оліфер Голуб, котрому, до речі, на той час виповнилось аж 80 років.

Військо Запорозьке, розбивши війська Кан-Теміра під Бахчисараєм, за надану ханом обіцянку великої плати продовжило переслідування його супротивника під стіни Кафи. Облога цього османського оплоту на Кримському півострові тривала півтора місяця й, вочевидь, мала всі шанси стати ще одним успіхом в історії козацько-татарської співпраці — якби не показова нерішучість Мехмед-

Герая, котрий так і не наважився вдертися в турецьку фортецю, аби тим самим остаточно не зіпсувати стосунки з султаном. Утім, така лояльність уже не могла врятувати непокірного васала Османів. Турецький флот доправив на півострів нового претендента на кримське царство — калгу султана Девлет-Герая, а тим часом суходолом на допомогу Кан-Теміру йшли османські війська під орудою Гусейна-паші та Кенані-паші. Кримці почали масово переходити на бік нового правителя, а Військо Запорозьке було змушене з боями пробиватися на Запорожжя. На Січ козаки, крім нещасливого союзника Шагін-Герая, доправили й багаті воєнні трофеї — відібрані у Кан-Теміра гармати, що дісталися татарам від поляків за результатами Цецорської битви 1620 р.

Позбавлений влади Мехмед-Герай подався спочатку до Бахчисарая, а потім услід за братом — на Запорожжя. А вже в листопаді 1628 р. козаки під орудою нового гетьмана Григорія Савича-Чорного й у травні-червні 1629 р. під командуванням отамана Івана Сулими спробували знову посадити Мехмед-Герая на ханство. На чолі незначної Орди участь у походах брав і сам повалений Стамбулом хан. Але цього разу досягти успіху не поталанило.

Більше того, козаки запідозрили Мехмед-Герая у подвійній грі й таємних контактах із діючим кримським правителем Джанібек-Гераям і навіть Кан-Теміром-мурзою, що стало причиною військових невдач союзників. І за це нібито невдахи стратили. Щоправда, за іншими відомостями, Мехмед-Герай загинув, як і належало безстрашному степовому лицареві, у бою з супротивником неподалік Перекопа.

«Ото ж унія — лежать русь з поляками». Переяславська війна-«комедія» 1630 р.

Зі смертю в Кримському поході Михайла Дорошенка, по суті, завершилася ціла епоха у взаєминах Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Епоха, позначена щирими спробами сторін відшукати обопільно прийнятний компроміс, який хоч би певною мірою задовольнив жадання поміркованої частини правлячої еліти Речі

Посполитої та козацької старшини як регіональної еліти Наддніпрянської України. Обраний на місце Михайла Дорошенка старшим козацького реєстру Григорій Савич-Чорний також належав до поміркованого угруповання козацьких старшин. Проте, на відміну від своїх великих попередників, Савич-Чорний хоч і був вправним воюючою (зокрема, він 1624 р. організував успішну виправу на Чорне море), але не мав тієї харизми й дипломатичних здібностей, які дозволяли Сагайдачному чи Дорошенку не лише вправно вести перемовини з очільниками Речі Посполитої, а й тримати в послуху свавільну козацьку масу.

Саме лідери останнього організовують 1629 р. черговий похід на Кримський півострів, маючи на меті помститися за смерть своїх гетьманів — Олефіра Голуба й Михайла Дорошенка — та їхніх бойових побратимів. До походу пристало аж близько 23 тисяч чоловік. Утім, жаданого результату це не принесло. На підході до Перекопу татари розбили слабо кероване козацьке військо. Загалом у цьому провальному поході полягло декілька тисяч козаків-нереєстровців, і через повну бездіяльність у цей час реєстрового товариства, очолюваного Григорієм Савичем-Чорним, це ще більше загостило стосунки реєстрового гетьмана та нереєстрового козацтва.

Нереєстрове товариство навідріз відмовлялося визнавати Савича-Чорного своїм гетьманом і на противагу йому передало гетьманську булаву якомусь Левку Івановичу. А коли Савич-Чорний на початку 1630 р. поставив перед запорожцями ультимативну вимогу привезти до його ставки в Черкаси і здати під його контроль всю їхню артилерію, запорожці зненацька увійшли в Черкаси й захопили в полон Савича-Чорного. Після короткого військового суду гетьмана стратили. Проте цим локальним насильством інцидент не вичерпався. Він спровокував потужне козацьке постання в Україні, що за багатьма параметрами перевершило всі ті, що вже вибухали в козацькому середовищі раніше.

Надзвичайно потужному виплеску деструктивної козацької енергії навесні-влітку 1630 р. сприяло декілька обставин. Насамперед на другу половину 20-х рр. XVII ст. на Запорозжжі та в «городовій» Україні скупчилася доволі значна козацька маса, котра не потрапила до реєстру, а отже, почувалася вельми непевно у стосунках з королів-

ською адміністрацією. Украй важливим було й те, що бродіння в середовищі козацтва, які мали чітко виражену соціальну основу, протікали на тлі подальшого загострення міжконфесійних взаємин у державі. З одного боку, не толерантний у релігійних питаннях Зигмунт III волів не помічати проблем, що накопичувались у сфері міжконфесійного життя, надаючи підтримку римо-католицькій частині своїх підданих. З іншого ж — незграбне втручання козацтва у церковні відносини породило конфлікт у самому православ'ї. Відверто конфронтаційний розвиток теологічних суперечок віджахнув від православ'я багатьох знакових фігур, зокрема полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького та наставника Київської братської школи Касіяна Саковича, котрі наприкінці 20-х рр. переходять в унію. У таємному наверненні до унії підозрювали навіть старшого над козаками-реєстровцями Григорія Савича-Чорного, і, вочевидь, саме тому таким страшним виявилось його покарання з боку колишніх побратимів.

Загрожена звидусіль, так і не визнана королем легітимною, православна церковна ієрархія наполегливо шукала підтримки в козацькій спільноті. Тож, коли в березні 1630 р. запорожці обрали на гетьманство Тараса Федоровича (більше відомого під прізвиськом Трясило) та вийшли «погуляти» на волость, православні мешканці України чи не вперше в історії сприйняли чергову козацьку війну як «священну війну» православної Русі з «ляхами» і «поляками» (тобто тією частиною Русі, яка перейшла на службу до «ляхів»). Так само й гетьман Трясило після виходу на волость першим з-поміж козацьких ватажків звернувся з універсалами «до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб усі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боролися проти ляхів».

Не менш відверто ідеологічні мотиви декларувалися й протилежним табором — при організації гетьманом Конєцпольським карального походу супроти «ребелянтів». Згідно з інформацією сучасника, автора «Львівського літопису», напередодні виступу коронних військ з резиденції польного гетьмана, з міста Бара, місцеві домініканські ченці благословили Конєцпольського на війну з козаками: «Меч посвящовали і около костела носили, і през вшистку мшу на олтару лежал с тим докладом, же на то поганство, на русь, жеби їх викоренити».

Запорозьке військо, яке після виходу із Січі налічувало до 10 тисяч козаків-випищиків, масово поповнювалося козаками з волості, а також місцевими міщанами та селянами. При наближенні до Корсуня на його бік перейшла й більшість зосереджених там козаків-реєстровців.

Вислані на придушення виступу коронні війська спочатку витіснили повстанців з правого берега Дніпра на Лівобережжя, а згодом і блокували їх неподалік Переяслава. На Лівобережжя польному гетьману вдалося переправити приблизно 16—20 тисяч свого війська: коронних жовнірів, повітового шляхетського ополчення та військових слуг. У розпорядженні Трясила перебувало понад 30 тисяч. Проте, звісно, коронна армія мала ліпший військовий вишкіл, а на озброєнні утримувала легку й навіть облогову артилерію. Бої під Переяславом, що тривали впродовж трьох тижнів, були надзвичайно запеклими та кровопролитними. Згідно свідчення польського хроніста, у Переяславській війні полягло жовнірів навіть більше, «ніж за останню Пруську війну» (тобто війну Речі Посполитої зі Шведським королівством). Ще більшими були втрати серед погано озброєних повсталих. Та проте здобути приступом козацький табір гетьману Конєцпольському не поталанило.

Тяжкість втрат обох сторін спонукала помірковані їх частини до пошуку шляхів замирення. Гетьмана Трясила до компромісів схилила передовсім реєстрова старшина, що приєдналася до повсталих у Корсуні та Черкасах. Обраний же козацькою сіромою на Запорозькій Січі гетьман був менш миролюбний, а отже, усвідомлюючи програшність свого становища, разом із частиною своїх прибічників вирвався з табору й попрямував на Запорожжя. Конєцпольський, що цікаво, не став переслідувати вождя повсталих, а натомість інтенсифікував переговори з більш поміркованою частиною козацтва, що залишилася в таборі, й 8 червня переговори увінчалися укладенням загалом компромісної угоди. За нею головним винуватцем війни було визнано Тараса Федоровича. Останній, хоч і мав негайно скласти з себе гетьманські повноваження, проте Конєцпольський не наполягав на його видачі, погодившись на взяття колишнього гетьмана товариством на поруки. Амністія проголошувалась й іншим учасникам виступу. Зі свого боку, Військо Запорозьке вкотре

зобов'язувалося попалити чайки й не виходити на Чорне море. Виписаних із реєстру козаків мали знову повернути на королівську службу, і цим повинна була зайнятися спеціальна комісія. Козацький реєстр збільшувався і тепер становив 8 тисяч реєстрового товариства.

Зважаючи на понесення численні жертви та мізерні результати в справі втихомирення козацької сваволі, Станіслав Конєцпольський називав Переяславську війну не інакше, як «комедією». А ще літописець вклав в уста польного гетьмана, котрий разом духовними особами з жалем оглядав густо вкрите трупами з обох супротивних сторін поле Переяславської війни, сакраментальну фразу: «Ото ж унія — лежать русь з поляками...»

«Невинно пролита кров волає до Бога про помсту». Затятість козацьких війн 1630-х рр.

Чисельно збільшене після війни 1630 р. реєстрове козацьке військо, спільно з потрібними Речі Посполитій у скрутну годину козаками-випищиками, взяло активну участь в успішній для Варшави у Смоленській війні з Московським царством 1632—1634 рр. Утім, стрімкого зростання чисельності козаків уже не могла замортувати лише одна зовнішня війна. І чимало запорожців, котрі не були закликані під королівські стяги, шукали собі небезпечного «козацького хліба» у морських виправах, вміло майструючи швидкохідні козацькі чайки та відверто нехтуючи відповідними заборонами військового командування Корони Польської.

Для того, аби запобігти черговому вибуху козацького повстання, сейм 1635 р. ухвалив цілу низку драконівських постанов щодо «козацької проблеми». Зокрема, на Подніпров'я вводилося кварцяне військо, що мало придушувати будь-які вияви непокори вже на момент їх зародження. Козацький реєстр скорочувався до 7 тисяч. Запроваджувалася смертна кара для тих козаків-реєстровців, які скомпрометують себе участю у бунтах або виявлять непокору коронному командуванню чи власній реєстровій старшині. На пропозицію Конєцпольського (на той час уже номінованого на уряд великого коронного гетьмана) сейм ухвалив рішення про спорудження

над першим — Кодацьким — Дніпровим порогом фортеці, яка б відрізала Запорозжя від волості.

Кодацька фортеця вироста на дніпровських берегах майже блискавично — упродовж березня-липня 1635 р. було зведено її мури, а за ними розміщено залогу німецької піхоти. Не менш блискавично й запорожці сформулювали свою «відповідь» на її спорудження. Уже на початку серпня загін низовиків під проводом отамана Івана Сулими рішучою нічною атакою захопив Кодак і винищив усю її залогу. Саму ж твердиню було зруйновано, боєприпаси забрано на Січ.

Реєстровці, аби не провокувати урядові репресії, на одному з Дніпрових островів оточили прибічників Сулими. За певними джерелами, у сутичці з сулимівцями реєстровці втратили до тисячі товаришів, перш ніж їм удалось ув'язнити бунтівного отамана та його вірних старшин. Після цього на очах королівського комісара було спалено козацькі чайки, цілому ряду учасників виступу прямо на місці було «вуха обтято і на Гадяч вислано вали сипати».

Утім, швидке придушення козацького виступу ж ніяк не гарантувало королівським урядникам і коронній «кресовій» шляхті спокійного життя на Подніпров'ю. «Стогорова козацька гідра», як тоді називали козацьку спільноту державні мужі Речі Посполитої, у другій половині 20-х — 30-х рр. XVII ст. переживала часи швидкого кількісного зростання. А отже, каральні акції коронних військ, посилені шляхетськими ополченнями чи надвірними корогвами магнатів, були в змозі її приборкати лише на вельми короткий проміжок часу. Періоди реінкарнації козацької вольниці ставали щодалі частішими, а запеклість антиурядових виступів невпинно зростала.

Передані старшим над реєстровцями Василем Томиленком на березневий вальний сейм 1637 р. клопотання щодо задоволення потреб Війська Запорозького, ліквідації утисків козаків з боку місцевої шляхти, а ще краще — зрівняння їхнього статусу зі становищем «уродзоних» лицарів республіки — залишилися без відповіді. Натомість сейм ухвалив рішення про проведення ревізії козацького реєстру та виключення з козацьких лав «свавільних елементів». Проте часу на реалізацію сеймових постанов в уряді не було. Уже на початку травня запорожці на чолі з отаманом Павлом Бутом (або,

як ще його називали, Павлюком) виходять із Січі й приступом здобувають Черкаси. На Запорозжя повстанці повертаються із захопленою у Черкасах артилерією, а також відповідною славою, необхідною для детонування чергового козацького збурення.

На Подніпров'ї громадаються численні загони повсталих селян і козаків-випищиків. Павлюк намагається перетягти на свій бік і реєстрове козацтво. А ще заручитися допомогою донського товариства, в лавах якого завжди було чимало вихідців з України, а також поновити союзні стосунки з кримським ханом. Щоправда, відчутних успіхів досягти не вдається. Переговори з кримськими старшинами закінчились безрезультатно. Не вельми успішними виявилися й перемовини з реєстровим козацтвом. Запідозривши старшого реєстру Василя Томиленка у співчутті до повсталих, лояльна до короля та Речі Посполитої реєстрова старшина відібрала в нього булаву й польному коронному гетьману Миколаю Потоцькому таки вдалося залучити до складу каральних військ і козаків-реєстровців.

Вирішальна битва між повсталими козаками та коронними військами й козаками-реєстровцями відбулася на початку грудня 1637 р. в околицях села Кумейки, що за сім миль від Мошен. Павлюк привів під Кумейки чимале військо. Щоправда, переважна більшість вояків була погано озброєна — «не всі мають самопали, декотрі тільки рогатини, коси і сокири». Але, як зауважував сам Потоцький, всі йшли назустріч супротивнику «дуже сміливо і сердито». Ще більше замилювання цією похмурою батальною картиною висловив королівський комісар Адам Кисіль, у серці котрого поруч з незаперечною лояльністю до короля і Речі Посполитої завжди залишалися сентименти й щодо своєї «милої руської вітчизни». «Гарна та громада людей, і дух у ній сильний, — з жалем писав Кисіль, — якби се так проти ворога Святого Хреста, а не проти короля, Речі Посполитої і Вітчизни своєї, — було б за що похвалити...»

Для загального результату битви визначальну роль відіграв той факт, що під Кумейками коронним військам навалюю атакою кавалерії вдалося розірвати козацький табір, що траплялося не так уже й часто, а сказати точніше — лише зрідка. Бій тривав до пізньої ночі. «Не було такої корогви, яка б, зіткнувшись із табором, вийшла звідти цілою... Дісталася там і самому гетьману польському, під

котрим постріляно двох коней», — свідчив учасник того несамоного бою з королівського табору.

Становище повсталих стало критичним після того, як коронним жовнірам вдалося непоміченими прокрастися до їхнього табору та підірвати наявні запаси пороху. Аби їх поновити, а також привести із Запорозької Січі свіжі сили, Павлюк, Скидан та інша старшина виврались із Кумейківського табору й попрямували до Чигирина, де знаходилися найближчі селітряні варниці. На чолі повсталих став отаман Дмитро Гуня. Саме йому вдалося належним чином мобілізувати пошарпані в бою козацькі полки й організовано вивести їх з-під Канева. Щоправда, відірватися від переслідувань коронних військ подалі Гуні все ж не поталанило. Підійшовши до містечка Боровиця (неподалік Чигирина), військо повстанців об'єдналось із загоном Павлюка, але рух далі було перекрито коронною армією. Жовніри поспіхом обладнали шанці й розпочали артилерійський обстріл супротивника.

Коли сподівання на об'єднання із задніпрянами розвіялись, лідери повсталих пішли на запропоновані Потоцьким переговори. На вимогу польного гетьмана Павлюка було скинуто з гетьманства й разом із полковниками Василем Томиленком, Григорієм Лихим та ще кількома старшинами передано в його руки. Приборкання «козацького свавілля» супроводжувалося показовими страатами їхніх організаторів чи просто тих, хто виявився на той момент «крайнім» — тим, на кого можна було звалити провину та вилити гнів. Адже Потоцький був переконаний, що показова «кара над кількома — страх для всіх». А тому наказував: «Тільки найголовніших на дорогах розставити — десяток буде прикладом для сотні, а сотня для тисячі». Найбільш резонансним стало «видовище», влаштоване польним гетьманом на початку січня 1638 р. в Києві — місті, яке він називав не інакше, як «столиця сваволі». Тут він піддав привселюдній езекуції Богдана Кизима, його сина Кизименка та ще одного старшину — якогось Кузю. Перших двох було страчено через посадження на палю, а третьому — відтято голову.

Поки в Україні розкручувався молах репресій, скликаний на 8 травня 1638 р. до Варшави сейм ухвалив програму радикального реформування козацького устрою. Головна мета такого реформування полягала в унеможливленні на майбутнє нових спалахів козацького

го свавілля, а втілена вона була в так званій «Ординації Війська Запорозького». Відповідно до неї, козацький реєстр скорочувався до шести тисяч. Тих же козаків, котрі не потрапляли до реєстру, сеймова постанова перетворювала «на селянський простолюд», без будь-яких компромісних варіантів і перехідних форм. Козакам-реєстровцям дозволялось селитися лише на королівщинах у Черкаському, Корсунському та Чигиринському старствах.

Право обрання козацької старшини самими ж реєстровцями відтепер зберігалось лише на нижчому рівні й стосувалося урядів сотників і отаманів. Вищу козацьку старшину — полковників і військових осавулів — призначав особисто великий коронний гетьман. Кандидатами на ці уряди могли бути винятково шляхтичі. Без дозволу коронного гетьмана вони не могли покидати своїх полків. Уряд виборного гетьмана козацького реєстру відтепер підлягав скасуванню взагалі. Замість нього король, за рекомендацією великого коронного й польного гетьманів, із числа осіб шляхетського походження та досвідчених у військових справах призначав королівського комісара. Сеймова постанова скасовувала також і становий козацький присуд.

Драконівські заходи, ухвалені сеймом, повинні були розв'язати «козацьку проблему» радикально й «на вічні часи». Проте чи було в Речі Посполитої достатньо сил для реалізації цієї ухвалили? А з іншого боку, чи було Військо Запорозьке настільки вже пригнічене поразкою попереднього року й через те настільки безсиле, аби покійрно прийняти сеймові ультиматуми? Розвиток подій вже навесні 1638 р. переконливо продемонстрував передчасність триумфування переможців.

Власне, ще з кінця зими на Запорожжя почали юрбами стікатися нові, як їх називали коронні адміністратори «східних кресів» — «павлюки» та «кизими» з «кизименками». Тогочасний урядовий комісар в Україні Адам Кисіль спішно мобілізував реєстровців і за їхньої допомоги спробував запобігти новому спалаху козацької активності. Проте організована Киселем атака на Запорозьку Січ успіху не дала. Й урядник був змушений роздратовано констатувати, що «за допомогою козаків важко воювати проти їхнього ж народу — як вовком орати». Підбадьорені перемогою, запорожці обрали на гетьманство Якова Острянина (Остряницю) і на початку квітня знову

широко вийшли на волость. Оволодівши Чигирином і Кременчуком, повстанці рушили в напрямку Переяслава, де розташовувалася головна квартира ненависного їм лідера лояльної до короля і Речі Посполитої поміркованої течії реєстровців полковника Ілляша.

Головні свої сили гетьман Острянин зосередив поміж річками Голтва і Псел, у Голтвському острозі, що на той час вважався воротами до Дикого Поля. Шимон Окольський, описуючи голтвські укріплення повсталих, стверджував, що козацькі ватажки, зміцнили міські укріплення та викопали перед ними шанці, «на валах тисячами посадили людей, на шанцях розмістили гармату, сотнями обсадили башти і брами». Більше того, нібито «по високих дахах розсадили чарівниць і чарівників, аби слідкувати звідти і чинити замовляння на добру стрільбу, повітря і вогонь». Скільки в цьому описові правди, а скільки характерних для тієї доби домислів, покликаних виправдати майбутнє фіаско коронних військ, — сказати важко. Знаємо достеменно лише те, що Потоцький, спробувавши на чолі коронних військ і реєстрових козаків оволодіти укріпленнями приступом, був змушений визнати свою неспроможність досягнути перемогу й віддати наказ про відхід до Лубен.

Утім, розвинути успіх належним чином повсталим не поталанило. Активність повстанців на Лубенщині, на землях князівського роду Вишневецьких, сприяла тому, що у Потоцького з'явився сильний союзник — князь Ярема Вишневецький. Магнат прибув на допомогу коронним військам на чолі потужної власної армії, що, крім добре вишколеної кінноти і драгунії, мала на озброєнні 15 гармат, а також вдосталь пороху і продовольства. Спільно ж з надвірними військами князя Потоцькому вдається не лише відбити в повстанців бажання до переслідування коронних військ, а й розпочати їх витіснення з районів, які вони перед тим узяли під свій контроль.

До вирішальної битви справа дійшла на початку червня, коли війська Потоцького й Вишневецького наздогнали повстанців на околицях містечка Жовнин, розташованого на місці впадіння річки Сули в Дніпро. Аби не дати змоги козакам належним чином зміцнити свій табір, Потоцький атакував супротивника вже з маршу. Раптовою атакою кінноти вдалося розірвати козацький табір. Серед повстанців зчинилася паніка. Частина козаків кинулася рятуватись

на найближчих болотах. А гетьман Острянин тим часом на чолі кінного загону пробився на правий берег Сули і зник у степу.

Але, на щастя для повсталих, втеча гетьмана не спровокувала в війську ще дужчої паніки. Провід над козаками взяли двоє досвідчених козацьких старшин — Кудра і Пешта, котрим удалося знову замкнути розірваний ворожою атакою табір. Більше того, в результаті цього маневру в оточення потрапили декілька ворожих хоругв, які надто далеко заглибились у козацький бойовий порядок. Лише завдяки відчайдушній атаці князя Вишневецького гусарам пощастило вирватись з оточення (магнат брав особисто участь у цій операції, і під ним було навіть убито коня). Коротка червнева ніч припинила жорстоку січу, надавши змогу супротивникам зібратися з силами для нових герців. Тож козаки зміцнити свій табір, насипавши по всьому фронту високі вали. А ще обрали на гетьманство героя попередньої війни — Дмитра Гуню.

Не галяла часу й супротивна сторона. Навпроти козацького валу жовнірами й реєстровими козаками було насипано не менш потужний вал, приготовлено шанці. І саме з них зранку наступного дня, 14 червня, розпочався потужний обстріл табору повсталих. Особливо шаленів князь Вишневецький, котрий, як писав очевидець-літописець, «сам себе не шануючи», надихав власним прикладом своїх вояків на дедалі нові штурми козацьких укріплень. Жертви від обстрілу були вельми значними. Незвична як на ту ранню літню пору спека довершувала жахливу картину, розносячи нестерпний трупний сморід аж до табору Потоцького та змушуючи впадати у відчай досвідчених коронних жовнірів. Годі вже говорити, яким жахливим було становище в козацькому таборі.

До всій цих нещастя, вечором 14 червня додалося нове — до табору Станіслава Потоцького прибули свіжі кварцяні війська. А до того ж на береги Сули донеслася ще одна приємна для них звістка — про наближення з військами польного гетьмана Миколая Потоцького.

Найбільше ж, чого вдалося досягти у ці дні Гуні, то це вночі проти 22 червня організовано перенести свій табір з правого на лівий берег Сули й окопатись на вигідних позиціях у гирлі одного з Дніпрових рукавів — Стариці. Старицький табір, що був укріплений, як писали очевидці, «від води до води», під безперервним обстрілом

й атаками супротивника успішно витримав шеститижневу облогу, чекаючи на допомогу із Запорозжя. Великі сподівання повсталі покладали на допомогу, що її провадив угору Дніпром двотисячний загін отамана Филоненка, котрий віз із Січі значні запаси продовольства, пороху й куль. Посеред ночі з 6 на 7 серпня козацька флотилія дісталася до гирла Сули, і тут на неї вже чекали жовніри Потоцького. Козаки завдали супротивникові чималих втрат. Проте польний гетьман досяг головного: «Филоненко втратив більшу частину свого війська і лише з кількома сотнями чоловік увійшов. А вдруге, що живність, якої від нього сподівались, заледве на два тільки дні було».

У таборі повстанців дедалі частіше лунали заклики про початок мирних переговорів. За таких умов Гуня та інша старшина, побоюючись стати черговими офірними цапами, непоміченими покинули козацький табір і подалися на Запорозжя. Тож, коли розпочались переговори, Потоцький уже навіть і не ставив «класичну» вимогу видати старшин, котрі очолювали виступ. Переможене козацьке військо передало йому зброю, військові клейноди та склало присягу вірності Речі Посполитій.

Придушення повстання 1638 р. та накидання упокореним козакам умов «Ординації Війська Запорозького» врешті-решт таки загнали річище козацьких виступів. З осені 1638 і аж до весни 1648 р. «східні креси» Речі Посполитої жодного разу не здригнулись від вибуху «нової реbelie», на які такими щедрими виявились 1620—1630-ті рр. Утім, десятиліття силою нав'язаного козацтва «золотого спокою», як виявиться вже згодом, стало часом накопичення енергії невдоволення, що вже на початку 1648-го вибухнула небаченої досі сили виступом, що за короткий час вилився у справжню козацьку революцію, у горнилі якої не лише народилась Українська козацька держава, а й розпочався занепад Речі Посполитої.

Зміст

Вступ	3
РУСЬ: ВІД ЗЕНІТУ ДО ЗАХОДУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІ — ПЕРША ПОЛОВИНА ХІІІ СТ.) (А. ПЛАХОНІН)	6
Брати та племінники (1054—1093)	7
Доба Любецького з'їзду (1093—1113)	11
Мономах та Мономашичі (1113—1139)	15
Під укіс (1139—1157)	19
Доба територіальних земель-князівств	22
Чернігівська земля	22
Галицька земля	25
Волинська земля	28
Турово-Пінська земля	30
Смоленська земля	31
Полоцька земля	33
Новгород Великий	34
Ростово-Суздальська, пізніше Володимиро-Суздальська земля	38
Тмуторокань	43
Переяславське князівство	44
Київська земля	46
Актори та маріонетки (1157—1223)	48
Присмерк дніпровської Русі (1223—1240)	52
Замість післямови: Русь і світ	54
ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ РУСІ (М. ВОЛОЩУК)	60
Децо про терміни і термінологію з нашої середньовічної історії	60
Як маємо називати: «Галицько-Волинське князівство»	
чи «Галицько-Волинська держава» за мовою джерел?	71
Держава Романовичів (1238—1340)	75
Королівство Русі	90
Королівство Русі після династії Романовичів	106

ПОШИРЕННЯ ВЛАДИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА	
ЛИТОВСЬКОГО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ (Б. ЧЕРКАС)	112
«Велика зам'ятня» в Орді	112
Сині Води: битва 1362 р.	119
«Двовладдя» на Наддніпрянщині в 1362—1380 рр.	124
Тохтамиш — примара колишньої могутності	127
Походи Тамерлана і ярлик Тохтамиша	135
ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ	
ЛИТОВСЬКОМУ НАПРИКІНЦІ XIV —	
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XV СТ. (К. ГАЛУШКО)	141
БОРОТЬБА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	
ТА КРИМУ ЗА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ	
В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI СТ. (Б. ЧЕРКАС)	153
Висока литовсько-кримська політика початку XVI ст.	153
Військові кампанії на українських землях Великого князівства	
Литовського в 1517—1520 рр.	172
Воєнно-політичні місії Остафія Дашковича	185
Хитання терезів	195
Нова «Вітовтова» політика в дії	206
Остання спроба Криму дістатися своєї старої мети	218
УКРАЇНА В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (В. ГОРОБЕЦЬ)	235
Народження Речі Посполитої та входження до її складу	
українських земель	235
Передумови та приваби унійного процесу	235
Доленосний сейм у Любліні 1569 р.	237
«Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові	
на світі не поступимось...»	240
Устрій Речі Посполитої: територія, влада, державні символи	244
«Король Речі Посполитої — то король королів...»	247
Вища законодавча влада	249
Місцеве шляхетське самоврядування	251
«Шляхтич без уряду — як пес без хвоста»	254
Судочинство Речі Посполитої	257
Нове панство нової держави: магнати, шляхта, бояри	260
Фільварки, магнатські ключі й ординації	264
Збройні сили держави	266

Зміцнення шляхетської демократії у Речі Посполитій	269
Українські землі під владою короля-француза	269
Друге безкоролів'я Речі Посполитої	271
«Не глиняний і не мальований», а справжній король	273
Козацька реформа короля Стефана та становлення	
реєстрового війська	274
«Чия влада, того й віра». Релігійні війни в Європі	
та їх відлуння в Речі Посполитій	276
«Я не хочу бути королем ваших сумлінь».	
Поширення реформаційних ідей у Речі Посполитій	276
Триденський собор та Контрреформація в Речі Посполитій	278
Берестейська церковна унія	280
Словесні війни навколо унії	284
«З доброй приязні... окрутне ся великая неприязнь вщела...»	286
«За церков нашу Восточную, а за веру Греческую голови	
свої бихми мелі всі положити...»	288
Козацькі війни: «за» і «проти» Речі Посполитої	289
Перша Козацька війна під проводом Криштофа Косинського	289
Українське козацтво та Священна Ліга	293
Козацька війна 1594—1596 рр.	296
Примирення Речі Посполитої з козацтвом в умовах	
польсько-шведського протистояння початку 1600-х рр.	299
Участь українського козацтва і шляхти в московській Смуті	302
Запорожці у війні Зигмунта III з Московією	306
Морські походи запорожців	309
Похід гетьмана Сагайдачного на Москву	312
«Сонмище сатанино»: «черкаси»-українці та московити —	
одновірці чи іновірці?	316
Хотинське побратимство козаків і «ляхів»	321
Козацько-татарська співпраця 1620-х рр.	327
«Лицарська війна» 1625 р.	331
Кримські виправи козацтва 1628—1629 рр.	336
«Ото ж унія — лежать русь з поляками».	
Переяславська війна-«комедія» 1630 р.	337
«Невинно пролита кров волає до Бога про помсту».	
Затятість козацьких війн 1630-х рр.	341

Популярне видання

**Русь «після Русі». Між короною і булавою.
Українські землі від королівства Русі
до Війська Запорозького**

Авторський колектив:

**В. М. ГОРОБЕЦЬ, М. М. ВОЛОЩУК,
А. Г. ПЛАХОНІН, Б. В. ЧЕРКАС, К. Ю. ГАЛУШКО**

НБ ПНУС

805732

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 13.05.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 19 000 пр. Зам. № 6-05-1010.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р..
www.globus-book.com

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

За підтримки

Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою
історичного факультету Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Русь у другій половині XI — першій половині XIII ст.
- Держава Романовичів
- Українські землі й Велике князівство Литовське
- Україна в складі Речі Посполитої

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту
пам'яті

НБ ІІУС

805732

ISBN 978-617-12-0873-5

9 786171 208735